

A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2021

**A Magyarságkutató Intézet
évkönyve 2021**

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 53.

A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET ÉVKÖNYVE 2021

SZERKESZTETTE:
NAGY DÓRA – NAGY-L. ISTVÁN

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2022

A tanulmányokat lektorálta: Birtalan Ágnes, Borvendég Zsuzsanna, Czifra Szabolcs, Dóka Krisztina, Domonkosi Ágnes, Gercsák Gábor, Germuska Pál, Lukács László, Magyar Zoltán, Martos Levente Balázs, Nagy Szabolcs, Prohászka László, Ravasz István, Sárközy Miklós, Vancsó Ödön, Varga Gergely István

Magyar nyelvi lektor: Nagy Dóra

Angol nyelvi lektor: Szabó Zsuzsa

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence, Katona József Álmos, Kovács Attila, Mati Márton, Pomozi Péter

A kötet megjelenését támogatta a

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

© Szerzők, Szerkesztők, 2022

<https://doi.org/10.53644/MKIE.2021>

ISSN 2732-3269 (A Magyarságkutató Intézet Évkönyve)

ISSN 2677-0261 (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai)

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
TANULMÁNYOK	13
Babucs Zoltán: Sportember, művész-polihisztor és tartalékos huszártiszt: Manno Miltiades	15
Borvendég Zsuzsanna: Egy „javíthatatlan kapitalista” balladája, avagy a milliárdos filantróp esete a kommunizmussal	49
Fabó Edit: A magyar fogadalomtétel	81
Fehér Bence: <i>De administrando imperio</i> vagy <i>De pronuncianda lingua Turcica?</i>	111
Horváth Veronika: Kora szkíta kori kurgán ásatása Tuvában magyar szemmel	135
Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai tankönyvekben: a nagy francia forradalomtól a fehérterrorig	179
Jeney János: A romániai falurombolás magyar szemmel	209
Kása Csaba: Adalékok az 1944. augusztus 23-i átállás történetéhez	233
Kinda István: Gazdálkodói magatartások Székelyföldön a XIX–XXI. században	259
Maár Kitti – Varga Gergely István – Kovács Bence – Schütz Oszkár – Tihanyi Ba- lázs – Nyerki Emil – Raskó István – Pálfi György – Maróti Zoltán – Neparáczi Endre – Török Tibor: A X-XI. századi Kárpát-medencei köznép anyai vonalaik jellemzése archeogenetikai módszerekkel	281
Németh Zsolt: A Trilloux-szerkesztés és a Szent Korona keresztjének arányrendszere	311
Sashalmi-Fekete Tamás – Németh Zsolt – Gondos Béla: A Szent László-legenda falképciklusok földrajzi elhelyezkedése és rendszerezése.	335

Rási Szilvia: Egyetemi hallgatók tudományos szövegalkotása az oktatói és hallgatói tapasztalatok tükrében	355
Severino-Varsányi Orsolya: Arab források a hunokról.	379
Szőnyi Vivien: Községi táncalkalmak egy moldvai magyar településen.	403
Tánczos Vilmos: Zoomorfizmuson alapuló metaforikus képek egy székely falu (Csíkszentkirály) tájnyelvében.	425
Tóth Zsolt: A magyar és a mongol igenévrendszer összevetése.	459
Vajda András: A karácsonyi ünnepekörhöz kapcsolódó néphagyományok alakulása a Maros menti Sáromberkén.	491
SUMMARY	519
A KÖTET SZERZŐI	539

ELŐSZÓ

A Magyarságkutató Intézet fennállásának közel négy éve alatt olyan eredményeket ért el, amelyek több tudományterületen is új utakat és lehetőségeket nyitottak meg, és megkerülhetetlenek lesznek a jövőbeli kutatások számára. Ezek közül kétségkívül a magyar őstörténet kutatásában elérték a legismertebbek: a populációgenetikai és a Turul-dinasztiát érintő archeogenetikai eredmények teljesen új értelmezési keretbe helyezték a magyarság etnogenezisét és korai történetét. Az Intézet munkája azonban ennél jelentősen szélesebb körű tematikát ölel fel. A történettudomány, a néprajz, a klasszika-filológia mellett a régészet, a nyelvészet, valamint az eszmetörténet területén végzett kutatások is számos nívóval szolgálnak, és hozzájárulnak a magyar tudományosság magas szintű műveléséhez.

Az Intézet kutatóközpontjai a magyarság múltjának feltárása és nemzeti jövőképeinek formálása köré szerveződnek. Munkánkba a teljes kutatási spektrumot reprezentáló évkönyvek nyújtják a legteljesebb betekintést. Az Olvasó által kézben tartott 2021. évi évkönyvbe ezúttal 18 tanulmány került be, melyekhez angol nyelvű kivonat is tartozik. A tanulmányok közel tucatnyi tudományterületet foglalnak magukba. Az intézeti évkönyvek sorában harmadik kötet ismét rendkívül sokszínű, önmagában is egységes egész, de még így is csak egy kis szelete az intézeti műhelyekben folyó munkáknak. Az Intézet által kiadott tudományos értekezések mindegyikénél alapvető elvárás a legmagasabb fokú szakszerűség, valamint nyelvi megformáltság. Nincs ez másként az évkönyv esetében sem. A tanulmányokat az adott tudományterület széles körben elismert tekintélyű tudósai lektorálták, a nyelvhasználat minőségét pedig az Intézet által egyedülálló módon alkalmazott nyelvi lektorálás biztosítja.

A kötetben közölt tanulmányok mind a nemzeti identitás építését és erősítését, a magyarság múltjának és jelenének minél szélesebb körű, professzionális megismertetését tűzték ki célul. A következőkben ezekből emelünk ki néhány kulcsfontosságú gondolatot.

A történettudományi tanulmányok sorát Babucs Zoltán nyitja Manno Miltiadesről (1879–1935), saját korának egyik „reneszánsz emberéről” szóló dolgozatával. A kiváló sportoló harcolt az első világháborúban, majd azt követően grafikusként, szobrászként, plakáttervezőként tevékenykedett. A szerző rámutat, hogy az ő nevéhez fűződik „a Horthy-kor egyik legemblematisabb alkotása”, a „Horthy!” feliratú plakát. Borvendég Zsuzsanna a szocializmus sok sötét oldala közül egy önellentmondással terhelt jelenségre, Cyrus Eaton, egy dúsgazdag „kapitalista” és a kádári Magyarország kapcsolatára mutat rá. A milliárdos „filantróp” üzletember archetípusának tartott Eaton a szocialista vezetés legmagasabb köreivel állt kapcsolatban, és közreműködött a szocialista rendszer pozitív megítélésének amerikai elősegítésében. A dualizmus időszakába kalauzolja el az Olvasót Fabó Edit az 1881-es lourdes-i magyar zarándoklatot bemutató tanulmányával. A katolicizmus közéleti és részben hitéleti útkeresésének fontos állomása volt a franciaországi jelenés helyszínének meglátogatása. A zarándoklat önmagában jól sikerült, de hatását tekintve nem tudta elérni a neki szánt szerepet, mert a „kor anyagelvűségébe [...] aligha fértek bele a természetfeletti jelenségek”, így a jelenés misztikuma nem mozgató meg tömegeket. A forradalmak tárgyalását mutatja be Illik Péter a szocialista középiskolai tankönyvekben. A tanulmány fő kérdésként a vörös- és fehérterrort, valamint az ezek közötti oksági kapcsolatot elemzi. A szocialista tankönyvi narratívákban a forradalmiság pozitív bemutatása mellett nem található kauzalitás a vörös- és a fehérterror között, míg a rendszerváltoztatást követően ez a gondolat – meglepő módon – sokáig megmaradt a tankönyvekben. Kása Csaba Románia 1944. augusztus 23-i átállásának történetéhez szolgált értékes adalékokat. A szerző aláhúzza, hogy Románia a második bécsi döntés után kereste Hitler kegyeit, hogy visszakaphassa az erdélyi területeket és hadseregének nagy részével támogatta a németek szovjetellenes harcait. A sztálingrádi kudarc részben a román hadsereg gyengeségének is volt köszönhető. Azonban ezt követően sokáig kitarzott Románia a németek oldalán, miközben titkos eszközökkel felvette a kapcsolatot a szövetséges hatalmakkal. Románia átállását a szerző a katonai helyzet helyett Észak-Erdély visszaszerzésének reményével indokolja.

A térképészet és a történettudomány eredményeit ötvözi Jeney János az erdélyi falurombolás jelképéről, Bözdújfaluról írt tanulmányában. A terület- és

településrendezésnek, valamint szisztematizálásnak nevezett, iparosítással indokolt falurombolási program egyes elemeinek végrehajtását alapos felmérés előzte meg. A tanulmány a faluról készült felmérési rajz alapján mutatja be a székely falu tragédiájának lépéseit.

A történettudomány és a művészettörténet határterületén mozog Sashalmi-Fekete Tamás és Németh Zsolt tanulmánya, amely a Szent László-legenda falképciklusok számba vételét és rendszerezését végzi el, valamint elemzi a földrajzi elhelyezkedésüket. Bőséges historiográfiai bevezetővel és módszertani megalapozással támogatva a szerzők 67 falképciklust rendeztek adatbázisba és vittek térképre.

A klasszika-filológia két tanulmányban jelenik meg az évkönyvben. A magyar őstörténet legfontosabb írott forrása, Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár udvarában készült kormányzati „segédkönyv”, a *De administrando imperio* görög betűs glosszái hangsúlyjeleinek értelmezését Fehér Bence mutatja be. A kéziratos eredetihez visszanyúló tanulmány fontos eredménye a magyarokról szóló szövegrész alapján a Bulcsú–Termacsú-küldöttség nyelvére vonatkozó megállapítás, miszerint a követek vagy tolmácsaik nyelve nem magyar volt, vagy a magyar nyelv eddig ismeretlen állapotát tükrözte. A hunokról szóló arab forrásokat interpretálja Severino-Varsányi Orsolya tanulmánya. A már ismert szövegeken túl a szerző olyanokat is talált, amelyek arab szerzők tollából születtek és a heftalitákról szólnak. Az elsősorban tematika és kronológia alapján rendszerezett arab szövegek kiadásait, említéseit is sorra veszi a szerző, és rámutat a szövegkorpusz kiadásának és elemzésének fontosságára.

Németh Zsolt eszmetörténeti kutatásáról számol be tanulmányában, amely a Szent Korona keresztjének és Pantokrátor-ábrázolásának arányrendszerét mutatja be. Egy kopt eredetűnek mondott, Paul Trilloux által készített rajz aranymetszésarányokon alapuló szerkezete egy régi, keresztény műtárgyak méretezésére szolgáló arányrendszert rejt magában, amely a Szent Koronán megjelenik, de idővel feledésbe merült.

A néprajztudomány tárgyában született tanulmányok sorát több szerző is gazdagítja. Kinda István a XIX-XXI. századi Székelyföld gazdálkodói attitűdjeit és a földdel szembeni magatartását elemzi hét nagyobb korszakra lebontva. Konklúzióként kiemeli, hogy: „[...] az alapvetően földhöz kötődő székelyföldi

közösségeknek az egyes korszakokban az újabb és újabb politikai-makrogazdasági stratégiák miatt a föld iránti hagyományos ragaszkodása állandó változó – ez pedig egyes esetekben oda vezetett, hogy a családnak nemzedékeken át kényeret adó földektől a hátrányos agrárpolitikák miatt megszabadulni kényszerültek.” Szőnyi Vivien a moldvai Magyarfalú tánckultúrájába, az ünnepekhez, a szórakozáshoz és a hagyományörzéshez köthető táncélet világába kalauzolja el az Olvasót, a magyarfalusi táncélet átalakulásának bemutatására fókuszálva. A szerző a táncalkalmak körülményeinek (helyszín, időpont, résztvevők száma) megváltozása mögött meghúzódó okként a „Moldvát és Magyarfalut érintő regionális és helyi érvényű gazdasági és társadalmi változásokat” emeli ki. Tánzos Vilmos *Zoomorfizmuson alapuló metaforikus képek egy székelyfalú (Csíkszentkirály) tájnyelvében* című írása bevezető részében a metaforikus képek előfordulásának néhány esztétikai-poétikai és társadalmi-pragmatikai kérdését járja körül, majd munkája adattári részében egy csíkszentkirályi nyelvi gyűjtésre épülő metaforagyűjteményt közöl. Vajda András a Maros menti Sáromberke karácsonyi ünnepkörök kapcsolódó néphagyományainak alakulását ismerteti. Tanulmányában felvázolja, hogy a XX. századi sáromberkei magyarság életében hogyan alakultak a karácsonyi néphagyományok, „valamint milyen hatásai voltak a különböző gazdasági, politikai és kulturális folyamatoknak a karácsonyhoz kapcsolódó népszokások alakulására”.

A nyelvtudomány iránt érdeklődőknek érdekes nyelvtipológiai adalékot nyújt Tóth Zsolt írása. A tanulmány a morfológiai leírások „legérdekesebb és egyben legvitatottabb” témakörét, az igeneveket tárgyalja. Mindezt kontrasztív keretbe helyezi, és a magyar és a mongol igenévrendszer összevetésére fókuszál. Rási Szilvia tanulmányának középpontjában az egyetemi hallgatók tudományos íráskészségéhez kapcsolódó problémák állnak. A szerző egy kérdőíves, tartomelemző szoftver segítségével megvalósított vizsgálat eredményeit ismerteti, amely feltárja az oktatók és a hallgatók tudományos szöveggel kapcsolatos véleményét, tapasztalatait.

A kötetben megjelenített tudományterületeket sokszínűségét gazdagítja Maár Kitti, Varga Gergely István, Kovács Bence, Schütz Oszkár, Tihanyi Balázs, Nyerki Emil, Raskó István, Pálfi György, Maróti Zoltán, Neparáczi Endre és Török Tibor tanulmánya is, amely a X-XI. századi Kárpát-medencében élő

honfoglaló köznép genetikai karakterizálására tesz kísérletet több temetőből vett minta alapján.

A Kr. e. első évezred első felébe kalauzolja az olvasót Horváth Veronika tanulmánya a Tuva területén végzett kora szkíta kori kurgánok ásatási eredményeinek magyar szemléletű bemutatásával. Az Elő-Ázsiából és a Kaukázus területéről kiinduló hatások az arzsani típusú temetkezési komplexumok megjelenését eredményezték. A magyar őstörténet szempontjából fontos területek régészeti eredményeinek megismerése hiánypótló szempontokat emelhet be a magyar tudományba.

A magyarság történetének tudományos módszerekkel történő kutatása közel három évszázadra tekint vissza, és az idők során a magyarság történetének számos aspektusa került a figyelem középpontjába, de még így is bőséggel akadnak ismeretlen részek, fehér foltok a magyar történelem lapjain.

A Magyarságkutató Intézet felvállaltan kiemelt feladata, hogy a magyarság történetének olyan fejezeteit vizsgálja, amelyek eddig nem, vagy csak kevésbé kerültek a különböző tudományok művelőinek figyelmébe, mindezt a munkát pedig korszerű módszerek alkalmazásával, újszerű megközelítésekkel végezze.

Az évkönyvben közölt tanulmányokat leginkább ez a küldetés köti össze: mindegyik tanulmányról elmondható, hogy a képviselt tudományterületet gazdagítja és a meglévő kutatási eredményeket bővíti.

Kötetünket annak reményében bocsátjuk útjára, hogy az abban közölt, gazdag tematikájú és a tudományosság elvárásainak megfelelően megalkotott tanulmányok mind az egyes tudományterületek képviselőit, mind pedig a tárgyalt témák iránt érdeklődő laikusokat a leírtak továbbgondolására készítetik, és elősegítik a magyar tudományosság további épülését.

A Magyarságkutató Intézet azonban nemcsak múltunk feltárásában vállalta a jégtörő szerepet, de vallom, hogy a mában dől el a következő évszázadok magyar sorsa, minősége, és bizony a mi működésünk a záloga a magyar szellemi megmaradásnak itt a Kárpát-medencében.

Dr. Horváth-Lugossy Gábor
főigazgató

TANULMÁNYOK

BABUCS ZOLTÁN

SPORTEMBER, MŰVÉSZ- POLIHISZTOR ÉS TARTALÉKOS HUSZÁRTISZT: MANNO MILTIADES

KIVONAT: Manno Miltiades (1879–1935) kora egyik legismertebb „reneszánsz embere” volt, aki sportolóként és képzőművészként szerzett hírnevet, s tartalékos huszártisztként a Nagy Háborúban is küzdött. Nevéhez fűződik a „szegedi gondolat” „Horthy!” feliratú plakátja, a Horthy-kor egyik legemblematicusabb alkotása.

Az MTI korabeli nekrológja tömören foglalta össze nagyívű életútját: „Abban az időben kezdte el a versenyszerű sportolást, amikor még igen kevesen foglalkoztak vele. Alig 18 éves korában Magyarország országúti kerekpáros bajnoka lett. Ezután a BTC [Budapesti Torna Club] színeiben labdarugóként tűnt fel. Mint középcsatár nagy nevet szerzett az akkori bajnokcsapatban. Azután a korcsolyázásban ért el maradandó sikereket. Sokszoros gyorskorcsolyázó bajnok és rekorder volt. Később mint a Pannónia EC [Evezős Club] és a Hungária EE [Evezős Egylet] evezőse aratta egyik győzelmet a másik után. [...] A világháborúban mint honvédhuszár százados vitézül harcolt és több kitüntetésben részesült. [...] A sport mellett azonban a művészetekről sem feledkezett meg. Már békében közfeltűnést keltettek új stílust jelentő plakátjai, amelyek annyira megnyerték a közönség tetszését, hogy még külföldön is, [...] minden valamirevaló versenyt Manno-plakáton hirdettek. Mint festőművész szintén a legelsőők közé tartozott. 1932-ben a los-angelesi olimpiai játékokon szobraival második

díjat nyert. Ezenívül mint karikatúra rajzoló is országos nevet szerzett. A legutóbbi években a magy. kir. Toldy [sic!] Miklós Honvéd-sportoktató és tanárképző intézet tanára volt.”

KULCSSZAVAK: *all-round* sportsman, gólkirály, művész-polihisztor, tartalékos huszártiszt, szellemi olimpia

A képzőművészet és a sport múltja iránt érdeklődők előtt is már csak halványan dereng fel Manno Miltiades neve, aki a XX. század első évtizedében *all-round* sportemberként, később alkotóművészként volt szélesebb körben ismert, míg 1945 és 1989 között a „szegedi gondolat udvari grafikusa”-ként emlegették.¹

A külön művész-polihisztor 1879. március 3-án született Pancsován egy jó módú görög–szerb család második fiúgyermekéeként, s az 1880-as években költöztek a fővárosi Régiposta utcába. A mai fogalmak szerint *hipermobil* gyermek volt, aki – a határozott atyai tiltás ellenére – szabadtéri sportjátékokkal és rajzolással vezette le felesleges energiáit. Titokban Hegedűs László festőművésznél² kezdte el rajzkészségét fejleszteni, s első karikatúrái a *Kakas Márton* nevű élclapban jelentek meg.³ A Lipót utcai elemi iskola elvégzése után 1889-től a piaristáknál folytatta tanulmányait – ahol már az első évben „osztályismétlésre utasított”, s előmenetelét tekintve csupán tornából és vallástanból volt jeles, a többi tárgyból pedig többnyire elégséges –, de a középiskolát már nem itt fejezte be.

1 „[...] Manno Miltiades az orwelli nacionalizmus megtestesítője volt. Elsősorban a megszállottság, a szélsőjobb politikai elkötelezettje, aki a vereség után nem adta fel és továbbra is győzelemre vágyott.” Kürti 2015, 304. E megállapítással és Kürti László tanulmányának szellemiségével jelen sorok írója nem ért egyet, és állításait vitatja.

2 Hegedűs László (1870–1911) festő, a Képzőművészeti Főiskola tanára. Akadémikus stílusú egyházi képek mellett történelmi – pl. Budavár bevétele – és életképeket festett, valamint illusztrálással is foglalkozott. E helyütt jegyezzük meg, hogy csupán azon személyek rövid életrajza szerepel a későbbi lábjegyzetekben, akiknek életútja nem közismert.

3 Farkas 2004, 65–71.; Hegedűs 2001, 3195.; In memoriam Manno Miltiadesz 1935, 125.

Szinte bármely sportágban, amelyet kipróbált, jelentős eredményeket ért el, így kezdeti sportsikerei voltak atlétikában, majd a labdarúgás, a gyorskorcsolyázás és a versenyevezés területén is bizonyította kivételes képességeit.⁴ Egy visszaemlékezés szerint igen feltűnő jelenség volt sajátos sportöltözetében: „Mintha most is magam előtt látnám, amint generálisi nadrágjában kergeti a labdát a régi Millenáris porondján. Milti nagyon büszke volt erre a rövid fehér nadrágjára, amelyre – nem tudni, kivel – széles vörös oldalszegélyt varratott fel magának. A játék forgatagában messziről meg lehetett ismerni Miltit tábornoki oldalsávós futballnadrágjáról.”⁵

Időpont:	Sportesemények/helyezései:
1895	A margitszigeti Rózsáünnep atlétikai versenyén megnyerte a 100 és 200 méteres futószámot.
1899	A temesvári kerékpáros országúti bajnokság 10 km-es és 5 km-es távjait egy- és háromülékes kerékpáron megnyerte.
1901–1902	A Budapesti Torna Club (BTC) labdarúgó csapatának középcsatáraként mint az első két magyar bajnokság gólkirálya ⁶ csapatával megnyerte a bajnokságot.
1902–1906	A Pannonia Evezős Club színeiben 11 magyar bajnokságot nyert meg egy-párevezősként; 1906-ban megnyerte az angliai Molesey-regattát.
1903	A davosi gyorskorcsolyázó Európa Bajnokságon nyert ezüstérmet 500 méteres távon.
1905	A stockholmi Északi Játékokon ezüstérmet nyert 500 méteres távon; a Budapesti Korcsolyázó Egylet tagjaként négyszeres (1903, 1907–1909) magyar gyorskorcsolyabajnok volt.

Manno Miltiades jelentősebb sporteredményei⁷

Az első világháború kitöréséig mintegy 200 sportdíjat nyert a sporttársai körében „Vasembernek”, „Görögnek” vagy „Miltinek” becézett Manno Miltiades, aki az első magyar olimpikon, Hajós Alfréd barátja is volt.⁸ Amikor az

4 Farkas 2013.

5 A hatalmas Manno, III.

6 1901: 17 gól, 1902: 10 gól. Nagy 1985, 174.

7 Farkas 2004, 65–71.

8 A hatalmas Manno, I.

1920-as években egy újságíró megkérdezte tőle, miért kezdett el aktívan sportolni, nemes egyszerűséggel csak annyit mondott: „Tisztán passzióból.”⁹

1901 és 1902 között a Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem rendkívüli bölcsészeti hallgatóinak sorába tartozott.¹⁰

Többszöri halasztást követően Manno Miltiades egyéves önkéntesi (*Ein-jährige-Freiwilliger*) szolgálati esztendejét¹¹ a császári és királyi hadsereg hadrendjébe tartozó, gróf Alexander Üxküll-Gyllenband lovassági tábornok nevét viselő budapesti 16. huszárezred¹² 4. századánál töltötte le 1903. október 3-tól. Ennek teljesítése után 1904. szeptember 30-án tartalékos hadapródjelöltként (*Reserve-Kadettaspirant*) szerelt le.¹³ 1905. január 1-jén lépett elő tartalékos hadapród tiszthelyettségé (*Reserve-Kadett*),¹⁴ s áthelyezték a Frigyes Lipót porosz herceg nevét viselő brassói császári és királyi 2. huszárezred¹⁵ állományába. Tartalékos huszár hadnaggyá 1909. január 1-jén léptették elő, s 1910. december 31-én ezrede tartalékalállományából a szegedi 3. honvéd

9 Gerhard 1924.

10 Egyetemi almanach 1902, 212.

11 Egyéves önkéntes szolgálat = Az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadserege és – 1882-től – a Magyar Királyi Honvédség tartalékos tisztképzésének alapját képező intézmény volt. A tényleges katonai szolgálat ezen módját azon fiatalok választhatták, akik középiskolát végeztek (és érettségi vizsgával rendelkeztek), s civil előmenetelüket gátolhatta a közös hadseregben vagy a honvédségben letöltendő három, illetve két évi tényleges katonai szolgálat. Az egyéves önkéntes maga választhatta meg alakulatát, saját költségén viselte a szolgálatot, mivel elhelyezéséről, ételmezéséről, egyenruha készítéséről magának kellett gondoskodnia. A fegyverzet és felszerelés használatáért külön összeget kellett fizetnie a kincstárnak. 1889-ben több kedvezményt is bevezettek, így az érettségizettek, a középiskolát jeles eredménnyel végzők és azok, akik hatóságilag igazolták szegénységüket, államköltségen szolgálhatták le az egy évet. A sikeres önkéntes iskolai záróvizsgát követően a tartalékos tisztjelölteket leszerelték, s meghatározott időközönként – például leginkább hadgyakorlatokra – behívhatták őket. Az első világháború előtt az elérhető legmagasabb tartalékos tiszti rendfokozat a főhadnagyi volt, de ez is változott 1914 és 1918 között. Bővebben: Balla 2000, 72–75.; Lexikon 1999, 146. Szakály 1987, 102–103.

12 Berkó 1918, 120.; Ságvári–Somogyi 1999, 143.

13 Szakály 2012, 46.

14 Schematismus 1906, 701., 771.; Manno Miltiades 1879–1935.

15 Berkó 1918, 51–52.; Ságvári–Somogyi 1999, 143.

huszárezred tartalékába helyezték át.¹⁶ 1912. december 31-én tartalékos szolgálata letelt, huszár hadnagyként obsitolták.¹⁷

Visszakanyarodva civil pályafutására, önkéntesi évét leszolgálva a müncheni Képzőművészeti Akadémián tanult tovább 1905-től,¹⁸ ahol a sport témájában alkotott plakátjai a *Das Plakat* című német szaklapban is megjelentek. Heinrich Knirr és Angelo Jank tanítványaként 1908-ban nyerte meg az akadémiai *Weihnachtpreis*-t.¹⁹

Sportolói elhivatottsága mellett egyre inkább a művészet felé fordult, főleg sport témájú plakátokat készített (ilyen volt például a *Tátra–Adria túraút* nevet viselő plakátgrafikája 1913-ban), de sporttársairól készített karikatúrái is nagy népszerűségnek örvendtek.²⁰ Több sportegyesület is felkérte, hogy tervezze meg címerüket és zászlajukat. Ilyen volt például a Magyar Athletikai Club evezőszakosztályából megalakult Pannónia Evezős Klub és a Hungária Evezős Egylet. Később, 1928-ban a Ferencvárosi Torna Club labdarúgó szakosztályának – mai napig is használatos – „sasos” címerét álmodta meg.²¹

Utolsó nemzetközi sportszereplésére az 1912-es stockholmi olimpiai játékokon került sor, ahol a magyar evezősnyolcas tagjaként vett részt, ám helyezést nem ért el.²²

A Nagy Háború kitörésekor Manno Miltiades népfelkelő huszár hadnagyként önként jelentkezett harctéri szolgálatra. A budapesti 1. honvéd huszárezred törzsének állományába került, ahol Bossányi-Havass Tibor főhadnagy, ezredsegédtiszt mellé osztották be.²³

16 Rendeleti Közlöny 37. (1910) 45. sz. (1910. december 24.) 488.; Honvédségi és csendőrségi névkönyv 1912, 328., 337.; Szakály 2012, 47.

17 Szakály 2012, 47.

18 Más adatok szerint 1907-től végzett Münchenben tanulmányokat. Kürti 2015, 292.

19 In memoriam Manno Miltiadesz 1935, 125.; Heinrich Knirr (1862–1944) festő, realista stílusú élet- és arcképeket festett, s a müncheni festő-magániskola tanára volt. Angelo Jank (1868–1940) festő, illusztrátor. Kezdetben romantikus, majd impresszionista hangvétellel alkotott. Népszerűek voltak mozgalmos lovas- és vadászképei. Tanított a müncheni Képzőművészeti Akadémián.

20 A hatalmas Manno, I.

21 Farkas 2004, 65–71.; Farkas 2013, 68.

22 Farkas 2004, 65–71.

23 Az 1. honvéd huszárezred története 1927, 31. Vitéz nagybossányi és kisprónai Bossányi-

A magyar huszárság alkonyát jelentő 1914. augusztus 17-i gorodoki lovasrohamban²⁴ ezredparancsnoka, Fráter Jenő alezredes²⁵ törzsében volt jelen, s egy parancs továbbítása során sebesült meg a bokáján egy géppuskalövedéktől, ez egyben sportolói pályafutásának végét jelentette.²⁶

A gyászos végű huszárrohamról írta a következő, mandolinnal kísért rövid verset, amelyet később baráti körben többször is előadott:

Asztalos, csinálj koporsót,
Egy egész ezrednek valót,
Vérbetűkkel, vérbetűkkel
Írd rá eztet:
Itt nyugszik az első honvéd
Huszár-ezred.²⁷

A sebesüléséből felépült Manno Miltiades népfelkelő hadnagy 1914. december 23-án vonult be Duklán állomásozó ezredének törzséhez. A háború végéig az 1. honvéd huszárezred állományába tartozott, bár érdekes módon az ezredtörténeti munka tisztí életrajzaiban az ő rövid éleleírásával nem, csupán bátyja, Manno Leonidas népfelkelő huszár százados adataival találkozhatunk.²⁸

Havass Tibor (1881–1956) honvéd huszár főhadnagy, a két világháború közötti időszakban a Magyar Királyi Honvédség tényleges, majd nyugállományú tábornoka (1941. július 29-től vezérőrnagya) volt.

- 24 Az 1914. augusztus 17-én kora délután végrehajtott klasszikus lovasroham, amelyet a zalaegerszegi 6. honvéd huszárezred egyik osztályparancsnoka vezetett, a beásott orosz tüzérség és géppuskák tüzeben összeomlott. A budapesti 5. honvéd lovashadosztály zalaegerszegi 23. lovasdandárhoz tartozó 6. honvéd huszárezred négy százada gyakorlatilag megsemmisült, veszteségük 17 tiszt, 450 huszár és 650 ló volt. *Lexikon* 1999, 210–211., 256.
- 25 Fráter Jenő, ippí, érkeserűi, rogozi és bélmezei (1877–1945) ny. altábornagy, császári és királyi kamarás. Az első világháború kitörésekor a budapesti 1. honvéd huszárezred parancsnokaként tevékenykedett a keleti fronton, majd 1916-tól a Honvédelmi Minisztérium felmentési osztályát vezette.
- 26 Az 1. honvéd huszárezred története 1927, 47.; Drippei Kiss 1938; Manno Miltiades 1879–1935.
- 27 Manno Miltiades 1879–1935.
- 28 Manno Miltiades 1879–1935; Móricz 1924; Az 1. honvéd huszárezred története 1927, 781.; Az ezredtörténeti munka utolsó tudósítása Manno Miltiadesről csupán annyi, hogy 1915.

1915. március 1-jén léptették elő népfelkelő huszár főhadnaggyá,²⁹ majd 1918. november 1-jén népfelkelő huszár századossá.³⁰ Hadikitüntetésekben is részesült, a gorodoki rohamban tanúsított magatartásáért 1915. május 15-én megkapta a Bronz Katonai Érdemérmét a Katonai Érdemkereszt szalagján,³¹ pár hónappal később – 1915. szeptember 13-án – az Ezüst Katonai Érdemérmét a Katonai Érdemkereszt szalagján,³² majd a Sebesültek Érmét, szalagján egy sebesülési sávval,³³ továbbá a Károly Csapatkeresztet és az 1930-as évek elején a Magyar Háborús Emlékérmét.

A Nagy Háború további időszakában katonai ténykedései nem nagyon ismertek, bár több karikatúrája is fennmaradt, amelyeken tisztársait és a frontélet hétköznapijait örökítette meg.³⁴ Csupán az tudható, hogy 30 hónapot szolgált különböző beosztásokban, s a Honvédelmi Minisztérium által létrehozott egyik hadtörténelmi bizottság tagjaként 1918 szeptemberében a gorodoki lovasroham helyszínén járt, ahol vázlatokat is készített a csatasíkról.³⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő zűrzavaros forradalmi időszakban antikommunista plakátokat tervezett, emiatt a kommün hatalomra jutásakor bujkálni kényszerült. Az Ébredő Magyarok Egyesületének tagjaként ekkor kerülhetett közelebbi kapcsolatba a Szegedről Siófokra települt Fővezér-séggel, mivel ez időben született alkotásai igen éles kritikai hangvételt és anti-

február 1-jén Bíró László főhadnagy társaságában fogyasztotta el vacsoráját a sóvári tiszti étkezdében, a napi foglalkozás után. Az 1. honvéd huszárezred története 1927, 141.; Manno Leonidas (1878–1941) kereskedő, honvéd népfelkelő huszár százados. Öccséhez hasonlóan ő is sokoldalú sportember volt, részt vett az 1896-os olimpián, a Hungária Evezős Egylet egyik alapító tagja volt.

29 Rendeleti Közlöny, 42. (1915) 41. sz. (1915. május 5.) 544.; a budapesti 1. népfelkelő parancsnokság állományában.

30 Szakály 2012, 47.

31 Az 1. honvéd huszárezred története 1927, 736.; Rendeleti Közlöny, 42. (1915) 54. sz. (1915. június 15.) 712.; mint az 1. honvéd huszárezredhez beosztott népfelkelő tisztt.

32 Rendeleti Közlöny, 42. (1915) 96. sz. (1915. szeptember 18.) 1445.; mint az 5. honvéd lovashadosztályhoz beosztott népfelkelő tisztt.

33 Nekrológjai ebben a kérdésben nem egyértelműek, egyes írásokban egy, míg máshol több ízben történt sebesüléséről írtak.

34 Manno Miltiades karikatúrái. In: Balla–Kürti–Pollmann 2004, 125–145.

35 Az 1. honvéd huszárezred története 1927, 50.

kommunista szellemiséget sugároztak.³⁶ A Nemzeti Hadsereg 1919. november 16-i budapesti bevonulásának idején került ki a főváros utcáira Manno Miltiades leghíresebb, s az adott korszakot legjobban fémjelző „Horthy!” feliratú plakátja.³⁷ Ebben az időszakban születtek meg a „Nem akartok katonát látni?”³⁸ és a darutollas legényeket ábrázoló „Most, vagy soha”³⁹ plakátjai is, antikommunista munkái közül pedig a munkásokat figyelmeztető „Ébredjetek munkások!”⁴⁰ A Múcsarnok 1986-ban rendezett plakáttörténeti kiállításának katalógusa szerint Manno Miltiades 1919-től készített plakátjait „[...] hatásosan kidolgozott akadémikus rajz, nagyvonalú, áttekinthető kompozíció jellemezte.” A „Horthy!” és a „Most, vagy soha” plakátjai a Nemzeti Hadsereg „[...] ideáljának patetikus, sommás megfogalmazásával hengerelte le a nézőt.”⁴¹

1919 végén vagy 1920 elején Manno Miltiades tervei alapján zsákodi Csiszér János⁴² készítette el a Lehár-hadosztály⁴³ plakettjét és sapkajelvényét, amelyen egy jobbra néző, rohamozó katona látható. Fején darutollas Bocskai-sapka, bal kezében magyar címeres pajzs, jobb kezében nemzeti színű zászló. A téglalap alakú alkotás két oldalsó és felső részét szalagokkal átfont babérlevél-mintázat

36 Kürti 2015, 302.

37 Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) Plakát- és Aprónyomtatványtár leltári szám (a továbbiakban: lt. sz.): 2531/1-32 és 74.126.1/Nyt.; 100+1 éves a magyar plakát 1986, 67., 78.; Babucs 2021, 416.

38 HTM Plakát- és Aprónyomtatványtár lt. sz.: 2616/Nyt.

39 HTM Plakát- és Aprónyomtatványtár lt. sz.: 2614/Nyt.

40 HTM Plakát- és Aprónyomtatványtár lt. sz.: 2607/Nyt.; Gyurgyák 2008, II. 50.; Ebből az időszakból ismeretes azon szöveg nélküli plakátja, amelyen egy vörös, kalapácsos ember áll a széttört magyar címer felett. HTM Plakát- és Aprónyomtatványtár lt. sz.: 2605/1-2/Nyt.

41 100+1 éves a magyar plakát 1986, 67.

42 Zsákodi Csiszér János (1883–1953) szobrászművész. Zala György tanítványaként portrék, zsáner- és egyházi témájú szobrok, épület domborművek, síremlékek, emléktáblák, valamint első világháborús emlékművek (pl. Dorog, Felsőgalla, Jászszentászló, Komárom) megalkotása fűződik nevéhez.

43 A fenti kontingens 1919 elején szerveződött az osztrák területen maradt magyar kiegészítésű közös és honvéd alakulat töredékekből, melynek parancsnoka a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjével kitüntetett báró Lehár Antal ezredes volt. 1919. augusztus havában integrálták a mintegy 1100 főt számláló alakulatot a Nemzeti Hadsereg kötelékébe. Részei bekapcsolódtak a nyugat-magyarországi felkelésbe, majd a második királypuccsba. Az 1921. október 23-án lezajlott budaörsi csatát követően feloszlatták és egyes részeit újra besorolták a Magyar Királyi Nemzeti Hadseregbe. Babucs 2020, 46., 49., 52.; Lexikon 1999, 415–416.

díszíti. A háttérben a történelmi Magyarország térképének azon része látható, ahol a hadosztály működött. Alsó részén a LEHÁR H. O.⁴⁴ felirat olvasható.⁴⁵ A Hadtörténeti Múzeum éremgyűjteményében egy bronz- és egy ezüstözött plakett, továbbá két sapkajelvény található ezen relikviákból.⁴⁶

Az 1920. január 24-i nemzetgyűlési választások alkalmával a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja számára készített választási plakátokat („Áruló vagy! Ha nem a keresztény párt jelöltjére szavazol!”, „Testvérek! Tartsunk össze!”), de a nemzeti adakozásra felszólító plakátja is fennmaradt, „Segítsetek! Adjatok! Március 1-én mindenki a Hazáért dolgozik!” címen.⁴⁷

Az 1920-ban útjára bocsátott *Magyarság* című jobboldali lap alapító munkatársa volt. A bohém, „örök gyermek” belvárosi művészlakásából 1933-ban költözött ki nyergesújfalui kastélyába. A „pasztell-sztratoszféra” világába zárkózott művészember ebben az időszakban alkotta meg irredenta és politikai plakátjainak sorát, de más témakörben is készültek plakátjai („Football” 1926, „Munkásvédelmi és Balesetügyi Kiállítás” 1928, „Katonatiszti Európa-vívóbajnokságok Budapesten” és „Európa jégghoki-verseny” 1929, „A tej élet, erő, egészség” 1935).⁴⁸

Az 1920-as években már nem csak sportemberként ismert Manno Miltiades plakátművészetéről a következő méltatást idézzük: „Ha utcai oszlopon plakát jelent meg, akár sportvonatkozású, akár más irányú, már messziről fel lehetett ismerni rajta Manno Miltiades egyéni művészetét.”⁴⁹ „Pillanatképeiről” és karikatúráiról pedig az alábbiakat: „Akár a sport, akár a politika hőseit veszi ezeken ceruzája, tolla hegyére, mindig megkapóan érdekes dolgokat tud róluk elmondani. Valósággal leleplezi őket testi-lelki mivoltukban, erőfeszítéseikkel, aláhúzza jelentőségüket, de sohasem szatirikusan, hanem jóindulatú mosolyal.”⁵⁰ Hozzá kell tennünk, hogy a képzőművészet nemcsak ezen területein,

44 H. O. = hadosztály.

45 Prohászka 2007, 261–263.

46 HTM Numizmatikai Gyűjtemény lt. sz.: 7021/É., 7022/É., 2356/É., 2004.165. 1/É.

47 Gyurgyák 2008, II. 61., 34.

48 Műcsarnok 1960; 100+1 éves a magyar plakát 1986, 78.

49 Manno Miltiades meghalt.

50 Mannó Miltiades hagyatéki kiállítása. 1.

hanem a szobrászatban is jelentős alkotásai születtek 1920 után, amelyek két témakörbe csoportosíthatóak: a sport és a Nagy Háború.

A Magyar Labdarúgók Szövetsége (a továbbiakban: MLSZ) 1926-ban ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját, s e jeles alkalomra Manno Miltiades labdarúgó és irredenta hangvételű bronzplakettet tervezett az MLSZ számára, amelyet Nemes György készített el.⁵¹ A Nemzeti Múzeum 1926. május 8-án megnyílt új kiállításához *Sport történeti kiállítás* címmel készítette el diszkoszvető plakátját, amely a korra jellemző irredenta jegyeket is magán viselte.⁵² A Nemzeti Sportuszoda 1930-as megnyitása alkalmából megjelent plakátja („Megnyílt a Nemzeti Sportuszoda”) már nemesen visszafogott volt, fő alakja a medencéből kiemelkedő, labdát dobó vízipólós, aki magyar kiscímeres úszódresszt visel.

Az 1930-as választásokon jelent meg utolsó politikai plakátjainak egyike, amely az Egyesült Nemzeti Párt támogatására szólított fel.⁵³

Képzőművészként egyik legszebb „sportolói” sikerét 1932-ben aratta, amikor a Los Angeles-i nyári olimpiai játékok alkalmából rendezett képzőművészeti alkotások olimpiájára több művével is benevezett. Míg az 1912-es olimpián nem ért el helyezést, addig Los Angelesben babérokat aratott, ugyanis *Birkózók* című szobrával olimpiai ezüstérmet szerzett.⁵⁴ Ezen sikerének elismeréseként kapta meg a Kormányzói Dicsérő Elismerés látható je-

51 Manno Miltiades hagyatéki kiállítása 2.; Ezen alkalomból festette meg az alapító elnök, Sacelláry György portréját.; (Ősz) Nemes György (1885–1958) szobrászművész. Az 1920-as évek elején a mindszei és az orgoványi első világháborús hősi emlékműveket készítette el, több domborműve közül a legismertebb a Manno Miltiadesdel közösen alkotott „gorodoki lovasroham”, amelynek gipszmintája halálát követően került a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe (HTM Képzőművészeti Gyűjtemény lt. sz.: 0155/Szo.).

52 A plakát után készült szórólap megtalálható a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében. HTM Plakát- és Aprónyomatványtár lt. sz.: 5919/Nyt.

53 A sötét színekkel (fekete és szürke) készült plakát fő alakja egy lövészárokból kiemelkedő, karjával előre mutató, rohamsisakos magyar katona, mögötte egy 1914–1918 feliratú fakereszt látható. Érdekessége, hogy irredenta motívumok nem szerepelnek rajta. Szövege: „Ne tagadj meg! Szavazz az Egyesült Nemzeti Pártra, mely a frontharcosok, vitézek, hadirokkantak, hadiözvegyek és árvák, hadviseltek, hadikárosultak, Ifjú Magyarok, dolgozó polgárok és munkások tömörülése”.

54 Manno Miltiades nagy sikere...; Mannó Miltiades hagyatéki kiállítása 1.; Magyarok a Los Angeles-i szellemi olimpiáson; Magyar versenyzők a berlini szellemi olimpián.

lét képező Magyar Koronás Bronzérmet (*Signum Laudis*) sötét smaragdzöld szalagon.⁵⁵

A következő évben a magyar olimpikonok emlékművére kiírt országos pályázat első helyezését érte el pályaművével.⁵⁶

Az Országos Testnevelési Tanács által 1934-ben meghirdetett képzőművészeti versenyen szobrászat kategóriában *Futók* című alkotásával nyert díjat. A Nemzeti Szalonban rendezett sportművészeti kiállításon az olimpiai ezüstérmes *Birkózók* is látható volt.⁵⁷ Ebben az évben alkotta meg Zsigmondy Géza⁵⁸, a Korcsolyázó Egylet egykori felvirágoztatójának emléktábláját, s 1935-ben a Budapesti Torna Club 50. évfordulója alkalmából az Iszer Károly-serleg tervezésén fáradozott, de halála megakadályozta abban, hogy munkáját befejezhesse.⁵⁹

A Nagy Háborúval kapcsolatos első domborműveivel Baranya megye területén találkozhatunk. Pécs és környéke 1921 augusztusának végén szabadult fel a szerb királyi hadsereg megszállása alól, és hamarosan emlékművek sora készült ebben a térségben a viláégés hősei emlékezetére. A mai Pécs területén két emlékmű bronz domborművét Manno Miltiades tervei alapján Nemes György mintázta meg és Ficzek Károly öntötte.⁶⁰ 1923-ban Somogy hősi halottainak, 1924-ben Magyarürög, Mecsekszentkút, Patacs és Ráczváros elesett fiainak

55 Eltemették Manno Miltiadest.

56 Manno Miltiadesz újabb sikere; Magyarország képes melléklete 1933.

57 Sportművészeti kiállítás; A sportművészeti kiállítás díjnyertesei; Iszer Károly (1860–1929) újságíró, sportszervező, osztrák–magyar vasúttársasági igazgató. A Budapesti Torna Club alapító tagja, 1909-től elnöke. Részt vett az első olimpiai csapat felkészítésében, 1904-től a MOB tagja. 1913-ban az ő tervei alapján jött létre az Országos Testnevelési Tanács.

58 Zsigmondy Géza (1854–1930) sportember, mérnök, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alkalmazott miniszteri osztálytanácsosa. A Budapesti Korcsolyázó Egylet tagja volt 1877-től, pár esztendővel később választmányi tagja, 1893-tól igazgatója. Nevéhez fűződik a városligeti tó betonfenekének és a műjégpályának létrehozatala, amely a magyar jégsporthalalehetőségeit teremtette meg. 1934-ben Manno Miltiades tervei alapján készült el síremléke, amely a Kerepesi úti temetőben található.

59 In memoriam Manno Miltiadesz 1935, 125.; Manno Miltiades meghalt.

60 Ficzek Károly (1890–?) ércszobrász, műöntőmester. 1920-ban alapította meg önálló üzemét Budapesten, ahol emlékművek, síremlékek és szobrok kivitelezésével foglalkozott. Jelentősebb munkái: Fadrusz János síremléke, Pázmány Péter szobra.

emeltek mementót.⁶¹ Érdekesség, hogy mindkét emlékmű bronz domborműve egyforma, a pajzs alakú relief felső részére a magyar koronás kiscímer került, alatta – fő motívum gyanánt – elesett honvédet emelnek fel az égbe az angyalok, a háttérben szuronyrohamra induló bajtársai láthatók.⁶² A sokszorosítás révén előállított – mintakönyvből rendelhető – bronzplakett még 76 Baranya vármegyei település hősi emlékművére került fel 1922 és 1940 között.⁶³ E relief eredetijét vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó is megtekintette 1921. október 5–6-i pécsi látogatása alkalmával: „A bankett végeztével a kormányzó elragadtatással szemlélte Manno Miltiadesnek a háborúban elesett hősök emlékének megörökítésére készített bronz domborművét, amely ideálisan fejezi ki a Szózat »Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért, S keservben annyi hű kebel szakadt meg a honért« verssorait. A kormányzó a művésznek meglege-

61 E négy község 1930-ban Mecsekfalja néven egyesült, amely 1954-ben beolvadt Pécs városába.

62 A dombormű bronzból öntött kismintája a Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében megtalálható (lt. sz.: 0244/Szo.). Romváry 1982, 317–319.

63 A települések és az emlékművek avatási ideje: Alsószentmárton (é. n.), Babarc (1923), Bánfa (1922), Berkesd (1924), Birján (1922), Bisse (1922), Bogád (1922; a község neve 1950-ig Püspökbogád), Botyka (1923) és Kispeterd (é. n.; e két község 1929 és 1931 között Botykapispeterd, 1931-től Botykapeterd), Bükkösd (é. n.), Megyefa (1923; 1950-től Bükkösd része), Cserkút (é. n.), Dencsháza (1923), Dinnyeberki (é. n.), Diósvizlő (1922), Drávafok (é. n.), Drávapalkonya (1940), Dunaszekcső (1922), Egerág (1922), Ellend (é. n.), Fazekasboda (1923), Geresd (é. n.) és Püspöklak (é. n.; 1968-tól Geresdlak része), Hásságy (1922), Himesháza (1924), Hosszúhetény (1923), Ivándárda (1923), Kátoly (é. n.), Kékesd (1922), Németújfalú (1923; 1940–1942 Nagyújfalú, attól Kétújfalú része), Magyarszentiván (é. n.; 1940-től Királyegyháza része), Kisdobsza (1922), Kiskassa (1922), Kistamási (1922), Kővágószőlős (1922), Kővágóöttös (1922), Lánycsók (é. n.), Lippó (1922), Lothárd (é. n.), Magyarbóly (1923), Majs (1922), Markóc (é. n.), Marócsa (1923), Németmárok (1924; 1950-től Márok része), Mecseknádasd (1922; a község neve 1950-ig Püspöknádasd), Nagybudmér (é. n.), Nagycsány (é. n.), Nagydobsza (1923), Nagyharsány (1923), Nagykozár (1922), Nagynyárad (1922), Nagypeterd (1924), Nagyváty (é. n.), Okorág (1922), Olasz (é. n.), Hidor (é. n.), Páprád (é. n.), Málom (1923), Mecsekszabolcs (1923; 1947-től Pécs része), Romonya (é. n.), Sátorhely (é. n.), Sósvertike (1923), Sumony (1923), Szabadszentkirály (é. n.), Szaporca (1923), Szava (1928), Szebény (1923), Szederkény (é. n.), Nyomja (é. n.), Szemely (1922), Szilágy (1924), Tótszentgyörgy (1924), Vajszló (é. n.), Velény (é. n.), Zádor (1923), Zengővárkony (1923). Romváry 1999, V, 3., 5., 8., 13., 17–18., 20., 24–26., 30–34., 36., 39., 41., 43., 46., 51., 52., 59., 64., 67., 70., 74., 76–77., 80., 83., 86., 94–95., 97., 99., 103., 109., 115–116., 119., 136–137., 139–142., 144., 148–150., 154., 212., 228., 234., 243–244., 247., 250–253., 256., 267., 274., 278., 282., 290–291.

dését fejezte ki munkájáért.⁶⁴ E dombormű más emlékművekre is felkerült, így például az esztergomi tanítóképző intézet hősi halált halt hallgatóinak memóriája esetében: „Az emléktáblát Manno Miltiades szép bronz domborműve díszíti, amely egy ellenséges golyó által talált hőst ábrázol, Vörösmarty következő szavaival: »Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért...«⁶⁵

A m. kir. budapesti 1. honvéd huszárezred története 1868–1918. című ezredtörténeti munka 1927-ben jelent meg, amelynek borítóját a világegés alatt Manno népfelkelő százados által tervezett 1. honvéd huszárezred jelvénye,⁶⁶ az ugró fehér lovon ülő „vörös ördög” díszítette, és a könyvben szereplő grafikákat is ő készítette el.⁶⁷ Szépirodalmi munkákhoz is készített illusztrációkat, így az 1932-ben megjelent, Szilárd János által írt *Jó pipák* című ifjúsági regényhez is.⁶⁸

A gorodoki lovasroham 15 évfordulóján, 1929. augusztus 17-én avatták fel ünnepélyes keretek között a budapesti Ferenc József lovassági laktanya főépületének falán a budapesti 1., a zalaegerszegi 6., a pápai 7. és a pécsi 8. honvéd huszárezredek hősiességét megőrkítő domborművet. A bronzból öntött emléktáblát Manno Miltiades tervei alapján Nemes György mintázta meg.⁶⁹ Csupán

64 MTI 2021. október 5. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) (Budapest). Magyar Távirati Iroda hírei (a továbbiakban: MTI) 1920–1956. Napi tudósítások, 1920–1944. 1921. október 5. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1921_10_1/?pg=64; a letöltés időpontja: 2021. május 4.; A kormányzó pécsi látogatásakor a Pannónia Szállóban „vacsora alatt [vitéz bádoki] Soós [Károly] altábornagy [– a pécsi katonai körlet parancsnoka –] átnyújtotta a Manno Miltiades festőművész által készített emlékalbumot, amely a szerb megszállás alatt volt területek felszabadításának egyes főbb eseményit örökíti meg. A fedőlapot a szegedi híres standard zászlót tartó sisakos magyar katona rajza díszíti »Déli végek 1921.« felírással.” MNL MTI 1920–1956. Napi tudósítások, 1920–1944, 1921. október 6. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1921_10_1/?pg=81; a letöltés időpontja: 2022. május 4.

65 Hősi emléktábla leleplezése.

66 HTM Numizmatikai Gyűjtemény lt. sz.: 1563/É.; Hermann 2016, 166–167.; Sallay 2010, 87.

67 Az 1. honvéd huszárezred története 1927; Diószegi 2019, 87.

68 Szilárd 1932; Szilárd János (1891–1951) író, hírlapíró. Az első világháború előtt a *Nemzeti Újságnál* dolgozott, később a *Magyarság* és az *Új Magyarság* munkatársa. Más lapoknál is cikkezett, írásai jelentek meg az amerikai magyar sajtóban. Több regénye is népszerű volt a két világháború közötti magyar olvasóközönség körében.

69 Prohászka 2004, 36.; Egyesek szerint az emlékművön lévő „kétsoros” Manno Miltiadeshez köthető, de valójában vitéz Somogyváry Gyula írta. Leleplezték a gorodoki lovasroham domborművét.

érdekességként jegyezzük meg, hogy Manno Miltiades már 1917-ben hozzájárult egy „világháborús emlék” megalkotásához. A *Vasárnapi Újság* tudósítása szerint a dinamikus lovas szobrot az 1. honvéd huszárezred laktanyájának udvarán kívánták felállítani a háború végén. A tervezett emlékmű megvalósítása végül – feltehetően – pénzügyi okok miatt akkor elmaradt.⁷⁰

Az 1920-as évek végén alkotta meg a Hadsereg Sporthét tiszti lövész csapatversenyének vándordíját, a *Géppuskások tűzben* bronzszobrot, amelynek több példánya is fennmaradt.⁷¹ Ezekben az esztendőkből több bronzérme is készült, így a *Hadsereg Sporthét* (1931)⁷² és a budapesti M. Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem egyik emlékérméje (*Pro patria scientiae et sanitate*, 1930).⁷³

A debreceni Megyeháza falán látható *Lórol szállnak a huszárok* című domborművet 1932-ben készítette el, amely a debreceni – gróf Alexander Üxküll-Gyllenband lovassági tábornok, majd 1917-től Zita királyné nevét viselő – 16. közös huszárezred⁷⁴ hősiességének állított emléket.⁷⁵ Bronz domborműve díszíti a dalmandi hősi emlékművet, amelyet 1932. május 29-én avattak fel.⁷⁶

Régi kapcsolatainak – főként vitéz jákfai Gömbös Gyula miniszterelnök patronálásának köszönhetően – 1933. november 1-jétől kapott művészeti főtanári állást⁷⁷ a M. Kir. Toldi Miklós Sporttanár és Vívómesterképző Intézetben. Emellett a Ludovika Akadémia rejtett intézményénél, a Ludovika II-ben (a későbbi M. Kir. Bolyai János Katonai Műszaki Akadémia) is oktatóként tevékenykedett.⁷⁸ Egyik akadémiai tanár tisztviselője, Szentneményi Béla főhadnagy ebben az időszakban festette meg egyenruhás, kitüntetésekkel dekorált mellképét.⁷⁹

70 Prohászka 2004, 35.

71 Magyarország képes melléklete 1932; HTM Képzőművészeti Gyűjtemény lt. sz.: 2006.193.1.

72 HTM Numizmatikai Gyűjtemény lt. sz.: 2009.201.13./É. (plakett), 2009.201.14./É. (sportérem).

73 Huszár–Procopius 1931, 294.

74 Berkó 1918, 120.

75 Magyarország képes melléklete 1932.

76 Diószegi 2019, 88–89.

77 A rejtés időszakában a főtanári állás a „rejtett” századosi rendfokozatot jelentette. Szakály 2012, 47.

78 Manno Miltiades meghalt; Ludovikás Levente 1935.

79 Ludovikás Levente 1936.

A hajdanvolt pápai 7. honvéd huszárezred tisztikarának felkérésére készítette el a gorodoki „halálrohamban” résztvevő 7. honvéd huszárezred bronz domborművét, azonban avatására halála után került sor 1935. június 16-án Pápán.⁸⁰ A budapesti 29. honvéd gyalogezred bronz domborművét is megalkotta, amelyet jóval halálát követően, 1938. június 26-án avattak fel a budai Károly laktanya bejáratánál, de 1945-ben elbontották.⁸¹

Túlhajsolt életmódja vezetett váratlan halálához. A korabeli hírlaptudósítások szerint szívbántalmak, tüdőbetegség és súlyos nikotinmérgezés miatt feküdt be az Alkotás utcai Tiszti Kórházba, ahol 1935. február 16-án meghalt. A Magyar Távirati Iroda is tudósított a halálesetről: „Manno Miltiades festőművész szombaton reggel ¼ 8 órakor meghalt az Alkotás utcai katonai [pontosabban: tiszti – BZ] kórházban. Három nappal ezelőtt vétette fel magát a betegek közé. Érelmeszesedés okozta halálát. Mint művész és sportember egyaránt a legkiválóbbak közé tartozott. Abban az időben kezdte el a versenyszerű sportolást, amikor még igen kevesen foglalkoztak vele. Alig 18 éves korában Magyarország országúti kerekpáros bajnoka lett. Ezután a BTC⁸² színeiben labdarugóként tűnt fel. Mint középcsatár nagy nevet szerzett az akkori bajnoksapatban. Azután a korcsolyázásban ért el maradandó sikereket. Sokszoros gyorskorcsolyázó bajnok és rekorder volt. Később mint a Pannónia EC és a Hungária EE⁸³ evezőse aratta egyik győzelmet a másik után. Sorozatos magyar és német bajnokságok után legszebb sikerét a *Hanley*[sic!]-regattán érte, ahol a gyémánthevezős versenyben mint *szkiffista* lett első.⁸⁴ A világháborúban mint

80 A pápai huszárok hősi emlékműve; Áll a szobor 1.; Áll a szobor 2.; Manno Miltiades halála, Fejes 2001, 63–64.; József főherceg avatta fel...; József kir. főherceg Pápán; Diószegi 2019, 89.

81 Babucs–Szabó 2013., 26., 225.; De Sgardelli 1936, 248–249.

82 Budapesti Torna Club.

83 Pannonia Evezős Club, Hungária Evezős Egylet.

84 A *Henley Royal Regatta* versenyen először 1903-ban akart indulni, ám nevezését nem fogadták el. Három esztendővel később sikerrel járt, a *Diamond Scull* versenyszám előfutamát magabiztosan nyerte, ám a középdöntőben kiesett. Farkas 2013, 70.; A versenyről Manno Miltiades a következőkben emlékezett vissza: „Molesey-ben a *Diamondscullért* indultam. Az elődöntőben [William Nicoll Duthie] Kinnear, a világbajnokot megvertem. A döntőben a *Blackstaffe*-fal kerültem szembe, akit már a startnál faképnél hagytam. Amikor az angolok látták, hogy biztos győztes vagyok, a cél előtt száz méterrel a közönség közül egy csónakot indítottak nekem, amely a szkiffemet összetörte és én a

honvédhuszár százados vitézül harcolt és több kitüntetésben részesült. Később a Hungária EE amatőr trénerként nevelte azt a csapatot, amely egymásután nyerte el az európai bajnokságokat. A sport mellett azonban a művészetekről sem feledkezett meg. Már békében közfeltűnést keltettek új stílust jelentő plakátjai, amelyek annyira megnyerték a közönség tetszését, hogy még külföldön is, különösen pedig Svédországban minden valamirevaló versenyt Manno-plakáton hirdettek. Mint festőművész szintén a legelsők közé tartozott. 1932-ben a los-angelesi olimpiai játékokon szobraival második díjat nyert. Ezenívül mint karikatúra rajzoló is országos nevet szerzett. A legutóbbi években a magy. kir. Toldy [sic!] Miklós honvéd-sportoktató és tanárképző intézet tanára volt.”⁸⁵

A székesfőváros díszsírhelyet biztosított számára a Kerepesi úti temetőben,⁸⁶ s 1935. február 19-én, kedd délután 15 órakor került sor temetésére.⁸⁷ Széles körű elismertségét bizonyítja az a tény, hogy több prominens személyiség, így Horthy Miklós kormányzó, Hóman Bálint és gróf széki Teleki Pál is küldött gyásztaviratot özvegyének. A Toldi Miklós Sporttanárképző Iskola által szervezett temetési ceremónián személyesen megjelent Gömbös Gyula miniszterelnök, a Ludovika Akadémia küldöttsége, egykori 5. honvéd lovashadosztálybeli és 1. honvéd huszárezredbeli bajtársai, a fővárosi művészeti élet nagyjai és ismert politikusok – mint például Bajcsy-Zsilinszky Endre. A görögkeleti szertartású temetést dr. Koffas Leontios budapesti görögkeleti főesperes végezte.⁸⁸ Búcsúbeszédet többen is mondtak, így az Országos Testnevelési Tanács

vízbe zuhantam. Így Anglia megmenekült egy súlyos vereségtől, mert hiába volt minden protestálás, szóba sem álltak velem.” A hatalmas Manno, III.

85 MNL MTI 1920–1956. Napi tudósítások, 1920–1944, 1935. február 6. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1935_02_2/?pg=12; a letöltés időpontja: 2022. május 4.; Rövid nekrológia: Manno Miltiades.

86 Manno Miltiades apósa, Petschacher Gusztáv (1844–1890), egykori neves építész mellé temették el. A síremléket a Nemzeti Kegyeleti Bizottság 2002 januárjában védetté nyilvánította, amely a Fiumei úti (korábbi nevén Kerepesi úti) temető 46–2–28 parcellájában található. Diószegi 2019, 86.; Síremlékét a Nemzeti Örökség Intézete újjátarta fel, az átadási ceremónia pedig 2022. június 25-én történt.

87 MNL MTI 1920–1956. Napi tudósítások, 1920–1944, 1935. február 18. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1935_02_2/?pg=83; a letöltés időpontja: 2022. május 4.

88 Koffas Leontios ebben az időszakban a budai görögkeleti szerb egyházmegye budapesti *archimandritája*, kolostori előjárója volt.

nevében dr. Kammermayer Oszkár, a Hungária Evezős Egylettől vitéz bádoki Soós Károly nyugállományú altábornagy, a *Magyarság* szerkesztősége nevében dr. Pethő Sándor főszerkesztő, a Magyar Olimpiai Bizottság képviselőjében pedig Hajós Alfréd és még több sporttársa is elköszönt a Hungária evezősök örökös tiszteletbeli tagjától.⁸⁹

Ravatalánál a budapesti magyar királyi „I. Ferenc József–Jászkun” 1. honvéd huszárezred nyolc tisztje állt díszőrséget. Koporsóját sporttársai, a Hungária Evezős Egylet berlini nyertesei vitték vállukon végső nyughelyéig. Utolsó kívánságát teljesítve, régi huszár századosi atillájában temették el, katonai tiszteletadás mellett.⁹⁰

A *Budapesti Hírlap* a következő sorokban emlékezett meg róla: „[...] egyik legkedveltebb alakja volt a főváros előkelő társadalmának. A csupaszív, rendkívül kellemes, jókedvű embert mindenki szerette és nagyrabecsülte.”⁹¹

A korabeli napilapok tudósítottak arról, hogy halálát követően a belvárosi Kossuth Lajos utca 12. szám alatti „Múteremben” rendezték meg hagyatéki kiállítását, ahol mintegy 400 db alkotását állították ki, így sport, politikai és katonai vonatkozású ceruza- és színes rajzait, grafikáit, külön teremben pedig szobraikat és szoborterveit.⁹²

A *Pesti Napló* arról is írt, hogy a Magyar Olimpiai Bizottság soros ülésén emlékezett meg az *all-round* bajnokról, s határozatot hozott, amely szerint a

89 Kammermayer Oszkár, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium titkára és az Országos Testnevelési Tanács titkára; vitéz bádoki Soós Károly (1869–1953) gyalogsági tábornok, a Nemzeti Hadsereg első vezérkari főnöke, hadügyi államtitkár, rövid ideig honvédelmi miniszter volt, 1927-től a felsőház örökös tagja, titkos tanácsos; Pethő Sándor (1885–1940) publicista, történész. 1912-től az *Élet* folyóirat szerkesztője, később a *Magyarság* napilap munkatársa, 1934 és 1938 között főszerkesztője. 1938-ban a *Magyar Nemzet* napilap egyik megalapítója. Kiemelkedő történeti munkái: A szabadságharc eszméi (1916), Világostól Trianonig (1925), Görgey Artúr (1930).

90 Manno Miltiades 1879–1935.; Kedden temetik Manno Miltiadest; Eltemették Manno Miltiadest; Tegnap temették el Manno Miltiadest.

91 Manno Miltiades meghalt.

92 A Manno Miltiades kiállítás megnyitása; Megnyílt a Manno Miltiades-emlékkiállítás; Manno Miltiades hagyatéki kiállítása 3.; MNL MTI 1920–1956. Napi tudósítások, 1920–1944, 1935. május 13. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1935_05_2/?pg=0; a letöltés időpontja: 2022. május 4.; A kiállításról emellett több fővárosi lap is megemlékezett (pl. Nemzeti Újság, Pesti Hírlap, Pesti Napló, 8 órai Újság).

legkiválóbb magyar versenyzőket évente Manno Miltiades Emlékplakettel jutalmazták.⁹³

A Magyar Királyi Honvédség illetékesei is tisztelegtek sportemberi nagysága előtt, amikor *post mortem* adományozták számára 1942. október 20-án a Sportbajnoki Jelvényt.⁹⁴ A *Nemzeti Sport* hasábjain ez évben jelent meg egy kései búcsúztató, Hans Meincke tollából: „Most tudtam csak meg, hogy Manno Miltiades, a kiváló bajnok, a jeles művész, aki valamikor Münchenben iskolatársam volt, s akivel azóta jó barátságban voltam, meghalt. Erről eddig nem értesülhettem, mert nagy világkörüli úton voltam s most Kelet-Ázsiából tértem vissza, ahol az európai eseményekről keveset hallottam. Manno Miltiades halála óriási veszteséget jelent. Nagy művész volt, de nem tudott úgy élni, ahogyan szeretett volna.”⁹⁵

Két olyan plakátja ismert, amelyek halála után, 1938-ban jelentek meg. Mindkét plakát a frontharcos mozgalmat reprezentálta. Az egyik a felvidéki fontharcosok figyelmét hívta fel, ennek felirata: „A vér és a kard jogán ... Felvidék harcosai! Akik velünk harcoltatok a világháborúban! Jelentkezzetek! / Országos Frontharcos Szövetség”⁹⁶ A másik plakát frontharcos összejövetelről értesített: „A vér és a kard jogán ... Bajtársi táborozás a Pesti Vigadóban 1938. május 15-én. / Az Együttes Frontharcos Tábor”⁹⁷

Domborművei közül a legkalandosabb sors jutott osztályrészül a *Gorodoki lovasrohamnak*. 1945 után lebontották a Kerepesi úti kaszárnya faláról, s a Belügyminisztérium 1948-ban átadta a Hadtörténeti Múzeumnak, ahol igaz, nem mindig a legoptimálisabb körülmények között, de megőrizték. 2004-ben a Múzeum díszudvarára néző egyik falán nyert – remélhetően – végső, méltó elhelyezést.⁹⁸

Jelen írás szerzője hadtörténészként Manno Miltiades művészi, valamint sporttevékenységének mélyebb elemzésére nem kívánt vállalkozni. Fontosnak

93 Manno Miltiades emléklakettet kapnak az év legjobb sportolói...

94 Sallay 2009, 248.

95 A hatalmas Manno, IV.

96 HTM Plakát- és Aprónyomtatványtár lt. sz.: 4964/1 Nyt.

97 HTM Plakát- és Aprónyomtatványtár lt. sz.: 4964/2 Nyt.

98 Prohászka 2004, 37–38.; HTM Képzőművészeti Gyűjtemény lt. sz.: 0139/Szo.; Az emlékmű kőkeretét 2015-ben restaurálták és felavatása egy évvel később történt.

tartotta azonban, hogy e nem mindennapi életpályára, Manno Miltiades mára elfeledett első világháborús tartalékos honvéd huszártiszti múltjára, sport-, művészi és hagyományápoló tevékenységére a figyelmet ismét ráirányítsa.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 100+1 éves a Magyar plakát 1986.** Kemény György (szerk.): *100+1 éves a magyar plakát. A magyar plakátművészet története 1885–1986.* Műcsarnok, Budapest, Hősök tere. 1986. május 23–szeptember 14. (Kiállítási katalógus). Műcsarnok, Budapest, 1986.
- Az 1. honvéd huszárezred története 1927.** *A m. kir. budapesti 1. honvéd huszárezred története 1868–1918.* Az ezred emlékbizottsága, Budapest, 1927.
- Babucs 2020.** Babucs Zoltán: „Hazánkért, fajunkért!” A Magyar Nemzeti Hadsereg története a szervezés tükrében (1919 májusától a trianoni békéig). In: Barna Attila (szerk.): *Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriumára.* Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2020. 39–55.
- Babucs 2021.** Babucs Zoltán: A küzdelem lezárulása: Horthy bevonulása Budapestre. In: Gulyás László (szerk.): *A katonai megszállástól a Magyar békedelegáció elutazásáig 1918–1920. A párizsi békekonferencia és Magyarország.* A trianoni békediktátum története hét kötetben II/2. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2021. 416–419.
- Babucs–Szabó 2013.** Babucs Zoltán – Szabó Péter: „Legyetek eskütökhöz hívek mindhalálig!” *A budapesti magyar királyi „Józsefnádor” 2. honvéd gyalogezred a második világháborúban.* Püedlo Kiadó, Budapest–Nagykovács, é. n. [2013]
- Balla 2000.** Balla Tibor: *A magyar királyi honvéd lovasság.* Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- Balla–Kürti–Pollmann 2004.** Balla Tibor – Kürti László – Polmann Ferenc: *A Nagy Háború másik arca. A lövészárok hétköznapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- Berkó 1918.** Berkó István, báti, százados: *A magyar huszárság története.* Második kiadás. Liptsey Kálmán Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1918.
- De Sgardelli 1936.** De Sgardelli Caesar (szerk.): *A magyar királyi budapesti 29. honvédgyalogezred és a magyar királyi 29. népfölkelő gyalogezred hadtörténeti emlékkönyve.* Merkantil Nyomda, Budapest, 1936.
- Diószegi 2019.** Diószegi György Antal: Jótékonyság és kegyelet az első világháború idején. In: Sallay Gergely – Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.):

- Háborús hétköznapiak III. Tanulmánykötet. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 2019. 81–99.
- Drippei Kiss 1938.** Drippei Kiss Géza: Manno Miltiades 1879. március 3–1935. február 16. In: *A Magyarország évkönyve 1938.* Globus nyomdai műintézet, Budapest, 1938. 30–33.
- Fejes 2001.** Fejes Sándor: *Huszárok Pápán. A pápai magyar királyi honvéd huszárosztály története 1921–1939.* Pápai Huszáregyesület, Pápa, 2001.
- Gyurgyák 2008.** Gyurgyák János (szerk.): *Magyarország története képekben. II. A két világháború között.* Osiris, Budapest, 2008.
- Hermann 2016.** Hermann Attila: „Él Magyar, áll Buda még!” *A magyar Szent Korona országaiból sorozott lovashadosztályok és dandárok, huszár- és ulánuszredek, rohamfélezredek jelvényei a Nagy Háborúban.* Népművelők Hajdú-Bihar Megyei Egyesülete, Hajdúszoboszló, 2015.
- Honvédségi és csendőrségi névkönyv 1912.** *A Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium, Honvédség és Csendőrség Névkönyve 1912. évre.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1912.
- Huszár–Procopius 1932.** Lajos Huszár – Béla v. Procopius: *Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn.* Magyar Éremkedvelők Egyesülete, Budapest, 1931.
- Lexikon 1999.** Ravasz István – Szijj Jolán (szerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs.* Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- Műcsarnok 1960.** *Műcsarnok 1960. Magyar plakáttörténeti kiállítás vezetője.* Műcsarnok, Budapest, 1960.
- Nagy 1985.** Nagy Béla: *Fradi futballkönyv.* Sportpropaganda Vállalat, Budapest, 1985.
- Prohászka 2004.** Prohászka László: A gorodoki lovasroham újra látható domborműve. In: *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője.* 7. sz. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 2004.
- Prohászka 2007.** Prohászka László: A Lehár-hadosztály jelvénye és plakettje. In: *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője.* 9. sz. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 2007.
- Romváry 1982.** Romváry Ferenc (szerk.): *Pécs szobrai. Szobrok, épületszobrok, emlékművek, emléktáblák.* Pécs m. város Művelődésügyi Osztálya, Pécs, 1982.

- Romváry 1999.** Romváry Ferenc, dr. (szerk.): *Memento mori. Pécs–Baranya.* Alexandra, Pécs, 1999.
- Ságvári–Somogyi 1999.** Ságvári György – Somogyi Győző: *Nagy huszárkönyv.* Magyar Könyvklub, Budapest, 1999.
- Sallay 2009.** Sallay Gergely Pál: *Seregszemle fémben, zománokban. A Magyar Királyi Honvédség és a leventemozgalom jelvényei 1938–1945.* Monarchia, Budapest, 2009.
- Sallay 2010.** Sallay Gergely Pál: *Mindent a hazáért! Első világháborús osztrák–magyar katonai alakulat- és emlékjelvények.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2010.
- Schematismus 1906.** *Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1906.* Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1905.
- Szakály 1978.** Szakály Sándor: *A magyar katonai elit 1938–1945.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Szilárd 1932.** Szilárd János: *Jó pipák.* Unio Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1932.

FELHASZNÁLT SAJTÓANYAG

- A hatalmas Manno.** RR: A hatalmas Manno. In: *Magyar Hírlap*, 2017. május 13. Hétféji melléklet I–IV.
- A Manno Miltiades kiállítás megnyitása.** A Manno Miltiades kiállítás megnyitása. In: *Magyarság*, 1935. május 18. 9.
- A pápai huszárok hősi emlékműve.** A pápai huszárok hősi emlékműve. In: *Pápa és Vidéke*, 1933. április 2. 3.
- A sportművészeti kiállítás díjnyertesei.** A sportművészeti kiállítás díjnyertesei. In: *Pesti Napló*, 1934. június 3. 17.
- Áll a szobor 1.** Áll a szobor, áll magában, két fának az árnyékában. In: *Pápa és Vidéke*, 1935. április 21., 3.
- Áll a szobor 2.** „Áll a szobor...” In: *Pápa és Vidéke*, 1935. április 28. 4.
- Egyetemi almanach.** A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem almanachja az MDCCCCI–MDCCCCII. tanévre. Magyar Királyi Tud.-Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1902.
- Eltemették Manno Miltiadest.** Eltemették Manno Miltiadest. In: *Magyarság*, 1935. február 20. 7.
- Farkas 2004.** Farkas Ágnes: Művészként nagy sportoló, sportolóként nagy művész. *Sporthistória*, 2. (2004) 2–3. sz. 65–71.
- Farkas 2013.** Farkas Ágnes: Manno Miltiadesz, a sportoló és a művész. [Me. Dok] *Média – Történet – Kommunikáció*, 8. (2013) 3. sz. 63–77.
- Gerhard 1924.** Gerhard Lajos: Látogatás Manno Miltiadesnél. *Színházi Élet*, 14. (1924) 5. sz. 77.
- Hegedűs 2001.** Hegedűs Sándor: A magyar sport nagy görögje. *Barátság*, 8. (2001) 3. sz. 3195–3196.
- Hősi emléktábla leleplezése.** Hősi emléktábla leleplezése a tanítóképző-intézetben. In: *Esztergom*, 1930. május 28. 3.
- In memoriam Manno Miltiadesz 1935.** In memoriam Manno Miltiadesz. In: *Magyar Művészet*, 11. (1935) 125.
- József főherceg avatta fel...** József főherceg avatta fel a pápai hősi emlékművet. In: *Magyarország*, 1935. június 18. 6.

- József kir. főherceg Pápán.** József kir. főherceg Pápán. A 7-es honvédhuszár ezred hősi emlékművének leleplezése. In: *Pápa és Vidéke*, 1935. június 9. 3.
- Kedden temetik Manno Militadest.** Kedden temetik Manno Miltiadest. In: *Magyarság*, 1935. február 17. 7.
- Kürti 2015.** Kürti László: Identitás és propaganda Manno Militades I. világháborús művészetében. In: *Világtörténet*, 37. (2015) 2. sz. 289–311.
- Leleplezték a gorodoki lovasroham domborművét.** Leleplezték a gorodoki lovasroham nagy bronzdomborművét. In: *Pesti Hírlap*, 1929. augusztus 18. 25.
- Ludovikás Levente 1935.** Beszámoló a Levente-kör 1934–35. tanévi működéséről. In: *Ludovikás Levente*. 14. (1935) 95.
- Ludovikás Levente 1936.** Szentneményi Béla főhadnagy olajfestményei. In: *Ludovikás Levente*. 15. (1936) 21.
- Magyar versenyzők a berlini szellemi olimpián.** Magyar versenyzők a berlini szellemi olimpián. In: *Prágai Magyar Hírlap*, 1936. április 22. 8.
- Magyarok a los-angelesi szellemi olimpiászon.** Magyarok a los-angelesi szellemi olimpiászon. In: *Prágai Magyar Hírlap*, 1932. április 23. 9.
- Magyarság képes melléklete 1932.** *Magyarság képes melléklete*, 1932. március 13.
- Magyarság képes melléklete 1933.** *Magyarság képes melléklete*, 1933. április 30.
- Manno Miltiades 1879–1935.** Manno Miltiades 1879–1935. In: *Magyarság*, 1935. február 17. 7.
- Manno Miltiades emlékplakettet kapnak...** Manno Miltiades emlékplakettet kapnak az év legjobb sportolói. In: *Pesti Napló*, 1935. május 16. 15.
- Mannó Miltiades hagyatéki kiállítása 1.** Mannó Miltiades hagyatéki kiállítása. In: *Budapesti Hírlap*, 1935. május 19. 16.
- Manno Miltiades hagyatéki kiállítása 2.** Manno Miltiades hagyatéki kiállítása. In: *Pesti Napló*, 1935. május 19. 17.
- Manno Miltiades hagyatéki kiállítása 3. d.:** Manno Miltiades hagyatéki kiállítása. In: *Képzőművészet*, 9. (1935) 85. sz. 117–118.
- Manno Miltiades meghalt.** Manno Miltiades meghalt. In: *Budapesti Hírlap*, 1935. február 17. 4.

- Manno Miltiades.** Manno Miltiades. In: *Budai Napló*, 1935. február 26. 3.
- Manno Miltiádesz halála.** Manno Miltiádesz halála. In: *Pápai Hírlap*, 1935. február 23. 2.
- Manno Miltiadesz nagy sikere...** Manno Miltiadesz nagy sikere a képzőművészeti olimpiáson. In: *Magyarság*, 1932. augusztus 5. 7.
- Manno Miltiadesz újabb sikere.** Manno Miltiádesz újabb sikere. In: *Magyarság*, 1933. április 13. 7.
- Megnyílt a Manno Miltiades-emlékkiállítás.** Megnyílt a Manno Miltiades-emlékkiállítás. In: *Új Magyarország*, 1935. május 19. sz. 17.
- Móricz 1924.** Móricz Pál: Barangolások Pest-Budán. Egy pesti görög család a Régiposta utcából. In: *Magyarság*, 1924. május 18. 8.
- Rendeleti Közlöny.** *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes ügyek*
- Sportművészeti kiállítás.** Sportművészeti kiállítás. In: *Magyarság*, 1934. május 20. 23.
- Szakály 2012.** Szakály Sándor: Manno Miltiadesz „tényleges állományú nevelőtanár”. Néhány adalék egy all-round sportember életútjához. In: *Rubicon*, 23. (2012) 7. sz. 46–47.
- Tegnap temették el Manno Miltiadest.** Az ország. Budapest. *Békésmegyei Közlöny*, 1935. február 21. 3.

KÉPMELLÉKLET

1. kép. Manno Miltiades „Magyar Katonai Szemle 1934” köriratú bronzplakettje
(Babucs Zoltán gyűjteménye és felvétele)

2. kép. Manno Miltiades népfelkelő főhadnagy budapesti műtermében. Háttérben festményei balról jobbra: Fráter Jenő ezredes, önarcképe és báró Apor Sámuel altábornagy, az 5. honvéd lovashadosztály parancsnoka (modrai Kovách Antal felvétele, unokája, dr. Sándor Istvánné Kern Mária gyűjteményéből)

3. kép. A „Horthy!” plakát 1919 novemberéből (Hadtörténeti Múzeum gyűjteménye, Plakát- és Aprónyomtatványtár lt. sz.: 2531/1-32 és 74.126.1/Nyt.)

4. kép. A Nemzeti Múzeumban nyílt sporttörténeti kiállítás plakátja 1926-ból
(Magyar Olimpiai és Sportmúzeum)

5. kép. A Magyar Labdarúgó Szövetség jubileumi plakettje 1926-ból
(Magyar Olimpiai és Sportmúzeum)

6. kép. A gorodoki lovasroham domborműve a Hadtörténeti Múzeum díszudvarán
(A szerző felvétele)

7. kép. A Géppuskások tűzben című alkotása (Hadtörténeti Múzeum gyűjteménye,
Képzőművészeti Gyűjtemény lt. sz.: 2006.193.1.) (A szerző felvétele)

8. kép. Az olimpiai ezüstérmes *Birkózók* című bronzszobra
(Magyar Olimpiai és Sportmúzeum)

9. kép. Manno Miltiades és Petschacher Gusztáv síremléke
(A szerző felvétele, 2010)

10. kép. A gorodok–satanowi ütközet emlékműve, Pápa (Nagy-L. István felvétele)

BORVENDÉG ZSUZSANNA

EGY „JAVÍTHATATLAN KAPITALISTA” BALLADÁJA, AVAGY A MILLIÁRDOS FILANTRÓP ESETE A KOMMUNIZMUSSAL

Cyrus Eaton és a kádári Magyarország

KIVONAT: Magyarország a második világháborút követően gazdasági hídként vállalt szerepet a két világrend közötti burkolt együttműködés megvalósításában. Ezzel segítette a tőke és a technológia beáramlását a blokkba, amely egyaránt kedvező volt a Szovjetunió és a hazai kommunista párt számára is. Kádár János a nyugati nyitás politikájával erősítette ezt a tendenciát, mivel legitimitációjának megteremtését remélte ettől. A tanulmány a korai Kádár-rendszer egyik nyitási kísérletét dolgozza fel. Egy amerikai milliárdos üzletember, Cyrus Eaton – kihasználva a szovjet politikai irány enyhülését – az 50-es évek második felétől gazdasági együttműködésre törekedett a kommunista tömb országaival, így Magyarországgal is felvette a kapcsolatot 1960-ban. A pártvezetés igyekezett kihasználni a lehetőséget, hiszen a megtorlások miatt az Egyesült Államok teljesen befagyasztotta a diplomáciai érintkezést hazánkkal, ezen pedig a kínálózó informális csatorna megnyitásával kívántak enyhíteni. Ráadásul lehetőséget láttak arra, hogy Eatonon keresztül bizonyos ipari együttműködés kialakítása mellett az amerikai magyar emigráció felé is csatornát nyissanak. A tőke és a technológia beáramlásához elengedhetetlen volt Kádár János rend-

szerének szalonképessé tétele, ráadásul ebben Eaton is hajlandó volt közreműködni, mivel az ő pénzügyi érdekei is ezt kívánták. Ezzel a 60-as évek elején megszületett – és máig használatos – a milliárdos „filantróp” üzletember archetípusa a magyar sajtóban, amely tökéletesen megfért az imperialistaellenes propaganda hangoztatásával.

KULCSSZAVAK: hidegháború, Kádár-rendszer, emigráció, állambiztonság, hírszerzés, diplomácia, külpolitika, gazdaságtörténet

„Nem Cyrus Eaton az első olyan amerikai üzletember, akire hatalmas benyomást tett a szovjet ipar, a mezőgazdaság, a technológia és a tudomány fejlődése, és ezért a Szovjetunióból azzal a következtetéssel tért haza, hogy a szovjet nép szocializmusa működik.”¹ – olvashatjuk a *Népszabadság* egyik 1983-as cikkében.* Vajon mi indíthatta a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) lapját arra, hogy a milliárdos üzletembert, a saját magát javíthatatlan kapitalistának nevező pénzügyi spekulánst és nagyvállalkozót méltassa születésének századik évfordulóján? Ki volt Cyrus Eaton, és mi kötötte őt a szovjet blokkhoz? Jelen tanulmány nem egy életpályát kíván felrajzolni, hanem arra a kibeszéletlen ellentmondásra akarja felhívni a figyelmet, hogy a tőkeellenesnek minősített kommunista ideológia felszíne alatt a szocialista blokk pártelitjének gondolkodását – és ezáltal a rendszer lényegét – a kapitalista nagytőkéhez való igazodás határozta meg a bolsevik hatalomátvétel kezdetétől fogva. Magyarország az élen járt a kapitalista világ és a kommunista államok közötti gazdasági hidak kiépítésében és fejlesztésében, ráadásul a kádári nyugati nyitás politikája kedvezett a külgazdasági kapcsolatok élénkítésének. A Kádár János vezette hatalom szövetségének elkeresztelt politikája tarthatatlan lett volna a kapitalista államok pénzügyi együttműködése nélkül, így a fejlett technológia és a tőke beáramlása létkérdéssé vált.

1 Szabó L. István: Egy „javíthatatlan kapitalista”. *Népszabadság*, 41. (1983) 304. sz. 1983. december 28. 4.

* A tanulmány a Magyarágkutató Intézet és a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság között létrejött együttműködési megállapodás keretében folyó médiatörténeti kutatásnak köszönhetően született meg.

Cyrus Eaton az 50-es évek végén, a két nagyhatalom közötti feszültségek enyhülését kihasználva lépett arra az útra, amely a vasfüggöny keleti oldalán az ünnevelt és filantrópnak kikiáltott „jó kapitalisták” közé emelte. Magyarországgal is felvette a kapcsolatot, a kádári kormányzat pedig reménnyel és tervekkelelve nyitott a kezdeményezés felé. A dolgozat az állambiztonság irataiból, a Központi Bizottság (KB) jegyzőkönyveiből, korabeli újsághírekből és az Egyesült Államok titkosszolgálat, a CIA (Central Intelligence Agency; Központi Hírszerző Iroda) által összegyűjtött és nyilvánossá tett dokumentumokból rekonstruálja Eaton közeledését a keleti blokkhoz és Magyarországhoz a 60-as években.

Cyrus Eaton, a világ problémáira érzékeny milliárdos

Cyrus Eaton 1883-ban született a kanadai Pugwash településen, apja egy farmon gazdálkodott, és kereskedéssel is foglalkozott. Diploma után az ifjú Cyrus áttelepült az Egyesült Államokba, ahol az idősebb John D. Rockefeller bizalmasa és rövidesen üzlettársa lett. Az életrajzi legendárium szerint Cyrus még diákként gyakran töltötte a nyarakat Clevelandben, ekkor került kapcsolatba a Rockefeller családdal, akik felkarolták, és támogatásukkal beletanult a pénzügyi élet rejtelmeibe.² Clevelandben működött a Rockefeller birodalom egyik központi cége, a Standard Oil legnagyobb finomító üzeme – Eaton tehát innen indult. Bárhogyan kezdődött is kapcsolata a nagy hírű bankárcsaláddal, annyi bizonyos, hogy a 20-as évekre már az üzleti világ egyik számontartott figurájává vált, számos nagyvállalat igazgatója és részvényese lett, érdekeltségei voltak az olaj-, acél- és elektromos iparban, később pedig vasúttársaságot is birtokolt. Tipikusan annak a kapitalista nagytőkésnek a képe rajzolódik ki előttünk, aki a kommunista propaganda karikatúráin kövéren és szenvtelenül sajtolja ki az

2 Dr. Tímár István: Különös kapitalista. *Magyarország*, 14. (1977) 48. sz. 12.

utolsó szuszit is az elnyomott proletárból. Az ideológia terjesztéséhez azonban tőkére van szükség, ezért a saját morális felsőbbrendűségét hirdető kommunista rendszer mégis szívesen fogadta egyes kapitalisták támogatását, amelyért cserébe a szocialista sajtó is elnéző tudott lenni velük szemben. Egy 1971-es cikkben idézik Eaton mondását, amely ugyan némileg korrelál a korabeli békeharcos üzenetekkel, de végső értelmé mégis ellentétes a marxizmus elméleti alapvetésével: „A szerelemben és a háborúban minden korrektnek, megengedhetőnek minősül, az üzlet pedig a békeidők háborúja.”³

Eaton az 50-es évek közepén, vagyis Sztálin halála után, a világpolitika enyhülésével párhuzamosan fordult a szocialista blokk felé. A Marshall-terv visszautasítása után a Szovjetunió által megszállt területek és a Nyugat közötti nyílt gazdasági kapcsolatok lefagytak,⁴ és csak Sztálin halála után éledett újra az együttműködés.⁵ Eaton megjelenése a szovjet érdekszférában nyilván nem független a mögötte álló pénzügyi körök spekulációjától. Ennek bizonyítéka, hogy 1973-ban David Rockefeller személyes jelenlétében nyílt meg Moszkvában a Chase Manhattan Bank kirendeltsége.⁶ A bank háttérében álló tőkés érdekeltség és a szovjetek közötti kapcsolatok eme szimbolikus pillanatát közel két évtizedes közeledés előzte meg, amelynek kezdeményezője a hrucsovi Szovjetunió volt.

1960-ban Kallós Ödön, a Kereskedelmi Kamara elnöke egy feljegyzésben foglalta össze Apró Antal számára Eaton munkásságát.⁷ Ebben két momentumot emelt ki a milliárdos életéből, amely – Eaton saját bevallása szerint – elkötelezetté tette őt a békés egymás mellett élés propagálásában. Az egyik ilyen momentum, hogy Sztálin halálát követően egy szovjet újságírókból álló küldöttség érkezett az Egyesült Államokba, és látogatásuk egyik célja az volt, hogy megismerkedjenek egy amerikai nagytőkessel. Állítólag a Külügyminisztérium Eatont

3 Dr. Tímár István: Különös kapitalista. *Magyarország*, 14. (1977) 48. sz. 12.

4 Valójában a legfagyosabb időszakokban is volt gazdasági érintkezés a két blokk között, a teljes elszigetelődést soha nem valósították meg. Magyarország is folyamatosan az üzleti partnere maradt elsősorban a nyugatnémet területeknek. Erről lásd részletesen: Borvendég 2020.

5 A két világrend kapcsolatainak elemzéséről lásd: Békés 2019; Kalmár 2014.

6 Barabás Péter: Az amerikai ceruzától a tízmilliárdos megállapodásig. *Népszava*, 101. (1973) 140. sz. 1973. június 17. 7.

7 ÁBTL 3.2.4. K-614. 68–70. Feljegyzés Apró elvtárs részére, 1960. június 7.

kérte fel a delegáció fogadására. A történet eddig erősen leegyszerűsítőnek és homályosnak tetszik, de Kallós így foglalta össze Eaton tapasztalatait: „A hozzá ellátogató szovjet újságírók élete legnagyobb meglepetését tartogatták számára, olyan érdekes, tapasztalt és az őt közelről érintő szakmában is tájékozott emberek voltak (köztük volt Hruscsov elvtárs veje is, aki ma az Izvesztyija főszerkesztője). Hamarosan nagy barátság fejlődött ki közöttük és meghívták Moszkvába. Ő ezt elfogadta és turistaként érkezett 1958-ban Moszkvába, ahol újabb meglepetésére a Tudományos Akadémia elnöke, a földművelési miniszter és hasonló személyek fogadták. Felmerült, hogy nem akar-e a miniszterelnökkel találkozni, aki éppen a Krím-félszigeten üdült. Ő készségét nyilvánította ki, hogy elutazik, de másnap jelezték, hogy Hruscsov megszakította szabadságát, hogy Eatonnal és feleségével Moszkvában beszélhessen.”⁸ Magyarán 1958-ban Hruscsov személyesen fogadta Eatont a szovjet fővárosban, amikortól kapcsolatuk baráti viszonyt öltött. Az amerikai a későbbiekben rendszeres látogatója lett nemcsak a Szovjetuniónak, de a szatellit államoknak is, és Hruscsov, valamint más magas rangú szovjet pártemberek is megfordultak Eaton clevelandi birtokán.

A kezdetek másik fontos pillanata az első Pugwash-konferencia megszervezése volt. 1955-ben Albert Einstein, Bertrand Russell és Frédéric Joliot-Curie kiáltványt intéztek a világ tudósaihoz, amelyben az atomenergia háborús célokra való felhasználása elleni tiltakozásra szólítottak fel. A világ sorsáért felelősséget vállaló filantróp alakja abban a pillanatban született meg, amikor Eaton, olvasva a felhívást, felajánlotta kanadai családi birtokát egy nemzetközi konferencia megszervezésére, állva annak minden költségét. 1957 júliusában tartották meg az első rendezvényt, amely nemzetközi mozgalommá nőtte ki magát, és a világ tudósai azóta is rendszeres üléseken tárgyalják meg a biztonság és a békés fejlődés legfontosabb kihívásait.

Eaton a konferenciák további szervezéséből kiszállt, a mozgalom önálló életre kelt, de a kezdeményezés végleg a nevéhez kötődött, és ezért a Szovjetunió is kifejezte háláját: Eaton, a béke barátja, 1960-ban átvehette a Lenin-békedíjat. A kommunista birodalom egyik legmagasabb elismerésének átadása

8 ÁBTL 3.2.4. K-614. 68–70. Feljegyzés Apró elvtárs részére, 1960. június 7.

nem volt véletlen, a szovjetek igazán sokat köszönhettek Eatonnak és az általa megszervezett konferenciának: a KGB-nek (Komitet goszudarsztvennoj bezopasznosztyi, Állambiztonsági Bizottság) sikerült beépülni a világ legnagyobb koponyái mellé. A konferencián tolmácként megjelenő Mihhail Bruk ugyanis a szovjet titkosszolgálat tisztje volt, aki a következő években folyamatos kapcsolatot tartott a legjelentősebb atomtudósokkal, valamint újságíróként bejárta az Egyesült Államokat. (Rendkívül magas szintű nyelvtudásának köszönhetően legtöbbször brit állampolgárnak gondolták.)⁹

A „filantróp” archetípusai

Ahogy a bevezetőben idézett újságcikk is megállapította: nem Eaton volt az első amerikai vállalkozó, aki jövedelmező üzletet látott a Szovjetunióval való együttműködésben. Több prominens üzletember is megelőzte őt, de Armand Hammer nevét azért érdemes kiemelni, mivel ő szervezte meg a 20-as évek elején, hogy a frissen létrejött bolsevik államot tőkés befektetők segítségével életképesse tegyék.¹⁰

Armand Hammer édesapja Lenin bajtársa és a keleti part kommunista pártjának egyik alapítója volt. Drogériaboltjain keresztül mosta tisztára az illegális fegyver- és drágakőcsempészetből származó jövedelmet, amellyel az Egyesült Államokban működő baloldali hálózatok bomlasztó tevékenységét finanszírozták. Armand 1921-ben Moszkvába utazott, hogy Leninnel megszervezze az addigra államosított orosz ipar feltőkésítését. Cári műkincsekért és azbesztbányák bérleti jogáért cserébe Armand Hammer számos amerikai gyárost rábeszél arra, hogy a különböző orosz iparvállalatokat koncessziós szerződések keretében kibéreljék és működőképesse tegyék. A szovjet ipar megszületése, az infrastruktúra kiépítése és a modernizáció részben tehát nyugati nagytőke segítségével történt.

9 Epstein 1996, 266.

10 Armand Hammer és Lenin kapcsolatáról, a Szovjetunóba áramló befektetések megszervezéséről lásd: Epstein 1996; Cosidine 1983.

A 30-as évekre Sztálin elkergette a befektetőket, államosította a koncessziós vállalatokat.¹¹ Armand Hammer is szüneteltette kommunista kapcsolatait, de 1953 után újra megjelent a szovjet pártfőtitkár környezetében, hogy 1990-es haláláig folyamatos gazdasági partnere legyen a Szovjetuniónak, és barátjának mondhassa Hruscsovot és annak összes utódját. Eaton és Hammer nyilvánvalóan ismerték egymás mozgását és üzleteit, különösen a keleti piacokon megszerzett befolyás és részesedés tekintetében, de közös piaci érdekeltségük is volt. Hammer átvállalta az Eaton fiának tulajdonában lévő Tower International hiteleit, ezzel többségi részesedést szerzett a cégben. Más közös pont is volt az életükben: a KGB. A pugwashi konferencián tolmácként tevékenykedő Bruk ugyanis Hammer személyes kontaktja volt a szovjet titkosszolgálatnál. Hammer tisztában volt azzal, hogy a KGB nélkül nem üzemeltethet a szovjetekkel, és a legelőnyösebb megoldásnak egy állandó összekötőt tartott, akit megismerhet, akivel közvetlen kapcsolatot építhet ki.¹² Hammer egyébként a kezdetektől kapcsolatban állt a szovjet titkosrendőrséggel, már a koncessziós bizottságot is a Cseka (Csrezvicsajnaja komisszija po borbe sz kontrarevoluciej i szabotazsem, Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázs elleni Harcra) intézményén belül hozták létre, vagyis Lenin terrorszervezete biztosította Hammer üzleteit.

Hammer a 70-es évektől Magyarországon is rendszeresen megfordult, tárgyalt a pénzügyi és pártvezetőkkel, de még a kultúráért felelős Aczél Györggyel is. 1981-ben a szocialista blokk pártállami vezetőinek kijáró fogadtatásban részesült Magyarországon, vadászatra, díszvacsorákra invitálták.¹³ A figyelem ekkor leginkább az olajmágnásnak szólt, hiszen Hammer tulajdonában állt az Occidental Petroleum, az egyetlen magán olajvállalat, amely elkerülte a Kadhafi által leveleznyelt államosításokat Líbiában – nyilván a kiváló szovjet kapcsolatoknak köszönhetően.¹⁴ Hammer a korabeli magyar sajtó egyik kedvenc kapitalistája lett, Eatonnal együtt a társadalmi érzékenységgel bíró, nagyvonalú fi-

11 Epstein 1996, 118.

12 Epstein 1996, 266.

13 Kávássy 2019, 104.

14 Ritka tóképortré. *Magyarország*, 11. (1974) 16. sz. 13. (A szerző neve nincs feltüntetve.)

lantróp üzletemberként ünnepelték őt. Hammer meg is szolgálta ezt a bizalmat: 1985-ben a Tufts Egyetemen és a Columbián tartott előadásában, amelyekben a kelet–nyugati kereskedelmi kapcsolatokat elemezte, „magyar modelltől” beszélt, és később is kifejtette különböző fórumokon, hogy a Szovjetunióknak a magyar gazdasági megoldások felé kellene elmozdulnia.¹⁵ Hammer nem volt egyedül ezzel a véleményével akkoriban az Egyesült Államokban. A CIA elemzése is arra motiválta az amerikai vállalkozókat, hogy Magyarországon keresenek maguknak piacot, mivel hazánkban a jogszabályi háttér a bankszektortól a turizmusig a gazdaság széles spektrumán engedélyezte a cégalapításokat. Az adókat viszonylag alacsony szinten határozták meg (első öt évben 20%, majd 30%), emellett egyes kiemelt területeken – például az energetikában vagy a gyógyszeriparban – a nyugati befektetők adómentességet is élvezhettek az első öt évben, majd a továbbiakban is jelentős adókedvezményt kaptak. Ráadásul mindezeket túl kedvező áron juthattak hozzá az energiához és a nyersanyagokhoz, a magyar munkavállalók fizetésének meghatározásához pedig az alacsony keleti munkabérek váltak irányadóvá, természetesen forintban fizetve. Mind ebből az amerikai hírszerzés arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország a leginkább befektetőbarát állam a szovjet blokkban.¹⁶

A rendszerváltás felé közeledve az amerikai üzleti élet szereplői közül egyre többen nyitottak a szocialista országok és így Magyarország felé is, de az élete utolsó éveiben járó Hammer még ekkor is szimbóluma maradt a két ország közötti együttműködésnek. Nem véletlen, hogy Aczél 1987-es egyesült államokbeli útján tárgyalt Hammerrel, és a Budapesten alapítandó menedzserképző iskola tiszteletbeli elnökének is őt akarták felkérni.¹⁷ Mint tudjuk, végül nem így alakult, egy másik – és jóval fiatalabb – milliárdos üzletember és „filantróp” lett végül az iskola „arca”: Soros György.

15 Kávássy 2019, 145–146.

16 CIA FOIA (Freedom of Information Act; információs szabadságról szóló törvény) Prospects for US Export to Hungary and Poland, 1989. szeptember 1.
<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90T00103R000400410002-0.pdf>, a letöltés időpontja: 2019. augusztus 31.

17 Kávássy 2019, 203–205.

Üzlet és ideológia

Hammer és Eaton elkötelezett szocialista barátsága egyáltalán nem volt kivételes jelenség a nagytóke világában, ahogy a pártállami vezetők nyitottsága a milliárdos üzletemberek felé sem tekinthető egyedi esetnek. A két világrend éles elzárkózása és egymás határozott elítélése csak szólamok és politikai ideológiák mentén volt tetten érhető, a felszín alatti pénzügyi élet nem lehetett tekintettel a vasfüggönyre, mindkét oldal gazdasági szereplői tudták, hogy kölcsönösen szükségük van egymásra.

Az amerikai kormányzat nem szakíthatott a feltartóztatás politikájának alapvetésével, vagyis azzal a Truman elnöksége idején megfogalmazott tétellel, hogy az Egyesült Államoknak kötelessége megakadályozni a kommunizmus további terjedését. Ugyanakkor ez az elv nem érintette a már meglévő status quót, vagyis a már szovjet érdekszférába került országok helyzetét elfogadta, és ebből következően igyekezett rendezni velük diplomáciai és gazdasági kapcsolatokat. Az üzleti élet szereplői egyre türelmetlenebbül követelték a kereskedelmi korlátok feloldását, hivatkozva arra, hogy hátrányos helyzetbe kerülnek a nyugat-európai versenytársaikkal szemben. Az 50-es évek végén megkezdődött a nyitás az Egyesült Államok részéről. A gazdasági célokért megtett lépéseket politikai oldalról is igazolni kellett, így azzal indokolták a szankciók enyhítését, hogy ezzel is segítik a rab nemzetek önállósodását és csökkentik a Szovjetunióval szembeni kiszolgáltatottságukat.¹⁸

A kereskedelmi kapcsolatok kiszélesítését egyedi elbírálás alapján képzelték el, Magyarország viszont sajátos helyzete miatt vállalhatatlan volt az amerikai adminisztráció számára. 1956 után hazánk a szabadságharc szimbólumává vált a nyugati világ szemében, a szovjet szuronyokkal hatalmat szerző és véres megtorlást indító Kádár János kormányzatát gazdasági együttműködéssel legitimálni ekkor még politikai öngyilkossággal ért volna fel. Enélkül is komoly ellenállást váltott ki a liberálisabb hangok térnyerése az Egyesült Államok poli-

18 Borhi 2015, 181–183.

tikájában. A társadalomnak volt egy tekintélyes rétege – elsősorban a republikánus párti szavazók körében –, akik tartottak a kommunista eszmék terjedésétől, féltették – joggal – az amerikai életminőséget, a magántulajdon szentségét. Így a 60-as évek folyamán rendre kisiklottak azok az elképzelések, amelyek fejleszteni akarták a gazdasági kapcsolatokat a csatlós államokkal.¹⁹

Nem meglepő, hogy Cyrus Eaton közeledése a Szovjetunió felé éles támadásokat váltott ki az észak-amerikai jobboldali médiumokban. A CIA adatbázisában ma megtalálhatók olyan televízió- és rádióadások leiratai, amelyek Eaton szovjetbarát megnyilvánulásait kritizálták. Ezekben visszatérő motívum, hogy Eaton kijelentette: az Egyesült Államokban nagyobb elnyomás van, mint Németországban volt a hitleri Gestapo működésének idején, és kérte meghallgatását az Amerika-ellenes tevékenységet vizsgáló bizottság előtt, hogy kifejtse, miért roppant igazságtalan a szovjetrendszer ellenséges megítélése.²⁰ Ezzel a barátságtalan hangnemmel magyarázta azt, hogy a világ tudósainak békefelhívására megszervezett konferenciának is kanadai birtokán biztosított helyszínt. Megítélése szerint az amerikai hatóságok folyamatos ellenőrzés alatt tartották a kutatókat, ellenőrizték kapcsolataikat, titoktartási szerződéseket írtattak alá velük, amelyek olyan fenyegető szankciókat tartalmaztak, hogy saját családjuk körében sem mertek munkájukról beszélni.²¹ Arról hallgatott Eaton, hogy a vasfüggöny másik oldalán minimum ellehetlenítették azokat a tudósokat, akik kritikát fogalmaztak meg az elnyomó rendszer ellen, de még inkább börtön, koncepciók per vagy kényszermunkatáborok vártak rájuk, nem is beszélve arról, hogy az amerikai elhárítás kemény fellépése bizonyára nyomába sem ért a kommunista állambiztonsági szervek terrorjának. Nem véletlen, hogy a magyar emigráció jelentős része, amely még fel sem dolgozta az 1956-os szovjet beavatkozás traumáját, nehezen volt megszólítható ezzel a narratívával, és ez jelentősen befolyásolta Eaton magyarországi terveit.

19 Borhi 2015, 185.

20 CIA FOIA Transcript of Broadcast by Fulton Lewis, Jr., 1958. június 13. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP63T00245R000100220037-6.pdf>; a letöltés időpontja: 2022. július 2.

21 CIA FOIA The Mike Wallace interview. Guest: Cyrus Eaton. 1958. május 4. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP75-00149R000200490004-6.pdf>; a letöltés időpontja: 2022. július 2.

Cyrus Eaton kiállása a bolsevik birodalommal való gazdasági kapcsolatok élénkítése mellett érthetően kavart politikai vitákat az Egyesült Államokban. A baloldali erők és a társutas értelmiség határozottan támogatták a békés egymás mellett élés elméletét, amely a szovjetek azon reálpolitikai felismerésének következményeként született meg, hogy a szocialista országok egyre inkább elmaradnak gazdasági teljesítőképesség tekintetében a kapitalista világtól, vagyis a hidegháborús fegyverkezési versenyben hamarabb fogják kimeríteni tartalékaikat, mint a Nyugat. Ennek a törekvésnek a szovjetek számos formában teret engedtek a világpolitika színpadán: nemzetközi szervezeteket (például Béke Világtanács), emberi jogi mozgalmakat segítettek és hoztak létre azért, hogy a nyugati társadalmak támogatását is elnyerjék, és ezáltal alulról, saját szavazópolgáraik felhasználásával manipulálják a kapitalista országok kormányait nyitottságra a kommunista államok felé. A világbéke fennhangú hirdetése a vietnámi háború poklának árnyékában valóban képes volt embertömegeket megszólítani Amerikában is. Szovjet részről tehát a kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok szükségességét a béke fenntartásával indokolták:²² „Fejlesztetni akarjuk kereskedelmünket, el akarjuk adni azt, amit mi könnyebben termelhetünk, és nekik szükséges, s meg akarjuk vásárolni azt, amit ők könnyebben állítanak elő, s amire nekünk van szükségünk. Ez a népek egymás mellett élésének elemi feltétele, ha nem akarnak háborút.” – fogalmazta meg Anasztasz Mikoján, a Szovjetunió Minisztertanácsa elnökének első helyettese 1959-ben.²³

Az első találkozás

1959 nyarán Cyrus Eaton elküldte a pugwashi konferencia anyagát Münnich Ferencnek, a Minisztertanács elnökének, és felvetette, örömmel látogatna el házánkba, hogy megismerje az itteni körülményeket, és tapasztalatait hitelesen meg

22 A különböző népek és országok közötti békés együttélés és a kereskedelmi hálózatok kiterjedtsége között a hálózatokkal foglalkozó kutatók összefüggést fedeznek fel. Dorussen-Ward, 2010.

23 Idézi: Mihail Nyesztyerov: A szovjet üzleti körök ugyanígy vélekednek. *Szovjetunió*, 1. (1959) 7. sz. 3.

is írnia egy amerikai újságban.²⁴ Sík Endre külügyminiszter jelezte az MSZMP Központi Bizottságának felterjesztésében, hogy a meghívás lebonyolítását, a programok szervezését a külügy vállalja, a meghívó intézménynek pedig a Kereskedelmi Kamarát javasolja.²⁵ Az üzletember érkezését 1960 májusára időzítették.

Az új magyarországi kormány számára az első években a legnagyobb gondot a külső és a belső legitimitáció hiánya jelentette. Kádár János a legelutasítottabb politikus volt a keleti blokkban 1956 után, így minden külföldi közeledésre igyekeztek nyitottan reagálni, a kádári kormányzat szövetségeseket keresett a határain belül és kívül egyaránt. A magyar külügy érzekelte, hogy változik az Egyesült Államok viselkedése a szocialista államokkal szemben, így 1958 első felében egyre komolyabban mertült fel, hogy normalizálják a két ország kapcsolatát, amelyet számos politikai és diplomáciai probléma terhelt, a legkényesebb talán Mindszenty József hercegprímás helyzetének rendezetlensége volt.²⁶ 1958 júniusában Nagy Imre kivégzésével azonban rövid távon minden remény elszállt, az USA már-már azt fontolgatta, hogy a politikai gyilkosságra válaszul megszakítja a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal. Ez végül nem történt meg, de a közeledés hivatalos útjai hosszú időre ellehetetlenültek.

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy a párt legfelsőbb köreiből is hírértékű volt, hogy egy amerikai milliárdos – aki ráadásul ekkor már Hruscsovot is barátjának mondhatta – kopogtatott az ajtón. Az Eatonnal kiépített kapcsolatok alakulását a párt legfelsőbb testülete, a Politikai Bizottság (PB) is nyomon követte, a főbb irányvonalak megadása ezen a szinten dőlt el: „A kapcsolatok rendezésében hivatalos vonalon gyors eredményekre számítani nem lehet; megállapítható viszont, elsősorban Cyrus Eaton tájékoztatásai és javaslati, valamint más amerikai állampolgárok magánjellegű ajánlatai alapján, hogy

24 HU-MNL OL MKS 288. f. 7/68. ő. e. 22. Feljegyzés Cyrus Eaton amerikai nagytőkés meghívásáról, 1959. december 17.

25 HU-MNL OL MKS 288. f. 7/68. ő. e. 22. Feljegyzés Cyrus Eaton amerikai nagytőkés meghívásáról, 1959. december 17.

26 Mindszenty József amerikai követségen töltött éveiről és az ebből eredő diplomáciai konfliktusokról számos feldolgozás született, és Mindszenty József emlékirata is elérhető. A teljesség igénye nélkül lásd: Borhi 2015, 288–299.; Balogh 2010; Balogh 2015; Mészáros 1999; Mindszenty 2015.

nem hivatalos jellegű akcióknak kedvező hatása lehet a hivatalos kapcsolatok alakulására is.²⁷ – fogalmazta meg Péter János külügyminiszter-helyettes és Hollai Imre, az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője.

Cyrus Eaton látogatásának hírére áttekintették a külkapcsolatokban érintett intézmények lehetőségeit, valamint azt, hogy mire lehetne felhasználni az üzletember baráti közeledését, és egyúttal megkezdődött az ötletelés arról, hogy hogyan lehetne Eaton jóindulatát tartósan biztosítani. Felmerült, hogy a Lenin-békedíjjal jutalmazott amerikai az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófiai díszdoktorrá avatja, és ehhez az MSZMP KB Titkársága hozzá is járult, ugyanakkor a PB elutasította a javaslatot.²⁸ Végül egy bő évtizeddel később került sor az ünnepélyes ceremóniára, de nem a filozófia, hanem az állam- és jogtudományok díszdoktorává avanszált a koros filantróp 1971. november 5-én.²⁹ Az első látogatás idején a Budapest díszpolgára cím adományozása is felmerült a párton belül, de a PB ezt sem támogatta.³⁰

Eaton meghívta az őt vendégül látó Kallós Ödönt, a Kereskedelmi Kamara elnökét az Egyesült Államokba. Az út megszervezése, a delegáció tagjainak kiválasztása és felkészítése mind diplomáciai, mind titkosszolgálati szempontból kiemelt prioritást élvezett a továbbiakban: „A meghívás operatív szempontból hasznosítható. Lehetővé teszi, hogy a delegációt kvalifikált ügynökökből állítsuk össze, és hírszerzőtiszteket is kiküldjünk.”³¹

Részletes javaslatot készítettek arról, mire lehetne felhasználni Eaton barátságát, amelyben elsősorban kulturális, másodsorban gazdasági együttműködések tervei találhatók.³² Célul tűzték ki, hogy Cleveland főpolgármesterét

27 ÁBTL 3.2.4. K-614. 21. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához a magyar–amerikai kapcsolatok javítására vonatkozó javaslatokról. Dátum nélkül.

28 HU-MNL OL MKS 288. f. 5/184 ő. e. 145. Előterjesztés az MSZMP KB Titkárságához, 1960. május 23.

29 Cyrus Eaton díszdoktori oklevelét az Egyetemi Levéltár őrzi: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/41476>; a letöltés időpontja: 2022. július 4.

30 HU-MNL OL MKS 288. f. 5/183. ő. e. 6. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. május 17-én megtartott üléséről.

31 ÁBTL 3.2.4. K-614. 32. Javaslat, 1960. június 21.

32 ÁBTL 3.2.4. K-614. 21–23. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához a magyar–amerikai kapcsolatok javítására vonatkozó javaslatokról. Dátum nélkül.

rávegyék, hívja meg vendégségbe a Fővárosi Tanács elnökét egy szakmai látogatásra, de számos kulturális és turisztikai kapcsolat kiépítéséhez is reményt tápláltak. A felsorolt kívánalmak elsősorban titkosszolgálati behatolási csatornákként értelmezhetők, továbbá az amerikai magyar emigráció felé próbált nyitni a magyar vezetés, a gazdasági szempontok ezekben a tervezetekben még elenyésző szerepet játszottak. Egyedül Eaton állt elő gazdasági elképzeléseivel: szállodaépítésekbe szeretett volna kezdeni Budapesten, valamint a tulajdonában álló festégyártó világceg szabadalmait osztotta volna meg egy Magyarországon alapítandó közös tulajdonú vegyesvállalattal. Ezen lehetőségek átgondolásától a magyar fél sem zárkózott el, mégis láthatóan lényegesebbnek találták a titkosszolgálati feladatok ellátásához segítséget nyújtó intézményi kapcsolatok kiépítését.

A Magyar Újságírók Országos Szövetségét (MÚOSZ) felkérték, hogy hívja meg Gombos Zoltánt, a Magyarországról elszármazott amerikai laptulajdonost egy kéthetes látogatásra. Gombost Eaton ajánlotta a magyar fél figyelmébe, a neki szánt szerepről később még bővebben is lesz szó. Rajta kívül az Eaton tulajdonában álló lapok főszerkesztőinek meghívása is napirendre került. A Kulturális Kapcsolatok Intézete feladatul kapta, hogy valamelyik világhírű magyar tánc- vagy zenei együttest hívassák meg egy amerikai turnéra, de a költségeket lehetőleg a meghívó fél állja. A Szépművészeti Múzeumnak fel kellett keressie egy galériatulajdonost, aki valamivel korábban maga érdeklődött az iránt, hogy egyes műkincseket szívesen bemutatna saját kiállítótermében, de akkor a pártállam nem kívánt tárgyalni vele. Az IBUSZ-nak (Idegenforgalmi Beszerzési Utazási és Szállítási Rt.) tervet kellett kidolgozni, hogy mivel lehetne az amerikai magyar emigráció hazalátogatási kedvét felerősíteni, és egy farmerral is fel kívánták venni a kapcsolatot, aki 1959-ben meghívott egy magyar mezőgazdasági delegációt szakmai tapasztalatcserére, de a lehetőséggel a pártállam akkor nem élt.³³

Láthatjuk, hogy Eaton megjelenése ötletbörzét indított el a pártvezetés berkeiben, amelyek határozottan a lefagyott magyar–amerikai kapcsolatok felé-

33 ÁBTL 3.2.4. K-614. 21–23. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához a magyar–amerikai kapcsolatok javítására vonatkozó javaslatokról. Dátum nélkül.

lesztését célozták. Hasonlóak voltak Eaton motivációi is. A szovjetekkel való üzleti együttműködés heves ellenkezést váltott ki az amerikai társadalom és sajtó egy részéből, az ellenérzés oka pedig elsődlegesen a magyar szabadságharc vérbe fojtása volt. Eaton felismerte, hogy a „magyar kérdés” rendezése kulcsfontosságú ahhoz, hogy gazdasági elképzeléseit megvalósíthassa.³⁴ És ezen a ponton találkozott Kádár János és Cyrus Eaton célja: mindketten szalonképessé kívánták tenni az új magyar vezetést a nyugati világ szemében. Eaton nem is késlekedett: nyilatkozataiban rendszeresen visszatérő fordulatként megemlítette, hogy ő ugyan kapitalista, de be kell látni, hogy a szocialista országok maguk választották meg saját rendszerüket, amelyen a nyugati társadalmaknak se lehetőségük, se joguk változtatni.³⁵ Okfejtésében arra nem tért ki, hogy amennyiben a keleti blokk országai valóban szabadon döntöttek rendszerük megválasztásakor, mi szükség lehet a szovjet katonai jelenlétre a térségben, és végképp mellőzte annak megválaszolását, hogy mi ellen küzdve adták a vérüket a magyar szabadságharcosok néhány évvel korábban.

Közel egy évig tartott az Amerikába kiutazó magyar delegáció kiválasztása, feladataik összeállítása és a kiutazók felkészítése, de az amerikai milliárdos ez idő alatt is kapcsolatba lépett a magyar politikai elittel: 1960 szeptemberében New Yorkban vendégül látta a magyar párt első titkárát. Kádár nem az Amerikai Egyesült Államok meghívására érkezett a nagyvárosba, hanem az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) ülésén vett részt a magyar delegáció vezetőjeként. Az ENSZ magyar ügyet tárgyaló bizottsága ekkor még működött, Kádárék számára sarkalatos kérdés volt az 1956-os szovjet beavatkozást és annak következményeit vizsgáló testület végső állásfoglalása, hiszen hatalmuk legitimációja volt a tét. A diplomáciai elszigeteltségben lévő magyar delegáció számára lehetőségként adódott Eaton gesztusértékű meghívása, aki díszebéden fogadta a magyar politikusokat. Az eseményről a helyi sajtó is hírt adott. Eaton így nyilatkozott Kádárról: „Állandóan tanácsolom barátaimnak, látogassanak el Magyarországra, ahogyan

34 ÁBTL 3.2.4. K-614. 73. Cyrus Eaton és felesége magyarországi látogatása, 1960. június 1.

35 A New York Times 1960. szeptember 25-i számából idézte Polgár Dénes. Polgár Dénes: Cyrus Eaton ebédje Kádár János tiszteletére. *Esti Hírlap*, 5. (1960) 228. sz. 1. 1960. szeptember 27.

feleségem és én tettük, hogy saját szemükkel lássák, mennyire bízuk a magyar nép kormányában, amely helyesen irányítja az ország ügyeit.”³⁶

A delegáció

Egy évvel Eaton magyarországi látogatása után, 1961 májusában utazott ki a hét főből álló magyar szakmai küldöttség Clevelandbe. Vezetőnek Kallós Ödönt, a Magyar Kereskedelmi Kamara elnökét jelölték, kíséretébe azon területek egy-egy képviselője került, ahol üzletkötést remélhettek. Indulás előtt természetesen a delegáció minden tagja titkosszolgálati eligazítást kapott, de feltehetően egy sem volt közöttük olyan, akinek ne lett volna valamilyen tapasztalata az állambiztonsággal, így Kallósról is ezt olvashatjuk: „A delegáció vezetője – a K. K. [Kereskedelmi Kamara] elnöke – „Barabás” fn. [fedőnevű] titkos munkatárs.”³⁷

Gál Lajos Endre³⁸ a Magyar Külkereskedelmi Bank (MKB) elnökeként került be a kiutazók közé, az ő kiválasztása korántsem véletlen. Gál régi hithű pártkader volt, már 1945-ben a Kollektíva Szövetkezet igazgatójaként hivatkoztak rá. A Kollektíva az első pártvállalatok egyikeként sajátította ki a háború utáni külkereskedelem és pénzforgalom jelentős részét, vagyis Gál a kommunista párt pénzügyi alapjainak megteremtéséért dolgozott közvetlenül a háború befejezése után.³⁹ 1949-ben Svájcban figyelte a CIA, adataik szerint Gál a magyar kommunista vezetés megbízásából fegyverek és katonai technológiák beszerzéséért volt felelős, titkos fegyvervásárlásokat intézett alpesi székhelyéről.⁴⁰ Ekkor

36 A New York Times 1960. szeptember 25-i számából idézte Polgár Dénes. Polgár Dénes: Cyrus Eaton ebédje Kádár János tiszteletére. *Esti Hírlap*, 5. (1960) 228. sz. 1. 1960. szeptember 27.

37 ÁBTL 3.2.4. K-614. 32. Javaslat, 1960. június 21. Titkos munkatárs: az állambiztonsági hálózat kipróbált és megbízható tagja, aki önként, „hazafias” alapon vesz részt a politikai rendőrség munkájában.

38 Az iratokban hol Gálként, hol Gaálként szerepel a neve.

39 Erről lásd részletesen: Hubai–Szabó 1998; Borvendég 2021.

40 CIA FOIA Hungarian Economic Activities in Western Europe, 1949. november 17. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R003600470003-2.pdf>; a letöltés időpontja: 2022. július 7.

már a Kelimpex igazgatójaként tartották számon, amely egy korábbi kommunista pártvállalat, a Kelet-Európai Kereskedelmi Részvénytársaság jogutódjaként jött létre. 1950-tól a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője volt, és több olyan pénzügyi visszaélés is köthető a nevéhez, amelyet az államvédelem dokumentált ugyan, de felelősségre soha nem vonták érte. 1945-ben jelentették róla, hogy Csehszlovákiába utazott, ahol egy gépkocsivezetőtől ellopott 12 ezer koronát és 14 ezer pengőt. A bűncselekmény kiderült, és a pártbizottság visszafizetésre kötelezte Gált, aki ennek akkor tett eleget, amikor a pengő teljesen elértéktelenedett.⁴¹ Minisztériumi tisztviselőként „több olyan cselekményt követett el, amelyek szabotázs jellegűek voltak”⁴², például késleltetett bizonyos szállítmányokat, és ezért a magyar félnek jelentős kártérítést kellett fizetnie, vagy rákényszerített egyes külkereskedelmi vállalatokat arra, hogy eleget tegyenek olyan követeléseknek, amelyeket külföldi cégek támasztottak anélkül, hogy a magyar fél elismerte volna azok jogosságát. Ezzel a módszerrel például egy argentin cégnek több, mint félmillió amerikai dollárt juttatott 1952-ben, de több esetben értesítették arról az államvédelmet, hogy tízezer dollár nagyságrendben fizettetett ki különböző mondvacsinált jogcímeken kártérítéseket nyugati vállalatok számára – vagyis a magyar gazdaságtól vonta el a titkos megbízatásokhoz szükséges összegeket. Mindez nyilván csak a jéghegy csúcsa, de ez is arra utal, hogy Gál már a kezdetektől a párt piszkos pénzügyeinek ismerője lehetett és együttműködésben kellett hogy dolgozzon a szovjet titkosszolgálatokkal, valamint a nemzetközi kommunista mozgalom hálózataival. Megbízhatósága 1960-ban a Magyar Külkereskedelmi Bank első emberévé emelte. Ezt a pozíciót rövid ideig töltötte be, későbbi életútjáról kevés adat található, de az MKB éléről valószínűleg a washingtoni kereskedelmi kirendeltség élére került,⁴³ és 1967-ben már úgy merült fel a neve, mint a Magyar Nemzeti Bank jelöltje egy Zürichben alapítandó bankfiók vezetői székébe.⁴⁴

41 ÁBTL 3.2.4. K-614. 19. Jelentés, 1960. május 14.

42 ÁBTL 3.2.4. K-614. 19. Jelentés, 1960. május 14.

43 Az ÁBTL-ben őrzött washingtoni rezidentúra anyagait tartalmazó dossziésorozatban (ÁBTL 3.2.5. O-8-073.) található tőle néhány jelentés, amelyeket kereskedelmi tanácsosként írt alá.

44 ÁBTL 3.2.5. O-8-182. 7. Jelentés, 1967. október 14.

Hamburger László⁴⁵ a Medimpex vezérigazgatójaként került a kiutazók közé. Hamburger régi munkásmozgalmi és kommunista családból származott, nagybátyja Hamburger Jenő, a kommün népbiztosa volt.⁴⁶ Hamburger László a két világháború között emigrációba vonult. 1948-ban visszatért, a Nehézipari Minisztérium osztályvezetőjének nevezték ki, de 1951-ben koncepció perben elítélték, 1953-ban szabadult. Ezután a Chinoin Gyógyszergyárban volt főosztályvezető, majd 1957-től látta el a Medimpex irányítását. A külkereskedelmi vállalat vezetőjeként biztosan kapcsolatban állt a titkosszolgálatokkal, ráadásul a Medimpex kiemelten fontos illegális szállításokat bonyolított, eddig feltárt adatok szerint gyógyszerhamisításokkal, kábítószer-csempészettel is foglalkozott, amelyhez a katonai hírszerzés, a Magyar Néphadsereg Vezérkarának 2. Csoportfőnöksége (MNVK-2.) biztosította a hátteret.⁴⁷ Hamburger tehát a katonai titkosszolgálat operatív hálózatához tartozott, ezt a Belügyminisztérium adatai is megerősítik.⁴⁸ Megbízhatóságára jellemző, hogy 1968-ban átvette a kölni kereskedelmi kirendeltség vezetését, és kölni kinevezésével párhuzamosan a bonni nagykövetség ideiglenes ügyvivője is lett. Magyarország és a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) között ekkor még nem létezett hivatalos diplomáciai kapcsolat, azt csak 1973-ban élesztették újra – az első hivatalos nagykövetnek pedig az addigi ügyvivőt, Hamburgert delegálták. Az NSZK hazánk negyedik (kapitalista országokat tekintve az első) legfontosabb kereskedelmi partnere volt, vagyis a bonni misszió jelentős szerepet játszott a magyar diplomáciában, Hamburger kinevezése jelzésértékű.

A küldöttség többi tagjáról nem rendelkezünk ilyen részletes adatokkal. Huszár Tamás, a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője, Purmann Jenő, a Nehézipari Minisztérium főosztályvezetője, Földi Zoltán, a Chinoin mérnöke és Szécsey Tibor, a Ganz-Mávag mérnöke minden bizonnyal saját területük szakembereiként kerülhettek a delegációba.

45 Életrajzát lásd: Baráth–Gecsényi 2015, 184.

46 Elhunyt Hamburger László. *Népszava*, 108. (1980) 256. sz. 1980. október 31. 5.

47 Orbán-Schwarzkopf 2017.

48 „Hamburger a katonai hírszerzés kapcsolata.” ÁBTL 3.2.4. K-614. 145. Egy hiányzó háromoldalas jelentésből megmaradt utolsó oldal, cím és dátum nélkül.

Érdekellentétek

Az Egyesült Államokban Eatonnal folytatott tárgyalások két fontos téma köré csoportosultak: egy vegyesvállalat alapítása, valamint a kádári kormányzat és az ottani magyar emigráció viszonyának rendezése.

A vegyesvállalat gondolata Eatontól származott. Eaton egy konzorciumot szeretett volna létrehozni, amely kezdetben azzal foglalkozna, hogy „a közvélemény helyes tájékoztatását Magyarországról meg lehessen szervezni”⁴⁹, vagyis egy reklámhadjáratot tervezett, amely javított volna hazánk megítélésén a tengerentúlon. Eatont az motiválta ebben, hogy csökkentse az amerikai társadalom megvetését az általa folytatott üzletekkel szemben, valamint megnyerje magának az emberek többségét. A magyar fél mindennek azonban nem látta értelmét: „Mi azt javasoltuk, hogy egy ilyen tisztán politikai jellegű vállalkozás helyett érdemes lenne egy kereskedelmi (képviseleti) vállalatot alapítani, esetleg közösen. Az hasznosan szervezhetné meg a magyar áruk eladását és amerikai gépek, berendezések vásárlását. Ennek a vállalatnak azután lehetne egy public relations (amerikai fogalom a közvélemény megdolgozására) osztálya, amely tökéletesen elláthatná az Eaton eredeti elképélése szerinti feladatot is.” – vázolta az állambiztonság.⁵⁰ A vállalat a tervek szerint 150-250 ezer amerikai dollár alaptőkével indult volna, 25%-os magyar részesedéssel.⁵¹ A magyar áruk tengerentúli forgalmazásához a vegyesvállalat csak egyetlen hazai külkereskedelmi vállalattal kívánt szerződésre lépni, amely itthon szervezte volna az összes érintett szakosított külkereskedelmi vállalat profiljába tartozó árucikk szállítását, a különböző impexek koordinálását.

Számos tervezet, költségekre vonatkozó kimutatás készült a következő hónapok, sőt évek során, de a vegyesvállalatot végül nem hozták létre. Sajnos a fennmaradt dokumentumokból nem rekonstruálható, hogy miért hiúsult meg

49 ÁBTL 3.2.4. K-614. 82. Jelentés a kereskedelmi kamarai küldöttség utazásáról az Egyesült Államokba és Kanadába, 1961. május.

50 ÁBTL 3.2.4. K-614. 82. Jelentés a kereskedelmi kamarai küldöttség utazásáról az Egyesült Államokba és Kanadába, 1961. május.

51 ÁBTL 3.2.4. K-614. 152. Feljegyzés, tervezet. 1961. augusztus 11.

az elképzelés, különösen annak fényében, hogy tudjuk: Magyarország élen járt a vegyesvállalatok alapításában a blokk országai között.⁵² A 60-as évek közepétől a Magyar Külkereskedelmi Bank elnöke, Salusinszky István folyamatosan lobbizott azért, hogy a magyar kormány engedélyezze a tőkés világban működő vegyes tulajdonú vállalatok létesítését, ezt neki és a mögötte álló érdekcsoportnak 1972-re sikerült is elérnie. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) országai közül hazánknak volt a legnagyobb számban vállalkozása a nyugati világban. Ezek felügyeletét 1968-tól az MKB látta el, és a későbbiekben kialakuló külkereskedelmi visszaélésekért, veszteséges piaci manőverekért komoly felelősség terhelt a pénzügyintézetet – a Magyar Nemzeti Bankkal együtt. Az 1960-as évek elején azonban még csak kialakulóban volt az az érdekcsoport, amely később befolyást szerzett a hazai gazdaságpolitikában, talán emiatt nem tudták keresztülvinni az Eaton-féle elképzelést sem. Sulyok Béla, az MNB elnöke kifejezetten problémásnak találta, hogy a vegyesvállalat magyar tulajdonosaként az MKB-t akarták megjelölni. Jelezte, hogy az egyetlen külföldi magyar érdekeltség, amelyet a Külkereskedelmi Bank felügyel, a bécsi CW Bank (Central Wechsel- und Creditbank), ennek működése pedig már ekkor aggályokat vetett fel Sulyok szerint.⁵³

Ugyanakkor érdemes megfigyelni a küldöttség azon tagjának véleményét és mozgását, aki egészen biztosan tagja volt a fent említett külkeres érdekcsoportnak: Gál Endrét. Az MKB elnökeként kiutazó Gál eleinte ellenezte a vegyesvállalat létrehozásának tervét. Mindezt nem saját feljegyzéseiből tudhatjuk meg – ő az egyetlen a delegáció tagjai közül, aki nem adott le úti jelentést az állambiztonságnak hazaérkezésük után –, hanem Kallós Ödön beszámolóiból, amelyeket természetesen akár befolyásolhattak a két személy közötti esetleges

52 Erről lásd részletesen: Borvendég 2017.

53 A bécsi CW Bank finanszírozta a magyar külkereskedelmi vállalatok nyugati üzletkötéseit, később ez a pénzügyintézet vezette hivatalosan a vegyesvállalatok számláit. A keleti titkosszolgálatok illegális manővereinek pénzeléséhez is hozzájárult, a rendszerváltás időszakában pedig feltehetően közreműködött a kommunista titkosszolgálatok vagyonának átmentésében. A 90-es évek elején fedezetlen hitelkihelyezésekkel támogatta a keleti állambiztonság egyes tisztjeinek vállalkozásait. Végül a 90-es évek végén számolták fel a bankot, miközben hetvenmilliárd forintnyi hiányát a magyar állam konszolidálta.

ellentétek.⁵⁴ Kallós szerint Gál az ötlet felmerülésétől kezdve ellenezte a egyesvállalat tervét, ugyanakkor utal olyasmire is, mintha Gálnak egyéb titkos feladatai is lettek volna Amerikában. Állítólag önálló tárgyalásokat folytatott több céggel is, amely tárgyalásokra nem vitte magával a delegáció egyik tagját sem. Többek között felkereste a General Motors exportigazgatóját és két bankot is: „Sulyoktól, a Nemzeti Bank elnökétől tudom, hogy Magyarország külföldi hitelét rontó tárgyalások voltak ezek: néhány százezer dolláros hitelt kért és kapott olyan nagy USA pénzintézetektől, mint a Chase National Bank, miközben jelenleg a Magyar Nemzeti Bank betétállománnyal (70 millió dollár értékűvel) rendelkezik nyugati bankoknál.”⁵⁵ Kallós szerint Gál egész bankigazgatói tevékenységét áthatotta ez a látszólag saját szakállára történő üzletelés. Bár erősen túlzónak tűnik állítása, hogy Gál az év tizenkét hónapjából tízet külföldön töltött és látványosan csak négy-öt üzlettel foglalkozott, az összes többi helyettesei intézték, de ha a számokat nem is, csak a tendenciát fogadjuk el hitelesnek, arra a következtetésre jutunk, hogy az MKB igazgatója meg nem nevezett körök bizalmas megbízásait teljesíthette. Tökéletesen kizárható, hogy Gál ezeket a tárgyalásokat saját szakállára végezte volna, vagyis valahonnan kaphatott olyan utasításokat, amelyek a hivatalos pártvezetés elképzeléseivel nem teljesen egyező elképzeléseken alapultak. „Az egész amerikai tevékenységünkkel kapcsolatban az az érdekes helyzet kezd most kialakulni, hogy a legfelsőbb szinten rendkívüli siker van. A kormánytitkárság Apró elvtárs utasítása alapján felszólított, hogy a kormány minden tagja kapjon a beszámoló jelentésből egy példányt – néhány nappal ezelőtt Kádár elvtársnak kellett egy példányt beküldeni. A vezetőkön alul pedig vontatottan és rosszul halad előre az egész ügy.”⁵⁶ – panaszkolta Kallós.

Gál szerepe a legérdekesebb az egész történetben, de ennek tisztázása a jelenleg rendelkezésre álló adatokból nem lehetséges. Könnyen elképzelhető, hogy ő is a katonai felderítésnek dolgozott, ahogy Hamburger László is, akinek szintén nincs úti jelentése csatolva a dossziéhoz, minden bizonnyal azért, mert

54 ÁBTL 3.2.4. K-614. 135. Jelentés, 1961. július 27.

55 ÁBTL 3.2.4. K-614. 145. Egy hiányzó jelentés utolsó oldala, dátum nélkül.

56 ÁBTL 3.2.4. K-614. 136. Jelentés, 1961. július 27.

ő az MNVK-2-nek tartozott beszámolási kötelezettséggel. (Ugyanakkor Kallós utalt arra is, hogy Gál az egyetlen, aki egyáltalán nem írt semmiféle jelentést.) Korábbi pályafutása alapján az is elképzelhető, hogy Gál közvetlenül a szovjeteknek dolgozott, de az is lehet, hogy a párton és a titkosszolgálaton belül formálódó pénzügyi-korrupciós hálózatnak már ekkor is volt annyi ereje, hogy kijátssza a hivatalos utat és saját kapcsolatrendszer építésével próbálkozzon a tengerentúli kiküldetést felhasználva.

Csomagküldés piaci alapon

Más érdekek megjelenésére utalhat az a polémia is, amely az IKKA (IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció) képviselő körűl alakult ki. Az IKKA-t a második világháború után a kommunista vezetés honosította meg Magyarországon azzal a céllal, hogy valutabevételi forráshoz jussanak.⁵⁷ Miután a vasfüggöny lezárult, nyugati iparcikkekhez, bizonyos közszükségleti termékekhez, divatos ruházathoz, luxusnak számító élelmiszerekhez (például kakaó, kávé) lehetetlen volt hozzájutni a hazai boltokban. Az emigrációba szakadt magyarság többségének maradtak itthon közeli rokonaik, akiket segíteni szerettek volna, ezt kihasználva alakították ki ezt a speciális csomagküldő szolgáltatást. Külföldön az IKKA képviselőteken befizetett valutáért eleinte előre összeállított csomagokat küldhettek haza, később már árlistából válogathatták össze azokat a portékákat, amelyekkel meg akarták lepni szeretteiket. Az ötvenes-hatvanas években tovább egyszerűsödött a rendszer, és megjelentek az IKKA-utalványok, amelyeket speciális boltokban lehetett idehaza beváltani; akár nyugati gépkocsit vagy öröklakást is lehetett az utalványokért cserébe vásárolni. A rendszer üzemeltetője eleinte a Magyar Külforgalmi Rt. volt, amely kommunista pártvállalként jött létre, vagyis a rendszer eleinte kifejezetten a kommunista hatalomátvétel finanszírozását szolgálta, majd az egypártrendszer létrejöttével, az államosítások befejeztével a szolgáltatást átvette az IBUSZ. 1968 után az Országos Taka-

57 A blokk többi országában is léteztek hasonló megoldások.

rékpénztár lett az üzemeltető. A világ összes földrészén, számos országban több száz képviselő működött, az árucikkek beszerzését, az IKKA-boltok ellátását a Monimpex⁵⁸ végezte.

Eaton már első magyarországi látogatása alkalmával felvetette, hogy érdemes lenne a hazai vezetésnek kapcsolatba lépnie Gombos Zoltánnal, az amerikai laptulajdonossal, aki újságjain keresztül sok ezer emigráns magyarhoz elér, így befolyásolni tudja az óhazához és a kommunista vezetéshez fűződő viszonyulásukat. Gombos is hajlandó volt a kádári kormánnyal együttműködni, cserébe anyagi hasznot remélt: át akarta venni az amerikai térség IKKA-képviselétét. A dokumentumokban éveken keresztül visszatérő vitatéma maradt a kérdés, úgy tűnik, hogy ez volt a kooperációs tervezet Achilles-sarka. A Monimpex nem akarta átadni az áruforgalmazás jogát egy létrehozandó új vegyesvállalatnak, Eaton és Gombos részéről viszont ez az üzletág lett volna a garancia a vállalkozás nyereségességére. Gál Endre mint az MKB elnöke nem tartotta indokoltnak a Monimpex hatásköréből kivonni az IKKA-beszerzéseket, hiszen a meglévő rendszer szerinte – és a külkereskedelmi vállalat szerint is – tökéletesen működött.⁵⁹

Társutas médiamanipuláció

Gombos Zoltán és Eaton ismeretségének kezdeteiről keveset tudunk, de annyi bizonyos, hogy már a milliárdos 1959-es jelentkezésekor kapcsolatban álltak egymással. Gombos Zoltán erdélyi származású újságíró és laptulajdonos 1925-ben emigrált az Egyesült Államokba. 1939-ben vásárolta meg a clevelandi *Szabadság* című napilapot, majd több magyar nyelvű újság tulajdonosa lett, többek között a New Yorkban megjelenő *Amerikai Magyar Népszaváé*.⁶⁰ Politikailag

58 A Monimpexet 1948-ban alapították különböző luxuscikkeknek számító termékek forgalmazására, például: dohánytermékek, minőségi alkoholos italok, só stb.

59 ÁBTL 3.2.4. K-614. 159. Feljegyzés a magyar–amerikai vegyesvállalat tervezetéről, dátum nélkül.

60 Elhunyt Gombos Zoltán. *Amerikai Magyar Népszava*, 85. (1984) 49. sz. 1984. december 7. 1.

a Demokrata Párthoz állt közel,⁶¹ és médiabirodalmának köszönhetően a 70-es évekre az amerikai politikai életben is számottevő figurává vált: 1980-ban Carter elnök meghívására helyet kapott a Madridban megrendezett európai biztonsági és együttműködési konferenciára kiutazó amerikai küldöttségben.⁶²

Az általa kiadott lapok az amerikai magyar emigráció döntő többségéhez eljutottak, így meghatározó szerepet játszottak a Magyarországról kialakult közvélemény formálásában. 1956 után még a baloldali érzelmű személyek is erős kritikával viszonyultak Kádárhoz és kormányához, így a Gombos által kiadott lapok hangvétele sem lehetett túlságosan baráti, ha nem akarták elveszíteni olvasóikat.

1961-ben az Egyesült Államokba látogató magyar delegáció találkozott Gombossal is, aki felajánlotta szolgálatait, miközben mentegetőzött: a jelenlegi viszonyok között nem lehetne a piacon megmaradnia, ha a magyarországi rendszerrel szemben megengedőbb hangot ütne meg. Ennek ellenére ígéretet tett arra, hogy fokozatosan új irányba állítja újságjait, a viszonzást üzleti alapon remélte, például az IKKA-képviselőt átvételét akarta elérni.⁶³

Gombosban eleinte nem bíztak meg a magyarországi döntéshozók, és az IKKA komoly üzleti hasznot jelentett,⁶⁴ így ennek átengedése korántsem volt tét nélküli. Végül nem is került rá sor, Gombos soha nem érte el ezt a célját. Az is igaz, hogy politikai irányváltása is lassabban következett be, mint az MSZMP vezetői várták volna tőle. Egy 1964-es jelentésben arról számol be a hírszerzés, hogy a Gombos tulajdonában álló 16 lap rendszeresen kritikai éllel ír a szovjet blokról és a szocializmusról, bár a hangvétel észrevehetően enyhült.⁶⁵ Gombos továbbra is bizonygatta, hogy átállítja a lapjait a Kádár-rendszer lojális megítélésére, de ezt csak fokozatosan lehet megtenni, ugyanis a hirtelen irány-

61 Borbándi 1996, 173.

62 Borbándi 1989, 213.

63 ÁBTL 3.2.4. K-614. 140. Jelentés, 1961. augusztus 4.

64 A 60-as évek elején évi 5-10 millió amerikai dollár bevétele keletkezett a csomagküldésből Magyarországnak, amely a súlyos valutánségben jelentős összegnek számított. Forrás: <https://www.otpedia.hu/egyszer-volt/konyhaablak-a-vasfuggonyon/ikka-avagy-a-dollarboltok-titka>; a letöltés időpontja: 2022. július 11.

65 ÁBTL 3.2.5. O-8-073/4. 82. Tájékoztató jelentés, 1964. június 26.

váltás ellenállást fog szülni az amerikai magyarok körében. Gombos zsarolási potenciálnak érzékelte helyzetét a magyarországi döntéshozókkal fenntartott kapcsolatban, és hangoztatta, hogy újságjainak megemelt példányszámával az emigráns magyar sajtó hozzávetőlegesen 95%-át a kezében tartja: „Hivatkozott arra, hogy ennek keretében sikerrel olvasztotta be a legszélsőségesebb lapok viszonylag nagy számát.” – idézték őt az állambiztonsági jelentésben.⁶⁶ Megerősítette, hogy a kezében lévő sajtóbirodalom hasznára válhatna a kádári hatalomnak, „burkoltabb utalásokkal azonban itt is érzékeltette, hogy a változások realizálását lényegesen befolyásolhatja, hogy őt bevonjuk-e és milyen haszonnal esetleges üzleteinkbe”⁶⁷

Gombos lapjainak hangneme az elkövetkező egy-két évben jelentősen enyhült Kádár Jánossal és politikájával kapcsolatban. 1966-ban már azt lehet olvasni a hírszerzés összefoglalójában, hogy a jobboldali emigráció tagjai „általános támadást indítottak Gombos Zoltán és Cyrus Eaton ellen, amiért üzleti kapcsolatban vannak az IKKÁ-val”.⁶⁸ Bár az IKKA-képviselőt felett soha nem szerzett befolyást Gombos, a konszolidáció útjára lépett Kádár-rendszert ekkor már nagyon pozitívan jelenítette meg lapjaiban, a „gulyáskommunizmus” hírének terjesztőjévé, valódi társutassá vált, és ezt az amerikai magyarság egy része nem tolerálta. A későbbiekben Gombos Zoltán a Kádár-rendszer és a keleti blokk tökéletesen lojális partnere lett, még az állambiztonság ügynöke által írt szatirikus cikket is cenzúrázta, mert túlzottan kritikusnak ítélte meg a Szovjetunióval szemben.⁶⁹

Kifulladt kapcsolat

Az amerikai–magyar gazdasági kapcsolatok élénkítésének terve, amelyet Eaton közeledését kihasználva akartak megteremtteni, végül megghiúsult. A magyar delegáció USA-beli látogatása után Eaton fiának, ifjabb Cyrus Eatonnak adta át

66 ÁBTL 3.2.5. O-8-073/4. 58. Beszélgetés Gombos Zoltánnal, 1963. december 12.

67 ÁBTL 3.2.5. O-8-073/4. 58. Beszélgetés Gombos Zoltánnal, 1963. december 12.

68 ÁBTL 3.2.5. O-8-073/7. 79. Jelentés, 1966. október 15.

69 Mező 2016, 88–89.

a Magyarországgal közösen alapítandó vegyesvállalat kivitelezésének ügyét. A hatalmas cégbirodalom örököse 1961 őszén látogatott először Magyarországra, Apró Antal személyesen fogadta az üzletembert és feleségét.⁷⁰ A későbbiekben Apró és Eaton többször is találkoztak.

A tárgyalások éveken keresztül zajlottak, 1964-ben egy AMKER névre hallgató kereskedelmi cég működési feltételeinek és kereteinek végső egyeztetése zajlott Clevelandben, Hamburger László és Gál Endre vezetésével.⁷¹ Gál ekkor már kimondottan a létrehozandó vegyesvállalat mellett érvelt, magáévá tette ifjabb Cyrus Eaton elképzeléseit, és jelentésében annak elfogadását ajánlotta. Eaton nem tartotta kivitelezhetőnek, hogy importőrként működő vállalkozást indítsanak, mert akkor a Magyarországról származó árucikkek sokfélesége miatt különböző területekhez értő szakembereket kellett volna alkalmazni, ezáltal túl nagy apparátust kényszerültek volna foglalkoztatni folyamatosan. Az amerikai ezért egy képviseleti cégben gondolkodott, amelynek bevételi alapját a magyar külkervállalatoktól származó jutalék jelentette volna. (A cég tehát közvetítésre szakosodott volna, feltehetően arra a szisztémára tervezték a működését, amelyet a reexport felfuttatásával éppen ezekben az években dolgoztak ki a magyar külkereskedelmi lobbijai.⁷²)

Az egyeztetés egyik kiemelt pontja az IKKA kérdése volt. Az előző három évben sokat finomodtak és közeledtek az álláspontok, sem Gál, sem a Monimpex nem zárkózott már el az IKKA-képviselő átalakításának gondolatától. Eaton ötlete, amely szerint az AMKER vegyesvállalaton belül létre kellene hozni egy osztályt, amely az IKKA ügyeit intézné, elfogadható volt a Monimpex részéről is: „Igen helyesen állapítja meg a Monimpex, hogy az IKKA vezérképvi-

70 HU-MNL OL MKS 288. f. 7/117. ó. e. 15. Jegyzőkönyv a Titkárság 1961. szeptember 25-én tartott üléséről.

71 ÁBTL 3.2.5. O-8-073/4. 36–39. Vegyesvállalat létesítése Cyrus Eaton érdekeltséggel, 1964. április 24.

72 Erről lásd: Borvendég 2017; Borvendég 2020. A reexport a különleges külkereskedelmi ügyletek sorába tartozik, közvetítő kereskedelmet takar, vagyis ebben a formában az eladó és a vevő közé egy közvetítő ékelődik. Ezt az üzlettípust a hidegháború idején a politikai direktívák, embargós szabályok kijátszására is használták. Ebben az időszakban Magyarország alkalmazta legnagyobb arányban a közvetítő kereskedelmet, erre a szisztémára egy maffiaszerűen működő korrupciós hálózat épült rá.

selet nagy forgalmával egy magyar-amerikai vegyesvállalat anyagi bázisát képviselhetné. [...] A vegyesvállalat ezen osztálya a Monimpexszel létesített vegyes vállalkozásnak lenne tekintendő.” – ecsetelte a helyzet pozitívumait Gál Endre.

Külön fejezet volt a tárgyalás során a Gombos Zoltánnal való kapcsolat rendezése. Ifjabb Eaton elfogadta, hogy a magyar fél nem szeretne Gombossal közvetlen üzleti kapcsolatba kerülni, de nem volt hajlandó kihagyni őt teljesen a vegyesvállalat létrehozásából. Érdekes a magyar álláspont, hiszen látható, hogy az emigráció megnyerése szempontjából fontosnak tartották Gombos lojalitását, de továbbra sem akarták átadni neki az IKKA képviseletét. Ezzel kapcsolatban részletes magyarázatot nem tudunk kiolvasni a jelentésekből. A nem múló bizalmatlanságban az is közrejátszhatott, hogy a nyílt üzletelés még inkább hiteltelenítette volna Gombost az antikommunista emigráció szemében, vagyis kevésbé lett volna hatékony a befolyásolás, amelyet rajta keresztül igyekeztek elérni, ha közvetlenül tetten érhető lett volna a gazdasági érdek a laptulajdonos és a magyar kormány között. Gombos lapjainak hangvétele sokat változott a 60-as évek közepére, vagyis jó szolgálatot tett a konszolidáció útjára lépő Kádár-kormányzatnak: „Gombos az utóbbi időben igen sokat változtatott politikai álláspontján és miután lapjukon keresztül elsősorban a magyar közvélemény kialakítására nagy befolyással rendelkezik, várható, hogy ezen befolyását a magyar–amerikai kapcsolatok fejlesztése érdekében fel fogja használni.” – dicsérték az állambiztonság emberei.⁷³ Az Eaton által felvázolt tervzetben Gombosnak is szerep jutott, hiszen éppen az emigráción belül létező befolyása segíthetett az IKKA felfuttatásában, de ezt szigorúan a kettejük között kötendő kétoldalú szerződés szabályozta volna, vagyis hivatalosan a magyar félhez a kiadótulajdonosnak nem lett volna köze.

Hiába közeledtek az álláspontok, végül a vegyesvállalat alapítására nem került sor, 1966 őszén már arról jelent a hírszerzés, hogy Eaton elállt a formálódó üzlettől,⁷⁴ és érezhetően a magyar fél sem forszírozta már a cégalapítást. Magyarázatot ugyan nem tartalmaznak az iratok arról, miért halt el a kezdeményezés, de minden bizonnyal Magyarország elszigetelődésének megszűnésében kell

73 ÁBTL 3.2.5. O-8-073/4. 38.

74 ÁBTL 3.2.5. O-8-073/7. 509. Tájékoztató Jelentés, 1966. szeptember 10.

keresnünk a megoldás kulcsát. 1963-ban Kádár amnesztiát hirdetett a politikai foglyoknak, amely ugyan korántsem volt teljes körű, ráadásul tudjuk, hogy az ötvenhatosok többnyire nem politikai elítéltként töltötték büntetésüket, a Nyugat számára azonban elegendő volt ezen gesztus ahhoz, hogy könnyítse nek lelkismeretükön. Nagypolitikai szinten is megkezdődhettek a tárgyalások, Magyarországnak már nem kellett kerülőutat keresni ahhoz, hogy javítson a tengerentúli nagyhatalommal való viszonyán. 1964 februárjában a magyar fél kezdeményezte, hogy kezdjenek kétoldalú tárgyalásokat a vitás kérdések rendezésére.⁷⁵ A kulturális kapcsolatok élénkültek fel legelőször, a Ford Alapítvánnyal együttműködésben ösztöndíjrendszert alakított ki a Kulturális Kapcsolatok Intézete, 1971-ben Mindszenty bíboros is elhagyta a budapesti amerikai nagykövetség épületét, az 1975-ös Helsinki Alapokmány aláírásával pedig általános enyhülés kezdődött meg a két blokk között.

1971-ben került sor az első magas rangú tisztségviselő hivatalos látogatására az Egyesült Államokba. Vályi Péter, a Minisztertanács elnökhelyettese utazott a tengerentúlra és tárgyalt a diplomácia és a gazdasági élet egyes szereplőivel. Vályinak ez az útja a magyar gazdasági élet szereplői számára ellentmondásos eredményt hozott, hiszen a hazai piacon dominált a nyugatnémet ipar, amely a 60-as évek során jelentős korrupciós pénzeket fektetett abba, hogy konkurencia nélkül élvezhesse a vasfüggönnyel elzárt területek iparcikkszükségletének kielégítéséből származó hasznot, így érdekében állt megvédeni a német gazdasági befolyást.⁷⁶ A történelmi gyökerekkel is rendelkező német dominancia változatlanul megmaradt, az Egyesült Államok és a Magyar Népköztársaság közötti gazdasági kapcsolatok ezt soha nem tudták felülírni, de 1978-ban – a Szent Korona visszaadásának évében – a két ország aláírta kereskedelmi megállapodását, amelyben rögzítették a legnagyobb kedvezmény elvét is.

Jelen esettanulmány a Kádár-kormány szövetségi külpolitikájának útkereséseiből tárt fel egy apró momentumot. A nyugati nyitás politikáját sokáig úgy interpretálta a szakirodalom, hogy egyfajta függetlenedés volt a Szovjetuniótól, amellyel Kádár egyértelműen a mozgásterét igyekezett bővíteni, holott valójá-

75 Borhi 2015, 229.

76 Erről lásd: Borvendég 2020, 149–177.

ban a békés egymás mellett élés szovjet modelljének megvalósításához igazodó és azt szolgáló eszköz volt csupán. Természetesen segítette a magyarországi vezetés hatalmának megtartását is, hiszen a konszolidáció megteremtéséhez tőkére volt szükség, ehhez viszont a nyugati gazdasági kapcsolatok megerősítése és kiszélesítése vezetett.

Hatalmi oldalról tehát külpolitikai tapogatódzásokat és diplomáciai kerülıutak kutatását olvashatjuk ki ebből a történetből, de van más aspektusa és tanulsága is a Cyrus Eatonnal folytatott tárgyalásoknak. A nagytőke a kétpólusú világrend kialakulásától kezdve kollaborált a kommunista blokkal: a nagyvállalkozók szerepet játszottak a Szovjetunió megszilárdításában és a hidegháború végéig kihasználták az elzárt és monopolizált piacok kiszolgáltatottságát. De nemcsak a nagytőke élt vissza a valutaínséggel és gazdasági elmaradottsággal küzdő országok helyzetével, hanem a kommunista pártok is örömmel működtek együtt olyan üzletemberekkel, akik megtestesítették az általuk ellenségképként felrajzolt kizsákmányoló kapitalistákat. Az átütő erejű ellentmondás feloldása mégsem jelentett problémát: propaganda szintjén megteremtették a filantróp milliárdos figuráját, aki ugyan „kizsákmányoló” életmódot folytat, ugyanakkor az emberiség iránt érzett felelősségtől áthatva jótékonykodik, segíti a gyengéket és elesetteket, de leginkább önfeláldozó módon harcol a békéért. Ez a fajta „szövetség” végigkísérte a hidegháború valóságát, így az 1945 utáni politika-, társadalom- és gazdaságtörténet árnyalásához hozzátartozik ennek a kapcsolatrendszernek az elemzése is. Különösen annak fényében, hogy harminc évvel a rendszerváltoztatás után mindennapi tapasztalatunk, hogy az átmenet éveiben nem sikerült megteremteni gazdasági értelemben a szuverenitásunkat, nem csökkentettük átütő módon kiszolgáltatottságunkat. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek folyamán a hazai pénzügyi elit egyre inkább Nyugatra orientálódott, ezer szállal kötelezte el magát nagy multinacionális cégek irányába, amelyek a megnyíló piacokon versenyelőnyre tettek szert. Ezeknek a gazdasági kapcsolatoknak a kialakításában pedig nagy szerepet játszott néhány szimbolikus figura, olyanok, mint például Cyrus Eaton és Armand Hammer.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh 2010.** Balogh Margit: Mindszenty József az amerikai követségen. *História*, 32. (2010) 3. sz. 14–17.
- Balogh 2015.** Balogh Margit: *Mindszenty József I–II*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015.
- Baráth–Gecsényi 2015.** Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos: *Főkonzulok, követelek és nagykövetelek, 1945–1990*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.
- Békés 2019.** Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Osiris Kiadó–MTA TK, Budapest, 2019.
- Borbándi 1989.** Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985. I–II*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Borbándi 1996.** Borbándi Gyula: *Emigráció és Magyarország. A nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest, 1996.
- Borhi 2015.** Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Osiris Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.
- Borvendég 2017.** Borvendég Zsuzsanna: *Az „impexek” kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017.
- Borvendég 2020.** Borvendég Zsuzsanna: *Mesés kémjátszmák. A nyugati külkereskedelmi hálózatok kiépülése 1945 után*. Magyarágkutató Intézet, Budapest, 2020.
- Borvendég 2021.** Borvendég Zsuzsanna: *Fordulat nélkül. A külkereskedelem szovjetizálása, 1944–1949*. In: Horváth-Lugossy Gábor – Vizi László Tamás (szerk.): *A Magyarágkutató Intézet évkönyve 2020*. Magyarágkutató Intézet, Budapest, 2021. 89–110.

- Cosidine 1983.** Cosidine, Bob: *Sokszoros élet. Armand Hammer rendkívüli története.* Magvető Kiadó, Budapest, 1983.
- Dorussen–Ward, 2010.** Dorussen, Han – Ward, Hugh: Trade networks and the Kantian Peace. *Journal of Peace Research*, 47. (2010) 1. sz. 29–42.
- Epstein 1996.** Epstein, Edward Jay: *Dossier the Secret History of Armand Hammer.* Random House, New York, 1996.
- Hubai–Szabó 1998.** Hubai László – Szabó Éva: A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása 1944–1948. *Múltunk*, 43. (1998) 2. sz. 77–119.
- Kalmár 2014.** Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990.* Osiris Kiadó, Budapest, 2014.
- Kávássy 2019.** Kávássy János Előd: *Sodrásban. A Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok kapcsolatai a hidegháború végjátékában.* CEPEP Kiadó, Budapest, 2019.
- Mészáros 1999.** Mészáros István: Mindszenty bíboros szilenciumra ítélese 1971-ben. *Valóság*, 42. (1999) 4. sz. 62–76.
- Mező 2016.** Mező Gábor: *Nyilasból kommunista besúgó. Egy „politikai prostituált” története.* Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Budapest, 2016. https://www.hamvasintezet.hu/wp-content/uploads/2018/10/Kutasi-ko%CC%88nyv_jav.pdf, a letöltés időpontja: 2022. július 14.
- Mindszenty 2015.** Mindszenty József: *Emlékirataim.* Helikon Kiadó, Budapest, 2015.
- Orbán-Schwarzkopf 2017.** Orbán-Schwarzkopf Balázs: Fegyver és drog a 80-as években. Szemelvények a fegyver- és kábítószerkereskedelemből, valamint a terrorizmus kutatható állambiztonsági irataiból. *Betekintő*, 11. (2017) 4. sz. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_4_orban_schwarzkopf_0.pdf, a letöltés időpontja: 2022. július 14.

FELHASZNÁLT SAJTÓANYAG

Amerikai Magyar Népszava, Esti Hírlap, Magyarország, Népszabadság, Népszava, Szovjetunió

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára:

ÁBTL 3.2.4. K-614

ÁBTL 3.2.5. O-8-073/4.

ÁBTL 3.2.5. O-8-073/7.

ÁBTL 3.2.5. O-8-182.

Central Intelligence Agency Freedom of Information Act (Freedom of Information Act; információs szabadságról szóló törvény)

CIA FOIA Prospects for US Export to Hungary and Poland, 1989. szeptember 1.

CIA FOIA Transcript of Broadcast by Fulton Lewis, Jr., 1958. június 13.

CIA FOIA The Mike Wallace interview. Guest: Cyrus Eaton. 1958. május 4.

CIA FOIA Hungarian Economic Activities in Western Europe, 1949. november 17.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára:

HU-MNL-OL MKS 288. f. 7/68. ő. e. Feljegyzés Cyrus Eaton amerikai nagytőkés meghívásáról, 1959. december 17.

HU-MNL-OL MKS 288. f. 5/184. ő. e. Előterjesztés az MSZMP KB Titkárságához, 1960. május 23.

HU-MNL-OL MKS 288. f. 5/183. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. május 17-én megtartott üléséről.

HU-MNL-OL MKS 288. f. 7/117. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1961. szeptember 25-én tartott üléséről.

FABÓ EDIT

A MAGYAR FOGADALOMTÉTEL

Az 1881-es lourdes-i magyar zarándoklat

KIVONAT: Az 1858-ban történt franciaországi jelenés után Lourdes zarándokhelyé vált, ahol további rendkívüli eseményeket jegyeztek le. Az észlelt tünneményben megjelenő „hölgyet” Szűz Máriával azonosították, később a csodás történéseket a katolikus egyház elismerte. Magyarországról is sokan keresték fel a kegyhelyet, amely a magyarok szempontjából egyébként is kitüntetett figyelemben részesült, hiszen Szűz Máriában az ország oltalmazóját tisztelték.

1881 augusztusában nemzeti zarándoklat indult Lourdes-ba. Az útrakelők közt volt számos főrangú egyházi és világi méltóság. Az arisztokrácia alkotta a vezetőséget, azaz gróf Apponyi György és gróf Cziráky János előljárósága mellett gróf Győry Teréz és gróf Szapáry Béláné képviselte a résztvevő hölgyeket. A katolikus egyház részéről Nogáll János nagyváradai püspök vezette a tiszteletadó csoportot, aki egyúttal elmondta a fogadalmi imát a szeplőtelen Szent Szűzhez 1881. augusztus 4-én.

A menet tagjai azok a konzervatív felfogású hívő politikusok és egyházi személyiségek voltak, akik még a katolicizmus megújulásában bíztak az 1880-as években, és zarándokútjukkal is ki akarták fejezni elköteleződésüket, hogy ehhez megerősítessék az égi támogatás is.

KULCSSZAVAK: zarándoklat, Szűz Mária, Magyarország, fogadalom, zászló, ezüst szív, Lourdes

Bevezetés

A magyar zarándoklatok XIX. századi története még nem teljesen feltárt területe a közösségi hitéleti múltnak.¹ Ezért jelen tanulmány is csupán a kor egyik legnépszerűbb külföldi kegyhelyének, Lourdes-nak, valamint az 1881-es nemzeti zarándoklatnak kíván emléket állítani azon gondolatiság és lelkesültség felidézésével, amelyek a zarándoklókat vezérelték.

A lourdes-i jelenések sora 1858. február 11-én kezdődött, amikor egy Gave folyó menti barlangban az egyik helyi molnárcsalád legidősebb, 14 éves leányának, Bernadette Soubirous-nak megjelent egy fehér ruhás, sugárzó női alak, majd megmutatott neki egy rejtett forrást. Az alak később mint a Szűzanya szólt meg, és arra kérte a kislányt, keresse fel a papot azért, hogy az építesse oda templomot és tegye zarándokhelyé. A kinyilatkoztatásokat természetesen kétkedve fogadták, de az idők során megtapasztalt csodás gyógyulások nyomán – miután 1862-ben a területileg illetékes tarbes-i egyházmegyei püspök is természetfelettinek nyilvánította a jelenségeket – lerakták a templom alapjait. Az 1876-ban átadott templom IX. Piusz (1872–1878) pápától bazilikai rangot és előjogokat kapott. A forrás mellett pedig fürdő és „kóroda” (kórház) épült.

A Mária-kegyhelyek sorába lépő Lourdes történéseinek híre Magyarországra is eljutott, ahol Szűz Máriának kitüntetett tisztelete élt.² Az iparosodó társadalmakra jellemző változások a Kárpát-medencében is hódítottak. Tömegek szakadtak el a vidéktől, felgyorsult a polgárosodó társadalom hajtóerejét jelentő városiasodás.³ Az 1867 utáni kormányzatok azt az angol, a német és a francia polgárságot tekintették mintának, amely el tudja fogadni és fel tudja venni az ipari társadalom működtetéséhez szükséges életritmust és gondolkodást. A városba tömörülő széles néprétegeknek a korábbtól eltérő módon kellett tájékozódniuk az ismeretlen közegben, új szabályok ígérték a boldogulást. Az 1870-es évek közepétől kezdődően liberális kormányzat határozta meg az

1 Barna 2017, 42.

2 Bálint–Barna 1994.

3 Fónagy 2011, 459–460.; Tomka 2008, 201–202.

ország működését, hiszen az 1875-ös választások után a Szabadelvű Párt jutott hatalomra, és a párt még hosszú évtizedeken át meg tudta tartani kormányalakító képességét. Ennek köszönhetően kezdetét vette az a folyamat, amelyben a XIX. század végére kialakult az állam és az egyház részleges szétválásának Magyarországra jellemző formája.

A szabadelvű államvezetés főleg a katolikus egyházat hozta erőteljesebb lépéskényszerbe. A több évszázados történelmi múlt egyszerre jelentett korlátot, valamint erős bázist. A katolikus egyház hosszú évezredek óta hozzászólt ahhoz, hogy jelentős mértékben képes hatni a nép gondolkodására, világlátására, bár ereje egyre csökkent. S habár megvolt annak illúziója, hogy a régóta fennálló intézményük társadalmi beágyazottságát aligha lehet megingatni, s hogy ami változást megtapasztalnak, az idővel múló korjelenség vagy „divat”, de azt is pontosan fel tudták mérni, merre haladnak a folyamatok, ezért a szószéken és a vallásos sajtóban rendre felhívták a figyelmet a liberalizmus erkölcsromboló hatásaira.⁴ Ezért az 1858-as franciaországi csodás események hit- és egyházmegerősítő jelentősége tagadhatatlan volt, hiszen az ehhez hasonló esetek valódiságát, hitelességét korábban a világi – materiális szemléletű – fórumok ott támadták, ahol csak lehetett, mint ahogy történt ez az 1846-os La Salette-i Mária-jelenést követően is.

A kevés kivételek közé tartozott Lourdes, s ezt meg is jegyezte az 1881-es magyar nemzeti zarándoklat előtti felhívásában az alkalmi társulás igazgatója, Nogáll János (1820–1899) püspök: „Van annyi lovagiassága annyi hazafiassága a magyar sajtónak, van annyi lelke, hogy ne bántsa, hogy kímélje azt a szent lelkesedést, mely szót emel, hangosat és hatalmasat, a magyar jellem egyik ékköve, a nemzet »ősi erényeinek« egyik legszebb gyöngye mellett ... a nő, a női szíveknek, a szűznek, és anyának ideálja, a szeplőtlen szent sziv, az erkölcsi tökéletesség remeke iránti kegyelet mellett; van annyi lelke, hogy tisztelettel viseltessek azon előkelő úrhölgyekhez, a legnemesebb szívekhez, kik kezdeményezték azt a nemzeti zarándoklatot és kigöngyölték azt a zászlót, Magyarország zászlóját, [...] melyen az Egek ékessége, Földnek dicsősége, Magyarok asszonya-király-

4 Fabó 2022, 13–16.

néja esedezik Isten színe előtt magyarjaiért.”⁵ Majd a püspök felszólította a híveket a testi-lelki csatlakozásra, és a zarándoklatnak szóló táviratok küldésére buzdította a különböző egyházi létesítményeket, hogy Isten és a nagyvilág előtt így is megjelenítsék az országos szándékegységet.

A fennmaradt beszámolókat főleg Zádori János (1831–1887) több helyen megjelent és felhasznált visszaemlékezései képezik, így a rövid áttekintés is ezeket követi.

A magyar nemzeti zarándoklat

A magyar katolikus egyháztörténet úgy tartja számon Scitovszky János (1785–1866) hercegprímás 1857. szeptember 7. és 13. között lezajlott mariazelli nemzeti zarándoklatát, amely hozzájárult a király és az ország közötti „megbékéléshez” – a kiegyezéshez.⁶ A búcsújárás mindig is szerves része volt a Kárpát-medencei vallásos népeletnek, amelynek újabb lendületet adott az 1858-as lourdes-i Mária-jelenés.⁷ A dél-franciaországi eseményeket követően Magyarországon is történtek hasonló jelenések, amelyek hozzájárultak ahhoz is, hogy 1881 augusztusában megszervezzék a Lourdes-ba tartó nemzeti zarándoklatot. De már 1878-ban is volt egy kisebb magyar zarándoklat a lourdes-i szent Szűzhez.

Összességében a megmozdulást egyrészt motiválhatta az egyre terjedő, a vallást és az egyházat megkérdőjelező, kézzelfogható, logikai bizonyítékokra támaszkodó felfogás, másrészt a vasútvonalak kiépülése is megkönnyítette az út megtételét, harmadrészt voltak olyan konkrét személyes megtapasztalások, amelyek tettekre sarkallták az érintetteket. Ugyanis visszaemlékezések hivatkoztak arra a magyarországi esetre, amelyben a Nógrád megyei gróf Berchtold Richárdné (1841–1913, született gróf Bánffy Erzsébet) hosszasan tartó betegeskedése akkor ért véget, amikor két előkelő barátnője Lourdes-ba elzarándokolt,

5 Nogáll János: Nemzeti zarándoklatunk ügyében. *Religio*, 40. (1881. július 27.) 2. félév 8. sz. 62.

6 Szemenyei–Wajdits 1883, 111–113.

7 Bálint–Barna 1994, 262.

ahol őerte is imát mondtak, s amint erről a grófné értesült, azonnal jobban érezte magát, majd fel is épült, a beteg pedig a gyógyulást követően áttért az unitárius hitről a katolikus vallásra.⁸ Vagy 1877-ben egy egyetemistánál Budapesten súlyos szívbaj lépett fel, a kezelések ellenére nem javult az állapota, s mivel a beteg korábban hallott a francia forrásvíz gyógyító hatásáról, sikerült hozatnia onnan egy kis vizet, amelytől teljesen felépült, ezért megígérte, hogy elzarándokol a forráshoz. 1878-ban megvalósított útjára elkísérte néhány papismerőse, s amikor célt értek, valaki megkérdezte őket, hol látható az ő nemzetük zászlója, mire azt válaszolták, hogy most nincs ott, de majd lesz.⁹ Tehát a magyar zarándoklat megszervezésére a legnagyobb ösztönzést a megszorodó bátorító hírek jelentették, s nem mellékesen más országok (Anglia, Franciaország) is indítottak nemzeti zarándoklatot.¹⁰ A lourdes-i forrásnál sokasodó csodás történések és a kiépülő vallási, valamint a vendégfogadásra alkalmas környezet, továbbá a vasúti tömegközlekedés egyre nagyobb számban vonzotta a magas rangú egyházi vezetőket, a zarándokokat, akik látogatásaikkal csak alátámasztották a jelenségek hitelességét.

Előkészületek

1880-ra megérett a hazai elhatározás is. A *Magyar Államban* meghirdették a magyar nemzeti zarándoklatot, és gyűjtést indítottak a kegyeleti ajándéokra, a zászlóra.¹¹

A beszámolók két arisztokrata hölgyet emeltek ki a kezdeményezés fő képviselőinek: gróf Győry Terézt (1843–1936) és gróf Szapáry Bélánét (1859–1934). Tervükhöz találtak aktív támogatókat a világi és az egyházi vezetők között egyaránt, így Kovács Zsigmond (1820–1887) veszprémi és Nogáll János pergamói felszentelt püspököt, utóbbi egyúttal a zarándoklat igazgatói tisztjét töltötte be, neki segédkezett Végh Antal, a Franciaországban is élő Mária Testvérek tanító-

8 Zádori 1881, 670–671.

9 Szemenyei–Wajdits 1883, 118–119.

10 Vegyesek. (Lourdesi dolgok.) *Új Magyar Sion*, 12. (1881) 151–153.

11 Szemenyei–Wajdits 1883, 121–122.

rendjének szerzetese, de gróf Apponyi György (1808–1899) egykori országbíró és gróf Cziráky János (1818–1884) császári és királyi kamarás, tárnokmester ugyancsak elkísérte őket. Az út hosszas előkészületeket igényelt, ugyanis meg kellett rendelniük az alkalomhoz és a helyhez méltó fogadalmi zászlót és a felajánlandó ezüst szívet, továbbá csatlakozókat kellett toborozniuk. Majd be kellett szerezniük a kegyhelyen elvégzendő egyházi szertartáshoz szükséges engedélyt, amelynek jóváhagyásáról a lourdes-i pápai kongregáció elöljárója, Pierre-Remy Sempé (1818–1889) táviratilag értesítette Nogáll Jánost.¹²

A zászlót Hampel József (1849–1913) történész, egyetemi tanár vázlati és Simor János (1813–1891) hercegprímás észrevételei alapján Ferdinand Rieppel (1818–1882) rajzolta, Münchenben készítették nyolc hónapon át 4000 forintért.¹³ A 286 cm hosszú és 162 cm széles fehér selyem gazdag díszítést kapott. Az előoldalt széles vörös selyemcsík keresztelte, amelynek metszéspontjába került a főmotívum: a tömör arany hímzésű, egékszalakos Szűz Mária, karján a kiseddel. A Szent Szűz fején a magyar koronát viselte, jobb kezében a jogart fogta, a gyermek pedig az országalmát tartotta. A két központi alakot közrefogó mandorla szélén az országért könyörgő felirat futott körbe: „Sancta Maria, Patrona Hungariae, ora pro nobis. Sub tuum praesidium confugimus, Sancta Dei Grenitrix.” A Szűzanya körül ugyancsak megjelenítették felül Szent István, Szent Imre, valamint lent Szent László és Szent Erzsébet portréját. A hátoldalon az ország címere fölé „A lourdesi szent Szűznek!” mondatot hímeztek, alá pedig a „Magyarország hivei 1881.” megjelölést tették, valamint egy kiegészítő szalagdíszben szerepelt „5. Augustus.” dátum. A zászlót arany-szegélyek és aranyrojtok keretezték, a fehér tartórudak ezüst díszben végződtek, továbbá a főrud végére ugyancsak ezüsből kivert kettőskeresztet tettek.¹⁴ A hozzávaló két szalagot is írással díszítették: „Üdvözlégység Mária, malaszttal teljes. – Nagyvárad.”, „Makula nélkül való szent Szűz, könyörögj érettünk! – 1881.”¹⁵ Az alkotást 1881. július 5-től 10 napig közszemlére tették az Egyetem

12 A lourdesi magyar zarándokok. *Fővárosi Lapok*, 1881. július 27. 990.

13 Vegyesek. (Urnapján) *Új Magyar Sion*, 12. (1881) 479–480.; Zádori 1887, 106–107.

14 Vegyesek. (Urnapján) *Új Magyar Sion*, 12. (1881) 479.; A lourdesi szűz tiszteletére. *A Hon*, Reggeli kiadás, 1881. július 5. [3].

15 Szemenyei–Wajdits 1883, 124–125.

téri templomban, ám még azt megelőzően, június 16-án a hercegprímás felszentelte Esztergomban.¹⁶

Azonban az adományokból kitellett még egy másik ajándék is, egy ezüst szív,¹⁷ melyet a Központi Papnevelő Intézet aligazgatójának, Pellet Jánosnak mutattak be.¹⁸ A „Fideles Hungariae 5-a Augusti 1881.” feliratú ezüst szívből a kitörő szeretet lángját arannyal vonták be, belülré pedig felvésték azoknak a nevét, akik hozzájárultak az évenként tartandó szentmiséhez.¹⁹ Az időpontot is sikerült kitűzniük, s mivel el akarták kerülni az augusztus 15-én szokásos tömeget, ezért Havas Boldogasszony emléknapjában, azaz augusztus 5-ében állapodtak meg. A zarándokok július 27-én még misét hallgattak meg az Egyetem téri templomban, majd az úttal kapcsolatos utolsó egyeztetésre gyűltek össze, s végül másnap elindultak Bécsbe.²⁰ Az utazás költségeit 200-300 forintra becsülték.²¹

A zarándoklat eseményei

Az útvonal Bécsen át Marburgon (Mariboron), Bozenen (Bolzanón), Trienten (Trentón), Veronán, Milánón, Génunán (Genován), Marseille-en és Toulouse-on keresztül vezetett Lourdes-ba. A szálláshelyül szolgáló megállóhelyeken (Verona, Milano, Genova) városnézésre is alkalom nyílt, de a vasárnapi nagymisét sem mulasztották el Genovában. A csoport tagsága 76-79 (80 körüli?) főre²² bővült a menetközben csatlakozókkal, akik – a Szűz Máriát jelölő szín után – kék kokárdával különböztették meg magukat, és vagononként egy-egy aligazgató felelt az utazók étkezéséért, elszállásolásért és hitéleti rendjéért. A visszaem-

16 Zádori 1881, 692.; Zádori 1887, 108.

17 Szemenyei-Wajdits 1883, 150.

18 A Lourdesban följánlandó. *A Hon*, Reggeli kiadás, 1881. július 22. [3].

19 A Lourdesban följánlandó. *A Hon*, Reggeli kiadás, 1881. július 22. [3].

20 Zarándoklók programja. *A Hon*, Esti kiadás, 1881. július 23. [3].

21 Szemenyei-Wajdits 1883, 131.; A lourdesi magyar zászló. *Vasárnapi Ujság*, 28. (1881) 28. sz. 447.

22 Zádori János visszaemlékezésében 78 nevet sorolt fel („amennyire azokat megszereznie sikerült”), s csupán 76-os számban összesítette a résztvevőket, azonban Apponyi grófot meg sem említette. Zádori 1881, 688–690.

lékezések szerint a lelkiekben felkészült közösség jó hangulatát csak színezte a szokatlan – és éppen ezért –, varázslatos, a vasúti kocsi ablakából nyíló táj, a látóvalók érdekessége, szépsége, de az idegenben nem kis feltűnést keltett néhány népviseletbe öltözött magyar. A részvétel költségeiről mindenkinek magának kellett gondoskodnia. Bár Szapáry Gabriella grófnőnek Apponyi Györgyön keresztül sikerült elérnie, hogy az út egy részére oda és vissza mérsékelt menetdíjú vonatjegyet válthassanak.²³ A nagyszámú vendég elhelyezésére az akkori szálláshelyek még elégtelennek bizonyultak, de a lourdes-i végcél már erre alkalmas volt, ahova a magyar zarándokok augusztus 4-én megérkeztek.

A francia zarándokhely szellemes derűvel fogadta látogatóit, és ez mindenképpen hozzájárult ahhoz, hogy a gondterheltebb bizonyágkeresők átlendüljenek a földi lét göröngyösségén és az égi megbocsátás buktatóin. Azonban a szálláson olvasható kiragasztott nyomtatvány még a tapasztalt egyházfikat is meglepte: „A paradicsomba való utazás szabályzata. Az elindulás ideje: Minden órában megy egy gyorsvonat. A megérkezés ideje: Amint Istennek tetszik. A helyek árai: I. osztály: ártatlanság, vagy vértanúság, vagy szerzetesi fogadalom, a szegénység, az engedelmisség, a tisztaság megőrzésével. II. osztály: Istenben való bizalom, törődött lélek és bánat után tiszta élet a világban. III. osztály: tökéletes bűnbánat, önmegadás Isten akaratába, az isteni parancsok megtartása, a hivatás kötelmeinek teljesítése. Figyelmeztetések: 1. Térítijegyek nem adatnak. 2. Kéjvonatok [csökkentett díjú vasúti járatok] nem indulnak. 3. Eszökkel még nem élő gyermekek mit sem fizetnek, ha anyjoknak, a kath. egyháznak ölében vannak. 4. Az utazók kéretnek, jócselekedeteken kívül egyéb málhát nem vinni, ha nem akarják elmulasztani a vonatot, vagy ha az utolsó előtti állomáson, melynek neve tisztító tűz és melyen minden málhának vissza kell maradnia, kellemetlen késedelmet szenvedni nem akarnak. 5. Utazók a vonal valamennyi állomásain felvétetnek. 6. Szükséges, hogy minden jegy az Üdvözítő kegyelmebélyegével legyen ellátva, és pedig vagy azzal melyet a sz. keresztségben kapott, vagy ha azt elvesztette volna, legyen a penitencziatartás által újra láttamozva. 7. Szabad minden utazónak, ha magasabb árt fizet, alsóbb osztályból felsőbbbe

23 Zádori 1881, 672.; Szemenyei–Wajdits 1883, 129–130.

átmenni, ellenben magasabb osztályból alsóbbba lemenni, nem szabad, mert ez életveszélyes dolog. Szerencsés utat, Isten angyala kísérsen!”²⁴

De az oldottabb légkör cseppet sem ásta alá a helyet betöltő áhítatot, emelkedettebb lelkesültséget, annak tudatát, hogy az adott térben a természetfeletti erő, Isten szintén nagyhatalmú képviselője többször is igazolta (jelen)létét, erejét, jószándékát. A különleges térbe való belépés kitüntetettsége még hangsúlyosabban hatotta át a magyar zarándoklat tagjait, hiszen ők azt az országot is képviselték, amelyet egykor Szűz Mária kegyelmébe ajánlottak. Tehát felelősek voltak az egész hazai közösségért: „[...] általános volt az igyekezet, hogy ha szemernyi adagban, de mégis mozdítsa elő a szűz Mária dicsőségét, s hazánk hő, örökös felajánlását. Más emberek voltunk, mint itthon. Ott, hol a lég sz. Mária hangjait hordozta, [...] elfoglalja lelkét s kivetkőzteti (habár kis időre) a gyarlóságokból; kitepi belőle az önzést, s önfeláldozást ad helyébe; messze űzi az irigységet, olyannyira, hogy csodálkozunk, vajjon miképen történhetett, hogy Mária hivei lévén kiskorunk óta, valaha balgatag irigységnek, vagy más szenvedélynek adtunk helyet.”²⁵

1881. augusztus 4-én, este 6 órakor kibontották a fogadalmi zászlót, és a lourdes-iatat lenyűgözte annak szépsége, mint ahogy az a helyi sajtóban is megjelent: „[...] a magyar lobogó a ker. művészet valódi remekműve, [...] Felfüggesztetett a basilika mennyezetére, hol a nemzeti zászlók függnek, (előkelő hely) a harmadik boltíven a Lille város és Németország zászlaja közt.”²⁶ A Sou-birous Szállodából elindult a menet a bazilika felé. Elöl öt erős férfi vitte a hatalmas, pompás zászlót, két prelátus fogta a szalagokat, oldalukon a díszmagyart viselő Apponyi és Cziráky grófok kezükben nemzeti zászlóval vonultak, és őket követték párosával a zarándokok. A menet nagy feltűnést keltett, az egyik élen haladóról (Czirákyról) például káprázatos öltözete miatt azt hitték, hogy magát a királyt látják.²⁷ A magyarok éneklése lágy harmóniává egyesült a francia fülek számára.²⁸ A bazilikában orgonaszó mellett kitépték a szentély rostélyára a

24 Zádori 1881, 686.; Zádori 1887, 102–103.

25 Zádori 1881, 686–687.; Zádori 1887, 103.

26 Zádori 1881, 692.; Zádori 1887, 108.

27 Zádori 1881, 692.; Zádori 1887, 109.

28 Zádori 1881, 693.; Zádori 1887, 109.

magyar zászlót, amely nyolc napig függött ott. A zarándoklók továbbvonultak a barlanghoz, ahol Nogáll beszédet mondott: „Üdvözölte [...] a magyar nemzetnek nevében a szeplőtelen Istenanyát; kérte közbenjárását, esdekelt állandó pártfogásáért, s cserébe felajánlotta neki a zászlóinkat, sziveinket.”²⁹ Előzőleg a püspök elrendelte, hogy amint a zarándokok a barlanghoz érnek, énekeljék a következőt (a hangsúlyos gondolatokat dőlt betűvel emelte ki a beszámoló): „Egek ékessége! földnek dicsősége! / *Magyarok asszonya s királynéja!* / Hozzád buzgó szívvel s köteles hűséggel / Járulunk szentséges szüz Mária! / *Mint Pátronánkhoz, édes anyánkhoz* / Teljes reménységgel folyamodunk / S minden szükségünkben fohászunkodunk. // Tekints kegyes szívvel és irgalmas szemmel / A mi szent eleink kérelmére, / *Jőjj örökségednek, rettegő népednek* / *Jőjj, kérünk, oh Anyánk! védelmére.* / *Mig bennünk egy ér mozdul vagy csepp vér,* / Téged hiven fogunk mi tisztelni, / Kegyes jóvoltodat emlegetni. // *Mert belénk ontatott, szívünkbe oltatott* / Eleink vérével szereteted, / Azért fenn is marad — soha ki nem szakad / *Igaz magyar szivből* tiszteleted. / Ettől óh szent Szüz! Lángolván mint tűz, / Téged minden hévvel kész tisztelni / *S vérével hűségét pecsételni!*”³⁰ Az alkonyat festette ég alatt a végtelenbe olvadás megkönnyebbülést hozó érzésétől a meghatottság úgy eltöltötte a résztvevőket, hogy közülük sokuknak kicsordult a könnye, és voltak olyanok, akik zokogtak.³¹

Az út valódi ünnepnapján, Havi Boldogasszony napján a Bazilikában (augusztus 5-én) reggel 9 órakor vette kezdetét e templomi szertartás, amely során Szapáry és Batthyányi grófnők hímzett kék párnán tartották a kiáradó szeretetet és az országot jelképező ezüst szívet. Kovács Zsigmond veszprémi püspök mutatta be a szentmiseáldozatot, és a zarándoklat elnöke tartott szónoklatot francia és magyar nyelven. Nogáll János a korokban terjedő hitetlenséget szembeállította a kétségbevonhatatlanul megtapasztalt (lourdes-i) csodákkal, amelyek azt igazolták, hogy mindenképpen kell lennie egy felsőbbsgnek, „az anyagi, physical világrenden kívül és felül egy magasabb szellemi, erkölcsi világrend-

29 Zádori 1881, 695.; Zádori 1887, 113.

30 Szemenyei–Wajdits 1883, 12.

31 Zádori 1881, 694–696.; Zádori 1887, 111–113.; – x –: Lourdes, A magyar zarándoklatról. *Religio*, 40. (1881. augusztus 20.) 2. félév 15. sz. 117.

nek, melyet tehát sem egyesnek sem nemzetnek ignorálnia nem lehet, nem szabad.”³² A lelkivezető a katolikus megújulás reményében kiemelte a nemzetek közül az élenjáró franciákat, akik mellől a magyar sem maradhat le, hiszen törekvésükről az elhozott aranyos zászló és az ezüst szív is tanúskodott.

„Ime itt vagyunk, keletről jöttünk mint a keleti bölcsek, a szeplőtelen Szűz barlangjához. M. O. [Magyarország] szive jött üdvözölni F. O. [Franciaország] szivét. Szivünk hozzátok kiált. Cor nostrum dilatatum est. [Szivünk megnövekedett.] [...] Adja Isten, hogy a franczia nemzet a hit ihletét kövesse, s dicső őseinek nagylelkű elszánásait, hogy bátor legyen teljesíteni hivatását, kifejtve a győzelmi Boldogasszony zászlaját; hogy a ker. [keresztény] újjászületés élén haladjon; – a ker. [keresztény] népek lelkesedéssel követni fogják, s az ország boldog lesz F. O. [Franciaország] királynéja által, a ki egyúttal M. O. [Magyarország] pártfogója. Regina Galliae, patrona Hungariae! [...] *Magyarország zászlója ez!* És mit jelent e zászló? *Híradó* ez, hogy a Duna és Tisza partjain, a hármas bércz körül egy nemzet él, melynek ereiben hit lüktet és bizalom az Isten Anyja iránt; egy nemzet él, mely megfogyva bár, de törve nem, az általános bajok közepett Istenében remél! [...] Egy szívet is láttok ott, hazánk előkelő, lelkes hölgyei által tartva a vánkoston. Honunknak, honfitársainknak jelképes szíve az; vele és általa ajánljuk fel a sz. [szent] Szűz szeplőtelen szívének hazánkat, királyunkat, főurainkat és hölgyeinket, a családokat, az anyákat, ifjakat, hajadonokat, papságunkat, intézményeinket, véreinket, rokonainkat, édes mindnyájunkat Magyarországnak szive ez! Miként rajta az aranyos láng, úgy lobog szivünkben az oltár örök lámpája gyanánt a buzgó ima, hogy hazánkba visszatérjen a hitegység, a sz. [szent] Istvánok, sz. [szent] Lászlók, a Hunyadiak hiterős kora. Oh, mi boldog volna a hon, ha e hitegység lelke adna éket lüktető szívének!”³³

A magasztos érvelés hatására a hallgatóságban megerősödött az emberben élő Krisztus élménye.³⁴ Végül Nogáll elmondta az általa előre megírt – hitmegújító – fogadalmi imát, amelyben az ország nevében „örök tiszteletet és húsé-

32 – x -: Lourdes, A magyar zarándoklatról. *Religio*, 40. (1881. augusztus 20.) 2. félév 15. sz. 117.

33 Zádori 1881, 721–724.; Zádori 1887, 117–120.

34 – x -: Lourdes, A magyar zarándoklatról. *Religio*, 40. (1881. augusztus 20.) 2. félév 15. sz. 117.

get” fogadott Szűz Máriának, és az elszántság bizonyosságául felajánlotta a nemzetet jelképező zászlót és szívet. Később pedig a magyar közönség valamennyi tagja meggyónt.

A zarándokok délután meghallgatták a helyi francia pap templomi beszédét, amely után megint körmenetet tartottak a barlanghoz, ahol a zarándoklat elnöke ismét beszédet mondott. A vendégek az esti ima alkalmával tanúi lehettek az ájtatosságot kísérő sejtelmes hangkavalkádnak (zsoltárének, szellőfuvallat, égdörgecs, sikoly), valamint elbűvölte őket a pazarul kivilágított templom, és eszükbe jutottak az otthoniak, akikért fohászkodtak: „Oh a magyar ember mindig magyar ember, / Ha színig tele is szive gyötrelemmel; / Mert híven szereti hazáját, királyát, / Érték küldi mennybe – feledve fájdalmát – / Legforróbb imáját.”³⁵

Másnap, augusztus 6-án reggel 8-kor kezdődött a csendes mise, mialatt a lelkükben megtisztult hívek az Úr asztalához járultak. Az emelkedett közösségélményhez hozzájárult, hogy a padokban társadalmi különbség nélkül, egymás mellett imádkoztak az előkelőségek és a közrendűek, az idősek és a fiatalok.³⁶ Az áldozást követően Nogáll osztotta meg gondolatait vállalkozásukról: „Zarándoklatunk előképe ama nagyobb zarándoklatnak, mely bennünket ez életből mennybe, az időből az örökkévalóságba vezet. E hosszú uton vezető világgosságra vagyunk szükségünk, hogy az igaz útról le ne tévedjünk s erősítésre, hogy utközben el ne lankadjunk.”³⁷ S végül megkérdezte az egybegyűlteket, hogy akarják-e XIII. Leo pápa, Ferenc József és a hercegprímás sürgöny útján történő tájékoztatását a teljes engedelmesség és az egyházért való maradéktalan önfeláldozás lourdes-i tanúságtételéről, mire egybehangzó volt a felelet: „Akarjuk és kérjük!”³⁸ Az áldozás után a hívek pápai áldásban részesültek.

Délután a zarándoklat vezetői és szervezői fogadták a tisztelgő látogatókat, ám ők szerényen minden érdemet Szűz Máriának tulajdonítottak. Majd a bazilikabeli mise szónoklatában Nogáll püspök figyelmeztette a hallgatóságot: „Istennek esküdtünk hűséget; most vigyázzunk, nehogy e hűséget valaha meg-

35 Zádori 1881, 729.; Zádori 1887, 128.

36 Zádori 1881, 730.; Zádori 1887, 129–130.

37 Zádori 1881, 730–731.; Zádori 1887, 130.; Szemenyei–Wajdits 1883, 296.

38 Zádori 1881, 732.; Zádori 1887, 132.; Szemenyei–Wajdits 1883, 297.

törjük. Ördög és világ kezét fognak rossz hajlamainkkal, hogy tévutra vigyenek bennünket.”³⁹ „Imádkozzunk Jézus szíve szerinti papokért, kik a hívőket szóval és példával az erény és tökéletesedés útján vezéreljék; így elérjük mindnyájan e nagy zarándoklatunk célját, mint elértük Mária pártfogása alatt e kegyhelyet.”⁴⁰ A résztvevők mindegyikének úgy tűnt, hogy a szónoklat valamennyiüknek személyre szóló üzenetet hordozott. Estére kelve pedig a barlangban gyűltek össze.

Vasárnap, augusztus 7-én a társaságból sokan elindultak haza, de akik maradtak, azok korán reggel 8-kor találkoztak a barlangban, ahol az elnök vezetésével magyar szentmisét tartottak. Nogáll beszédében elbúcsúzott a Mária-kegyhelytől, és a találkozás hálájától, valamint az elválás fájdalmától áthatva térdre borult: „a boldogságos Szűz lába nyomait csókjaival halmozva, ajánlott édes mindnyájunkat a szűz Anyának oltalmába, zokogva búcsúzván el a kegyelmek e választott helyétől.”⁴¹ Ezután egy kisebb küldöttség Cziráky János vezetésével felkereste a missziós atyákat, és a gróf ékes franciasággal fejezte ki háláját, mire a francia papok szintén megköszönték a „nagy példát”, megígérve, hogy „nagyszerű, nagysága és művészi kivitele által valamennyit felülmúló” zászló méltó helyre kerül a bazilikában, továbbá hogy a francia és a magyar nemzet testvérként, egy szívvel fog küzdeni a keresztény civilizációért.⁴² A vasárnap esti imát a lourdes-i előljáró, Pierre-Remy Sempé javaslatára Nogáll Jánossal közösen tartották, majd a francia egyházi méltóság beszédében dicsérte a magyar zarándoklatot és fohászzkodott „az egyházért, pápáért, királyért, a magyar nemzetért, elnökünkért. A papság és nép ugyanoly lelkesedéssel mondotta az Üdvözlet második felét. A hongrois-név napokon át zengett a basilika ívei alatt, de ezen délután csaknem szakadatlanul.”⁴³ Végül a lourdes-iak körmenetben vonultak a barlanghoz, ahova két magyar nemzeti zászlót is magukkal vittek. A gesztus láttán a kis közösség elnöke örömmel kiáltott fel: „igy tisztelik a Pyre-néek tövében a magyarok Nagyasszonyát!”⁴⁴

39 Zádori 1881, 733.; Zádori 1887, 134.; Szemenyei–Wajdits 1883, 303.

40 Zádori 1881, 736.; Zádori 1887, 138.; Szemenyei–Wajdits 1883, 304.

41 Zádori 1881, 738.; Zádori 1887, 141–142.; Szemenyei–Wajdits 1883, 310.

42 Zádori 1881, 739.; Zádori 1887, 142–143.; Szemenyei–Wajdits 1883, 311.

43 Zádori 1881, 741.; Zádori 1887, 146.

44 Zádori 1881, 741.; Zádori 1887, 147.

Augusztus 8-án hajnal 4-kor még tartottak egy reggeli misét a bazilikában, és 7 órakor már a többség a vonaton ült a hazafele vezető úton.⁴⁵ A magyar nemzeti zarándoklat szervezői és résztvevői elégedettek lehettek, hiszen útjuk fényesen sikerült, és ezért nehéz, keserű szívvel hagyták el a dél-franciaországi Mária-kegyhelyet. Az itthoni vallásos közösségek a zarándoklat vezetőségéhez címzett táviratokban fejezték ki hitbéli támogatásukat és együvé tartozásukat.⁴⁶ Ott-tartózkodásuk idején annak is tanúi lehettek, mennyien keresnek és találnak gyógyulást vagy legalább enyhülést a lourdes-i forrásnál. Szapáry grófné a barlangban található rózsabokorról vett egy szál virágot, hogy azt majd Erzsébet királynénak emlékül átadhassa. Többségük a hazaúton Marseille-t és Nizzát is érintette.

A zarándoklat fogadtatása

A kis közösség programját és tevékenységét nemcsak a francia és a magyar sajtó kísérte figyelemmel, hanem a hívő közösség is, akik – az előzetes kérésnek megfelelően – táviratok özönével fejezték ki a hazaiaknak lelki, eszmei támogatásukat.

A magyar zarándokok áhítatossága megnyerte a francia város lakóinak rokonszenvét, amelyre bizonyosságul visszaemlékezések idézték a helyi hetilap, a *Journal de Lourdes* egykorú tudósítását: „A hét legnagyobb eseménye a magyar zarándoklat megérkezése. Már néhány nap előtt láttunk bucsusokat idegenszerű ruházatban, kik magyarok voltak; de ez volt csak az előhad; a bucsusok zöme (lehettek vagy százan) csütörtökön érkezett, délután. (Miután leírta a bevonulást, mondja: látták arcaikon a megindulást, jobbra zokogás fogta el őket a szentélyek látására. Pénteken (aug. 5.) volt istentiszteletük s gyöngéd jámborságukon épültek a zarándokseregek⁴⁷ A másik, *Annales* című lap is hasonlóképp

45 Szemenyei–Wajdits 1883, 801.

46 Zádori 1881, 748.; Szemenyei–Wajdits 1883, 304.

47 Zádori 1881, 740.; Zádori 1887, 144.

nyilatkozott, miszerint vonzó volt számukra a magyarok kedvessége.⁴⁸ Továbbá akadt olyan ott szolgáló szerzetes, aki egyenként kezet fogott velük, mert sokan mentek csak azért a kegyhelyre, hogy láthassák a magyar zarándoklatot, valamint hozzátette: „önök mindegyike tizet számít, a távolság miatt, melyet le kellett küzdeniök”.⁴⁹ Emellett voltak olyan vélemények, miszerint a franciák „tőlünk tanulták meg, mily szent buzgalommal s áhitattal kell a legméltóságosb Oltáriszentséget imádni. Ők mondták, hogy épültek a mi ájtatosságunkon; mi mondtuk: mi épültünk az övéken”.⁵⁰

A magyar sajtó (lásd *A Hon*, *Fővárosi Lapok*, *Egyetértés*, *Vasárnapi Ujság*, *Religio*, *Új Magyar Sion*, *Magyar Állam* stb.) ugyancsak rendszeresen tudósított a zarándoklat főbb eseményeiről, szereplőiről, valamint az elhangzott beszédekről. Emellett a *Fővárosi Lapok* egyik beszámolója kitért két római magyar zarándokra is.⁵¹

A tényszerű, rövidebb híradásokat közlő világi lapoktól néha eltért az *Egyetértés* című ellenzéki napilap, mert a fogadalmi imát teljes egészében közreadta.⁵² A fogadalmi ima a *Religióban* is megjelent azzal a megjegyzéssel, hogy a szerkesztőség is csatlakozott a zarándoklathoz, mert Nogáll korábbi felhívását követve a lourdes-i címre táviratot intéztek az elnökhöz.⁵³ A vallásos folyóiratok természetesen bővebb kiegészítéseket tettek a dél-franciaországi úthoz. Az egyik visszaemlékező, Zádori János a *Magyar Állam* és a *Magyar Korona* hasábjairól idézett egy verset és egy hosszabb üzenetet:⁵⁴

48 Zádori 1881, 740.; Zádori 1887, 144.

49 Zádori 1881, 741.; Zádori 1887, 145–146.

50 Szemenyei–Wajdits 1883, 290.

51 Az újság kiegészítéseként megírta, hogy két magyar piarista tanár zarándokként nyert kihallgatást XIII. Leó (1878–1903) római pápánál, akik latinul köszöntöttek, és a szentatya örült, hogy azon nemzet képviselőit láthatja, akik oly sok érdemet szereztek a keresztény civilizáció számára, ám megjegyezte, hogy ritkán találkozik magyar zarándokokkal, de mindemellett buzdította őket az ifúság nevelésére, valamint a hit és erkölcs szolgálatára, befejezésül áldását adta az egész nemzetre. Lásd: Magyar zarándokok. Rómában. *Fővárosi Lapok*, 1881. augusztus 6. 1048.

52 A lourdesi magyar zarándoklat. *Egyetértés*, 1881. augusztus 6. [3].

53 Magyarország imája. Lourdes, 1881. aug. 4. *Religio*, 40. (1881. augusztus 6.) 2 félév, 11. sz. 82.

54 Zádori 1881, 746–748.; Zádori 1887, 154–156.

„Itt vagyunk hát! . . . üdvözölni téged / Szűz Mária, oh édes Anyánk! / Mi vagyunk, mi, a te régi néped, / Jaj! vagy már nem is ismersz reánk? / Hányszor írtuk zászlódat be vérrel: / Tudja azt a szent sír, s a pogány. / Hű, jó Anyánk, csak te felednéd el, / S nem csüggnél a magyarok honán? // Itt vagyunk, hogy... de nem mondom én el, / Szemed úgy is látja, látja már / Ott lángolni mindenik szívében: / Hogy nélküled árva, szűz Anyám! / Eljöttünk, hogy. . . de nézd leve- lünket, / A zászlót, melyet lobogtatunk, / Rá csókoltunk minden örömünket, / Reá sirtuk minden bánatunk.”

„E zászló tanuságot fog tenni Lourdes-ban, hol a Szeplőtlenességről szóló hitágazat mintegy megtestesült, hogy mint történetileg ki van mutatva, Ma- gyarország kezdettől fogva, keresztény léte óta híve és vallója vala a Szeplőtlen Szűznek, és ezáltal még inkább érdemesíté magát pártfogására. E pártfogásra ma nagyobb szükségünk van, mint valaha. [...]

Üdvöz legyetek tehát Mária választottjai! Legyetek meggyőződve, hogy a magyar nemzet milliói kísérnek titeket buzgó vágyaikkal és osztoznak az égi tűz lelkesedésében, mely titeket a lourdes-i kegyhely felé ellenállhatatlanul vonz; ott lesznek szívvél s lélekben veletek a megszentelt helyen, imáik egyesül- ni fognak imáitokkal, szeretetük s tiszteletük a Szeplőtelen Szűz iránt össze fog olvadni a ti hő érzelmeitekkel, hogy egy csokorban fölszálljon Magyarország asszonya, királynéja trónjához.

Nemzeti ünnep lesz az, midőn a magyar zarándoklat, mint egykoron Szent István teve, újból fel fogja ajánlani magyar hazánkat a Boldogságos Szűz oltal- mába, megújítja a hűségesküt ott, hol láthatólag megjelenve biztosította köz- benjárásáról a sokat hányatott emberiséget.

Magyarország hódolatát viszitek a Boldogságos Szűznek Lourdes-ba, hoz- zátok el onnan hathatós pártfogását. Ugy legyen.”

A dualizmus idején a későbbiekben még 1895-ben,⁵⁵ 1904-ben⁵⁶ és 1912-ben⁵⁷ szerveztek országos nemzeti zarándoklatot a dél-francia kisvárosba.

A zarándoklat utóélete

A zarándokok bőséges kegyelmet és áldást kértek az országnak, azonban nem lett nemzeti ünnep a lourdes-i zarándoklat emléke. A megerősödő ipari társadalom polgári világában a hitélet a személyes magánélet kizárólagos része volt. A kor anyagelvűségébe pedig aligha fértek bele a természetfeletti jelenségek.

A vallásos kortársak tudomásul vették a kor uralkodó szellemét, és keletlenkedő kérdéseket tettek fel. Mint ahogy azt a krónikás, Zádori János is megtette: „Századunk a vizsgálat, kutatás, elemzés százada, huzamos fűrészet nélkül semmit sem fogadunk el. Vizsgáljátok meg tehát, ha vajjon e tények csalódások-e vagy esetleges tünemények.”⁵⁸ Azonban a megszólított (világi) tudósok a lourdes-ihoz hasonló jelenségeket inkább csalfa tévedésnek könyvelték el, mintsem kutatták volna. Ebben az ellenzélben még a vallásos közösségek számára mindenképpen a hitüket igazoló, hathatós és éppen időben érkezett égi támogatásnak volt értelmezhető a franciaországi rendkívüli események sorozata. A misztikus jelenségek mindig az elérhetetlenségbe vesző, és éppen ezért mégis remélt természetfeletti lét bizonyosságának földi szikrái, amelyek a tudását is a hitébe ágyazott vallásos ember világnézetének

- 55 Purt Iván: Az 1895-iki lourdesi nemzeti zarándoklat. *Religio*, 55. (1896. április 11.) 1. félév 30. sz. 239–240., (1896. április 15.) 1. félév 31. sz. 247–249., (1896. április 22.) 1. félév 33. sz. 263–264., (1896. május 3.) 1. félév 39. sz. 312–315., (1896. június 13.) 1. félév 48. sz. 400–403., (1896. június 24.) 1. félév 51. sz. 426–427., (1896. június 27.) 1. félév 52. sz. 434–437., (1896. július 29.) 2. félév 9. sz. 71., (1896. szeptember 9.) 2. félév 21. sz. 172–173., (1896. szeptember 16.) 2. félév 23. sz. 188–190., (1896. szeptember 30.) 2. félév 27. sz. 223–224., (1896. október 3.) 2. félév 28. sz. 232–235., (1896. október 7.) 2. félév 29. sz. 244–246., (1896. november 7.) 2. félév 38. sz. 317–318., (1896. november 11.) 2. félév 39. sz. 325–326.
- 56 Országos nemzeti zarándoklat Lourdesba. *Religio*, 63. (1904. április 9.) 1. félév 29. sz. 232.
- 57 Egyházi világrónika. Budapest. *Religio*, 71. (1912. szeptember 8.) 28. sz. 442–443.
- 58 Zádori 1881, 810–811.; Zádori 1887, 172.

egyik megtartó kapaszkodói. A csoda természete továbbra is csak összetett módon körülírható, megfejtendő kérdés maradt a tudomány számára.⁵⁹

A franciaországi hitmegerősítő út elindítóit, gróf Győry Teréz és gróf Szápáry Béláné⁶⁰ a háttérben továbbra is tevékeny tagjai maradtak a katolikus közösségi hitéletnek. Az utóbbi főúri hölgyet annyira elvarázsolta a lourdes-i kegyhely, hogy megfogadta, pozsonyi hazatérése után megépítteti annak másolatát egy közeli barlangban.⁶¹

A zarándoklatot fémjelző világi előkelőségek közül kiemelkedett gróf Apponyi György és gróf Cziráky János alakja. Figyelemre méltó, hogy a két közéleti személyiség pályaképéből, életútjának értékelésében semmi nyoma a dél-franciaországi zarándokútnak,⁶² holott országfelajánló és hitmegerősítő szempontból jelentőségeltjes tett volt. A konzervatív politikusok nagyon is tisztában lehettek a lépés szakrális és államjogi szempontjaival, hiszen a rendíthetetlen hazafinak tartott, jogi végzettségű, mélyen vallásos és példás családi életet élő Apponyi György pályafutásának alapelve volt a magyar függetlenség érdekében a jogfolytonosság fenntartása, mindamelllett hogy az udvarhoz is lojális maradt. A hasonló háttérrel rendelkező Cziráky János egyházi elkötelezettsége már nyilvánvalóbb volt, ugyanis mindenkinél hevesebben ellenezte – az állam és az egyház különválásának irányába mutató – a polgári házasságkötést lehetővé tevő törvénymódosítást. A gróf élete utolsó parlamenti felszólalását is épp e tárgyban tette (1884. január 12-én), amely után Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepének (február 2.) előestéjén annyira elmerült a kertjében lévő Boldogságos Szűz szobra előtti imádságban, hogy nem érzékelte a téli hideget, átfázott, s a kialakult tüdőgyulladás az életébe került. Apponyi György megérte a társa szerint annyira kerülendő törvényi szabályozás 1895-ös elfogadását, de arra sem ő, sem még az apa életében közismertté és meghatározóvá váló fia,

59 Voigt 2004, 63–65.; Klaniczay 2004, 68.

60 s... e... : Egy eucharisztikus lélek emlékezete. (Özv. gróf Szápáry Béláné halála.) *Örökimádság*, 13. (1912) 6. sz. 165–170.

61 Zombori 2006, 221–222.

62 Gróf Apponyi György (1818–1899). *Vasárnapi Ujság*, 46. (1899) 10. sz. 157–158.; A főrendiház új elnökei. *Vasárnapi Ujság*, 30. (1883) 22. sz. 349–351.; Gróf Cziráky János (1817–1884). *Vasárnapi Ujság*, 31. (1884) 7. sz. 101–102.

Apponyi Albert (1846–1933) nem gondolhatott, hogy az anyag- és haszonelvű, csonkított logikájú világ a következő század elejére egy trianoni katasztrófát kényszerít a nemzetre.

Az 1880-as évek tájának hívő nemzedéke megcselekedte a tőle telhető legtöbbet, és még nem sejtette, hogy az általuk észlelt folyamatok a XX. század elején majd váratlan fordulatot vesznek. Bár a XIX. század vége már azé a materializmusé volt, amely elhatárolódott a megfoghatatlantól, a transzcendenstől, elvágta magát a saját létét megteremtő és megelőző gondolat ihletettségétől, önön magyarázatának alapjaitól, múltjának gyökereitől.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bálint 1977.** Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. II. kötet. Július 1 – November 30.* Szent István Társulat, Budapest, 1977.
- Bálint–Barna 1994.** Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Szent István Társulat, Budapest, 1994.
- Bangha 1942.** Biró Bertalan (szerk.): *Bangha Béla összegyűjtött munkái. XVII. kötet. Képek a Jézustársaság történetéből.* Szent István Társulat, Budapest, 1942.
- Barna 2017.** Barna Gábor: *Zarándokvonaton. Adatok a Mariazellbe, Lourdes-ba és Rómába vezetett vonatos zarándoklatokról a 19–20. század fordulóján.* In: Barna Gábor – Gyöngyössy Orsolya (szerk.): *Különvonaton: A vasút szerepe a vallási életben és a turizmusban.* MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2017. (A vallási kultúra könyvei 31.) (Táj és népi kultúra 13.) 41–52.
- Czinege 2018.** Czinege Szilvia: *Gróf Apponyi György a kortársak szemével. Történelmi Szemle, 60. (2018) 4. sz. 611–624.*
- Fabó 2022.** Fabó Edit: *A Szent István-napi gondolatok változása a 19. század második felében.* In: Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok 2018–2022.* Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2022. 11–29.
- Fónagy 2011.** Fónagy Zoltán: *A dualizmus kora (1867–1914).* In: Tóth István György (szerk.): *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig.* Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 425–475.
- Klaniczay 2004.** Klaniczay Tibor: *A csoda struktúrája.* In: Pócs Éva (szerk.): *Tanulmányok a transzcendensről. IV. kötet. Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben.* Balassi Kiadó, Budapest, 2004. 67–79.
- Szemenyei–Wajdits 1883.** [Szemenyei Mihály – Wajdits Gyula] (szerk.): *Emlékkönyv a lourdesi magyar zarándoklatról 1881-ben.* Wajdits J. Nyomda, Nagy-Kanizsa, 1883.

- Tomka 2008.** Tomka Ferenc: *Lelkipásztori teológia és az új evangelizáció. Egyházunk helyzete és küldetése a harmadik évezred küszöbén.* Szent István Társulat, Budapest, 2008. (Lelkipásztori teológia 1.)
- Voigt 2004.** Voigt Vilmos: A csoda = jel. In: Pócs Éva (szerk.): *Tanulmányok a transzcendensről. IV. kötet. Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Balassi Kiadó, Budapest, 2004. 59–66.
- Zádori 1881.** Zádori János: A lourdesi nemzeti zarándoklat. *Új Magyar Sion*, 12. (1881) 589–615., 668–697., 721–753., 801–812.
- Zádori 1887.** Zádori János: *A nemzeti zarándoklat Lourdes-ba. 1881.* 2. bőv., kiadás, Buzárovits Gusztáv, Esztergom, 1887.
- Zombori 2006.** Zombori István: Jozef Halko: A pozsonyi Mély úti lourdes-i barlang története. Luc Kiadó, Bratislava, 2005. 103 p. [Könyvismertetés] *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 18. (2006) 1–2. sz. 221–223.

FELHASZNÁLT SAJTÓANYAG

A Hon, Egyetértés, Fővárosi Lapok, Örökimádás, Religio, Új Magyar Sion, Vasárnapi Ujság

F Ü G G E L É K

Nogáll János: Magyarország imája. Lourdes, 1881. aug. 4.⁶³

A lourdesi zarándokok fogadalmi imája a szeplőtelen szent Szűzhöz.

„Egek ékessége, földnek dicsőssége, magyarok nagy asszonya, szeplőtelen szent Szűz, ime köteles tisztelettel s lelkünk teljes bizodalmaival hozzád folyamodunk. Itt állunk s dicső eleinktől örökölt kegyelettel leborulunk szent szined előtt, szent fiad igaz hiveinek ezreivel és százezreivel, mindnyája képviselőjében, egy ország, szent István és szent László hazája áll előtted Magyarország zászlójával és szívével, zászlója ékességeivel és szívékek legszentebb vágyai s reményeivel.

„Örülünk s örvendünk páratlan méltóságodnak, melyre a teljes Szentháromság egy Isten fölmagasztalt; örvendünk dicsőséged s boldogságodnak az angyalok és szentek seregeinek élén; magunk is áldunk és magasztalunk, örök tiszteletet és hűséget fogadunk.

„Szivünkéből-lelkünkéből hálát mondunk ő szent felségének azon méltóságért, melylyel téged égen-földön megdicsőített, és mindazon tisztelete s szeretetért, melyet a hit kegyelmével a keresztény hivek szívéből hozzád nemzedékről nemzedékre megörökített, és hálát mondunk fogyhatatlan jószágodért, melyet édes hazánkkal századokról századokra s velünk mindnyájunkkal külön-külön éreztettél.

„Megkövetjük szent szined előtt és Istennél mindenkor kedves szószólásod mellett, töredelmes szívvvel megkövetjük Urunkat Istenünket, megkövetjük számtalan vétkeinkért melyekkel ő szentségét bántalmaztuk, nevezetesen azon fertelmes káromkodásokért, melyekkel hitetlen és háládatlan emberek egyetlen Üdvözítőnk imáandó szent nevét megbecsteleníteni s a te méltóságodat illetni nem iszonyodnak; bánatos szívvvel megkövetjük a te kegyes és irgalmas szivedet minden tiszteletlenség és háládatlanságért, melylyel ellened vétettünk. Vajha szívrünkkel törleszthetnénk ebbeli vétkeinket, mind életünkkel helyre-

63 [Nogáll János:] Magyarország imája. Lourdes, 1881. aug. 4. A lourdesi zarándokok fogadalmi imája a szeplőtelen szent Szűzhöz. *Religio*, 40. (1881. augusztus 6.) 2 félév 11. sz. 81–82. Betű szerinti közlés.

hozhatnék a mi jót elmulasztottunk; fogadd kegyesen bánatunk könnyeit, melyekkel bocsánatért esedezünk hozzád. Magunk részéről igaz lelkünkre megfogadjuk, hogy a mi csak rajtunk áll, megteszünk mindent, hogy elfordítsuk hazánkról az isteni igazság büntető ostorát, valahol csak szerét tehetjük, megszüntetjük azt az éktelen káromkodást, az egy igaz hitet szóval és tettel valljuk és megvédjük mindenáron, és tiszta szívvel rajta leszünk, hogy megadjuk neked azt a tiszteletet és szeretetet, melylyel tartozunk ugy is mint keresztények, ugy is mint magyarok.

„Esedezve esedezünk hozzád minden szükségünkben. Emlékezzél a te országodról, mi édes hazánkról, a te országod ez, nevednek szentelték, a te oltalmadba ajánlották azt szent királyaink, és vérükkel tiszteletedre avatták föl azt dicső őseink, tekintse szegény, ősi szent hitében megszakadozott és erényeiben annyira megfogyatkozott, annyi véstől dult, annyi veszedelmektől zaklatott szegény hazánkra; te szeretted atyáinkat, szeretted és hatalmaddal megoltalmaztad őket; ne fogyatkozzék meg irgalmad és szereteted unokáikhoz. Emlékezzél meg szent fiad mi egyetlen Megváltónk és Üdvözítőnk egyházáról; isteni szeretet alapította azt a földön, hogy legyen Isten országa e siralom völgyében ama magasságbeli országa hasonlatosságára, hogy egy hit éltesse, egy remény vigasztalja, egy szeretet egyesítse mindnyáját, kikért ő „egy” fiának vére hullott a keresztfán; tekintsd szorongattatásit, a titkos áskálódásokat, nyílt támadásokat, véres üldözéseket, melyekkel a pokol kapui vesztére törnek, az untalan ostromokat, melyet ellenségei ellene intéznek, a fájdalmas sebeket, melyeket pártütő fiai rajta ejtenek; téged ismer az egyház védasszonyának, a vész meg vész hányta tenger csillagának; ezért a keresztények segítsége, keseredettek vigasztalója, apostolok királynéja! könnyörögj érettünk. Emlékezzél édes mindnyájunkról, kik hozzád menekszünk. És emlékezőn örömedről, melylyel isteni fiadat a jászolban imádtad s mellette virasztottál, anyai szived édes örömeire kérünk, őrizd s oltalmazd gyermekeink ártatlanságát, ifjaink virágát, szüzeink erényét, mindnyájunk istenességét; kedves szószólásod mellett hadd növekedjék fel nemzedék, melyben Istennek kedve teljék, mely a hit kegyelmének méltó gyümölcsseit hozza. S emlékezőn fájdalmadról, melytől szent fiad kinszenvedésének s halálának láttára a kereszt alatt szived vérezett, anyai szived e keserű fájdalmára kérünk, őrizd s oltalmazd hiveidet az az élet más-más inségében,

a kisértések, támadások küzdelmeiben, a betegségek szenvedéseiben, a halál gyötrelmeiben; kedves szószólásod hadd nyerjen Üdvöztőnk drága szent vére tekintetéből s véghetetlen érdemeiből malasztot számunkra, hogy keresztény lelki erővel és érdemmel viseljük az élet keresztjét, érdemmel az örök életre.

„Ótalmad alá folyamodunk, Istennek szent szülője; tekints kegyes és irgalmas szemmel mindnyájunkra, a te hivedre. Mi a tieid vagyunk; szent fiad isteni szeretetének örök zálogába a keresztről a te anyai szivednek ajánlott minket. Íme te a mi anyánk, anyjai szived szerelmében bizunk; íme mi a te fiaid, a fiui sziv szerelmét fogadjuk. Ótalmadba ajánljuk ezt a zászlót, Magyarország zászlóját és ezzel édes magyar hazánk dicsőségét és boldogságát. Te azt országodnak fogadtad szent István kérelmére, te zászlóit a csaták mezején győzedelemre vezetted; hadd lobogjon szabadon, lobogjon dicsően eme zászló a te örökös ótalmad alatt, szent eleink közbenjárása mellett, a keresztény vallás védelmére, a mi üdvözítő Istenünk dicsőségére, halhatatlan lelkünk örök üdvösségére. Felajánljuk ezt a szivet; ezzel ótalmadba ajánljuk Magyarország szivét, mely érted ver, a te tiszteletedre gerjed, dicsőségedért lángol, – Magyarország szivét, mely hozzád kiált, hogy érdemes szószólásodra szünjenek meg szent Fiad isteni tekintélye ellen törni, a tévedők felhagyván balitéleteikkel az ő igaz egyházába visszatérjenek, az igaz hivek szent hitükért lelkesebben buzgólkodjanak, s mindnyájan a hitbeli egység áldásaiban részesüljünk. Kegyes és irgalmas szived ótalmába ajánljuk minden testi lelki nyavalyáinkat, szükségünket, vágyainkat, reményeinket, ótalmadba ajánljuk urunk királyunkat, egyházi s világi elöljáróinkat, szüleinket s gyermekeinket, tűzhelyeink és családainkat, szentélyeink s intézményeinket, az élőket s holtakat. Jézus éljen uralkodjék elménkben és szivünkben; éljen s uralkodjék törvényeink s erkölcsünkben; az ő malasztjai és áldásai szenteljék meg teljes életünket s érdemesítsék az örök életre. Imádkozzál érettünk most és halálunk óráján, oh irgalmas, oh kegyes, oh édes szeplőtelen szent Szűz. Amen.”

KÉPMELLÉKLET

1. kép. Jendrassik Jenő: Mária [lourdes-i] megjelenése, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 35. (1888) 42. sz. 692., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

2. kép. Kovács Zsigmond (1820–1887) veszprémi püspök, a kép forrása:
Vasárnapi Ujság, 26. (1877) 29. sz. 449., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár,
jelzet: MHC 2.960

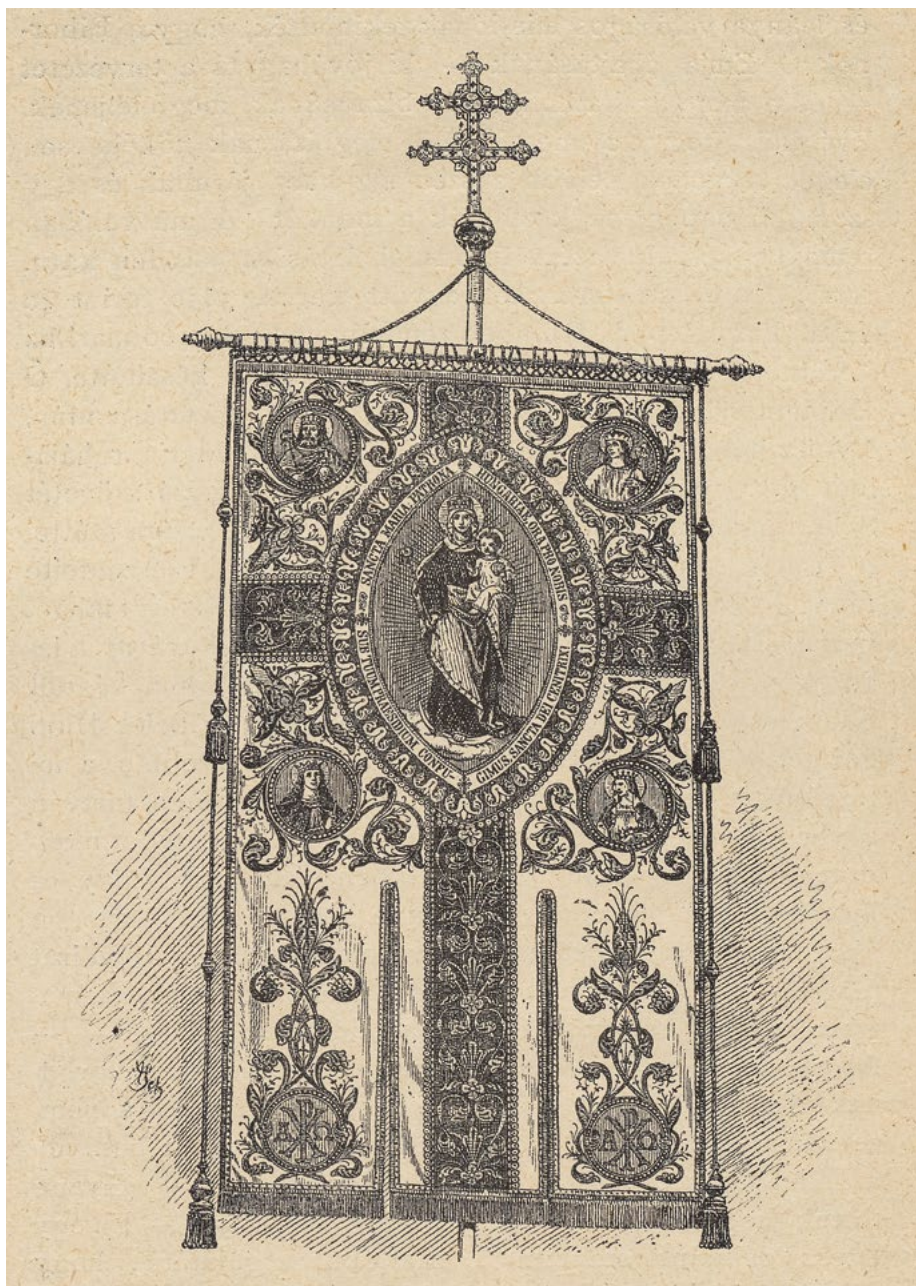
3. kép. Nogáll János (1820–1899) teológus, felszentelt püspök, a zarándoklat elnöke, a kép forrása: Barabás Miklós: Nogáll János, litográfia, lelőhely: Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, Isz. 3416

4. kép. Apponyi György (1808–1899) egykori országbíró, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 8. (1861) 6. sz. 61., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

5. kép. Cziráky János (1818–1884) császári és királyi kamarás, tárnokmester, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 31. (1884) 7. sz. 101., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

6. kép. A magyar zarándoklat zászlója, a kép forrása: *Új Magyar Sion*, 12. (1881) 691.,
lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHA 3.569

FEHÉR BENCE

DE ADMINISTRANDO IMPERIO VAGY DE PRONUNCIANDA LINGUA TURCICA?

KIVONAT: Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio*-ja a X. századi magyar nyelvtörténet páratlan forrása, egy szempontból azonban nincs feldolgozva: a görög betűs glosszák hangsúlyjeleinek értelmezése hiányzik. Ehhez vissza kell nyúlni a kéziratok hagyomány eredeti jeleihez, a kétes kiadói emendációkat visszaállítva. A glosszákat végignézve kiderül, hogy nagyobb részükben végleges a hangsúly. Ez tudatos lejegyzői döntés, nem a görög nyelvhasználat hatása, viszont ellentétben áll a magyar nyelv várható tulajdonságaival is. Valószínűtlen az is, hogy a hangsúlyjel egyszerűen hosszúságot jelölne. Alighanem valóban véghangsúlyról van szó, erre pedig háromféle magyarázat lehetséges. Vagy idegen (valószínűleg török) nyelvű tolmács közvetítette a szavakat, vagy a Bulcsú–Termacsúküldöttség anyanyelve nem magyar volt, vagy pedig a X. századi magyar nyelv szubsztrátumhatás következtében átmenetileg véghangsúlyos irányba tolódott el. Mindegyik lehetőség erősíti Konstantin adatát a magyarok kétnyelvűségéről. Néhány név fonetikai szerkezete és hangsúlya is eltér a többségétől, megfeleltethető az elvárt magyar hangsúlynak, és ezek a szöveg egyes szakaszaiban összpontosulnak. Ezeket Konstantin valószínűleg más, független és a mi fogalmaink szerint is magyar nyelvű forrásból vette: ilyen a Levédia- és a Liuntika-történet. Ezenkívül néhány szónál a hangsúly elemzése valószínűvé teszi a szövegromlást, vagy éppen igazolja, hogy a szó valóban a magyar nyelv része (például βοέβοδοϛ).

KULCSSZAVAK: Bíborbanszületett Konstantin, glosszák, hangsúlyjelek, végleges hangsúly, kézirati hagyomány

Nem szorul magyarázatra, hogy Kónstantinosz Porphyrogennétosz (Bíborbanszületett Konstantin) *De administrando imperio*-ja¹ mind a korai magyar történetnek, mind a nyelvtörténetnek egyedülállóan fontos forrása. A nyelvtörténeten belül azonban aránytalanul kevés figyelem fordul a DAI nyújtotta fonetikai adatokra – holott például a magyar hangtörténet keltezési kérdéseiben is jelentős a magánhangzók görög betűs átírásának nála alkalmazott rendszere, amely teljesen más, mint a *Veszprémvölgyi Alapítólevél* (VA) rendszere.² Viszont Európa bármely más írásrendszerétől eltérően a görög írás alkalmas arra, hogy információt adjon a lejegyzett szöveg hangsúlyozásáról, márpedig az ómagyar hangsúlyozásra közvetlen bizonyosságot egyébként szinte lehetetlen szerezni – csak történeti rekonstrukció, valamint nagyon szűk körben a magánhangzó-változások természete³ alapján lehet következtetni rá. A görög glosszák hangsúlyozása viszont eddig szinte teljesen elkerülte a kutatás figyelmét.⁴

Igaz, *ab ovo* nem jelenthetjük ki, hogy a görög betűs szöveg hangsúlyjelei összefüggésben vannak a tényleges magyar hangsúllyal. Először is ezek funkcionálitása az idők során csökken: míg a klasszikus ókorban jelentésmegkülönböztető szerepű, teljes értékű tónusokat jelzett, addig a modern katharevúszában⁵ már csak hagyományörző díszek a betűk tetején. A változás fokozatosan történt, de Konstantin korára már erősen előrehaladt volt a folyamat, így a hangsúlyjelek alighanem már csak a legműveltebbek számára voltak különböző funkcionális értékűek (bár a DAI írói és másolói feltehetőleg éppen ebbe a kategóriába tartoztak). Másrészt – feltéve, hogy Konstantin, valamint az ő írói egyáltalán törődtek vele, hogy a hallott magyar hangsúlyt rögzítsék – nem egyértelmű, hogy a fennmaradt szövegen az eredeti hangsúlyjelek találhatóak,

1 A továbbiakban: DAI. Általunk is használt, legpontosabb kiadása: Moravcsik 1949.

2 Fehér 2021, 457.

3 Tehát pl. egy redukált, ill. kieső magánhangzóról fel kell tennünk, hogy hangsúlytalan.

4 Gyóni Máttyás volt az egyetlen, aki rendszert látott bennük (Gyóni 1943, *passim*), azonban olyan mennyiségű külön magyarázandó, kivételes esetet talált, ami már magában mutatja, hogy ez a rendszer aligha valós. Rajta kívül Papp István (Papp 1963, 294.) az egyetlen, aki felfigyel a hangsúlyjelekre, de csupán annyiban, hogy véleménye szerint teljes értékű magánhangzóra utalnak – ami igaz, de ennél jóval nagyobb jelentőségük lehet.

5 Pontosabban 1982 óta már ott sem, mert akkor a háromféle hangsúlyt elnöki rendelettel eltörölték. Vö. Mackridge 2009.

hiszen minden ismert kéziratunk egy XI. század második fele (bejegyzése alapján Dukasz János-korabeli) kódexre megy vissza,⁶ amely valószínűleg nem közvetlenül Konstantin (elveszett) őskéziratát másolja, hanem egy X. század végi közbülsőt,⁷ tehát két másoló kezén is torzulhatott. Éppen a nem görög, a másoló számára értelmezhetetlen szavakban a legkönnyebb tévedni vagy akár szándékosan módosítani (tudatosan grécizálni) az adatot.

Bizonyos fokig azonban van lehetőségünk képet alkotni nem külön-külön, de együtt a két kérdésről: Konstantin a hallott hangsúlyt rögzítette-e? A másolók ezt mennyire őrizték? Amennyiben a barbár glosszák (nemcsak a magyarok, hanem a többi nyelvből valók is) a klasszikus görög számára leglogikusabb hangsúlyozást mutatják, valószínűleg vagy nem rögzítették az eredetit, vagy egy ponton egy másoló grécizálta az adatokat. Erre utalna tehát a (klasszikus, és nem bizánci értelemben) rövid végmássalhangzós szavak harmadéles (vagy hosszú utolsó előtti szótag esetén bizonyos arányban másodhajtott), hosszú végmássalhangzós szavak esetében másodéles hangsúly, kivéve bizonyos tipikus végződéseket, amelyek a görögben jellemzően végélesek (például -ρός végű hímnemű, -ίς végű nőnemű szavak). Könnyű megállapítani, hogy a Bíborbanszületett szövegében nincs így, tehát nem történt következetes⁸ grécizálás. A másolás során elkövethető másik jellemző torzulás lehetne, hogy egy eredetileg rendezett hangsúlyeloszlásból teljesen összevissza alakul ki. Ha pedig a magyar glosszáknál egyfajta megfogható rendszer mutatkozik, és az eltér a görög rendszertől, akkor elég valószínű, hogy a válasz mindkét kérdésre pozitív: az eredeti lejegyzés a lehetőségeken belül⁹ igyekezett követni a hallott kiejtést, és a másolók nem vagy keveset torzítottak.

6 Moravcsik 1949, 15. Egyébként a kódex ékezetei nagyon jól olvashatók és eléggé következetesek.

7 Moravcsik 1949, 33.

8 A magyar glosszáknál viszonylag sok a másodéles szó, amely elvileg lehet görög norma szerinti, azonban más magyarázat is kínálkozik rá.

9 Természetesen – és ez az előzetes feltételezésünk szerint szó elején hangsúlyos magyar nyelv szempontjából elég kedvezőtlen körülmény – azt nem várhatjuk, hogy görög szempontból hibás hangsúlyjelek kerüljenek ki, így háromnál több szótagos szó nem lesz elől hangsúlyos, de hosszú végmagánhangzós háromszótagos sem. Ilyen esetben a lejegyző szükségszerűen torzít az eredetin – de legalább ezt is felderíthető rendszer szerint teszi.

A kérdés eldöntéséhez lássuk tehát a Bíborbanszületett glosszáinak tényleges alakját! Ehhez mindenesetre két szempontból át kell tekinteni az anyagot: 1) Mik a ténylegesen magyar nevek? 2) Mi a kéziratos hagyományból rekonstruálható névforma?

Kétesen magyar glosszák

1. A magyar törzsnevek és magyar személyek nevei természetesen egyértelműek. Részben vitatottak azonban a tisztségnevek: a βοέβοδος ‘vajda’ alakot általában nem veszik számításba a magyar glosszák közt, mivel a szó szláv eredetű,¹⁰ etimológiája egészen világos (‘hadvezető’).¹¹ Szinte minden szláv nyelvből ismert, gyakorlatilag ebben az alakban maradt fenn az ószláv, orosz, lengyel és bolgár nyelvben¹² – viszont éppen ezekben a nyelvekben *paroxyton* hangsúlyú,¹³ eltérően a DAI adatától! A szó eleje felé tendáló hangsúly tehát arra vall, hogy a Bíborbanszületett nem szláv szóként ismerte,¹⁴ sokkal inkább megfelel egy magyar használatnak. Vannak modern szláv nyelvek, ahol az első szótag hangsúlyos, ezek azonban gyakorlatilag a Kárpát-medencét veszik körül,¹⁵ ez a hangsúlyozás tehát éppen egy Kárpát-medencei, magyar dominálta areális hatásnak tűnik. A magyar nyelvben pedig a szó mindenképp a XII. század vége óta adatolt (a szláv nyelvek jó részénél melleleg régebben).¹⁶ Nincs ben-

10 Már Miklosich 1886, 393. megsejti (ha nem is bizonyítja); ma minden szláv és magyar etimológiai szótár egyetértőleg vallja.

11 Terméketlen lenne arról a vita, vajon melleleg tükörfordítás-e a görög στρατηγός-ból.

12 Ószl. *βοικβода*, or. *βοεβόδα*, bolg. *βοΐβόδα*, lengy. *wojewoda*.

13 A *vod* szótagra eső hangsúlyt őrzi román leszármazottja (*voievod*, *voivod*) is – mindezek alapján biztosra vehető, hogy ez a közös ősi szláv hangsúly.

14 Nemigen lehetett görög nyelvbe bekerült jövevényszó sem (egyébként is, ez esetben miért változtatott volna hangsúlyt?), hiszen a (jóval későbbi) középgörög előfordulásokban általában másodéles, és őrzi a szláv forrásnyelv *-a* szóvégét is (Du Cange 1688, I. 207–8.).

15 Cseh, szlovák, szlovén, szerb–horvát.

16 EWUng 1597: 1193 *Wajoda* (személynév)?, 1199 *voieuoda*, Fejér II 348: *voyuoda*, TESz III 1070: 1200 *voywoda*, 1209 *woyauoda* stb. Láthatólag a XII. század végére a szó alakja már két irányba szétfejlődött: részben szótagkiesés, részben a magánhangzó-harmónia megteremtése útján, tehát bekerülése jóval korábbra tehető.

ne tehát semmi lehetetlen, sőt igen valószínű, hogy a X. század közepére már bekerülhetett a szó a magyar nyelvbe (esetleg az itt talált avar őslakók nyelvén át?), s mint éppen a 38. *caput* mutatja, uralkodó/törzsfő nem hivatalos nevéként használták.¹⁷

Hihető, hogy a Κάβαροι (vagy Καβάροι) népnév sem magyar eredetű, de félszáz évvel a honfoglalás és ennél hosszabb idővel a kabar csatlakozás után jövevénytájaként mindenképp számba veendő a magyar nyelvben.

Még kérdésesebb a folyónevek helyzete: ezek közül az őshazában említetknél valószínűsíthető magyar nyelvi voltuk, viszont a „jelenlegi besenyő földön” említett folyóknál felvethető, hogy azokat besenyő alakban adják meg, az új hazában lévő folyóknál pedig, amelyeket a honfoglalók még csak félszáz éve ismertek, kérdés, hogy indokolt-e a nevüket már a magyar nyelv szókészletében tárgyalni.

Érdeemes megfigyelni, hogy a(z) eddigi tudásunk szerint) bizonyosan magyar szavak fonetikai jellemzői, szó szerkezete bizonyos fokig tipizálható. Jellemzően két- vagy háromtagúak (egytagú nincs köztük, a többtagúak feltehetően összetételek: Ἀτελακούζου, Κουρτουγεράτου); nem jellemző rájuk a szókezdő mássalhangzó-torlódás,¹⁸ de a hiátus sem; a görögre legjellemzőbb -α és -ο tővéghangok ritkák, a legtöbb szó vagy (egyébként görögre is jellemző) -η(ς), (a görögtől nagyon idegen) -ου(ς), vagy a mássalhangzók közül -χ végződésű. Mivel ezek középgörög kiejtése egyértelműen /i/, /u/, /χ/ volt, ez szintén egybeesik a legkorábbi ómagyar emlékek, így a TA tipikus végződéseivel.¹⁹

17 Szerepel még egy szokatlan szó a 38. *caput*ban, a ζάκαβον 'szokás, törvény'. Ez azonban a szövegösszefüggés szerint inkább kazárokhoz kapcsolódik, ráadásul besenyőkre vonatkoztatva is előkerül (8,17. ζάκαβα). A magyar nyelvnek tehát legfeljebb egy a kelet-európai sztyeppén általánosan elterjedt kifejezéseként lehetne része; ráadásul rég ismert szláv etimológiája van (legutóbb ld. Tohtaszjev 2016, 64.). Valójában ez minden bizonnyal már a görög nyelvbe adaptált jövevénytájaként, mert ismerjük hasonló jelentésben a Sudából is (δ 90); valószínűleg nem azonos eredetű a középgörög ζακόνιν (< διακόνιον) szóval (Du Cange 1688, I. 456.), de ha mégis, akkor csak szláv hatás alatt formálódott eredeti görög szó. Szláv tolmácsokra következtetni e két szóból, mint Sinor 1982, 300. teszi, indokolatlan.

18 Korai jövevénytájak tanúsága szerint is ez extrém módon idegen volt az ómagyar nyelvtől, hiszen szinte mindenben feloldják *prothesisszel* vagy *epenthesszel*.

19 Hogy a TA *meneh*, *azah* végződésével az alak homológ, az világos, de hogy ez milyen fonetikai értéket fejez ki, közvetlenül nem árulja el, ezt inkább hangtörténeti alapon tudjuk

Ebből a szempontból megvizsgálva egyértelmű, hogy mind az újhazai, mind a „besenyőföldi” folyónevekkel valóban probléma van: mindkét csoportnál van mássalhangzó-torlódásos forma (Κρίσος, Βροῦτος, Τροῦλλος), egyben -o tövűek is (és még a Σέρετος), és van -α tövű (Τίτζα) is. Csupán a besenyőföldi (etelközi) Βαρούχ, Κουβοῦ alakok felelnek meg maradéktalanul egy „magyar” sémának, bár ezeknél azt sem lehet kizárni, hogy besenyő szavak,²⁰ és a Kárpát-medencei Μορήσης, Τιμήσης, Τούτης. Mindezek közt vannak ókorra visszamenő nevek,²¹ de az ókori ragozási formát már elvesztették. Ezért az utóbbi három lehet a honfoglalók nyelvébe már integrált jövevényszó – azonban hihető az is, hogy az őslakók nyelvében vesztették el az ókori formai jellemzőket! –, a többi folyónévnél azonban valószínűbb, hogy a Kárpát-medencei őslakosság nyelvében használatos formát mutatják, s az már cikkünkön túlmutató kérdés, vajon ez(ek) a nyelv(ek) milyen kapcsolatban állt(ak) az ősmagyarral. A kérdéses két folyónévtípusból ezért (kérdőjelesen) csak a Βαρούχ, Κουβοῦ, Μορήσης, Τιμήσης, Τούτης neveket vehetjük be a listánkba.

rekonstruálni. Ugyanez igaz *mutatis mutandis* az -u (cf. *feheru uaru, hodu utu, de: kereku stb.*) végződésre is. Egyik esetben sem vehetjük ugyanis evidenciának, hogy a latin betűs lejegyzés azonosítható a mai latin hangértékkel!

- 20 Látni kell azonban, hogy a magyar glosszák tipikus szószerkezete a besenyő glosszákétól (ezekből a DAI 37. 33 db-ot tartalmaz) is eltér: az utóbbiaknál kifejezetten sok négy-öttagú szó van (bár ezek gyaníthatóan összetételek), egytagú is akad, a szó végén többnyire mássalhangzó áll (-α és -η is előfordul), sok a hiátus és van néhány mássalhangzó-torlódás is; előfordul a magyar szavakban került ω. Ezért legalábbis Κουβοῦ inkább magyarnak, mint besenyőnek hihető. Tegyük hozzá, hogy a DAI 42. több folyónak enyhén más (besenyő?) névalakját adja.
- 21 Maros: Μάρισος (Strabón VII 3,13., Héródianos, De prosodia catholica 3,1.), Μάρις (Héródotos IV 49.), *Marisia* (Jord. Get. 22,113., Rav. IV 14.). Körös: *Grisia* (Jord. Get. 22,113.), *Gresia* (Rav. IV 14.). Temes: (valószínűleg) Τιφήσας (Priscus rhetor), *Tibisia* (Jord. Get. 34,178., Rav. IV 14.). Prut: Πόρρατα/Πυρητός (Héródotos IV 48.). Tisza: *Tisia* (Jord. Get. 5,33., Rav. IV 14., korábban *Pathissus* nevet viselt). Mint láthatjuk, egyik alak sem *pontosan* felel meg az ókorinak, de nem látszik világos rendszer, mi szerint fejlődtek a népvándorlás-korban itt élő népek nyelvében.

A rekonstruálható névforma

Szerencsére a DAI szövegtörténete meglehetősen egyszerű, lényegében minden szövegvariáns őse az 1059 és 1081 közt keletkezett P.²² Ebben ugyan vannak javítások, de a magyar glosszák hangsúlyait éppen nem érintik; a leszármazott kódexek és az őskiadások emendatiói vagy rontásai aligha visznek közelebb az eredeti alakhoz. Érdekes módon azonban Moravcsik Gyula kiadása a P hangsúlyjeleit egy szempontból szisztematikusan megváltoztatta: az -ή, -άς, -áv, -ούς végződés hangúlyát hajtottra cserélte (-ῆ, -ᾶς, -ᾶν, -οῦς).²³ Ennek szövegalaipa nincs, sem a másodlagos kódexek, sem az őskiadások nem tartalmaznak ilyen alakokat. Magyarázatot nem fűzött hozzá, így csak találgatni tudjuk indokát: talán abból a feltételezésből indult ki, hogy az eredetiben egységes rendszernek kellett (volna) lennie, és az egyébként sokkal ritkább véghajtott alakokhoz (Κουβού, Κουζού, Ταρκατζούν) igazította a nominativusokat; az -ῆ végződést valószínűleg akkor, ha genitivusnak tekintette,²⁴ a P Καλή (N.) ~ Καλή (G.) (40,66–67.) párja alapján. Részünkről sokkal logikusabbnak véljük, hogy a Ταρκατζούν és Καλή alakok származhatnak íráshibából,²⁵ továbbá elképzelhető, hogy az eredetiben sem volt teljesen következetes rendszer.²⁶ Moravcsik óriási tekintélye folytán a hazai szakirodalomban teljesen egységesen az őáltala megváltoztatott hangsúlyokat használják (valamint nyilván azért is, mert a betűjelek terén a kiadások téves emendatióinak következetes felszámolásával pótolhatatlan munkát végzett). Én mégis valószínűbbnek tartom, hogy

22 Moravcsik 1949, 14., 33–34., ld. fentebb.

23 Az Ἀρπαδή névnel csak DAI 38,53-tól fogva, ahonnet funkcionálisan az alak genitivus.

24 A τοῦ Καρή, τοῦ Κασή alakok azonban aligha genitivusok, hanem ragozhatatlannak felfogott főnevek.

25 Továbbá a Κουζού folyónév, ha egyáltalán valós, és nem az Ἀτελκούζου összetétel második tagjának félremagyarázása, éppen az Ἀτελκούζου párhuzama alapján alighanem elírás másodélesből. (NB. Bekker kiadásában [*Constantinus Porphyrogenitus De thematibus et de administrando imperio*, ed. Immanuel Bekker, CSHB, Bonn, 1840.] éppen ezt emendálta Κουζού-ra.) Ezek után viszont nem merhetjük megjósolni, a Κουβού folyónévnek mi lehetett az eredeti alakja.

26 Az ugyanis kétségtelen, hogy az -ούς nominativusokhoz a görög nyelv szabályainak megfelelően -οῦ genitivus tartozik (vö. 40,64. Βουλτζού).

a P hangsúlyjelei őrzik az eredeti formákat, ezért a továbbiakban visszatérek ezekre.

Mindezek figyelembevételével a következő szójelistát állíthatjuk össze.²⁷

Eredeti alakban megőrzött nevek

Név	Variáns névalak	<i>Locus</i>
Ἀτελοκούζου	—	38,30.
Ἄλμουτζη	Σαλμουτζη P ^γ	38,49.
Ἄρπαδὴ/ Ἄρπαδὴ	— Ἄρπαδὴ Mor.	38,49.53.57. 40,13.18.56. 60.
? Βαρούχ	—	38,68.
Ἐζέλεχ	—	40,57.
Ἐτέλ	—	40,24.
Γενάχ	—	40,5.
Ἰέλεχ	—	40,54.57.
Καλή	Καλῆ Mor.	40,67.
Καρή	Καρῆ Mor.	40,6.
Κασή	Κασῆ Mor.	40,6.
Κουρτουγεράτου ²⁸	—	40,5.
? Κουβοῦ	—	38,68.
Κουζοῦ	—	40,24.
Λιούντικα	—	40,12.
Μεγέρη	—	40,4.
Νέκη	—	40,4.

27 A neveket a P kódexben írt alakban közöljük, de a kódexvariánsokat (bármennyire is nem mennek vissza más, független forrásra) és a Moravcsik kiadásában felvállalt konjektúrákat jelölöm. A *locust* Moravcsik számozása szerint adom meg. Az *accentus acutus* és *gravis* természetesen mondatbeli helyzet alapján váltakozik, de a teljes pontosság kedvéért itt az adott helyen éppen szereplő alak szerepel.

28 Ez és a következő, valamint Τατιάνου elvileg lehet görögösen ragozott is, azonban mivel ragozatlan alakokkal közös felsorolás részei, mégis valószínűbb, hogy az eredeti alakot pontosan rögzítik.

Ταριάνου	—	40,5.
Τεβέλη	—	40,57.
[?? Τίτζα	—	40,40.]

Ezeknél a (szándék szerint az eredetit hűen őrző) neveknél meglehetősen egyértelmű kép mutatkozik: a tipikus görög hangsúlynak megfelel az Άτελκούζου, Άλμούτζη, Ίέλεχ, Κουρτουγεράτου, Λιούντικα, Μεγέρη, Νέκη, Ταριάνου, Τεβέλη, viszont feltűnően eltér tíz szó, egy híján mind véghangsúlyos. Világos, hogy a lejegyzőnek volt egy határozott koncepciója arra, hogy a szavak körülbelül felénél egységes, nem görög típusú hangsúlyt rögzítsen, felénél pedig vagy nem ügyelt erre, vagy a másolók ezeket utólag grécizálták – vagy pedig ennél a felénél a hangsúly ugyan eredeti, de véletlenül egybeesett a görögös hangsúllyal. Ez utóbbi elképzelés egyáltalán nem hihetetlen, hiszen ha a másodéles szavakat megnézzük, két kivétellel az utolsó magánhangzónak a modern magyarban 0 felel meg. Ilyen végmagánhangzókat a nyelvtörténetből igen jól ismerünk (redukált, régebbi terminológiával „sorvadó” magánhangzók), de csupán a legkorábbi ómagyar korból: a TA még viszonylag őrzi, a XII. században azonban már csak néhány glosszában szórványosan, pl. Anonymusnál maradt néhány alak²⁹, de az azzal egykorú HB-ben már nyomuk sincs (Anonymusnál mint a régi korról szóló írónál szándékos archaizmusra gyanakodhatunk). Mivel tehát ezek a hangok a XII. században 0 fokra redukálódtak, de már a XI. század közepén is számos esetben nem hangzottak,³⁰ a X. század közepén észszerűen feltehetjük, hogy már nem voltak teljes értékű hangzók.³¹

29 96 mássalhangzóra végződő magyar névvel áll szemben 21 (redukálódó) -u, 2 -y (*Miscoucy, Colgoucy*), 5 esetben mindkét alakra van példa (*Hung/Hungu, Vrsuur/Vrsuuru, Sarolt/Saroltu, Zuard/Zuardu, Ound/Oundu*), 2 helyen pedig csak a szóösszetétel első tagján (*Menumorout, Hetumoger*). Külön megjegyzendő, hogy a -d képző következetesen -i nélkül jelenik meg, és hogy -nec rag előtt többnyire még megmarad a magánhangzó (*Edunec, Ousadunec*), míg az egykorú HB már ott sem tartalmazza.

30 A hagyományos elképzelés szerint a 0 fokot a XIII. század közepére érték el, de már Bárczi okkal hangsúlyozza, hogy a kései adatok írásbeli konzervativizmusra vezethetők vissza (Bárczi 1967, 146.), már a TA is gyakrabban elhagyja, mint írja. Nagyjából ezt a kronológiát fogadja el Katona 2018, 267–269.

31 És evidensen egyes helyzetekben már Konstantinnál hiányoznak: D. Bartha 1964, 4.

Ez esetben nyilván nem hordozhattak hangsúlyt sem, tehát indokolt a másodéles hangsúlyjel. Kivétel egyedül a *Ἰέλεχ* szó, ahol a hangsúlyjelnek valami más oka van, nem tudni, mi, de mindenesetre feltűnő a párhuzam az *Ἐζέλεχ* névvel.

Fordítva a hangsúly logikája nem ilyen világos: több olyan név van, amely véghangsúlyos, de a feltehető modern magyar alak végén már lekopott a magánhangzó. Ezeknél feltehető az is, hogy valami okból a lekopás jóval később következett be, az is, hogy a másoló ezeket formailag egységesíteni próbálta (de mivel nem görögös irányba, ez nem túl valószínű!), ám erre csupán az összes adat megismerése után érdemes megpróbálni magyarázatot keresni.

Az adatok megerősítéséhez meg kell néznünk a görögös végződésel torzított neveket is, bár itt figyelembe kell vennünk, hogy nagyobb az esély a hangsúly torzulására is – mindazáltal három név eredeti és ragozott alakban is ismert (*Ἀλμούτζη, Ἄρπαδή, Καλή*), és reményt keltő, hogy mindháromnál megőrződik a hangsúly.

Görögös ragvégződéssel ellátott nevek

Név	Eset	Variáns névalak	Locus
Ἀλμούτζης	S/N	Σαλμούτζης P (43.) P ^y (44.)	38,43.44.
Ἄρπαδής/Ἄρπαδής	S/N	—	38,45.
Ἄρπαδῆν	S/Acc	—	38,44.
βοέβοδος	S/N	—	38,5.7.12.43.
βοέβοδον	S/Acc	—	38,34.
βοεβόδου	S/G	—	38,5.
βοεβόδω	S/D	—	38,16.29.
βοέβοδοι	Pl/N	—	38,12.
Βουλτζοῦς	S/N	Βουλτζοῦς Mor.	40,66.
Βουλτζοῦ	S/G	—	40,64.
γυλάς	S/N	γυλάς Mor.	40,51.68.
Ζαλτάς	S/N	Ζαλτᾶς Mor.	40,59.
Ζαλτάν	S/Acc	Ζαλτᾶν Mor.	40,55.
Ἰουτοτζάς	S/N	Ἰουτοτζᾶς Mor.	40,58.
Ἰουτότζαν	S/Acc	Ἰουτοτζᾶν Mor.	

Κάβαροι/ Καβάροι Καβάρων	PI/N PI/G	— Κάβαροι Mor.	39,7. 40,7. 39,2. 39,1.13. 40,1.4.
Καλιῆ	S/G	—	40,66.
καρχᾶς καρχά/καρχά	S/N S/G	καρχᾶς Mor. καρχᾶ Mor.	40,51.67. 40,65.68.
[?? Κρίσος	S/N	—	40,40.]
Λεβεδία	S/N	—	38,3.
Λεβεδίας Λεβεδία	S/N S/D	— —	38,4.13.34. ³² 38,30.
? Μορήσης	S/N	—	40,39.
Σαβαρτοί	S/N	Σαβαρτοί V ¹ F Σάβαρτοί Mor.	38,9.
Ταξίς Ταξίν	S/N S/Acc	— —	40,61. 40,59.
Ταρκατζούς Ταρκατζούν	S/N S/Acc	Ταρκατζούς Mor. —	40,56. 40,54.
Τασῆς	S/N	—	40,61.
Τεβέλης	S/N	—	40,63.
Τερματζούς	S/N	Τερματζούς Mor.	40,64.
? Τιμήσης	S/N	—	40,39.
? Τούτης	S/N	—	40,39.
Φαλιῆς	S/N	—	40,61.
Φαλίτζιν	S/Acc	—	40,58.
Χιδμάς	S/N		38,8.
Χιγγιλοῦς	S/N	Χιγγιλοῦς V F	38,8.

Az eredeti szóalak ezeknél szinte mindig elég egyértelmű, a -ς S/N. és -ν S/Acc. végződést eltávolítva meg is kapjuk, csak a kevés -ος/οι végződésnél kérdéses a megoldás. A hangsúlyozás e teljesebb *corpuson* lényegében egyforma, sőt a végélesek még inkább túlsúlyba jutnak: 19 vagy 20 db,³³ kény-

32 DAI 38,33. Moravcsik kiadásában hoz egy S/Acc. funkciójú Λεβεδία alakot is, ez azonban konjektúra, egy valószínűleg tényleg szövegromlással bekerült közszo helyett, így az alakja elemzéshez nem megbízható.

33 A Ίουτοτζᾶς/Ίουτότζαν variáció alighanem kéziratromlásra vezethető vissza, de csak valószínűbb, hogy a végéles alak az eredeti, a másodéles sem kizárt.

szerítően másodéles: 10 vagy 11, nem kényszerítően másodéles: 2 vagy 3,³⁴ harmadéles: 2 vagy 3.

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a hangsúlyjelölés jórészt eredeti és a hallott alakot rögzíti, legalábbis meghökkentő kép tárul elénk: a magyar szavak nagyobb részén a Bíborbanszületett korában véghangsúlyt jelölnek?³⁵ Ez teljesen ellentétes azzal, amit a mai magyar nyelv mutat, de azzal is, amit nyelvünk múltjáról hallgatólagosan állít a nyelvtörténet.³⁶ Itt ugyanis egy tipikusan véghangsúlyos nyelv képe rajzolódik ki; a mai magyar hangsúllyal a szavak alig több, mint tizedéé egyezik.³⁷ Egyáltalán lehet-e egy ilyen kép valós? Vagy lehetséges, hogy a hangsúlyjel itt valami mást jelöl, és nem a tényleges hangsúlyt?

Felvethető lehetőség, hogy – mivel a középgörögben a hangsúlyos magánhangzó már megnyúlt, a hangsúlytalan lerövidült – egyszerűen a hosszú magánhangzót jelölik hangsúlyjellel. (Lényegében ez Gyóni Mátyás álláspontja,³⁸ azonban mivel így ellentmondásos eredményekre jut, egyes neveknél ezt módosítja, ahol a hangsúlytalan véghang szerinte egyszerűen palatalizációt jelölne,³⁹ vagy éppen egy adott névnél a hangsúly kivételesen semmit nem jelent.⁴⁰) Ez ellen azonban számos, erősebb és gyengébb érv is felhozható. Viszonylag gyenge érv a modern analógia: tapasztalat szerint a magyarul megszólaló nem

34 A Κάβαροι/Καβάροι variánsnál ugyanaz a helyzet, bár Moravcsik határozottan javítja harmadélesre (az eddigiek alapján azonban a fordított irányú javításnak nagyobb az esélye).

35 Legalábbis Ἐξέλεχ esetén pedig középhangsúlyt (a többi másodéles szónál a grécizálást nem zárhatjuk ki). Mindenesetre csak három szón van tipikus „magyaros” hangsúly: Λιούντικα (amelynek a kiejtése az egész névanyagból a legbizonytalanabb), Τέλεχ és Νέκη (ahol más-hová nem is igen kerülhetne).

36 Mivel az ősi finnugor hangsúly első szótagra rekonstruálható, és a mai magyar hangsúly is következetesen oda esik, kutatásunk olyan szinten evidenciának veszi, hogy ez soha nem változott, hogy a mérvadó összefoglalásokban sem írnak róla. Kiss–Pusztai 2005 két helyen mint adottságot említi (111., 322.); Bárczi 1967, 107. egy mondatban tényként közli.

37 Igaz, hogy mintegy negyedénél a jelölés nem informatív: a másodéles szavak jó részénél lehet, hogy csak kényszer a hangsúly helye, hiszen egy esetleges szó eleji hangsúlyt a görög képtelen jelölni. De az Ἀτελκούζου, Αλμούτζη, Κουρτουγεράμπτου, Μεγέρη, Ταριάνου, Τεβέλη és a folyónevek esetében az is éppolyan reális lehetőség, hogy az utolsó teljes értékkel kiejtett magánhangzóra esik a hangsúly.

38 Legrészletesebben kifejtve Árpád nevénel: Gyóni 1943, 19–20.

39 Gyóni 1943, 16.

40 Gyóni 1943, 23.

magyaroknál a hangsúlyos hang megnyújtása általános jelenség, viszont a hosszú, de hangsúlytalan hang téves hangsúlyozása egyáltalán nem jellemző. Van egy-két analógia magánál Konstantinnál is, ahol az eredeti magánhangzó-hosszúságot semmi nem jelöli, viszont az eredeti hangsúlyt hangsúlyjel és hosszú magánhangzó is.⁴¹ Erősebb érv a nem kényszerítően másodéles szavak alakja: az Ἐξέλεχ esetében szinte fel se lehet tenni, hogy a hangsúlyjel hosszúságot jelez, vagy legalábbis ez esetben az általánosan elfogadott magyar etimológia⁴² összeomlik; Φαλίτζιν etimológiája ugyan eddig sem volt problémamentes,⁴³ de egy hipotetikus ***falīci* kiejtésű alak semmiképp nem illenék egy normál ómagyar szó szerkezetbe. A mássalhangzós végű végéles szavaknál szintén nincs esély arra, hogy a jel hosszúságot mutasson: az Ἐτέλ szót ugyan miért képzelnök ***etēl* hangalakúnak? És végül: ugyan jó néhány esetben igaz, hogy a szó végi (megmaradó) magánhangzó feltehetőleg eredetileg hosszú volt – és természetesen semmi akadálya feltenni, hogy a X. századig az is maradt –: γυλά-, καρχά-, Ἰουτοτζά-, Ζαλτά- stb.; de néhány esetben ez kifejezetten meglepő: Ἀρπαδή,⁴⁴ Ταξίν⁴⁵ (és ha a név azonosítása helyes, Καλή és Ταση- is). Egyedül ez utóbbiaknál lehet ellenérvként felhozni, hogy ugyanúgy hangsúly is nagyon nehezen képzelhető olyan hangon, amely a XI–XII. században végül

41 Tohtaszjev 2016, 246.: örmény *Tëkik'* > Τεκής, nem beszélve számos örmény névről, ahol csak a véghangsúlyt jelzi hangsúlyjel, de nem hosszú a magánhangzó: pl. *Mazdat* > Μαστάτος stb. Klasszikus arab neveknél a hangsúlyviszonyokat nem tudjuk egyértelműen megmondani, a hosszú magánhangzót viszont igen, és azt jellemzően nem mutatja hangsúlyjel: *Hadīġa* > Χαδιγᾶ (14,12.) (Tohtaszjev 2016, 260.).

42 Németh 1930, 286. magyarázata általános elfogadásra lelt (legfeljebb Uhrman 2012 vitatja, de hangzóhosszúság tekintetében az ő magyarázata is ugyanazt igényli).

43 A hagyományos etimológiák kritikáját ld. Kristó 1976, 33–34.; Kristó 2002, 143–148.; Uhrman 2020, 129–130.

44 Ha hosszúságot jelölne, egészen kifejezetten **Ἀρπάδη alakot várnánk! Másrészt a *-di* képző hangsúlyozására nem ez az egyetlen példa: a (különben főleg másodéles szavakkal operáló) VA παταδι alakja is hasonló.

45 E szónál modern magyar leszármazottja (*Taksony*; Anonymusnál [55–57.] *Tocsun*, *Tucsun*, *Thocsun* alakban) és török etimológiája alapján feltehető, hogy az Acc.-alak valójában a tövet mutatja, és a N.-alak csak analóg hozzáképzés (Moravcsik 1943, 47.) – bár kétségtelen, hogy nyugati forrásokban az *-s* végű alak ismert: Liudprand, *Antapodosis* V 33. *Taxis*, *Aventinus*, *Annales Boiorum* V 1. *Toxus*, *Toxi* (S/G.).

nullára redukálódott;⁴⁶ de végülis nincs benne lehetetlen, hogy a redukációs folyamat e néhány szónál jóval később indult meg,⁴⁷ mint a legtöbb hasonlónál, csupán a hangsúly első szótagra áthelyeződése után.

Következtetések

Az eddigi érvek – és az ellenérvek elégtelensége – alapján erősen valószínűsíthető a feltételezésünk, hogy a *De administrando imperio* magyar glosszái hangsúlyjeleinek nagy többsége (a 40. *caput* szinte egésze) tudatos rendszert mutat, amelyből következtetni lehet az eredeti lejegyzés fonetikai körülményeire.

Ez viszont egy olyan hangsúlyozási rendszert mutat, amelyben a szavak többsége utolsó szótagján hangsúlyos; a teljes értékű, a későbbi ómagyarban is megmaradó szóvégi magánhangzók szinte mind. A redukált magánhangzók nagy része nem, kis része igen: az utóbbiak a X. században még talán teljes értékű magánhangzók voltak, de az előbbieket már nem. Az ezek előtti *paroxyton* hangsúlyról bizonyosat mégsem állíthatunk, hisz az lehet az átadó nyelv is, de lehet csupán a görög átírás következménye. Mindenképpen megdöbbentő, hogy Konstantin környezetében számos véghangsúlyos magyar szót jegyeztek fel, és ez ellentmond a magyar nyelvfejlődés egész eddig ismert tendenciájának. Erre tulajdonképpen háromféle magyarázat lehetséges, de mind hasonlóan súlyos következtetések kiindulópontja:

46 Papp 1963, 294. éppen ennek alapján mondja ki, hogy ekkor ezek még nem voltak redukált magánhangzók. A nagy többségükre azonban ez az érv nem vonatkozik, csak e néhány példára (Καλή, Καρή alternatív magyarázatát ld. később), és ez alapján valóban úgy kell tartanunk, hogy a *-di képző i-*je eredetileg nyilván nem redukálódott, csak később, analóg hatásra. Anonymusnál azonban a XII–XIII. század fordulóján már nem látszik (következőlegesen *Arpad, Botond, Eleud, Borsod*). Egyébként a redukálódás folyamatában nagy anomáliák is vannak, és néha olyan hang is lekopik, amelynél erre az égvilágon semmi okot nem látunk (tökéletes példa a *Ἰουροττῆ*- modern reflexének tartott *Jutas* helynév), s hogy az ilyen abnormális redukciók mikor is következtek be, arra rendszerint nincs közvetlen bizonyíték.

47 Lényegében egyébként ez Gyóni 1943 (világosan ki nem mondott) végső konklúziója.

1) A Bíborbanszületett a Bulcsú–Termacsú-küldöttséggel⁴⁸ nem magyar, hanem harmadik nyelvű (valószínűleg török) tolmács útján érintkezett, aki torzítva adta át a névinformációt. Ez nyelvileg megmagyarázná a helyzetet, de súlyos történeti kérdéseket vet fel: Miért fogadott el a magyar küldöttség egy ilyen típusú közvetítést? Ők maguk pedig eszerint tökéletesen tárgyalóképesek voltak egy törökös nyelven? Ráadásul egyes szövegszakaszok nem ezt a rendszert mutatják, eszerint tehát a bizánci udvarnak mindenképp megvolt a technikai lehetősége közvetlenül magyarból tolmácsoltatni az anyagot. (Vagy ez egy jóval korábbi korszakra igaz csak, és a Levédia-történet IX. századi lejegyzésből öröklődött?)

2) Anyanyelvi tolmács útján tárgyaltak, azonban nem a mi fogalmaink szerinti ősmagyar nyelven beszéltek, hanem egy ótörök nyelvjárásban, s a magyar szavakat ennek megfelelően módosítva ejtették. Ennek ugyan kissé ellentmond, hogy az általánosan török etimológiájúnak tartott neveket is magyar redukált magánhangzóval a végén jegyezték le, de ezt talán magyarázhatja az, hogy ezek a többségi magyar nyelvben már bevett, sőt mondhatni „hivatalos” használatú nevek, és alakjuk ennek megfelelően alakult. Az elképzelés ugyanakkor egybeesik a Bíborbanszületett információjával a magyarok többféle nyelvhasználatáról,⁴⁹ és azzal is, hogy törzsneveink közül csak kettőnek (Nέκη és Μεγένη) van megbízható finnugor etimológiája, a többi török eredetű.⁵⁰ Külön magyarázatot fog igényelni azonban a tény, hogy ilyen esetben hogy lehetett a magyar nyelv többségi, rövid idő múlva kizárólagosan fennmaradó nyelv, sőt hogyhogya már a honfoglalás előtt ismert az *Árpád*-típusú, magyar képzős névadás (különösen, ha feltételezzük, hogy Termacsú lett volna magyar anyanyelvű!).

3) Legalábbis a X. században átmenetileg a magyar nyelv erősen véghangsúlyos irányba fejlődött, majd ez az újítás a XI. századtól gyorsan és tökéletesen

48 Ezt nem tudjuk jobban specifikálni, ugyanis – bár történeti érvelések léteznek amellett, hogy egyes információk specifikusan Termacsútól vagy Bulcsútól származhatnak – nincs rá bizonyítékunk, hogy konkrétan a küldöttség melyik vezetője vagy esetleg egy beosztott diplomata (vagy mindezek közül több is) diktálta le a neveket.

49 DAI 39, 8–10.

50 Németh 1930, 241–271., a *Keszi* alakjára vele szemben ld. Moravcsik 1943, 140.; egyebekben azóta lényegében az ő levezetését ismétli mindenki.

felszámolódtott. Ennek tulajdonképpen egyetlen reális oka lehetett egy igen erős szub- vagy szupersztrátum átmeneti hatása (legvalószínűbben egy török típusú nyelv). Igaz, éppen a X. században ilyen szubsztrátumként kínálkoznék az új hazában talált őslakók (egy részének) nyelve, de ennek ellentmond az, hogy az új haza folyónevei éppen nem illeszkednek ebbe a hangsúlytípusba. Megoldás lehet azonban az is, ha a Hétmagyar törzsei közül több volt törökös nyelvű, és ezeknek a többségi magyarba való beolvadása okozott erős adsztrátum- vagy még inkább szupersztrátumhatást. Ez utóbbi elképzelés lényegében egybeesik a 2. lehetőséggel.

Eltérő csoportok

Mint fentebb jeleztük, néhány név fonetikai szerkezete egy vagy több vonásában eltér a tipikustól; leszámítva az új haza és Etelköz folyóneveit, ahol ez természetesnek mondható, ezek többsége a 38. *caput*-ban található (Λεβεδία, Λεβεδίας, βοέβοδος), egy a 40.-ben (Λιούντικα). Kérdéses a többesszámú nevek (Σαβαρτοί, Κάβαροι/Καβάροι) helyzete, mert ezek -οι végződése véghangsúllyal -o és -ού főre is utalhat, mindenesetre nem lehet kizárni, hogy ezek is e csoportba sorolhatók. Feltűnő, hogy valamennyi olyan hangsúly, amely feltehetőleg megegyezik a maival (tehát a lehető legelőbbre húzódik) ezeknél tapasztalható. Itt tehát mintha egy más lejegyzési metódus nyomát látnók, amely esetleg más anyanyelvű informátorra is utal. Még feltűnőbb, hogy a 38. *caput* (a végén levő, tartalmilag, földrajzi lokalizálásában és névanyagában is elkülönülő folyónévsort leszámítva) erősen ezt a sémát követi: voltaképp csak az Ἀρπαδή név, amely többször szerepel a 40. *caput*-ban is, és egy esetleges eltérő adatot az őskézirat valószínűleg egységesített (természetesen a többségi irányba) és a két levédiai folyónév (Χιδμάς, Χιγγιλούς), amelyek *hapax legomenonok*, és bizonyosan csak annyi állítható róluk, hogy *nem rínak ki* a magyar névtípusból.⁵¹ Ἀτελκούζου és Ἀλμουτζη „magyaros”

51 Jelen tanulmányban nincs helyünk e két névalakot értelmezni, csak megjegyezzük, hogy azonosításuk (következőleg mai névalakjuk) szélsőségesen vitatott (néhány markáns vé-

szerkezetűek, de hangsúlyban mindenképp semlegesek: akár elől volt rajtuk a hangsúly, akár *paroxyton* (amit a szóvégmagánhangzó gyengülő volta indokolhat), a császár csak így jegyezhetette le görögül.

Nehezen cáfolható tehát egy olyan gondolatmenet, mely szerint a 38. *caput* adatait más nyelvű informátorra is visszavezethetjük, mint a Bulcsú–Termacsú-küldöttség: és valóban, már régebben felvetődött, hogy a 38. *caput* jóval régebbi közlésre támaszkodik.⁵² Ezt a nézetet tehát a nyelvi adatok megerősítik. Mármost ugyanazok az érvek a Λιούντικα névre is igazak, tehát azt is feltehetjük, hogy a 40. *caput* órá vonatkozó mondatai is elkülönülő, korábbi – elképzelhetően az eseményekkel kortárs – adatot jelentenek. Ez pedig rögtön megmagyaráz egy eddig rengeteget és hiába vitatott kérdést, mégpedig azt, hogy miért nem szerepel Λιούντικα a küldöttségre visszavezethető Árpád-családfán. Mert ők egyáltalán nem beszéltek róla, a császár más forrásból szerzett tudomást a létéről.⁵³

Ezeknek az adatmorzsáknak a nyelviségéről összefoglalólag annyi mondható, hogy hagyományos értelemben ősmagyar (talán még IX. századi) nyelvi elemek rögzítéséről van szó, amelynek azonban nyilván nem volt olyan egységes metodikája, mint a későbbi adattömegnél, és ezért a fonetikai rekonstrukciója jóval nehezebb,⁵⁴ szó elei hangsúlyuk viszont valószínűsíthető.

Még egy elkülönülő csoport van természetesen, az új haza folyónevei, amelyek egyrészt logikailag egészen új jövevényszók, és az alakjuk ezt részben mutatja is, másrészt legalábbis nem bizonyítható, hogy a tipikus véghangsúlyok jelentkeznének, így az ezeket átadó informátornál is inkább a „hagyományos”

lemény: Fehér 1921, 95–97.; Czeglédy 1975, 53.; Harmatta 1984, 420–424.; összefoglalja a problémakört: Tóth 2014, 108–116.). Etimológiára még kevésbé vállalkoznak, talán csak Harmatta i. h., aki szerint alán eredetűek. Amíg ezt nem lehet tisztázni, a nevek magyar volta kérdéses marad, de megjegyzendő, hogy DAI 42,58. (a besenyőkről szólva) a legtöbb idézett nézet szerint ugyanaz a folyó Συγγούλ néven – tehát legalább az valószínű, hogy nem besenyő nyelvű az adat.

52 Kapitánffy 1999; Kapitánffy 2003, 142–144., vö. Tóth 2014, 67.; Farkas 2014; Tóth 2020, 158–159.

53 Amint Harmatta 1984, 425. nagyon röviden fel is veti.

54 Mind a Λιούντικα, mind a Λεβεδίαις nevek értelmezése elég vitatható és vitatott kérdés, amelyet itt, a mi témánk szempontjából nincs értelme részletezni.

ősmagyar nyelv tehető fel, és gyaníthatjuk, hogy a honfoglalók által itt talált őslakók nyelve sem volt típusosan véghangsúlyos. Fenntartva, hogy az őslakók nyelve valószínűleg nem is volt egységes, ezek az adatok sem mondanak ellent annak a feltételezésnek, hogy a magyar nyelv már a késő avarkorban jelentős szerepet játszhatott a Kárpát-medencében (különösen, ha meggondoljuk, hogy három folyónév úgy néz ki, már viszonylag jól integrálódott a magyar nyelvbe).

Problémás vagy újraértelmezendő alakok

1. Jelen helyen nem tudjuk részletezni a Σαβαρτοί népnév problematikáját, amelynek alakjában Moravcsik kiadása önkényesen megváltoztatta a hangsúlyt. Ha a kézirati hagyomány alakját vesszük komolyan, az οί végződés azt sugallja, ennek a tőalakja is olyan lehetett, mint a Βουλτζούς stb. nevéké.⁵⁵ Ez viszont valószínűleg azt jelentené, hogy a név eddig is nagyon sokat vitatott etimológiáját⁵⁶ újra kellene tárgyalni.

2. Világosan hibás a Καρή és Κασή törzsnevek párhuzama – csak erről nem sokan vesznek tudomást. A két azonos szerkezetű név mai reflexének is azonosnak kellene lennie, míg a gyakorlatilag vitathatatlan modern reflexük, a *Kér* és *Keszi* településnevek erősen eltérnek. A *Κασή* lehetséges **kä'si* olvasatából *Keszi* jól levezethető, de a párjából *Kér* nem! Ez azonban nem jelent valódi gondot: a két, magyarul nem beszélő idegen számára majdnem azonos és közvetlen egymás mellett levő szó egyikének lejegyzésénél könnyen érthető, sőt, szinte várható az analógiás tévesztés. A *Kérből* visszakövetkeztethető ómagyar alak görög betűkkel logikusan **Kéρη* lenne,⁵⁷ és nyugodtan elfogadhatjuk, hogy ez is volt az eredeti alak, amely a másolás során egyenlítődtől ki a típusosabb, végéles, α

55 Hacsak nem feltételezzük, hogy Konstantin vagy másolója egy görög *adiectivum verbalét* hallott bele a névbe, ami azt okozná, hogy ő módosította a hangsúlyt.

56 Nem részletezzük a különböző álláspontokat, csak jelezzük, hogy nagyjából Uhrman 2010 friss és indokolt érvelését követhetjük: az -οι végződésből nem szabad magyar szóvégre következtetni, ez csak többesjel, és a feltehető egyszámból kell kiindulni (ami szerinte is, bár más okból levezetve, leginkább -u lehet).

57 Vö. *Nyék* ~ *Nέκη*.

magánhangzós alak irányába. Az igazi problémát a harmadik hasonló névalak (Καλή) jelenti, mert ennek az elfogadott nézet szerint⁵⁸ a mai reflexe megint egy harmadik, és ismét nem túl logikus alak: *Kál*. Itt szintén érthetetlen a véghangsúly, sőt, a magánhangzó-harmónia alapján az eltűnt véghangzóra is inkább mély hangrendűt várunk,⁵⁹ ennek pedig miért lenne η a görög leképezése?⁶⁰ Ugyanakkor ez a szó távolabb van az előző pártól, egészen más hangalakú nevek mellett, így valószínűtlen, hogy analóg úton az előzőek hathattak volna rá. E harmadik szó írásmódja tehát számunkra észszerűtlen, hacsak nem próbálkozunk azzal, hogy elvetjük a standard etimológiáját, és egy helynévben fenn nem maradt hangalakot (**kā'li??*) rekonstruálunk rá.

3. Végül marad két név, amelyek az eddigi rendszertől teljesen idegenek: Φαλῆς és Τασης. Miért *véghajtottak* ezek? (S vajon itt a ς a S/N. ragja vagy a tő része?) E kérdést azonban csak éppen megemlíteni tudom itt, hiszen e két szó azonosítása rég ismert problémákat vet fel,⁶¹ amelyeket külön tanulmányt igényelne körüljárni. Eddigi érvelésünk alapján erre még sejtést sem tudunk megfogalmazni; s ami ennek következménye, a konstantini glosszákészletből e két szót egyelőre magyarázhatatlannak kell tekintenünk.

58 Pais 1929, 122–123.: **Kāli~Kālu*, Moravcsik 1943, 134.: **Kali*, török eredetű.

59 NB. az első helynévi előfordulások közt van *-u* véghangú: 1199 *Kalu* (Pais 1929).

60 A Ταξιν (<*toqšin, Moravcsik 1943, 252.) névben ilyen helyzetben ι, a γυλάς (<*džila) névben υ áll. (Régóta vitatott kérdés, hogy az υ és η Konstantinnál már egybeesik-e. Erre a X. század elejétől már mindenképp ismerünk jó példákat, és Moravcsik azonosnak is vette, Tohtaszjev azonban számos példát hoz rá, hogy υ~η tévesztések mellett az υ~ou tévesztések még gyakoribbak: Tohtaszjev 2016, 146–158.) Ugyanakkor ez a probléma nem megoldhatatlan, mert η~ι itacizmus egy XI. századi másolónál spontán is előállhat (és a DAI-kéziratokban vannak ilyen esetek, amelyeket Moravcsik kiadása nem is mutat: Moravcsik 1949, 38.), tehát egy eredeti **Kāli* alak kettős másolási hibája ha nem is valószínű, de nem teljesen lehetetlen.

61 Egyáltalán azonosak-e a Φαλιτζιν és az anonymusi *Tosu/Thosu* alakokkal, és mi azok mai megfelelője?

Összefoglalás

A *De administrando imperio* magyar glosszái hangsúlyjeleinek értékelése tehát mindenképp azt a következtetést sugallja, hogy ezek egy következetes, nem görög nyelvi rendszer nyomait mutatják, azonban ez a rendszer *döntően véghangsúlyosnak tűnik*, és ez – akárhogy is értelmezzük – valamilyen formában arra utal, hogy a Bulcsú–Termacsú–követség nyelve más volt, mint várjuk: vagy ők, vagy tolmácsuk nem magyar anyanyelvű volt, vagy magyar nyelvük egy később felszámolódt, de akkor igen erős szubsztrátumra épült. E – nyugtalanító távlatokat nyitó – fő következtetés mellett több mellékes, de nem jelentéktelen dologra is fény derül:

- a Levédia-történet, Λιούντικα szerepe és az új haza folyónévsora nem a Bulcsú–Termacsú–küldöttségtől származik, hanem a várható ősmagyar hangsúlyozást használó informátoroktól;

- a βοέβοδος/*vajda* a X. századra már a magyar nyelvbe betagozódott jövevényszó volt;

- a Τασις és Φαλις nevek fonetikai rekonstrukciója bizonytalan, ezért eddigi etimológiájukat és azonosításukat sem vehetjük biztosra, és hasonló a helyzet a Σαβαρτοι néprénnel is;

- legalább a Καρή törzsnév, de talán a Καλή személynév is íráshibával van hagyományozva.

Szükséges volna megvizsgálni a honfoglalás és az Árpád-kor többi görög nyelvű forrását is abból a szempontból, hogy vajon azokban is lehet-e rendszerszerűséget megállapítani és Konstantinéhoz hasonlót-e. Ezt azonban e tanulmány keretei nem teszik lehetővé – egyébként pedig módszertanilag jóval nehezebb feladat, hiszen más forrásainkban jóval kevesebb a releváns nyelvi adat.⁶² Csupán érintőlegesen jegyzek meg annyit: az egyetlen gyakorlatilag kortárs forrás, *Georgius monachus continuatus* magyar glosszái (Ἀρπάδη, Κουσόνη) érezhetően más hangsúlyokat mutatnak, vagyis – ha azok mögé szabad rendszert látnunk – ismét más forrásokra támaszkodhatnak.

62 Kivéve talán Ιοάννης Κινναμωστ.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bárczi 1967.** Bárczi Géza: Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 95–180.
- Czeglédy 1975.** Czeglédy Károly: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. KCsT – MTAK, Budapest, 1975.
- D. Bartha 1964.** D. Bartha Katalin: *Tővégi magánhangzóink története a 16. század közepéig*. Nyelvtudományi Értekezések 42. Akadémiai, Budapest, 1967.
- Du Cange 1688.** Carolus Du Fresne dom. Du Cange: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*. Anissonii–Posuel–Rigaud, Lugduni, 1688.
- Farkas 2014.** Farkas Zoltán: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: Sudár Balázs et al. (szerk.): *Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 267–271.
- Fehér 1921.** Géza Fehér: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhundert. *Keleti Szemle* 19. (1921) 2. sz. 5–183.
- Fehér 2021.** Fehér Bence: Modern filológiai teendők a magyar őstörténet középgörög forrásai körül. In: Türk Attila (főszerk.): „*Hadak Útján.*” A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz, Budapest, 2021. 453–462. DOI: 10.55722/Arpad.Kiad.2021.4.1_23
- Gyóni 1943.** Gyóni Mátyás: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. PPTÉ Görög Filológiai Intézet, Budapest, 1943.
- Harmatta 1984.** Harmatta János: Lebedia és Atelkuzu. *Magyar Nyelv* 80. (1984) 419–431.
- Kapitánffy 1999.** Kapitánffy István: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításának forrásai. *Antik Tanulmányok* 43. (1999) 283–285.
- Kapitánffy 2003.** Kapitánffy István: *Hungarobyzantina*. Typotex, Budapest, 2003.
- Katona 2018.** Katona Csilla: A tővégi magánhangzók eltűnése a magyarban. *Argumentum* 14. (2018) 264–284.
- Kiss–Pusztai 2005.** Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest, 2005.

- Kristó 1976.** Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 55. (1976) 1–101.
- Kristó 2002.** Kristó Gyula: Árpád fejedelemutódai. In: Kristó Gyula: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 93–105.
- Mackridge 2009.** Peter Mackridge: A language in the image of the nation: Modern Greek and some parallel cases. In: R. Beaton – D. Ricks (eds.): *The Making of Modern Greece. Nationalism, Romanticism & the Uses of the Past (1797–1896)*. Ashgate, Farnham, 2009. 177–188.
- Miklosich 1886.** Franz Miklosich: *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*. Braumüller, Wien, 1886.
- Moravcsik 1943.** Moravcsik Gyula: *Byzantinoturcica II*. PPTE Görög Filológiai Intézet, Budapest 1943.
- Moravcsik 1949.** Gyula Moravcsik: Critical Introduction. In: Moravcsik Gy. (Ed.) Constantine Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. PPTE Görög Filológiai Intézet, Budapest, 1949. 14–42.
- Németh 1930.** Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. MTA, Budapest, 1930.
- Pais 1929.** Pais Dezső: Kál és társai. *Magyar Nyelv* 25. (1929) 121–124.
- Papp 1963.** Papp István: Voltak-e sorvadó magánhangzók a nyelvünkben? In: Benkő L. (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 288–295.
- Sinor 1982.** Denis Sinor: Interpreters in Medieval Inner Asia. *Asian and African Studies* 16. (1982) 3. sz. 293–320.
- Tohtaszjev 2016.** С. Р. Тохтасьев: *Язык трактата Константина Багрянородного De administrando imperio и его иноязычная лексика*. Наука, Санкт Петербург, 2016.
- Tóth 2014.** Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*. Akadémiai doktori értekezés, Szeged, 2014.
- Tóth 2020.** Tóth Sándor László: A *De administrando imperio* 38. fejezetének forrásai. *Acta Historica* 145. (2020) 155–169.
- Uhrman 2010.** Uhrman Iván: Szavirok, szavártok, magyarok I. In: Dobrovits M. (szerk.): *A Kelet ritka nyugalma*. Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2010. 52–75.

Uhrman 2012. Uhrman Iván: Ezelekh/Ecser. Egy ismeretlen magyar fejedelem a 10. századból. In: Dobrovits M. (szerk.): *Az érett kor ítélete*. Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2012. 71–93.

Uhrman 2020. Uhrman Iván: *Kazárok, magyarok, zsidók*. Attraktor, Mária-besnyő, 2020.

HORVÁTH VERONIKA

KORA SZKÍTA KORI KURGÁN ÁSATÁSA TUVÁBAN MAGYAR SZEMMEL (CSINGE-TEJ I. KURGÁN KUTATÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSÉN KERESZTÜL)

KIVONAT: A Kr. e. (IX)VIII-VII. század folyamán a Kaukázus és Elő-Ázsia területéről kiindulva újabb kulturális és technológiai hatások terjedtek el, kiváltképp keleti irányba, az ázsiai sztyeppezonán keresztül egészen Kínáig. Ezen folyamat egyik sarokpontjának tekinthető Tuvában a kora szkíta kor hajnalán – a kutatás jelenlegi állása szerint a Kr. e. VIII. század vége felé – kialakuló Aldy-Bel'-kultúra és az úgynevezett arzsani típusú komplexumok, temetkezési és emlékhelyek megjelenése. Ebben a cikkben a Turán-Ujuk-medencében elhelyezkedő Csinge-Tej I komplexum kerül bemutatásra, amely magába foglalja az Aldy-Bel'-kultúra és az arzsani típusú kurgános temetkezések jellegzetességeit. A 2008 és 2019 között zajlott kutatások főként a kurgánt körbevevő kőszánc, illetve a kurgán palástja stratigráfiai felépítésének megfigyelésére koncentráltak. Ennek során a kőszánc alól két, lószerszámot és fegyverövalkatrészeket tartalmazó kincslelet bukkant fel, valamint a kőszánc és a halom széle közötti területen hét kísérő harcos sírja került elő. A halottak részben a helyi temetkezési rítus szerint, részben a helyi és környező régiók korszakra jellemző tárgytypusaival voltak nyugalomra helyezve, így a sírok datálása a Kr. e. VII. század második fele és a Kr. e. VI. század eleje közé tehető. 2017-ben a feltérési munkálatokon

jelen cikk szerzőjének is alkalma nyílt részt venni, ezért erről rövidebb visszaemlékezésszerű élménybeszámoló készült, időrendben beillesztve az I. komplexum tudományos hangú kutatástörténetébe.

KULCSSZAVAK: kora szkíta kor, Tuvai Autonóm Köztársaság, Csinge-Tej I. kurgán, Arzsan-2, bronz nyílhegyek, zabra, arany fülbevaló, szarvasos kövek

Bevezető

2015 szeptemberétől az almati Al-Farabi Kazah Nemzeti Egyetem doktoranduszaként lehetőségem nyílt a közép- és kelet-európai preszkíta és kora szkíta kori régészeti lelőhelyeken és leletanyagokon kívül a közép- és a szomszédos belső-ázsiai régiók emlékeinek tanulmányozására is. Később, 2017 első hónapjaiban, a képzés részeként ellátogathattam a nagyobb oroszországi múzeumokba, hogy személyesen is megtekinthessem az addig csak a szakirodalomból ismert, fontosabb, a kutatásaim alapjait képező anyagokat. Ekkor keltem át először a Nyugati-Szaján hegységen, és értem el Tuvába. Egy zárt, de annál különlegesebb világba, ahová nemcsak az iráni nyelvű szkíta–szaka törzseknek sikerült behatolniuk (nevezzük tudományos nevén Aldy Bel’- vagy Uyuk-kultúrának), hanem a xiungnu (Kokel-kultúra), hun és a későbbi ujgur, kirgiz, majd mongol törzsek egyik meghatározó történelmi helyszínévé is vált.

A Kr. e. (IX)VIII-VII. század folyamán a Kaukázushoz, annak előteréhez, Észak-Iránhoz és a közép-ázsiai sztyeppe régióhoz kapcsolódó kulturális és technológiai hatások érték el Kelet- és Közép-Európát, és ennek eredményeképpen új temetkezési rítusok, lószerszámok, fegyvertípusok, ékszerek és edénytípusok jelentek meg. Erre utalnak például a Dnyeszter felső folyása mentén, Michalkovónál,¹ valamint Pusztahatvannál² előkerült, aranyékszereket tartalmazó kincsleletek (1. kép). Ez a jelenség azonban elterjedt egészen

1 Hadaczek 1894, Tabl. XII, 1–2, Tabl. XIII, 1–2; Бандрівський–Крушельницька 2012.

2 Mozsolics 1977, 289–296., Taf. 1., 2–5.

a belső-ázsiai régióig is (2. kép), a sztyeppezóna déli pereme mentén és a folyó völgyekben, miközben a késő bronzkor végétől, a Kr. e. IX-VIII. században a jelenlegi Kazahsztán és Üzbegisztán területéről szintén kulturális kiáramlások figyelhetők meg Belső-Ázsia felé.³ Ennek következtében a mai Tuvai Autonóm Köztársaság területén ebben az időszakban alakult ki az úgynevezett Aldy-Bel'-kultúra, melynek népessége halottait általában kettős kurgánok, de néha kőlapokból kialakított, kőkerítéssel körbevett halmok alá, a régi földfelszínbe mélyített sírgödör alján kialakított gerendavázás sírkamrába vagy függőlegesen a földbe állított kőlapokból összerakott ládába temette.⁴

Az Aldy-Bel'-kultúrával egy időszakra tehető az úgynevezett arzsani típusú kurgános temetkezések, emlékhelyek megjelenése, melyek kialakulása több kulturális előzményre vezethető vissza. Az 1971 és 1974 között több ásatási szezon alatt feltárt Arzsan-1 kurgán⁵ szabályosan és egymásra vízszintesen rakott, nagyobb kőlapokból felhúzott külső fedőrétegét és ezalatt a földfelszínre épített, gerendavázás kamraszerkezetét, valamint az egyes kamrák közötti, a központi kamra felé irányuló folyosókat egyes kutatók a közép-kazahsztáni késő bronzkori-átmeneti időszakai Begazy-Dandybay-kultúrával,⁶ valamint az Aral-tótól keletre, a Szir-darja mellékfolyójánál, az Inkar-darja mentén található észak-tagiszkeni mauzóleumokkal⁷ hozták összefüggésbe. A sugárirányban felépített kamraszerkezet analógiáit több kutató a hasonló kinézetű, de kősziklákból épített, úgynevezett kherekszurok (mongol nyelven *хирексуур*) között keresi.⁸ Több ilyen kultikus építmény ismert nemcsak Tuvából,⁹ hanem az újabb terepbejárásoknak és feltárásoknak köszönhetően a régebbi lelőhelye-

3 Кызласов 1979, 50., Рис. 34.

4 Грач 1980, 24–26, Рис. 79., Рис. 80., Рис. 104.; Савинов 2002, 84–85.; Килуновская–Семенов 2013, 204–208.; Khudyakov et al. 2013, 105–108., Рис. 1. – Рис. 10.; Рукавишников–Гладченков 2017, 154–169., Рис. 2., Рис. 4., 2., 6; Kilunovskaya et al. 2020, 380–387., Рис. 2., Рис. 3., Рис. 5.

5 Lásd részletesebben: Грязнов 1980., Gryaznov 1984.

6 Кызласов 1977, 73–76.; Чугунов 2002, 143–145.

7 Итина–Яблонский 2001, Рис. 5., Рис. 18., Рис. 20.

8 Волков 2002, Табл. 80., Табл. 128.; Чугунов 2002, 143.; Ковалев–Эрдэнэбаатар 2007, 100–102.

9 Грач 1969, 187.; Цыбыктаров 2004, 39–41.

ken is egyre több újat regisztrálnak Nyugat-és Közép-Mongóliában.¹⁰ Az Arzsan-1 körül észlelt, három sorban elhelyezkedő, közepes méretű kősziklából álló kőkörök¹¹ némelyikében áldozati állatok, lovak, szarvasmarhák csontjai kerültek elő. Hasonló figyelhető meg szintén a főként Közép-és Nyugat-Mongóliában található kherekszurok közelében is.¹² Egy másik szempont szerint a kurgán mind szerkezetét, mind leletanyagának összetételét tekintve jóval több hasonlóságot mutat az Uraltól keletre fekvő területek és Észak-Kazahsztán kora bronzkori, úgynevezett Petrov–Szintasta–Arkaim–Alakul horizontjának régészeti emlékeivel.¹³ A 2000-es évek elején zajlott le az arzsani típusba tartozó Arzsan-2 kurgán feltárása,¹⁴ valamint a közelmúltban végzett terepi kutatások közül kiemelhető Csinge-Tej I. kurgán ásatása.

Csinge-Tej kurgántemetője Pij-Hem kozsuunban (körzet a tuvai közigazgatásban), Cskalovka falu közelében található (3. kép). A temetőn belül az I. kurgán az Ujuk folyó völgyének nyugati szegletében, a „Cárok völgye” felé, a folyó bal partján, a Kurtu–Sibe-fennsíkon helyezkedik el. A lelőhelyről először Alekszandr Vasziljevics Adrianov tett említést, és végzett ott feltárásokat 1915–1916-ban. Megfigyeléseit két, kézzel írt naplóban örökítette meg, amelyek jelenleg a Tomszki Állami Egyetem Régészeti és Etnográfiai Múzeumának tulajdonában vannak.¹⁵

10 Tishkin et al. 2006, 110., 116.; Тишкин 2013, 72–88., Рис. 2., Рис. 12.; Fitzhugh 2009, 189–191., Fig. 10.

11 Грязнов 1980., Рис. 1., Рис. 5.

12 Takahama et al. 2006, 66–67., Pl. 2., Pl. 3., 2.; Ковалев–Эрдэнэбаатар 2010, 109.

13 Марсадолов 2002, 98–101., Рис. 1.

14 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010.; Чугунов–Парцингер–Наглер 2017, 27–35., 72–101.

15 Беликова 2014, 36., 46.

A kurgán feltérési munkálatainak első szakasza (2008–2010)

A temető szisztematikus feltérása, azon belül az I. kurgán ásatása 2008-tól újra elindult, és immár több terepi szezonon keresztül tart az Állami Ermitázs Dél-szibériai Régészeti Expedíciójának keretében, Konsztantyin Vlagyimirovics Csugunov vezetésével. A kurgánt körbevevő, függőlegesen a földbe állított, egymáshoz szorosan illesztett kőlapokból álló kősáncot figyelembe véve a sírépítmény átmérője kb. 106 m, magassága 2,2–2,3 m. A kősáncból kb. 30–50 méterre Ny/ÉNy-i irányban hatvan, kősziklákból kirakott, kör alakú áldozati hely sorakozik két-három sorban, melyek közül többet is elhordtak, részben a kurgán DNy-i részén kialakított későbbi temetkezés, részben az 1960-as években zajló öntözőcsatorna építése miatt. A kurgán K/DK-i oldalán szintén megfigyelhetők ezek a kör alakú építmények. Továbbá a kurgántól 55 méterre ÉNy-ra a kősáncból állt egy nagyobb kőtömb, amely szintén a lelőhelyhez tartozott (4. kép).¹⁶

A halom szerkezetének tanulmányozása azonban jóval összetettebb módszert igényelt: egy-egy ásatási évadban a kijelölt szektorok (5. kép) fokozatosan lettek kibontva, és rétegről rétegre, kintről befelé haladással történt rögzítésük rajzos, fotós dokumentáció és részletes leírás formájában.¹⁷ A 2008 és 2010 között zajló ásatási szezonokban a halom északi pereme mentén hat szektor, a kősánc és a kurgán peremének egyes szakaszai és néhány kör alakú áldozati hely lett megkutatva.¹⁸ Ennek során kiderült, hogy a kurgánt körbevevő kősánc igen szokatlan módon lett megépítve, ugyanis a régi földfelszínbe egy-két sorban, függőlegesen felállított kőlapokat belülről támasztékként szolgáló, kisebb-nagyobb kövek valójában az altalajba sekélyen belemélyített körárokban helyezkednek el. A sáncnál – a többi arzsani típusú kurgánhoz hasonlóan – szintén nem volt bejárat a halom közepe felé.

16 Чугунов 2011, 358–359., Рис. 1., Рис. 2.

17 Чугунов 2011, 359–360., Рис. 2.; Чугунов 2014b, 136.

18 Чугунов 2011, Рис. 4.

A kurgán belseje felé haladva, a kősánc belső szélétől kb. 5 m-re található a kurgán széle, mely alól az AGD-szektor szisztematikus feltárása során bukkan elő a vízszintes kőlapokból felépített kőhomlokzat és rajta a földből felhordott, külső fedőréteg (6. kép).¹⁹ Ugyanez a technika figyelhető meg Arzsan-1²⁰ és Arzsan-2²¹ kurgánok felső kőépitményének kialakításakor. A halom alsóbb rétegeiben a homlokzat és a kősánc közötti területet, valamint a kősánc alatt és külső oldalán egy vékonyabb rétegben szürkés színű, szuszpenziós tavi üledék borítja, melyre a kurgán földfelszíni építménye és erre a kisebb kövekből álló réteg időben fokozatosan épült fel (7. kép).²² Az üledéknek köszönhetően az eltemetett halottak maradványai bolygatlanul és sokkal jobb állapotban konzerválódtak.²³

A 2008–2010. évi terepi szezon során feltárásra került négy, gazdag mellékletekkel ellátott kísérő harcos sírja is, amelyek – az Arzsan-2 kurgánnál észleltekhöz hasonlóan – a kősánc és a kurgán kőhomlokzata közötti területen kerültek elő. A sírgödörök közül kettő azelőtt lett kialakítva, hogy iszapréteg került volna rájuk. Mind a négy halott bal oldalára fektetve, felhúzott lábakkal helyezkedett el. Az 1. sír halottja – a többi hárommal ellentétben – három sornyi gerendából összeállított „kamrában” feküdt.²⁴ Az 1–2. sírokban talált leletanyagok között részben az Aldy Bel’ kultúrára jellemző tárgytipusok, részben a kora szkíta korban az ázsiai²⁵ és a kelet-európai sztyeppéken, a Nagy-Kaukázus északi előterében,²⁶ lényegében a kimmer–szkíta hadjáratok által – a Kr. e. VIII. század utolsó harmada és a Kr. e. VI. század eleje közötti időszakban – elterjedt²⁷ kengyeles végű zablák; Tuvából, Uszty-Hadynnyg 3. kurgán 4. sírjából,²⁸

19 Чугунов 2011, Рис. 5.

20 Научный архив ИА РАН, М.П. Грязнов Р-1 №5579а/233–235.

21 Сугунов–Parzinger–Nagler 2010, Abb. 18., Abb. 21.

22 Чугунов 2011, 361., Рис. 7.

23 Чугунов–Хаврин 2013, 345–346.; Чугунов 2011, 361–362.

24 Чугунов 2011, 363., Рис. 11.

25 Чугунов 2011, 363., Рис. 10б.; Кирюшин–Тишкин 1997, Рис. 40., 3–4., Рис. 47., 2., 5.; Маргулан et al. 1966, 334., Рис. 26., б., Рис. 28., 8.

26 Вальчак 2009, Рис. 28., 5–7.; Рис. 30., 11., 15., 16.; Могилев 2008, 15–16., Рис. 3., Рис. 4., 5., Рис. 5., 3–4.

27 Иванчик 2001, 23., Рис. 4., 5., Рис. 19., 4.

28 Чугунов 2000, 165.

Kopto 4. kurgán 1. sírjából²⁹ és Közép-Kazahsztánból, Ujgarak 39. és 84. kurgánokból,³⁰ Dél-Tagiszken 32. kurgánból,³¹ Taldy-2 5. kurgánból³² ismeretes bronz háromtollú nyéltüskés és háromélű nyílhegytípusok bukkannak fel (8. kép). A háromtollú nyéltüskés nyílhegyek legkorábbi típusai a begázi temető 2. mauzóleumából származnak, a jelenlegi kutatás szerint a késő bronzkor végére keltezhetők.³³ Csinge-Tej I. kurgán temetkezéseiben az Arzsan-2 fejedelmi temetkezéséből³⁴ és Szaryg-Bulun 1. kurgán 1. sírből,³⁵ az Altájtól ÉNy-ra húzódó erdős sztyeppés régióból, Bojtygem 2 19. kurgánból,³⁶ Hszincsiang területéről³⁷ és Közép-Kazahsztánból, Taldy-2 5. kurgánból³⁸ pontos párhuzamokkal rendelkező, granulációkkal díszített aranyfülbevalók és melldíszek (pektorálok) láttak napvilágot.³⁹ Nagyon fontos szempont, hogy Belső-Ázsiában, a kora szkíta korra jellemző granulációdíszítés, csepp alakú díszek és az aranyból, bronzból készült pektorálok az urartui, az asszír és a kora vaskori iráni ékszerek és viseleti elemek egyes jellegzetes, technikai vonásait hordozzák, valamint az ezzel összefüggő hitvilági vonatkozásokat jeleníthetik meg.⁴⁰

A 3–4. sírokban a harcos koponyája közelében vékony aranylemezből készült, levél alakú csüngő hevert türkizkövekkel együtt. Ugyanez a forma köszön vissza egy másik tuvai temető, Kujlug-Hem III. 26. kurgánjának leletanyagában, aranypektorállal együtt,⁴¹ valamint az északnyugat-kínai kora szkíta kori Csauhu-kultúra régészeti emlékei között is.⁴² Amint az 1. sírba, a 3–4. sírok harcosai mellé is került körülbelül 24 db, többségében bronz háromtollú nyéltüskés

29 Чугунов 2005, 78–79., Рис. 10., 5–11.

30 Вишневецкая 1973, Табл. XIII., 22–35., Табл. XX., 14–29.

31 Итина, Яблонский 1997, Рис. 14., 6–20.

32 Wejsenov 2013, 596., Abb. 2.

33 Бейсенов–Варфоломеев 2008, Рис. 2., 9.

34 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, 185–187., Abb. 163., Taf. 12., 2., 3., 5., Taf. 57., 5b.

35 Kilunovskaya et al. 2020, Рис. 4, 5., 7.

36 Абдулганеев 1994, 38., Рис. 3., 4–5.

37 Шульга 2010, Рис. 81., 12–12а.

38 Wejsenov 2013, 596., Abb. 7.

39 Чугунов 2014а, 59–60., Рис. 1.

40 Ugartu 1991, 168–174., 188., Fig. 25–26.; Чугунов 2014а, 62–64.; Чугунов 2016а, 243.

41 Грач 1980, 125., Рис. 85., 5.

42 Шульга 2010, Рис. 81., 17., 23.

és háromélű, belső köpűs nyílhegy, néha a nyílvevő maradványaival együtt.⁴³ A 3. sírban fegyveröv maradványai is előkerültek (9. kép).⁴⁴

Csinge-Tej I. kurgán 4. sírjából egy bronzfokos nyélmaradvánnyal és bronz nyélkoptatóval, fegyveröv bőrmaradványai és az övet díszítő, bronzból készült, ragadozómacskát ábrázoló övdíszek, bújtatók és kettős őzfejben végződő, tegez felfüggesztésére szolgáló függesztőcsatok (10. kép),⁴⁵ végül egy lófejes fogantyúval ellátott fa merítőedény (11. kép) került elő.⁴⁶ A bronzfokos kialakítását tekintve különbözik az Arzsan-2 5., 20. és 25. sírjaiban elhelyezett fokosokhoz képest,⁴⁷ ugyanis a fokos fejlődésének ebben a szakaszában a hosszú köpű és a madárfej a fokrész és a köpű között fokozatosan eltűnik a Kr. e. VI. század közepére. A belső-ázsiai kora szkíta kor fontos ismertetőjegyei közé tartoznak a ragadozómacskákkal, kecskével díszített fegyverövek.⁴⁸ Pjotr Sulga véleménye szerint az Arzsan-2 kurgánban és az Aldy Bel' kultúra temetkezéseiben talált övmaradványok és állatalakos alkatrészek sírban elfoglalt helyük alapján (többségében a harcos medencéjénél kerülnek elő) tegezhez tartozó fegyverövekhez kapcsolódhatnak.⁴⁹ Itt említhetők meg az omega vagy patkó alakú, kettős állatfejben végződő bronz függesztőcsatok is, melyek előfordulása az Altáj északnyugati erdős zónájában,⁵⁰ az Arzsan-2 kurgán 5. sírban,⁵¹ Északnyugat-Kínában, Csauhugou 1⁵² és Csauhugou 4 temetőben⁵³ madárfejekkel vagy Csun'bake temetőjéből egyszerűsített formában⁵⁴ egészen a Dél-Uráltól keletre lévő területekig, Kicsigino I 5. kurgánból⁵⁵ adatolható. A kínai leletanyagok –

43 Чугунов 2011, 364–365., Рис. 16., Рис. 17.

44 Чугунов 2016b, 342., Рис. 168.

45 Чугунов 2016b, 344., Рис. 169–170.; Чугунов 2019, Ил. 6., Ил. 7., Ил. 8.

46 Чугунов 2019, 93., Ил. 9.

47 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 27., 2., Taf. 49., 1., Taf. 95., 1., Taf. 101., 1., Taf. 111., 1., Taf. 114., 5.

48 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 97., 3., Taf. 115., 2a–b; Чугунов 2015, 394.; Чугунов 2016b, 336–338.; Kilunovskaya et al. 2021, Рис. 5., 1–3., Рис. 7.

49 Шульга 2008, 105., Рис. 51. III.

50 Шульга 2008, Рис. 51. II., 4a–4б.

51 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 51., 1.

52 Шульга 2010, Рис. 19., 17.

53 Шульга 2010, Рис. 13., 18.

54 Шульга 2010, Рис. 29., 15.

55 Таиров–Боталов 2010, 62., Рис. 3., 5.

különös tekintettel a kínai datálásban való eltérésekre – keltezése az anyagok hozzáférhetősége és lelőköörülményeik bizonytalansága miatt kinyúlik a Kr. e. VIII–VI. századra.⁵⁶ Az orosz Altájban és a Dél-Urálnál talált csatok időrendje a nyílhegytípusok, fokosok, továbbá az állatábrázolásos és egyéb övalkatrészek, aranyékszerek alapján Kr. e. VII. század második fele – Kr. e. VI. század első fele közötti időszakra tehető. Fából készült merítőedények lópata vagy lófej alakú fogantyúval gyakori mellékletként bukkannak fel Tuva kora szkíta kori temetkezéseiben, például Arzsan-2 5. sírban,⁵⁷ Arzsan-2 24. sírban,⁵⁸ Baj-Dag 8 1. kurgán 1. sírjában.⁵⁹ Mindazonáltal a harcosok sírjaiban talált nyílhegyek és egyéb fegyvertípusok, fegyverövmaradványok, aranyékszerek párhuzamainak összesítése alapján Csinge-Tej I. kurgán négy sírjának datálása nem későbbi a Kr. e. VII. század vége és a Kr. e. VI. század elejénél.⁶⁰

Külön érdekességnek számít a kurgán északi peremén megásott gödör, melynek betöltésében emberi és lócsontok voltak,⁶¹ valamint a kősánc alá elhelyezett, kengyeles végű bronzablát, kétlyukas bronz oldaltagot és bronzfokost tartalmazó „kincslet” (12. kép).⁶² A bronz oldaltag és a fokos típusát tekintve a tárgyak semmiképpen sem kerülhettek a kőlapok közé a Kr. e. VI. század elejénél korábban.⁶³

56 Шульга 2010, 15., 20.

57 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 68., Taf. 81., 1.

58 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 100., Taf. 113., 4.

59 Рукавишникова–Гладченков 2017, 158., 168., Рис. 4., 7–8., Рис. 8., 7.

60 Чугунов 2011, 368.

61 Чугунов–Хаврин 2013, 346.

62 Чугунов 2019, Ил. 19.

63 Шульга 2008, 62., 68., Рис. 52., 30–31.; Чугунов 2011, 368.

Csinge-Tej I. kurgán feltárásának második szakasza (2012–2016)

2014 nyarának végére, egy másik szektorban, a kősánc és a kurgán közötti területen feltárássra került még két kísérő harcos sírja, két szarvasos kősztlélé egészben és egy töredékes állapotban. A két sír közül az 5. sír halottja felhúzott lábbal, jobb oldalán feküdt, könyökénél bal oldalt lecsatolva bronzdíszes fegyveröv, bőr része majdnem teljesen ép állapotban (13. kép).⁶⁴

Az ABV-szektorban, a kurgán középpontjától pont északra, a kőlapokból kialakított rétegben egy zöldes palából megfaragott kősztlélé töredéke bukkant fel, melyen két összehajtott lábú szarvas ábrázolása látszik.⁶⁵ Ugyanazon a helyen a főhomlokzat alapjának kutatásakor került elő a másik, 1,75 m magas, vörös homokkőből készült sztélé a kőréteg legalsó sorába beleépítve. Ez az oszlop a kőpakolás szemközti oldalának alján feküdt. Gondos megtisztítást követően az övön bal oldalt függő tör, kés, egyéb eszköz (fenőkő?) és tegez ábrázolása, jobb oldalt pedig fókós képe látszik. Feljebb nyakláncot szimbolizáló bemélyedések, egy kónikus fülbevaló ábrája, amely az 1. sírban leírt ékszernek kőbe vésett mása, három ferde vonal, ezalatt vélhetően orrot szimbolizáló dudor rajzolódott ki.⁶⁶ Érdemes megjegyezni, hogy ennek a sztélének a közelében került elő az 1. sír még 2009-ben. Egy harmadik, kisebb, kevesebb mint 1 m magas, szintén vöröses színű, apró szemű homokkőből faragott sztélé is felbukkant az ARS-szektor kősáncának bontásakor. Elhelyezkedése szokatlannak tűnik a másik két kősztléléhez képest, mivel a kősánc függőlegesen elhelyezett kőlapjaival párhuzamosan, három sornyi kőpakolás alatt, de a 4. kísérő harcos sírjával átellenben találtak rá. Felső részének kialakítása megfelel az utóbbi sztélénél ismertettekkel, azzal a különbséggel, hogy itt egy egyszerűbb fülbevalótípus képe jelenik meg (14. kép).⁶⁷

64 Чугунов 2016b, Рис. 172., Рис. 173.; Чугунов 2019, Ил. 10., Ил. 11.

65 Чугунов 2014b, 136., Рис. 1., Рис. 7., 3.

66 Чугунов 2014b, 137–138., Рис. 2., Рис. 3., Рис. 4.

67 Чугунов 2014b, 138–139, Рис. 5.

Az elkövetkező időszakban tovább folytatódott Csinge-Tej I. kurgán kőből és földből épült rétegeinek tanulmányozása. 2016 nyarán az AEZS-szektor kutatása közben előkerült a 7. temetkezés is. A bontási folyamatok során kiderült, hogy a sírgödör alja a tavi üledékes rétegen fekszik, valamint a gödör betöltését konkrétan a kőszánc függőlegesen felállított, nagy méretű kőlapjait belülről támasztó kőréteg adja. A sírgödör rétegeinek dokumentálásakor fülke körvonalai rajzolódtak ki a gödör keleti falában, ahol a tavi üledékrétegek mindössze nagyon vékony csíkok formájában jelentek meg. Ezt követően bukkantak elő a sírgödör gerendavázás borításának tartozékai, továbbá a gödör falán, a nyugati oldal kivételével, narancssárgás elszíneződésű égés nyomai voltak megfigyelhetők (15. kép).⁶⁸ A sírban egy 15-19 év körüli fiatal férfi csontváza hevert, alatta szervesanyag-törmelékek, melyek a halott fekhelyére utalnak. Ennek a rétegnek az elbontását követően a gödör alján szürkés színű betöltés bukkant fel. Röntgen-fluoreszcens vizsgálat segítségével kiderült, hogy a fekhely alatti réteg ónt tartalmaz. Konsztantyin Vlagyimirovics Csugunov ezt a jelenséget a fém labilis fizikai tulajdonságával (alacsony forráspontjával) magyarázta, és cipődíszek maradványaiként értelmezte őket.⁶⁹

A fentebb bemutatott 3–4. sírokhoz hasonlóan a halott mellékletekkel gazdagon ellátva lett nyugalomra helyezve a 7. sírban is. Nyakában vékony aranylemezből készült pektorál volt, közelében kő- és üveggöngyökkel (16. kép).⁷⁰ Háta mögött, közel a sír nyugati falához madárfejjel díszített, köpűs bronzfokos hevert a fokos nyelének töredékeivel, korbács csont nyele, melyek környékén öv bőr maradványai és bronz függesztői voltak. Közvetlen a medencecsontok között feküdt egy fenékkő, egy trapéz alakban kiszélesedő nyelű bronzkés és egy bekarcolt zezzug mintával díszített csontfésű díszes oldala (17. kép).⁷¹ A jobb medence alól tegez körvonalai rajzolódtak ki, melynek a felszínén található nyílvevesszők felső részei vöröses színűek voltak. A 16 nyílvevessző különféle típusú nyílhegyekkel volt ellátva (csont, háromélű nyéltüskés és úgynevezett töltény-

68 Чугунов 2019, 95–101, Ил. 12., Ил. 13., Ил. 14.

69 Чугунов 2019, 101.

70 Чугунов 2019, Ил. 15.

71 Чугунов 2019, 104–105, Ил. 16., Ил. 17.

hüvely alakú, bronz, négyélű, belső köpús, bronz belső köpús, négyszögletes keresztmetszetű vagy kettős tüskéjű, belső köpús és bronz, háromélű, nyéltüskés). Ugyanitt voltak észlelhetők tegez bőrfoszlányai és öv részei övcsattal és a bőrvögre fűzött, ötkarikás bronz illesztékekkel együtt (18. kép).⁷² A csontváz felszedésekor további négyszögletes övtartozékok kerültek elő a medencecsont alól, valamint levél alakú aranylemezből készült fülbevalókat dokumentáltak az állkapocs közelében.

A bronzfokos pontos párhuzamai végigkövethetők Arzsan-2 20. sírban,⁷³ Kol'makovo és Uzsur környékéről a Krasznnojarszki határterületről,⁷⁴ a Jenyiszej középső folyása mentén, Targyn környékéről, ragadozómacska díszítéssel Kelt-Kazahsztánból, az Irtys folyó bal partjáról szórványként,⁷⁵ Irtjas 14 temető 2. kurgán 3. sírből Cseljabinszk körzetében⁷⁶ és Ufa város központjában feltárt temetőből szintén szórványként.⁷⁷ Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az Arzsan-2 5. sírjának férfi halottja mellett talált, vasból készült és állatalakokat megmintázó, arany inkrusztációval borított fokos⁷⁸ technológiailag meghaladja a dél-szibériai régióban a korszakra jellemző fémművesség szintjét. Ugyanez a forma vasból, de aranydíszítés nélkül ismert Szabinszk környékéről szórványként a Nyugati-Szajánoktól északra, a Jenyiszej bal partján, Hakaszföldről,⁷⁹ valamint Kara-Abyz településen szórványként Ufa közeléből, a Belaja folyó jobb partján,⁸⁰ ezen kívül a British Múzeum gyűjteményében is található egy kaukázusi darab.⁸¹ Tekintettel az ismertetett bronz- és vasfokosok technikájára, előfordulására, lelőköriülményeire és szóródására, jelentős hangsúlyt kapnak a kaukázusi és dél-uráli területek közötti, dél-északi irányú kulturális kapcsolatok, melyek során a kései preszkíta, valamint a kora szkíta korra jellemző tárgytipusok, töb-

72 Чугунов 2019, 104–105, Ил. 18.

73 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 95., 1., Taf. 111., 1.

74 Martin 1893, Pl. 8., 9–10.

75 Чотбаев 2013, Рис. 49.

76 Гаврилюк–Таиров 2006, 231–233., Рис. 3., 4., 6.

77 Ахмеров 1959, 159., Рис. 5а.

78 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 27., 2., Taf. 49., 1.

79 Martin 1893, Pl. 8., 12.

80 Ахмеров 1959, 159., Рис. 5б.

81 Ancient Caucasian and Related Material 2002, Kat. 179.

bek között import bimetál és vasfegyverek jelentek meg az Ananyino-kultúra területén, melyek a Kr. e. VIII. század végétől egészen a Kr. e. VII-VI. század fordulójáig datálhatók.⁸² Arcsil Szavelics Balahvancev ugyanezt az elképzelést erősítette meg. Úgy vélte, hogy Dél-Szibéria legkorábbi, bronzból készült fokosai Arzsan-2 5. és 20. sírokban találhatóak, Kr. e. VII. század második felére datáltak, így technológiai alapon nem valószínű, hogy a bimetál vagy vasból gyártott típusok előzményei lennének.⁸³ Ebbe az időrendbe illeszthető be a Cseljabinszk környéki temetkezés fokosa, melyet a sírban talált bronztőr, bronz kétélű, rombikus fejű nyílhegyek és négyszögletes övtartozékok a Kr. e. VII. század második felére kelteznek.⁸⁴ Eszerint a tuvai bronz- és vasfokosok sírba kerülése, továbbá a kísérő leletek, nyílhegytípusok, ékszerek és egyéb használati eszközök alapján a Kr. e. VII. század második fele és a Kr. e. VI. század eleje között történhetett.⁸⁵

A trapéz alakban kiszélesedő nyéllal ellátott bronzkések a tuvai kora szkíta korban nem igazán jelentős számban vannak jelen, például Arzsan-2 13. sír női halottja közelében⁸⁶ és Uszty Hadynnyg 4. kurgán 3. sírban.⁸⁷ Ilyen kések inkább jellemzők a Minuszinszki-medencében a Tagár-kultúra Szaragas-fázisára,⁸⁸ habár a fázis kezdetének időbeli körvonalazása több kutatónak jelenleg is fejtörést okoz. Egyes régészeti lelőhelyek kontextusának és tárgy típusainak összetétele, összehasonlítva Arzsan-1 és Arzsan-2 kurgánokkal, azt mutatja, hogy a Tagár-kultúra megelőző, Podgornovó fázisának és a Szaragas fázis hagyományai bizonyos ideig együtt léteztek. Azonban ez az időszak nem kezdődhetett a Kr. e. VIII. század végénél korábban.⁸⁹

Szintén 2016-ban, a harcos sír feltárását megelőzően, a kurgán északi szegletében előkerült még egy „kincslelet” a kőszáncba rejtve. A leletcsoport legalább

82 Koryakova–Erimakhov 2007, 194–195.

83 Балахванцев 2015, 22–24.

84 Гаврилюк–Таиров 2006, 233.

85 Чугунов 2019, 109. Lásd még: Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, 171–182.; Чугунов–Парцингер–Наглер 2017, 176–179.; Kilunovskaya et al. 2020, 403–404.

86 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 90., 1., Taf. 108, 1a–b.

87 Виноградов 1980, Рис. 1., 1.

88 Боковенко 2015, Рис. 4.

89 Чугунов 2006, 70–71.; Чугунов 2013, 99.; Александров–Боковенко–Смирнов 2014, 137–138.

három lószerszáme együtteshez tartozó alkatrészt, fegyverövkellékeket, jelentős mennyiségű nyílhegyet, és talán aranyfóliából kialakított lófarokdíszet tartalmazott. Több tárgyon égés nyomai voltak felfedezhetőek, némelyik pedig olvadt, eldeformálódott formában maradt meg. Mindazonáltal a leleteket nem egyetlen eseten érte a tűz, és nem az elrejtés helyén lettek megégetve (19. kép).⁹⁰

Csinge-Tej I. feltárásának harmadik szakasza (2017–2019)

Oroszországi tanulmányi utam sikeresen zárult abban a tekintetben, hogy a moszkvai, pétervári régészeti intézetekben, a Moszkvai Történelmi Múzeumban, az Állami Ermitázsban, az abakáni és minuszinszki helytörténelmi múzeumokban, valamint a tuvai Nemzeti Múzeumban megtekintett anyagoknak köszönhetően régészetileg sokkal nagyobb rálátásom nyílt az eurázsiai sztyeppén, a preszkíta és kora szkíta korban zajló kulturális folyamatokra. Egyúttal ekkor indult meg a korszakkal foglalkozó orosz kollégákkal való szorosabb szakmai együttműködés kialakítása is. Konsztantyin Vlagyimirovics Csugunov, az Állami Ermitázs kelet-európai és szibériai régészeti osztályának főmunkatársa jóvoltából és meghívásából – vissza nem térő lehetőségként – volt alkalmam részt venni Csinge-Tej I. kurgán soron következő, 2017. évi ásatási szezóján.

Abban az évben immár másodjára tértem vissza Tuvába, ám minden egyes alkalommal alig vártam, hogy áthaladjak a Nyugati-Szaján hegységen, és leereszkedjek Tuvába az M54-es autópályán. Turán falu határában várt engem egy autó, amely egyenesen az ásatásra vitt. Eközben kiderült, hogy rajtam kívül más külföldi, sőt európai érdeklődő egyelőre nem várható. Azonban nemcsak egyedül utaztam a lelőhelyre, hanem csatlakoztak ismerősök, kollégák Pétervárról, akik már az előző ásatási szezonokban is részt vettek. A Turán–Ujuk-medence belseje felé gurulva elhaladtunk Arzsan kurgántemető, a feltárt Arzsan-2

90 Чугунов 2019, 104–105., Ил. 20.

kurgán, valamint a lelőhelyen kialakított szabadtéri régészeti park mellett (20. kép). Érintettük Arzsaan falut is (21. kép), majd kis időre megálltunk a falu hátrában, hogy a híres Arzsan-1 kurgán helyét, maradványait és kontextusát megtekinthessük (22. kép). Táborunk kicsivel távolabb, Cskalovka falutól nem messze, az esőzések miatt megáradt Ujuk folyó jobb partján állt, habár egy erőteljesebb kőszárapot követően éppen hogy csak engedte magát láttatni kiterült sátrak és szórványos tócsák formájában. A táborban a korábbi években is idelátogató novoszibirszki, abakáni és pétervári kollégákon kívül időnként a tuvai Nemzeti Múzeum munkatársai és helybeli lakosok, ismerősök is megfordultak.

Másnap kigyalogoltunk, illetve felkapaszkodva az egyetlen szállítóeszközre (23. kép) kimentünk a falutól pár kilométerre található, K–Ny-i irányban húzódó kurgántemetőhöz, és elkezdődtek (pontosabban folytatódtak) a munkálatok a Csinge-Tej I. kurgán AKL-szektorában (24. kép). A temető legnagyobb sarkában található, egyben a legnagyobb halomsír kutatása a 2017. évben főként a nagy méretű és valójában igen súlyos kőlapokból és az ezt belülről és kívülről megtámasztó kőpakolásokból kialakított kőszánc további feltárásával és megtisztításával, a kurgán széle és a kőszánc közötti tér stratigráfiai szerkezetének feltérképezésével és bontásával (25. kép), valamint a kőszáncon kívül elhelyezkedő, áldozati állatok csontjait rejtő, rituális kőkörök közül néhánynak a feltárásával folytatódott.⁹¹ Habár ott tartózkodásomkor az ásatási munkálatok eredményeképpen nem kerültek elő további, fémtárgyakban, aranyban gazdag sírok az említett területen, a halom palástjának bontása, rétegenkénti dokumentálása, a kőszánc felépítésének vizsgálata⁹² (26. kép) módszertanilag mégis nagyon hasznosnak bizonyult, így a tudományos ismereteken kívül az orosz szakmai szóincsem is bővült.

2019 nyarán a Dél-szibériai Régészeti Expedíció keretén belül folytatódott az I. komplexum szisztematikus feltárása, melybe ezúttal a krakkói Jagelló Egyetem expedíciós csapata is bekapcsolódott Łukasz Oleszczak vezetésével.⁹³ A közös kutatások célját azonban Csinge-Tej temető nyugati periferiájának

91 Чугунов 2018, 493–494.

92 Чугунов 2019, Ил. 3.

93 Олещак–Чугунов 2020, 347–349.

magnetométerrel történő meghatározása adta, melynek eredményeképpen sikerült pontosítani a legészakibb, valamivel kisebb, földből épített 1. számú kurgán méretadatait. A korábbi meggyőződés szerint az I. komplexum lenne a legnyugatibb objektum, amely hosszú időn keresztül önálló temetkezési és emlékhelyként funkcionálhatott, és az utolsó temetkezések az Ujuk–Sagly-kultúra idejében keletkezettek. Az 1. kurgán részleges feltárásának és a három megásott temetkezésnek (27. kép) köszönhetően azonban ez releváns feltételezésnek tűnik. Ugyanis míg az ásatás alatt az I. komplexumban észlelt, az Aldy Bel'-kultúrára jellemző temetkezési rítus elemeit sikerült azonosítani,⁹⁴ a halom földből kialakított építménye és az ezt körbevevő árok néhol bejárattal megszakítva inkább a következő, Ujuk–Sagly-fázis temetkezési hagyományai felé mutatnak. Az I. komplexum feltárása a közeljövőben kétségkívül folytatódni fog, és a fentiek értelmében minden bizonnyal még sok érdekességet tartogathat.

94 Олещак–Чугунов 2020, Рис. 1Б., 1–13.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ancient Caucasian and Related Material 2002.** Turquet, J. (Ed.). *Ancient Caucasian and Related Material in The British Museum*. The Cameleon Press Limited, London, 2002.
- Bejsenov 2013.** Bejsenov, A.: Die Nekropole Taldy-2 in Beziehung zu den Kulturen der frühsakischen Zeit Osteurasien. In: Stöllner, T. – Samašev, Z. (hrsg.). *Unbekanntes Kazachstan. Archäologie im Herzen Asiens*. Band II. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, 2013. 595–608.
- Čugunov–Parzinger–Nagler 2010.** Čugunov, K. – Parzinger, H. – Nagler, A.: *Der skythenzeitlichen Fürstengurgan Aržan 2 in Tuva*. Steppenvölker Eurasiens 3. Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2010.
- Fitzhugh 2009.** Fitzhugh, W. W.: The Mongolian Deer-Stone-Khirigsuur Komplex: Dating and Organization of a Late Bronze Age Menagerie. In: Bemman, J. – Parzinger, H. – Pohl, E. – Tseveendorzh, D. (Ed.): *Current Archaeological Research in Mongolia*. For und- Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn, 2009. 183–199.
- Gryaznov 1984.** Gryaznov, M. P.: *Der Großkurgan von Aržan in Tuva, Südsibirien*. Verlag C. H. Beck, München, 1984.
- Hadaczek 1894.** Hadaczek, K.: *Złote skarby Michałkowskie*. Czcionkami drukarni c. k. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Krakow, 1904.
- Koryakova–Epimakhov 2007.** Koryakova, L. – Epimakhov, A. V.: *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Martin 1893.** Martin F.-R.: *L'Âge du Bronze au Musée de Minoussinsk*. Samson&Wallin, Stockholm, 1893.
- Mozsolics 1977.** Mozsolics, A.: Der Goldfund von Pusztægres-Pusztahatvan, Kom. Fejér. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 25. (1977). 289–297.
- Takahama et al. 2006.** Takahama, S. – Hayasi, T. – Kawamata, M. – Matsubara, R. – Erdenebaatar, D.: Preliminary Report of the Archaeological Investigations in Ulaan Ushig I (Uushigin Övör) in Mongolia. *金沢大学考古学紀要 (Bulletin of Archaeology, Kanazawa University)*. 28. (2006). 61–102.

- Urartu 1991.** *Urartu. A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* The Israel Museum, Jerusalem, 1991.
- Абдулганеев 1994.** Абдулганеев М. Т.: Майемирские курганы Бойтыгема. In: Кирюшин Ю. Ф. (отв. ред.). *Археология Горного Алтая: Сборник научных статей*. Изд-во АГУ, Барнаул, 1994. 37–44.
- Александров–Боковенко–Смирнов 2014.** Александров С. В. – Боковенко Н. А. – Смирнов Н.Ю.: *Археологические памятники долины Черного Июса на Севере Хакасии*. Санкт-Петербург, 2014.
- Ахмеров 1959.** Ахмеров Р. Б.: Новый уфимский могильник ананьинско-пьяноборского времени. *Советская Археология*. №1. (1959). 156–167.
- Балахванцев 2015.** Балахванцев А. С.: Биметаллический клевец из Бугуруслана и проблема становления раннескифской культуры. In: Лукьяшко С.И. (отв. ред.): *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы международной научной конференции, посвящ. памяти А.И. Мелюковой (Кагальник, 26-29 апреля 2014 г.)*. Изд-во ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2015. 22–25.
- Бандрівський–Крушельницька 2012.** Бандрівський М. – Крушельницька Л.: *Золоті Михалківські скарби та їх доля*. Ліга-Прес, Львів, 2012.
- Бейсенов–Варфоломеев 2008.** Бейсенов А.З. – Варфоломеев В.В.: *Могильник Бегазы. Центральный Казахстан в бегазы-дандыбаевскую эпоху*. Алматы, 2008.
- Беликова 2014.** Беликова О. Б.: *Последняя экспедиция А. В. Адрианова: Тува, 1915-1916 гг. Археологические исследования (источниковедческий аспект)*. Изд-во Том. Унив-та, Томск, 2014.
- Боковенко 2015.** Боковенко Н. А.: Тагарская культура I тыс. до н. э. Среднего Енисея в контексте культур Центральной Азии. In: Тэргуунбаяр С. (отв. ред.): *Древние культуры Северного Китая, Монголии и Байкальской Сибири*. Пекин, 2015. 200–210.
- Вальчак 2009.** Вальчак С. Б.: *Конское снаряжение в первой трети I-го тыс. до н. э. на юге Восточной Европы*. Таус, Москва, 2009.
- Виноградов 1980.** Виноградов А. В.: Памятник алды-бельской культуры в Туве. In: Окладников А.П. (отв. ред.): *Новейшие исследования по археологии Тувы и этногенезу тувинцев*. Кызыл, 1980. 60–64.

- Вишневская 1973.** Вишневская О.А.: *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII – V вв. до н. э. по материалам Уйгарака*. Изд-во «Наука», Москва, 1973.
- Волков 2002.** Волков В.В.: *Оленные камни Монголии*. Научный мир, Москва, 2002.
- Гаврилюк–Таиров 2006.** Гаврилюк А. Г. – Таиров А. Д.: Иртяш 14 – погребальный комплекс степных кочевников в зауральской лесостепи. In: Боталов С.Г. – Григорьев С.А. – Гуцалов С. Ю. – Мосин В. С. – Таиров А. Д. (отв. ред.): *Археология Южного Урала. Степь (проблемы культурогенеза)*. ООО ЦИКР «Рифей», Челябинск, 2006. 225–245.
- Грач 1969.** Грач А. Д.: Исследования в Туве. *Археологические открытия 1968 г.* Москва, 1969. 186–187.
- Грач 1980.** Грач А. Д.: *Древние кочевники в центре Азии*. Изд-во «Наука», главная редакция восточной литературы, Москва, 1980.
- Грязнов 1980.** Грязнов М. П.: *Аржан – царский курган раннескифского времени*. Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, Ленинград, 1980.
- Иванчик 2001.** Иванчик А. И.: *Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени*. Степные народы Евразии II. Steppenvölker Eurasiens. Band 2. Москва, 2001.
- Итина–Яблонский 1997.** Итина М. А. – Яблонский Л. Т.: *Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен)*. РОССПЭН, Москва, 1997.
- Итина–Яблонский 2001.** Итина М. А. – Яблонский Л. Т.: *Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи*. Издательская фирма «Восточная литература», РАН, Москва, 2001.
- Килуновская–Семенов 2013.** Килуновская М. Е. – Семенов В. А.: Исследования Тувинской археологической экспедиции по трассе железной дороги Кызыл-Курагино. *Бюллетень*.3. (2013). 197–222.
- Kilunovskaya et al. 2020.** Килуновская М. Е. – Семенов В. А. – Бусова Б. С. – Мустафин Х. Х. – Альборова И. Э. – Мацвай А.Д.: Уникальное

- захоронение ребенка раннескифского времени на могильнике Сарыг-Булун (Тува). *Stratum Plus*. №3. (2020). 379–406.
- Kilunovskaya et al. 2021.** Килуновская М. Е. – Семенов В. А. – Семенов А. В. – Бусова С. Б.: Поясные наборы в культуре кочевников Тувы. *Новые исследования Тувы*. №1. (2021). 30–50. <https://doi.org/10.25178/nit.2021.1.2>
- Кирюшин–Тишкин 1997.** Кирюшин Ю. Ф. – Тишкин А. А.: *Скифская эпоха Горного Алтая. Часть I: Культура населения в раннескифское время*. Изд-во Алт. Гос. Унив-та, Барнаул, 1997.
- Ковалев–Эрдэнэбаатар 2007.** Ковалев А. А. – Эрдэнэбаатар Д.: Две традиции ритуального использования оленных камней Монголии. In: Тишкин А. А. (отв. ред.): *Каменная скульптура и мелкая пластика древних и средневековых народов Евразии. Сборник научных трудов. Труды САИПИ*. Вып. 3. Изд-во Азбука, Барнаул, 2007. 99–105.
- Ковалев–Эрдэнэбаатар 2010.** Ковалев А. А. – Эрдэнэбаатар Д.: Поздний бронзовый век и начала раннего железного века Монголии в свете открытий международной Центрально-Азиатской археологической экспедиции. In: Цыбиктаров А. Д. (отв. ред.): *Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Материалы международной научной конференции (Улан-Удэ, 20-24 сентября 2010 г.)*. Изд-во Бурят. гос. ун-та, Улан-Удэ, 2010. 104–117.
- Кызласов 1977.** Кызласов Л. Р.: Уюкский курган Аржан и вопрос о происхождении сакской культуры. *Советская археология*. №2. (1977). 69–86.
- Кызласов 1979.** Кызласов Л. Р.: *Древняя Тува (от палеолита до IX в. до н. э.)*. Изд-во Московского Унив-та, Москва., 1979.
- Маргулан et al. 1966.** Маргулан А. Х. – Акишев К. А. – Кадырбаев М. К. – Оразбаев А. М.: *Древняя культура Центрального Казахстана*. «Наука», Алма-Ата, 1966.
- Марсадолов 2002.** Марсадолов Л. С.: Курган Аржан и памятники эпохи бронзы. In: Тырышкина Н. Я. (отв. ред.): *Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура. Сборник научных трудов*. Изд-во Алт. Гос. Унив-та, Барнаул, 2002. 98–101.

- Могилев 2008.** Могилев О. Д.: *Спорядження конч скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ–Кам’янець–Подільський, 2008.
- Олещак–Чугунов 2020.** Олещак Л. – Чугунов К. В.: Исследования кургана раннескифского времени на периферии «царского» погребально-поминального комплекса Чинге-Тей I в Туве. In: Деревянко А. П. – Макаров Н. А. – Мочалов О. Д. (отв. Ред.): *Труды VI (XXII) Всероссийского археологического съезда в Самаре*. Том. II. СГСПУ, Самара, 2020. 347–349.
- Научный архив ИА РАН, М.П. Грязнов Р-1 №5579а.** Грязнов М. П. Аржан. Фото и чертежи раскопок 1973 г. Ленинград, 1974.
- Рукавишникова–Гладченков 2017.** Рукавишникова И. В. – Гладченков А. А.: Памятник Алды-Бельской культуры Тувы – могильник Бай-Даг 8. Опыт комплексного анализа. *Археологические вести*. 23. (2017). 153–175.
- Савинов 2002.** Савинов Д. Г.: *Ранние кочевники Верхнего Енисея. Археологические культуры и культуригенез*. СПбГУ, Санкт-Петербург, 2002.
- Таиров–Боталов 2010.** Таиров А. Д. – Боталов С. Г.: Погребение сакского времени могильника Кичигино I в Южном Зауралье. In: Герасимова М. М. – Малашев В. Ю. – Мошкова М. Г. (отв. ред.): *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий. Сборник статей в честь 60-летия Л.Т. Яблонского*. Таус, Москва, 2010. 55–70.
- Tishkin et al. 2006.** Тишкин А. А. – Нямдорж Б. – Дашковский П. К. – Нямсурен Л. – Мунхбаяр Ч.: Археологические изыскания в Ховдском аймаке (предварительное сообщение). In: Невинский В. В. (отв. ред.): *Эколого-географические, археологические и социоэтнографические исследования в Южной Сибири и Западной Монголии: российско-монгольский сборник научных трудов*. Изд-во Алт. Унив-та, Барнаул, 2006. 107–115.
- Тишкин 2013.** Тишкин А. А.: Выявление, документирование и изучение «оленных» камней в долине Буянты (Монгольский Алтай). *Теория и практика археологических исследований*. №1 (7). (2013). 72–88. [https://doi.org/10.14258/tpai\(2013\)1\(7\).-04](https://doi.org/10.14258/tpai(2013)1(7).-04)

- Khudyakov et al. 2013.** Худяков Ю. С. – Скобелев С. Г. – Митько О. А. – Борисенко А. Ю. – Орозбекова Ж.: Особенности погребальной обрядности раннескифского населения долины реки Ээрбек в Туве (по материалам раскопок могильника Бай-Даг I). *Археология, этнография и антропология Евразии.* №1 (53). (2013). 104–113.
- Цыбиктаров 2004.** Цыбиктаров А. Д.: Культурное и хронологическое соотношение херексуров и памятников Монгун-Тагинского типа Горного Алтая, Тувы, Монголии и Южного Забайкалья. In: Цыбиктаров А. Д. (отв. ред.): *Центральная Азия и Прибайкалье в древности. Сборник научных трудов.* Вып. 2. Изд-во БГУ, Улан-Удэ, 2004. 35–49.
- Чотбаев 2013.** Чотбаев А.: *Вооружение древних кочевников Казахских степей.* Астана, 2013.
- Чугунов 2000.** Чугунов К. В.: Бронзовые наконечники стрел скифского времени Тувы. In: Никитин А. Б. – Панкова С. В. – Хаврин С. В. – Чугунов К. В. (отв. ред.): *Мировоззрение, Археология, Ритуал, Культура. Сборник статей к 60-летию М.Л. Подольского.* Санкт-Петербург, 2000. 213–238.
- Чугунов 2002.** Чугунов К. В.: Херексуры Центральной Азии (к вопросу об истоке). In: Кирюшин Ю. Ф. – Тишкин А. А. (отв. ред.): *Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура.* Изд-во Алт. Ун-та, Барнаул, 2002. 142–149.
- Чугунов 2005.** Чугунов К. В.: Курганы раннескифского времени могильника Копто и вопрос синхронизации алды-бельской и тагарской культур. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа.* Вып. 37. (2005). 66–90.
- Чугунов 2006.** Чугунов К. В.: Синхронизация культур начала раннескифского времени Центральной Азии, Южной Сибири и Казахстана. In: Деревянко А.П. – Молодин А.И. (отв. ред.): *Современные проблемы археологии России. Материалы Всероссийского археологического съезда.* Том II. Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, 2006. 69–71.
- Чугунов 2011.** Чугунов К. В.: Дискретность постройки «Царских» мемориалов Тувы и хронология раннескифского времени. In:

Молодин В. И. – Хансен С. (отв. ред.): «*Terra Scythica*». *Материалы международного симпозиума «Terra Scythica» (17-23 августа 2011 г., Денисова пещера, Горный Алтай)*. Изд-во ИАЭТ СО РАН, Новосибирск, 2011. 358–370.

Чугунов 2013. Чугунов К. В.: Актуальные проблемы хронологии памятников эпохи ранних кочевников Центральной Азии и Сибири. *Вестник Томского Государственного Университета. История.* №3. (23). (2013). 97–102.

Чугунов 2014а. Чугунов К. В.: Азиатские пекторали раннескифского времени. In: *Ладога в контексте истории и археологии северной Евразии: По материалам XVII Чтений памяти Анны Мачинской (Старая Ладога, 22–23 декабря 2012 г.) и XVIII Чтений памяти Анны и Дмитрия Алексеевича Мачинских (Старая Ладога, 21–22 декабря 2013 г.)*. Нестор-история, Санкт-Петербург, 2014. 59–70.

Чугунов 2014б. Чугунов К. В.: Оленные камни Чинге-Тэя (предварительное сообщение). In: Тишкин А. А. (отв. ред.): *Древние и средневековые изваяния Центральной Азии*. Инст-та Алт. Унив-та, Барнаул, 2014. 136–141.

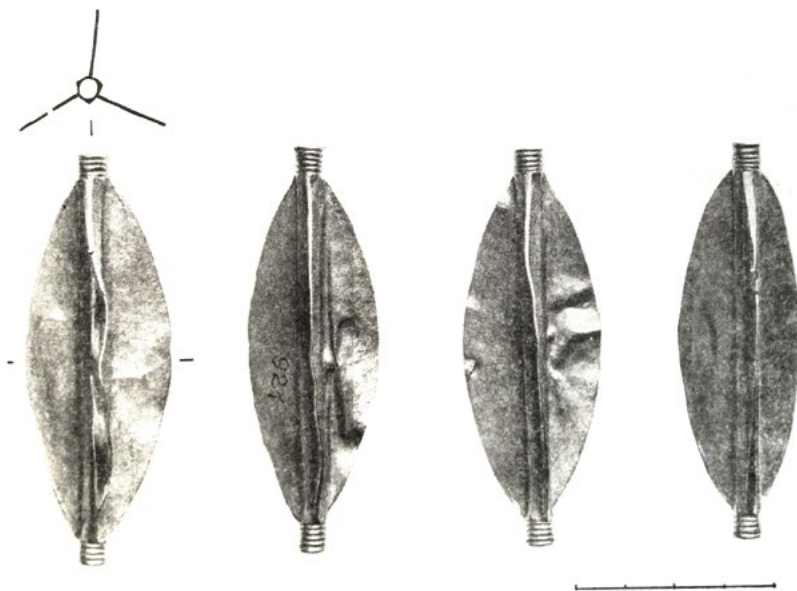
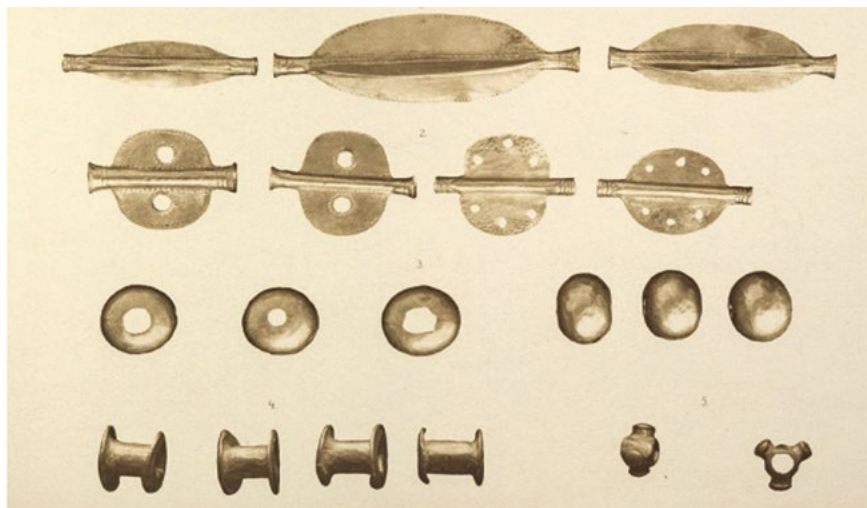
Чугунов 2015. Чугунов К. В.: Искусство раннесакского времени Тывы и Казахстана: опыт сравнительного анализа и хронология. In: Бейсенов А. З. (отв. ред.): *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Сборник научных статей, посвящ. памяти археолога К. А. Акишева*. «НИЦИА, Бегазы-Тасмола», Алматы, 2015. 389–404.

Чугунов 2016а. Чугунов К. В.: Торевтика азиатских номадов и Древний Восток: к вопросу об одном из компонентов искусства Аржана-2. In: Балахванцев А. С. – Кулланда С. В. (отв. ред.): *Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа. Материалы международной конференции, посвящ. памяти М.Н. Погребовой*. ИВ РАН, Москва, 2016. 242–247.

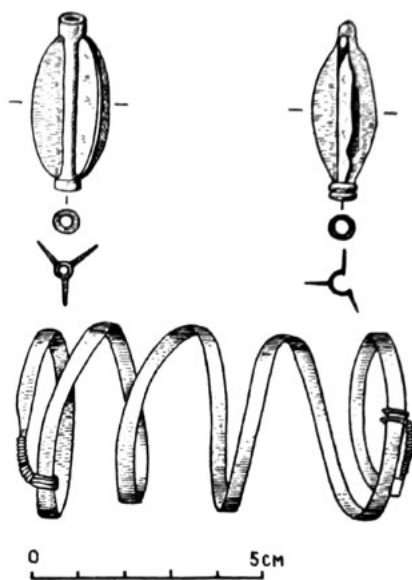
Чугунов 2016б. Чугунов К. В.: Парадные пояса кочевников Азии в раннескифское время. In: Деревянко А. П. – Молодин В. И. (отв. ред.): *Алтай в кругу евразийских древностей*. ИАЭТ СО РАН, Новосибирск, 2016. 336–356.

- Чугунов 2018.** Чугунов К. В.: Продолжение раскопок погребально-поминального комплекса Чинге-Тэй I. *Археологические открытия. 2016 г.* Москва, 2018. 444–446. <https://doi.org/10.25681/IA-RAS.2018.978-5-94375-260-5.444-446>.
- Чугунов 2019.** Чугунов К. В.: Исследования погребально-поминального комплекса Чинге-Тэй I в Туве. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 42.* (2019). 92–109.
- Чугунов–Парцингер–Наглер 2017.** Чугунов К. В. – Парцингер Г. – Наглер А.: *Царский курган скифского времени Аржан-2 в Туве.* Изд-во ИАЭТ СО РАН, Новосибирск, 2017.
- Чугунов–Хаврин 2013.** Чугунов К. В. – Хаврин С. В.: Исследование погребально-поминального комплекса Чинге-Тей I в Туве. *Археологические открытия 2009 г.* Москва, 2013. 345–346.
- Шульга 2008.** Шульга П. И.: *Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. Часть 1: Раннескифское время.* Азбука, Барнаул, 2008.
- Шульга 2010.** Шульга П. И.: *Синьцзян в VIII – III вв. до н. э. (Погребальные комплексы. Хронология и периодизация).* Изд-во АлтГТУ, Барнаул, 2010.

KÉPMELLÉKLET

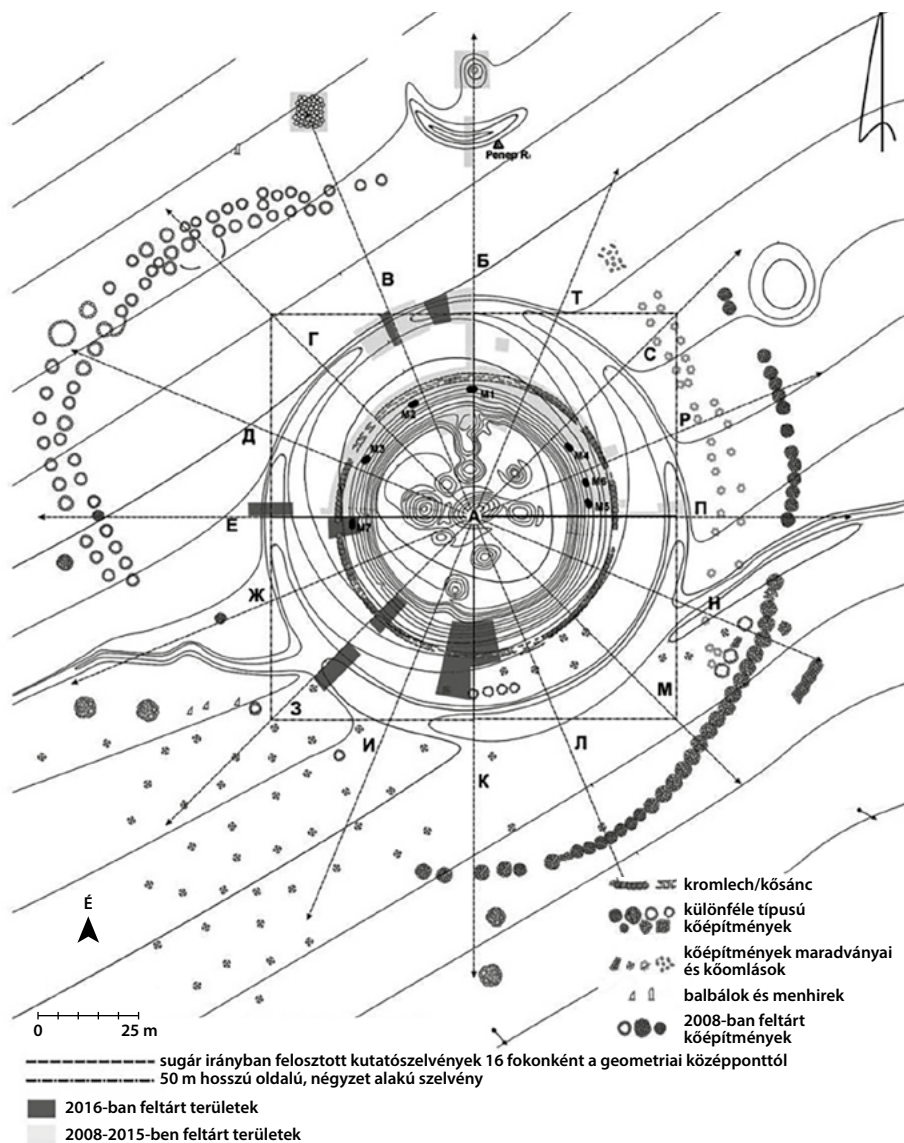
1. kép. Részlet a michalkovói és pusztahatvani kincsleletekből
(Hadaczek 1904, XI. tabl. és Mozsolics 1977, Taf. 1. 2–5. alapján)

2. kép. Aranydíszek Tuvából (Кызласов 1979, Рис. 34., 1–3. alapján)

3. kép. Tuva, azon belül Chingge-Tej földrajzi elhelyezkedése
(Чугунов 2019, Ил. 1. alapján)

4. kép. Csinge-Tej I. kurgán feltárása 2008 és 2016 között
(Чугунов 2011, Рис. 1. alapján)

5. kép. A kurgán feltárási folyamata szektoronként (Чугунов 2019, Ил. 2. alapján)

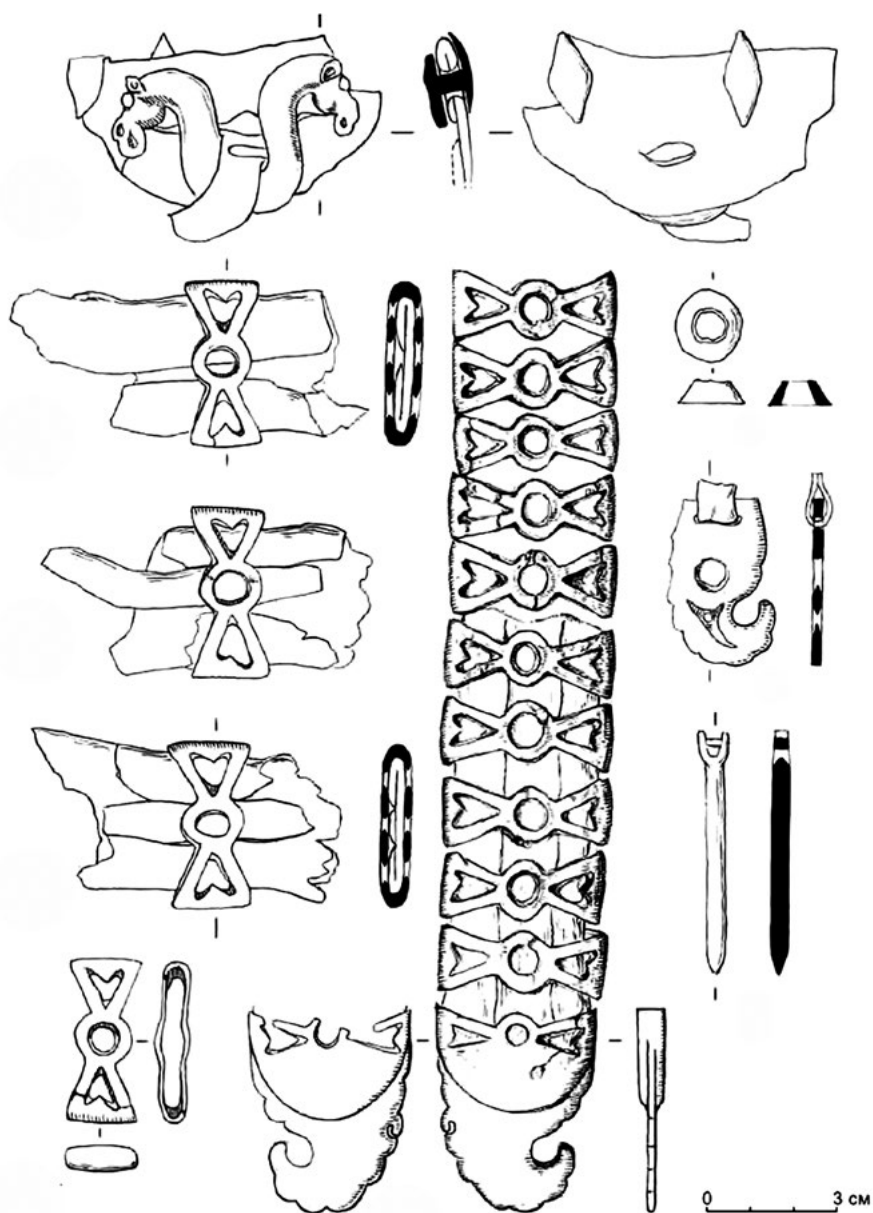
6. kép. Kőlapokból vízszintesen kialakított kőhomlokzat az ABV-szektorban
(Чугунов 2014б, Рис. 2. alapján)

7. kép. A halom szerkezetének rétegenkénti bontási folyamata (Чугунов 2011, Рис. 7.; Чугунов 2019, Ил. 4. alapján)

8. kép. Kísérő harcosok sírjai: 1-1a: 1. sír; 2: 2. sír; 3-3a: 3. sír; 4: 4. sír
(Чугунов 2011, Рис. 11. Рис. 17. alapján)

9. kép. 3. sírban előkerült fegyveröv maradványai
(Чугунов 2016б, Рис. 168. alapján)

10. kép. Fegyveröv maradványai a 4. sírból
(Чугунов 2019, Ил. 6., Ил. 7., Ил. 8. alapján)

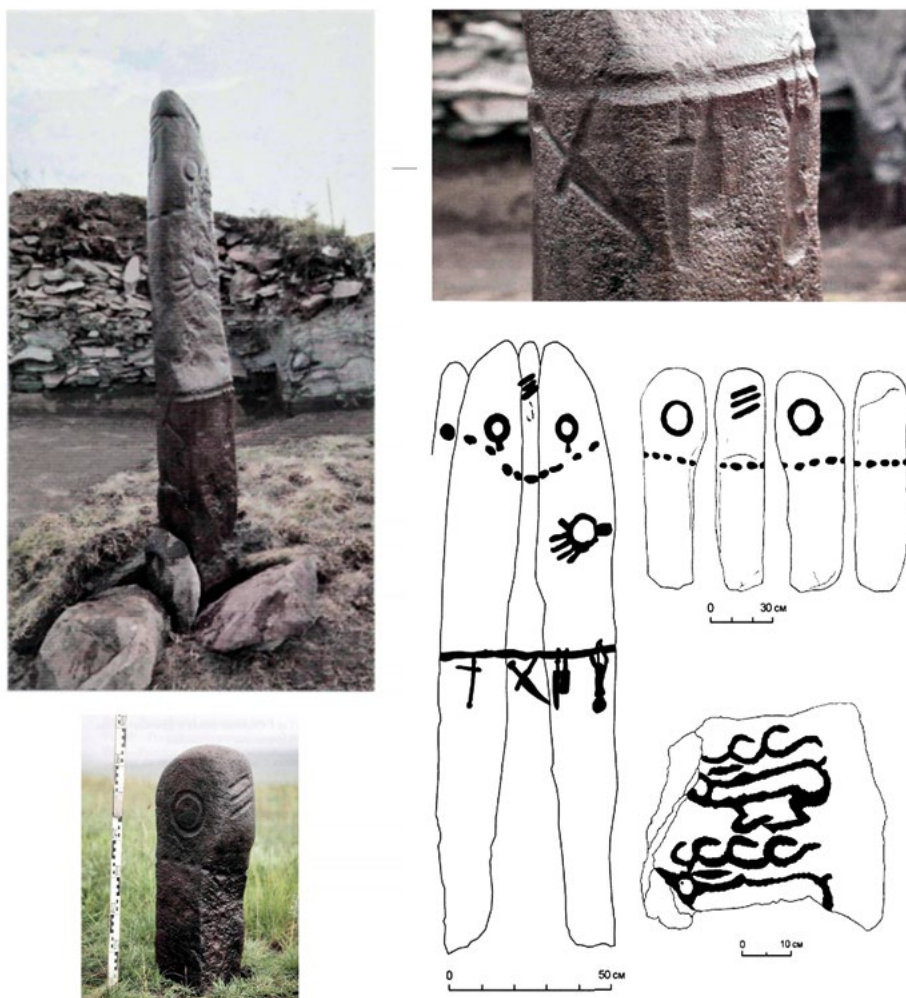
11. kép. Fa merítőedény a 4. sírból (Чугунов 2019, Ил. 9. alapján)

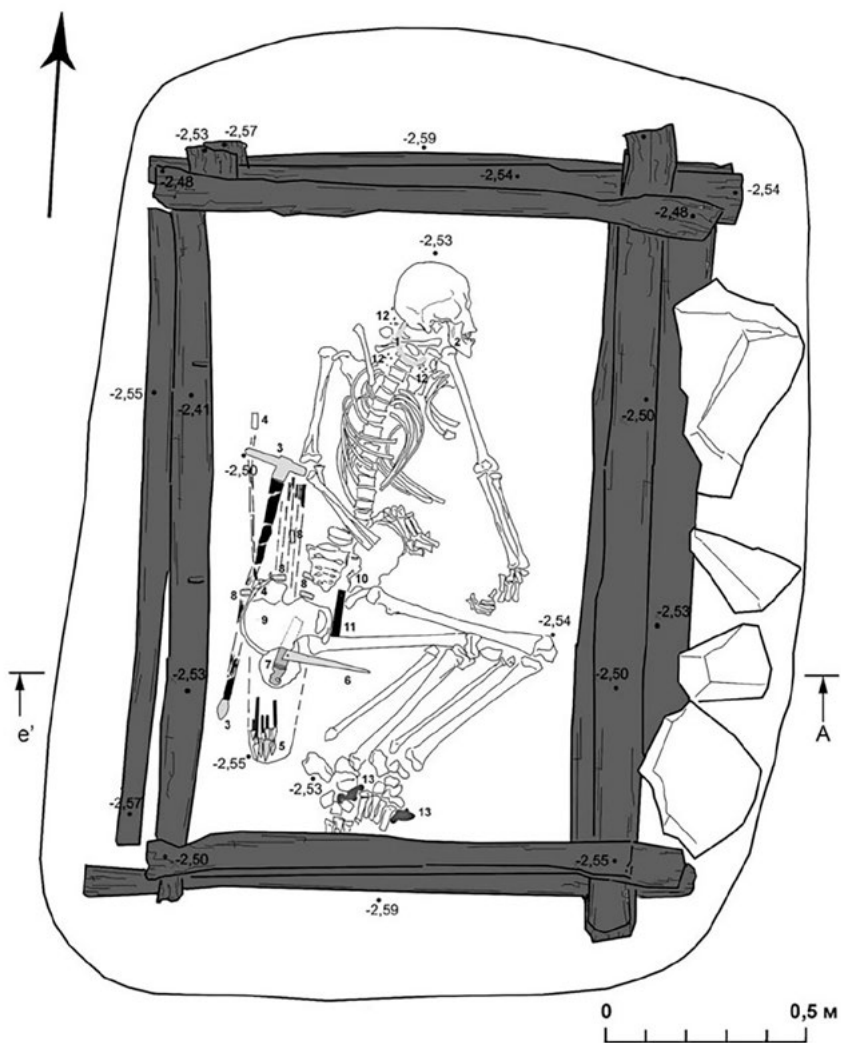
12. kép. Kincslelet a kurgán kőszánca alól, 2011 (Чугунов 2019, Ил. 19. alapján)

13. kép. 5. sír halottja fegyverövmelléklettel
(Чугунов 20166, Рис. 173.; Чугунов 2019, Ил. 10., Ил. 11. alarján)

14. kép. Szarvasos kősztelék az ABV- és az ARS-szektorokból
(Чугунов 2014б, Рис. 3., Рис. 4., Рис. 7. alapján)

15. kép. 7. sír az AEZS-szektorban (Чугунов 2019, Ил. 14. alapján)

16. kép. Aranylemezből készült pektorál és gyöngyök a 7. sír halottjának nyakánál
(Чугунов 2019, Ил. 15. alapján)

17. kép. 7. sír halottjának medencecsontjánál talált mellékletek
(Чугунов 2019, Ил. 16., Ил. 17. alapján)

18. kép. Tegez és fegyveröv maradványai a 7. sírban fekvő harcos medencecsontja alatt (Чугунов 2019, Ил. 18. alapján)

19. kép. Lószerszámokat, fegyverövkellékeket, nyílhegyeket tartalmazó kincslelet a kurgán északi szegletéből, 2016 (Чугунов 2019, Ил. 20. alapján)

20. kép. Arzhan-2 kurgán helyén kialakított szabadtéri régészeti park, Tuva (saját kép)

21. kép. Arzhaan falu határa, Tuva (saját kép)

22. kép. Arzhan-1 kurgán omladékai és a volt gyárépület, lakóházak maradványai, Tuva (saját kép)

23. kép. Úton Chinge-Tej I. komplexum felé, Tuva (saját kép)

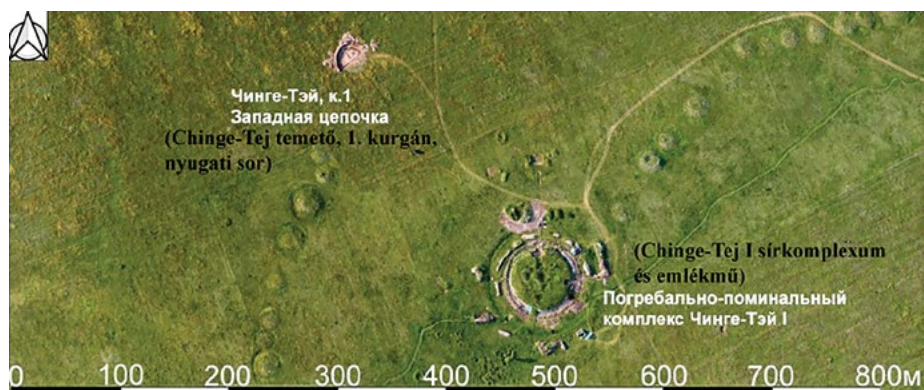
24. kép. AKL-szektor kutatása, Tuva (panorámafotó, saját kép)

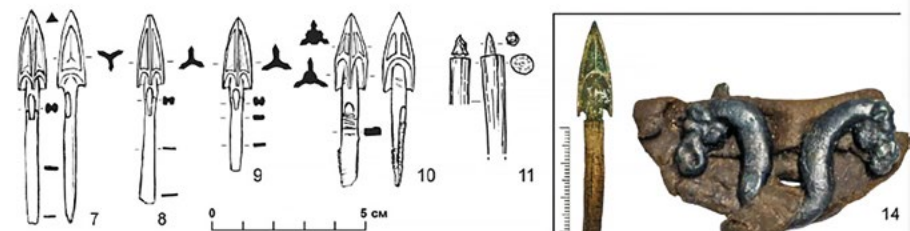
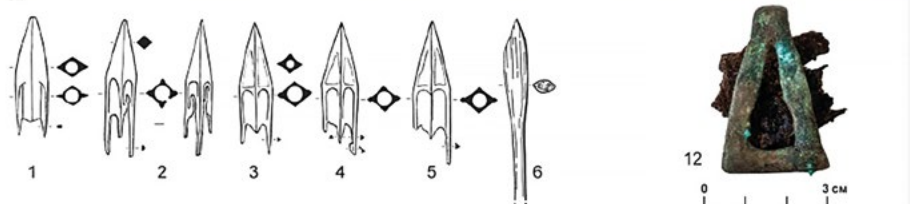
25. kép. A kurgán felső rétegeinek bontása, Tuva (munkafotó, saját kép)

26. kép. Chinge-Tej I. komplexum a 2017. évi ásatásokat követően (ortofotó)
(Чугунов 2019, Ил. 3. alapján)

A

Б

27. kép. I. komplexumtól nem messze, 2019-ben feltárt 1. kurgán
(Олецак–Чугунов 2020, Рис. 1. alapján)

ILLIK PÉTER

FORRADALMAK A SZOCIALISTA KÖZÉPISKOLAI TANKÖNYVEKBEN: A NAGY FRANCIA FORRADALOMTÓL A FEHÉRTERRORIG

K I V O N A T: Jelen tanulmány a hazai középiskolai tankönyvek vörös- és fehérterrortól kialakított narratíváját vizsgálja. A magyar szocialista narratívában a forradalom eszméje szorosan kötődik a terror fogalmához, valamint létezik egy forradalmi hagyomány. Ezért jelen írás röviden kitér a francia forradalomra és a párizsi kommünre is. Jelen elemzés egy elméleti problémához is elvezet: a kauzalitás kérdéséhez. Az oksági viszony egy mentális tevékenység, amely egy elméleti modellt képez a narratíván belül. A fő kérdés tehát az, hogy a hazai tankönyvek felállítottak-e logikai vagy időrenden alapuló oksági viszonyt a vörös- és a fehérterror között. Jelen írás szintén bemutat két Horthy-korszak végi középiskolai tankönyvet, amelyek nyilvánvalóan nem beszélnek fehérterrortól, annál inkább a vörösterorról. 1945 után pedig a szocialista tankönyvek nem írtak a vörösterorról, ellenben a fehérterrort élénken tárgyalták. Az 1940 és az 1990-es évek között kiadott középiskolai tankönyvek nem definiálták a terror (így a vörös- és fehérterror) fogalmát sem. Továbbá zömük nem állított fel oksági viszonyt a két terror között, azaz nem válaszoltak arra a kérdésre, hogy a vörösterro okozta-e a későbbi fehérterrort.

K U L C S S Z A V A K: vörösterro, fehérterror, Horthy, tankönyv, oksági viszonyok

A kauzalitás problémája

A középiskolai történelemoktatás nagyon sokak számára meghatározó, történelemszemléletet és történeti tudást formáló élmény.* Hogy pontosan milyen szemlélet, értékelés és információátadás történik egy adott tanórán, azt nem lehet pontosan tudni, legfeljebb nagyobb mintán végzett kérdőíves kutatással lehetne rákérdezni. Ebből következik, hogy a tankönyvek tartalmi vizsgálata és annak eredményei nem azonosak bizonyos állításokkal. Az, hogy egy adott tankönyvben valami nem szerepel, nem jelenti, hogy azt szándékosan eltüntettek vagy a diák nem tanulta. Ilyen kijelentések alátámasztására a tankönyvi szöveg mint forrás nem elég, egyéb írott és nem írott anyagok – például az *oral history* tárgykörébe tartozó, reprezentatív mintán végzett mélyinterjú – bevonására lenne szükség.

Ugyanakkor a tankönyvek tartalmi vizsgálata mégis fontos, mivel feltételezhető, hogy a benne foglaltak tükrözik az adott államrend indoktrinációs szándékát, a tankönyvszerzők és a lektorok értelmezési keretét.² A tankönyv valamilyen, akár csak áttételes formában is, de formálja az olvasók és diákok szemléletét, valamint tükröz is egyfajta közösségi, kollektív tudást. Ennélfogva fontos eleme az úgynevezett recepciótörténetnek.

Jelen írás nem azzal foglalkozik, hogy mi történt, hanem azzal, hogy miként került be a köztudatba, így forrásként a köztudat formálására leginkább használt forrástípusokat (mint tankönyvek, interneten megjelent cikkek etc.) tekinti át. Ráadásul számos történeti szaktanulmány kezdődik úgy, hogy „én még azt tanultam, hogy [...]”, vagyis a középiskola gyakran a szaktörténelemszámára is meghatározó élmény. Tehát akár szaktörténeti munkákban is kimutatható egy-egy középiskolai tankönyv hatása. Az 1996–97-es tanévben a gimnázium negyedik évében tankönyvünk a Salamon Konrád által írt *Történelem*

* Köszönettel tartozom az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM) munkatársának, Szabó Károlynak és Kása Csaba kollégámnak a szakmai segítségükért. Jelen tanulmány csak kezdő lépése egy tervezett kutatásnak Kása Csaba közreműködésével.

1 A korai tankönyvekre vonatkozóan, az elméleti keretekről: Lajtai 2004.

IV. című kötet volt. Már akkor furcsának találtam benne, hogy rengeteg „tényt” tartalmazott, de nem igazán adott választ a kérdéseimre. Az egyik az volt, hogy tulajdonképpen mi az a vörös- és fehérterror, és ezek miért történtek. Bennem már akkor megfogalmazódott, hogy vélhetőleg a vörösterro volt az oka annak, hogy később a fehérterror mint arra adott reakció megtörtént. Ugyanakkor már akkor bizonyos voltam abban, hogy a történelem (ma hozzáteszem, mint a múltból alkotott narratíva és humán tudomány) nem ilyen egyszerű. De ez volt az egyik motivációja annak, hogy jelen tanulmány végül jóval a gimnazista évek után elkészült.

Elsőként – bár a hazai történetírás viszonylag kevésbé érdeklődik a posztmodern és egyéb elméleti problémák iránt – fontos áttekinteni a jelen kutatás felvetésének elméleti problémáját, mégpedig azt, hogy miként működik a kauzalitás, azaz az oktársítás.

Richard J. Evans megállapítja kötetében, hogy az oktársítás valójában meglehetősen esetleges és önkényes.² Tulajdonképpen számos módon lehet okot és következményt tulajdonítani valaminek. A mohácsi vereséget (1526) a kortársak egy része Isten akaratának tekintette, az oszmán hódítást Isten büntetésének, később a tudományosnak tartott és számos utóbb megcáfolt nézet szerint a magyarok rossz haditerve, a felkészületlen sereg, a rossz csatatérválasztás, az oszmán túlerő etc. okozta. Számos lehetséges, vélt, valós vagy cáfolt ok, amelyekben közös, hogy ezek mentális konstrukciók, amelyeket az elemző elméje hoz létre valamilyen külső vagy belső céllal. Ez az oksági művelet alapulhat többek között vallásos meggyőződésen, rész-egész viszonyon, lineáris időbeliségen (azaz, ami előbb volt és releváns, lehet az oka a később történt jelenségnek).

Keith Jenkins a posztmodern történetfilozófia jegyében azt írja, éppen az 1789. évi francia forradalmat hozva példaként,³ hogy a fő kérdés az, hogy hol húzzuk meg az események láncolatában a visszatekintés határát,⁴ azaz meddig megyünk vissza időben. Jenkins válasza az, hogy aszerint végezzük az

2 Evans 1997, 142.

3 Jenkins 2003.

4 Erre példa: Illik 2020.

oktársítást, ahogyan és akitől azt megtanultuk.⁵ Ez különös jelentőséget ad a középiskolai tankönyvekben foglaltaknak és annak, hogy az általam vizsgált tankönyvek nem magyarázzák meg igazán a vörös- és fehérterror okát vagy okait. Összességében véve tehát az oktársítás rendkívül komplex, de semmi nem zárna ki azt, hogy a fehérterror a vörösterro okozata legyen egy adott történeti diskurzusban.

Viszonypontok 1. – A vörös- és fehérterror a médiában

Mivel írásom alapvetően egy recepciótörténeti tanulmány, nem céloim egy hagyományos historiográfia megírása arról, hogy mit tud a szakirodalom a vörös- és fehérterrorról.⁶ Ellenben a jelenleg az interneten is megtalálható, tudományos ihletésű írások (interjú, kutatási beszámolók, kutatási eredmények alapján készült hírek etc.) tekintetemet át a kérdésben, egyfajta viszonyponként használva ezeket a tankönyvekben megtalálható narratívákhoz. Azért is indokolt ez, mert a médiahírek, akár csak a tankönyvek, jóval nagyobb olvasói körhöz jutnak el, mint a kisebb példányszámban megjelenő szakmonográfiák, azaz jobban jelzik a köztudatban lévő információt. Továbbá az ilyen jellegű cikkek erősítik a kialakult kánont, vagyis látható belőlük, hogy a *mainstream* (fősodor, az önmaga vagy mások által valódi tudománynak tekintett) történetírás mely narratívákat kívánja erősíteni, és melyeket pedig elhallgatni, gyengíteni.

Az oktársítás problémájának felvetése olyannyira releváns, hogy az alábbi konferencia-beszámoló első mondata ez: „A Magyarországi Tanácsköztársaság idején gyakorolt **vörösterro**, majd a többek által válaszreakcióként tekintett **fehérterror** olyan történelmi megrázkódtatásokat jelentenek, amelyekről máig éles vita folyik a közbeszédben.”⁷ Emellett többen, így a konferencia szereplői is

5 Illik 2020, 63.

6 Ezt már megtette: Bódók 2018.

7 Szóts. Kiemelés tőlem.

kiemelték azt, hogy számos vita volt a vörös- és fehérterrorról, amelyek homlokterében a „számháború” állt, vagyis az, hogy melyiknek volt több áldozata. Ezen viták jelen tanulmány szempontjából kevésbé fontosak, egyszerűen azért, mert a középiskolai tankönyvekben ez így nincsen jelen. Ennek oka az, hogy a Horthy-korszak tankönyvei nem beszéltek fehérterrorról, a szocialista korszak kötetei pedig nem írtak a vörösterorról. Tulajdonképpen az első, széles körben használt középiskolai tankönyv a későbbiekben tárgyalt Salamon Konrád által írt munka, amely mind a kettőről ír. Bár jelzés értékkel érdemes megemlíteni, hogy a szocialista tankönyvek 5000 ember meggyilkolásáról írnak a fehérterror során, míg az újabb kutatások ezt erősen kétségbe vonják.⁸

Salamon Konrád egy 2019-ben vele közölt interjúban ekképpen értékelte a vörös- és fehérterrort:

– „A Tanácsköztársaság pedig a még erőteljesebb elnyomás eszközeihez fordult: ön hogyan ítéli meg a vörös terror időszakát? [A kérdező, Szilvay Gergely]

– [...] Az 1919-es kommunista diktatúra és a vörös terror elítélésében általában mindenki egyetért, s a józan eszű emberek a fehér terrort is elítélik annak ellenére, hogy egyesek megpróbálják azt csupán a rend ’helyreállításának’ beállítani.

– Mi a vörös és a fehér terror mérlege? [A kérdező, Szilvay Gergely]

– A fehér terrort azzal szokták védeni, hogy a rendcsinálás miatt tették, amit tettek. Azonban a tanácsköztársaság bukása után a kommunisták – ritka kivételtől eltekintve – semmiféle ellenállást nem tanúsítottak. Tehát értelmetlen vérengzés volt a több száz áldozat meggyilkolása. [...] A vörös terrort pedig azzal védik, hogy a front mögötti területeken nyugalmat kellett teremteni. Ez igaz lehet, de a tanácsköztársaság maga volt a felesleges áldozatokat követelő zsáktuca. [...] A tanácsköztársaság eleve bukásra volt ítélve. [...] kiprovokálta az ellenforradalmi rendszert előkészítő fehérterrort, ráadásul a Tanácsköztársaság miatt lett ennyire rossz a trianoni békeszerződés.”⁹

Érdemes ezen történeti és tankönyvszerzői vélemény fényében tekinteni a középiskolai tankönyvekre, így Salamon Konrádéra is.

8 Vö. HVG 2009.

9 Szilvay 2019.

A fehérterror kapcsán többször felmerült, hogy mennyiben volt a kormányzathoz köthető, szervezett cselekménysorozat. Gellért Ádám a következőket fogalmazta meg: „Horthy számára az augusztus a hatalmi bázis kiépítéséről és a megszállt terület pacifikálásáról szólt. Úgy tűnik azonban, hogy ebben a kezdeti időszakban a rendcsinálás drasztikus és törvénytelen formáját is megengedhetőnek tartotta. Nem akadályozta meg a parancsnoksága alatt álló tisztí különítmények atrocitásait, minimum szemet hunyt felettük, később pedig mentesítette őket a felelősség alól. Mint katonai parancsnokot és későbbi kormányzót ezért súlyos felelősség terheli.”¹⁰ valamint: „A magy. Hüm. VI. oszt. főnökének parancsa alapján a mai napon a következő egyéneket a nép egyhangú vádja és ítélete alapján, mint helybeli kommunista vezéreket kivégeztük (kötél általi halál) – szól a különítményes tisztek egy csoportja által Szekszárdon, 1919. augusztus 10-én kézzel kiállított és aláírt ’jegyzőkönyv’, amely alapján még aznap nyolc embert kivégeztek. A történész ritkán talál ilyen egyértelmű és a tettesek által írt korabeli iratot. Az elmúlt száz év kutatásai során ez az első olyan írásos dokumentum, amelyik bizonyítékként szolgál, hogy létezett felsőbb szóbeli parancs a kommün vélt vagy valós támogatóinak kivégzésére.”¹¹ Ez utóbbi állításra válaszolt Máthé Áron cikke,¹² amelyre Gellért Ádám fogalmazott meg viszontválaszt.¹³

Viszonypontok 2. – A terror definíciói

A középiskolai tankönyvek lényegében nem definiálják a vörös- és fehérterrort. De ha megint egy, a köztudat formálásában fontos internetes forrást nézünk, a Wikipédia terror-szócikkét, akkor érdekes jelenségekre bukkanunk,¹⁴ mivel mindjárt a bevezetőben ez szerepel: „Az államilag szervezett, intézményes terror, illetve a katonai terror a megfélemlítés rendszere és légköre, mint politi-

10 Gellért 2019.

11 Gellért 2020a.

12 Máthé 2020.

13 Gellért 2020b.

14 <https://hu.wikipedia.org/wiki/Terror>; a letöltés időpontja: 2021. november 20.

kai eszköz (például a vörösteror vagy a fehérterror).¹⁵ A „nevezetes példák” címszó alatt a jakobinus terror, a sztálini, a vörös- és a fehérterror szerepel.¹⁶ A vörösteror definíciója: „A vörösteror kifejezésen a kommunista mozgalom szimpatizánsai („vörösök”) által elkövetett nagyobb méretű, politikai indíttatású (ideológiai ellentétek által megalapozottan, rivális hatalmi csoportok tagjai ellen elkövetett) erőszakhullámokat értjük. A kifejezés eredeti jelentése az oroszországi polgárháborúhoz kapcsolódik, Magyarországon azonban elsősorban a Magyarországi Tanácsköztársaság alatt elkövetett atrocitásokat értjük rajta. Tágabb értelemben ideértik a spanyol polgárháború során a köztársasági kormányzathoz és a kommunistákhoz fűződő kivégzéseket is.”¹⁷ A fehérterror pedig ezt a definíciót kapta: „Ellenforradalmi terror általában. **A fehér szín ellenforradalmi jelentése a nagy francia forradalom idejére nyúlik vissza**, akkor alakult ki a fehér-vörös ellentétpár. [...] Magyarországon kb. az 1919 augusztusa és 1921 decembere közötti időszakra használt elnevezés, amelyeket fegyveres különítményesek követték el a legfelsőbb vezetés, például a Hadügyminisztérium tudtával, sőt kifejezett parancsára.¹⁸ Kegyetlenkedéseik, gyilkosságaik **célpontja** az 1919 március-július közötti kommunista Tanácsköztársaság vezetői, támogatói vagy szimpatizánsai, **a vörösteror alatt elkövetett véres atrocitások résztvevői**, baloldali értelmiségiek illetve a berendezkedő Horthy-rendszerrel szemben állók voltak. [...] **A ’fehérterror’ a kommunista büntettek (vörösteror) helyszíneit járta végig**, és azok valódi vagy vélt elkövetőit, felelőseit vonta felelősségre, sokszor igen erőszakos, kegyetlen módszerekkel. Egyszerre jellemezte önbíráskodás, a **bosszúállás** és a nem közvetlenül érintettek megfélemlítésének szándéka. Gyakran összekapcsolódott antiszemita felhangokkal, pogromokkal. A mozgalomnak a higgadtabb történeti értékelések szerint nagyságrendileg ugyanannyi áldozata volt, mint a megelőző vörösterornak (500-600 között, esetleg több, de jóval 1000 alatt), bár a Horthy- és a Kádár-rendszerre, valamint a baloldali emigrációra is jellemző volt, hogy

15 <https://hu.wikipedia.org/wiki/Terror>; a letöltés időpontja: 2021. november 20.

16 <https://hu.wikipedia.org/wiki/Terror>; a letöltés időpontja: 2021. november 20.

17 <https://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%B6r%C3%B6steror>; a letöltés időpontja: 2021. november 20.

18 Gellért Ádám általam is idézett cikkére hivatkozik. Kiemelés tőlem.

az ellenpólus által elkövetett gyilkosságok számát igyekeztek eltúlozni (Böhm Vilmos hadügyi népbiztos, ill. a szintén emigráns Jászi Oszkár pl. teljesen irreálisan 5000 körülire tette az áldozatok számát); ezeknek a túlzásoknak időnként a külföldi történelemtudomány is hitelt adott).¹⁹

A Wikipédia definícióiban mindenképpen szerencsés az, hogy a hazai vörös- és fehérterrort beleágyazza a nemzetközi kontextusba, vagyis az általános felől halad a konkrét felé. Ugyanakkor az is érdekes, hogy a fehérterrort kifejezetten nem tekinti a vörösterroret következményének, azaz *expressis verbis* nem fogalmaz meg oksági összefüggést közöttük, a kiemelt részek mégis utalnak erre, de valahogy úgy, hogy a szöveg egyben cáfolja is az oksági viszonyt, mivel azzal érvel, hogy nem csak a vörösterroret elkövetői bűnhődtek. Holott az oksági összefüggést önmagában az okozat eltérése (azaz például a két terror nem egyforma volumenű) nem számolja fel.

Az oksági problémát így is meg lehetne fogalmazni: a vörösterroret nélkül megtörtént volna-e a fehérterror? A *mainstream* történetírás általában elutasítja ezen („Mi lett volna, ha [...]?”) kérdés feltételét, holott a kortársak is feltették azt a kérdést, hogy mi történik, ha más döntést hoznak, azaz mérlegelték a lehetőségeiket. Bár a „Mi lett volna, ha [...]?” jellegű kérdés nem megválaszolható, pontosan annyira fiktív és mentális konstrukció, mint az oksági reláció felállítása.

Viszonypontok 3. – A Horthy-korszak tankönyvi narratívája

Jelen tanulmány célja, hogy a magyar középiskolai tankönyvekben megvizsgálja azt, hogy a szocializmus időszakában milyen narratív keret, milyen beszédmód volt jellemző a vörös- és a fehérterrorról. Ugyanakkor a szocialista történelemszemléletben a forradalmiság egyfajta láncolatot alkot, ezért a vizsgálá-

¹⁹ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Feh%C3%A9rterror>; a letöltés időpontja: 2021. november 20. Kiemelések tőlem.

latba érintőlegesen bevontam a francia forradalmat és a párizsi kommünt is. Továbbá, hogy látványos legyen, hogy ez egy teljesen más koordináta-rendszer, mint a Horthy-korszak narratívája, először viszonypontként két jobboldali – egy állami és egy katolikus tankönyvben szereplő – olvasatot mutatok be az alábbiakban.

Az 1940-ben, tehát még a Horthy-korszakban megjelent állami középiskolai tankönyv²⁰ meglehetősen tárgyilagosan mutatja be a francia forradalmat. Terminológiahasználata semleges. Például: „A királyi udvar katonasággal vette körül Versaillesst és elbocsátotta a harmadik rend előtt népszerű Neckert. Erre a hírré megmozdult a harmadik rend vezéreitől felizgatott párizsi nép és július 14-én lerombolta a régi rendszer jelképét, a Bastille nevű állami börtönt.”²¹ Ugyanakkor az értékelés világos, az *Ellenforradalom* című alfejezetben ez szerepel: „A király meghalt, de a királyság gondolata életben maradt. A hagyománytisztelő francia nép a vidéken elfogulatlanul bírálta a forradalom túlkapásait és fegyvert fogott a rendszer ellen.”²² Majd pedig a jakobinus diktatúrát a *Rémuralom* címszó alatt tárgyalják szerzők: „Érezték [ti. a jakobinusok], hogy csak megfélemlítéssel, mindennapos vérengzéssel tudnak a helyzet urai maradni.”²³ A forradalom egészének értékelése pedig ez: „A forradalom a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával indult útjára és teljes zsarnoksággá fajult. A gondolkozás és lelkiismeret szabadságáról szó sem lehetett. A rémuralom harcot indított a keresztény vallás Isten-imádása ellen. [...] Itt bontakozott ki teljes mértékben Voltaire eszméinek romboló hatása.”²⁴ A francia forradalomról a Horthy-korszak végére kialakult középiskolai tankönyvi paradigma tehát egyértelmű. A második, később a szocialista narratívában fontos szerepet nyerő forradalom, a párizsi kommün ebben a tankönyvben egy mindössze ötsoros említést kapott.²⁵ A ma főként Tanácsköztársaságnak ismert uralmat a tan-

20 Marczinkó–Pálfi–Várady 1940.

21 Marczinkó–Pálfi–Várady 1940, 18.

22 Marczinkó–Pálfi–Várady 1940, 22.

23 Marczinkó–Pálfi–Várady 1940, 23.

24 Marczinkó–Pálfi–Várady 1940, 23.

25 Marczinkó–Pálfi–Várady 1940, 84.

könyv²⁶ *A proletárdiktatúra és vezetői* alfejezetcím alatt rémuralomnak titulálja, a vörösteror kifejezést nem használja, az ellenforradalom kifejezést pedig a későbbi szocialista beszédmódtól eltérően pozitív értelemben definiálja: „[...] Szamuely pribékjei [...] vérbefojtottak minden ellenforradalmi megmozdulást.”²⁷ A Horthy-korszak elején lezajlott, a szocialista narratívában fehérterror-ként leírt eseményeket a tankönyv nem említi, viszont külön érdekesség, hogy a trianoni béke kifejezést parancsbékeként definiálja, és gyakran így is nevezi. Ugyanezen parancsbéke kifejezést használja a szintén 1942. évi katolikus tankönyv,²⁸ amely jóval erőteljesebb értékelést fogalmaz meg a Tanácsköztársaságról: „[...] valójában örültek és gonosztevők – túlnyomórészt zsidók – egyéni zsarnoksága alá jutott a nemzet. A valláserkölcsi és hazafias eszméket gúny tárgyává tették és megsemmisítésükre törekedtek; a legkitűnőbb és leghűségesebb magyarokat legyilkolták vagy börtönbe zárták, terrorlegényekkel kinozták [...] a proletárdiktatúra több mint 500 embert küldött halálba, közülük 19 katolikus papot.”²⁹ Fehérterror helyett csak egy utalás szerepel, amely szerint a népbiztosok tanácsa a szociáldemokratákra ruházta a kormányzást, de ezt a fehér szervezkedés eltávolította.³⁰

A szocialista korszak narratívája 1. – A töredezett értelmezési keret

A vizsgált téma különböző tankönyvekben jelenik meg, egyrészt, mert eleinte nem egy kötetben szerepeltek a magyar és az egyetemes történeti részek, másrészt, mert a francia forradalom végül a középiskolai III., a XX. századi események pedig a IV. évfolyamos tankönyvekbe kerültek. A Kosáry–Mérei-fé-

26 Marczinkó–Pálfi–Várady 1942.

27 Marczinkó–Pálfi–Várady 1942, 81.

28 Szegedi 1942.

29 Szegedi 1942, 68.

30 Szegedi 1942, 69.

le tankönyv már 1945-ben letette az alapokat.³¹ Rendkívül látványos, hogy a vörös- és a fehérterror között a kötetben nincs ok-okozati összefüggés, hiszen a vörösteror vagy bármiféle, Tanácsköztársaság idején történt megtorlás nem is szerepel a könyvben, míg a fehérterror egy mondatban jelenik meg: „Megindult a demokratikus és forradalmi elemek véres üldözése (fehérterror).”³² A demokráciaellenesség fogalmát a szöveg már két oldallal korábban ekképpen definiálta: „Társadalomszemlélete folytán demokráciaellenes volt ez a gondolkodás [ti. a Horthy-korszaké] és irtózott a reformoktól. Jellemző, hogy a függetlenségi a gondolat a kiegyezés felbomlása után ekkor is fennmaradt. Csakhogy most már Habsburgellenes formában, fajvédő, turánista elemekkel összekeveredve.”³³ Ugyanebben az évben jelent meg az egyetemes tankönyv is.³⁴ Ennek érdekessége, hogy a francia forradalom leírása tárgyilagosságnak tűnik, hiszen a fent idézett Horthy-korszakbeli kötet értékelése itt nem jelenik meg, sőt, a Bastille lerombolása például kimarad, a jakobinusok diktatúrája mellől is elmarad a *rémuralom* jelző. A későbbi kommün pedig nem is szerepel a kötetben.

Ezzel szemben Hanák Péter munkája már nagy terjedelemben, nyolc oldalban mutatja be a kommünt.³⁵ Ez az értelmezés egyértelműen a szovjet szocialista forradalom elődjének tekinti a kommünt, és szellemi hidat ver a kettő közé: „[...] ez volt az első tényleges proletárforradalom. Éppen a proletariátus további forradalmaira gyakorolt óriási hatása miatt szükséges, hogy hibáit és hiányosságait feltárjuk. [...] nem rendelkezett egységes, forradalmi, a tudományos szocializmus elméletével felvértezett párttal [...] a vezetés egysége is hiányzott [...] nem semmisítették meg habozás nélkül [...] a burzsoázia fegyveres erejét [...] nem tudta a parasztsággal való szövetséget megteremteni [...] A párizsi Kommün tanulságait teljes mértékben felhasználta később a dicsőséges Bolsevik Párt Lenin és Sztálin vezetésével [...]”³⁶

31 Kosáry–Mérei 1945.

32 Kosáry–Mérei 1945, 165.

33 Kosáry–Mérei 1945, 163–164.

34 Vö. Csapodi–Berlász 1945.

35 Hanák 1954.

36 Hanák 1954, 13–16.

Ezen egyetemes kötetnek nagyjából párja Lukács Lajos *Magyarország története* című munkája.³⁷ Itt már látható a szocialista narratíva teljes és kifejelett formájában. Ennek alapjai a következők:

1. A magyar polgári demokratikus forradalom (őszirózsás forradalom) alatt már fellendült a magyar munkásmozgalom.³⁸
2. E mozgalmak célja a háborúellenesség volt.³⁹
3. Az 1918-as forradalom kitörésekor burzsoá demokratikus forradalom volt, de már jelen voltak a jövőző proletárállam szervei.⁴⁰
4. Szerkezetileg érdekes elem, hogy következik egy szűk tízoldalas leírás a Kommunisták Magyarországi Pártjáról, amelyet később azzal indokol a szöveg, hogy „[...] megteremtődött a forradalom győzelmének szubjektív előfeltétele is, vagyis: a Kommunisták Magyarországi Pártja képessé vált a proletárforradalom szervezésére, vezetésére [...]”⁴¹
5. „1919. március 21-én a magyar dolgozó nép határtalan lelkesedése mellett kikiáltották a Magyar Tanácsköztársaságot.”⁴²
6. „A proletariátus diktatúrája a legteljesebb demokrácia a dolgozó nép számára [...]. A Tanácsköztársaság nem ismert faji vagy nemzeti különbségeket.”⁴³
7. „A Tanácsköztársaság mindent elkövetett, hogy a fokozódó belső és külső nehézségek ellenére gyors ütemben javítsa a dolgozók szociális helyzetét.”⁴⁴
8. A Tanácsköztársaság honvédő háborút folytatott az imperialistákkal szemben, amelyben Rákosi Mátyásnak fontos szerepe volt, és amely az ellenforradalmárok hazaárulása miatt bukott el.⁴⁵
9. A Tanácsköztársaság fő tanulsága, hogy a bukást a belső széthúzás (tud-

37 Lukács 1954.

38 Lukács 1954, 152.

39 Lukács 1954, 157.

40 Lukács 1954, 162.

41 Lukács 1954, 176.

42 Lukács 1954, 178.

43 Lukács 1954, 179–180.

44 Lukács 1954, 181.

45 Vö. Lukács 1954, 185–195.

niillik a szociáldemokraták árulása), a földkérdés rendezetlensége és a régi rend híveivel való teljes leszámolás hiánya okozta.⁴⁶ E tanulságok teljesen egybecsengenek a Hanák-féle egyetemes tankönyv megállapításával a párizsi kommün kapcsán.

10. Az ellenforradalom az antant-imperialisták segítségével győzhetett,⁴⁷ a vörösteror természetesen nem szerepel, ellenben a fehérterror bő kétoldalas leírást kap: „Horthy az ellenforradalmi bandák szervezéséhez minden segítséget megkapott az antant hatalmaktól. [...] Fehér terrorista csapataival 1919 augusztus és november között hadjáratot vezetett a Dunántúl békés lakossága ellen. Tiszti különítményei vadállati kegyetlenséggel törtek rá falvak és városok dolgozó népére. A kommunisták elleni hajsza nevében százával szedték a túszoikat, kínozták, gyilkolták az elfogottakat. [...] A fehérterror dühöngése miatt [...] senkinek az élete sem lehetett biztonságban [...]. A kormány első teendői közé tartozott a Tanácsköztársaság számos kiemelkedő vezetőjének és hős harcosának [a tankönyv Korvin Ottót, László Jenőt és Krammer Sándort nevezi meg] kivégeztetése. [...] A szociáldemokrata áruló vezetők egyetértettek [...]. Az 1920 januári választásokat a fehérterror törvényesítése érdekében rendezték meg. [...] Az ellenforradalmi rendszer a fizikai terror mellett nagy szociális demagógiát fejtett ki, amelyben [...] elsőrendű szerep jutott a klerikális reakciónak.”⁴⁸

46 Lukács 1954, 198.

47 Lukács 1954, 200.

48 Lukács 1954, 202–204.

A szocialista korszak narratívája 2. – Az egységes értelmezési keret

Az 1950-es évek második felétől már nem volt külön magyar és egyetemes középiskolai tankönyv, így a III. és IV. osztályos tankönyvekbe kerültek az általam vizsgált témák, és strukturálisan is egységesebb lett az értelmezési keret.

Unger Máttyás tankönyve⁴⁹ a francia forradalmat a régi reakciós rend összeomlásaként ünnepli, a jakobinizmusban pedig a régi rend megsemmisítőjét látja, amely jogosan alkalmazta a terrort.⁵⁰ A kötet „párja”⁵¹ a párizsi kommünt a Hanák-féle tankönyv narratívájában írja le.⁵² A Tanácsköztársaság, valamint az időben azt követő fehérterror leírásában egy az egyben a Lukács-féle tankönyv leírásai, narratívája szerepel, az utóbbi téma annyiban egészül ki, hogy szerepel Prónay Pál naplójából egy részlet a fehérterror borzalmainak alátámasztása céljából.

Külön érdekesség, hogy 1958-ban jelent meg egy olvasókönyv, amely számos szöveget tartalmaz a Tanácsköztársaságról és a Horthy-korszakról is, és ideológiai szempontból hatékonyan kiegészíti a fenti tankönyveket, valamint a már kifejlett, egységes szocialista narratívát.⁵³ A kötet alaphangját megadja az első fejezet – *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténelmi jelentősége. Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban* – bevezetője, amely szerint „[v]ilágformáló, hősi harcokról fogtok tanulni – a munkásosztály, az elnyomott dolgozók évszázados harcáról, amit százezren és millióan, a jobb jövőben bízva vívtak uraik ellen. [...] az igazságtalan világ ellen [...] amelyben milliók nyomorogtak [...] a munkások, a dolgozó tömegek hosszú idő óta harcolnak az elnyomók, a tőkészek ellen, hogy megdöntsék az

49 Unger 1959.

50 Unger 1959, 156–157.

51 Szamuely–Ránki–Pamlényi 1959.

52 Szamuely–Ránki–Pamlényi 1959, 28.

53 Olvasókönyv 1958.

elnyomás, a munkásnyúzás, a háború rendszerét – a kapitalizmust.”⁵⁴ *A francia munkásság kísérlete* című alfejezet a kommünt tekinti az első proletárhatalomnak, amelyben megszületett az Internacionálé.⁵⁵ Ez után következik természetesen a forradalmi hagyományban az orosz forradalomról szóló rész, majd az *Összefog a világ proletariátusa* című alfejezet, benne többek között Szamuely Tiborral, Kun Bélával, Zalka Mátéval. A következő nagy fejezet a *Magyar Tanácsköztársaság és vöröshadseregének dicső harcai a kommunisták vezetésével* címet viseli. Már itt látható az a korábbi szocialista tankönyvekben is látott szándék, hogy a Tanácsköztársaságot honvédő kormányzatként mutassák be. Ebben a fejezetben is kibontakozik a már ismert narratíva: a hazai tőkéseket a külföldi imperialisták segítették, a magyar szociáldemokraták pedig elárulták a munkásokat és parasztokat. A *Szamuely az élen* című szöveg őt mint hős szabadságharcost, az intervenciós csapatok elleni harcok vezetőjét mutatja be. A szövegek szerint a bukás fő oka a túlerő volt, míg a Tanácsköztársaság legnagyobb tanulsága az, hogy „[a] régi magyar uralkodó osztályok végképp elvesztették minden kapcsolatukat a haladással. [...] Csak szocialista barátaink oldalán vagyunk erősek [...]”⁵⁶ A harmadik nagy fejezet *A magyar dolgozók élete és harcai a Horthy-fasizmus éveiben. Magyar partizánok a második világháborúban*. Itt a fehérterror négyoldalas leírást kap, egyéni példákkal, visszaemlékezésekkel. A számadatokat tekintve a kötet szerint „[a] fehérterror kezdetén több mint 5000 embert gyilkoltak meg, 70 000 embert zártak börtönbe, vagy internálótáborokba.”⁵⁷ Ekképpen értékeli a szöveg a fehérterror: „A bemutatkozás azonban féktelen, s világtörténelemben is ritka volt. A magyar fasizmus lovagjai válogatott kínzásokkal ezer és ezer dolgozót gyilkoltak meg. [...]”⁵⁸ Több eset is szerepel itt, ezek közül a Kecskeméten történtek szocialista narratíváját emelem ki, amely a jelenlegi közéletben is komoly vitákat eredményez.⁵⁹ „A lista összeállítása után Héjjas, mint a rohamra induló hadvezér, mindenre

54 Olvasókönyv 1958, 3.

55 Olvasókönyv 1958, 15.

56 Olvasókönyv 1958, 137.

57 Olvasókönyv 1958, 154.

58 Olvasókönyv 1958, 151.

59 Sárosi 2018.

gondolt. Koromsötétség nehezedett a városra, a polgárok megfélemlítve ültek otthon, s nem tudták, hogy mikor jönnek értük. Azután leitatta embereit, s ezzel a részeg, de tulajdonképpen józanul is mindenre kapható gyilkos társasággal csak ezen az egy éjszakán több mint 50 embernek oltatta ki az életét. Kik voltak ezek az áldozatok? Munkások, parasztok, tanítók, hivatalnokok, ügyvédek, kereskedők, nyugdíjasok. Orgoványra vitték őket, ott végezték ki bestiális módon valamennyit.”⁶⁰

Az Unger-féle III. évfolyamos tankönyv kevés változtatással a 70-es évekig folyamatosan megjelent, IV. évfolyamos párja a Balogh-féle kötet lett.⁶¹ Ez utóbbi a korábban kialakított narratívát képviseli a Tanácsköztársaságról, vörösterrorról nem ír. Az „ellenforradalom rémuralmának” tárgyalásakor a fehérterror háromoldalas leírást kap, amely tulajdonképpen megegyezik a fent idézett *Olvasókönyv* szemléletével és adataival: „A különítmények terrorja a hivatalos kormányzervekével párosult. A hatóságok a Tanácsköztársaság minden tisztviselőjével és támogatójával szemben eljártak. Széles körű besúgórendszert szerveztek, ami tág teret adott a rágalmazás alapján történő meghurcolásnak. Néhány hónap alatt ötezer embert öltek meg, 70 ezret zártak börtönbe vagy internáló táborba. Százezer ember emigrációba kényszerült.”⁶²

Az 1980-as évek szinte mindenki számára ismert III. osztályos kötete a Závodszy-féle tankönyv, amely még a 90-es években is népszerű volt.⁶³ Ez a kötet már a szocialista frazeológiától mentesen, objektivista (objektivitás lát-szatát keltő) jelleggel ír a francia forradalomról és a kommünről is, főként az eseménytörténet ismertetésére koncentrál. Az utóbbit már nem tartja az első szocialista rendszernek, szétválasztja a kommunalistákat és a kommunistákat. Néhány esetben nyílt értékelést fogalmaz meg, jelzős szerkezetekkel minősít, erre példa a jakobinus terror leírása és értékelése: „A konvent félelmetes eszközt alkalmazott: a forradalmi terrort. Az elfogott ellenforradalmárokat tömegesen kivégezték. A kivégzéseket fokozatosan kiterjesztették az ún. gyanúsakra is. A

60 Sárosi 2018, 153.

61 Balogh 1979.

62 Balogh 1979, 193.

63 Závodszy 1981.

jakobinus diktatúrát a legtöbb támadás a terror miatt érte. A forradalom rövid úton leszámolt azokkal, akik a léteire törtek, és ez történelmileg szükségszerű volt. Egyidejűleg zajlott, példátlan kegyetlenséggel az ellenforradalmárom terrorhadjárata (pl. Vendéekben).⁶⁴ A részletben a szocialista narratíváképzés több sajátos, de finomított eleme látható: 1. A terror szükségszerű volt, azaz meg kellett történnie. 2. A terror személytelen, nem emberek rendelték el és hajtották végre, hanem „a forradalom”. 3. Vele egyidejűleg, tehát nem annak folyamánként, az ellenfél is ugyanilyen eszközöket alkalmazott. Vagyis a politikai ellenfél egy erkölcsi szintre került ebben a narratívában a „terroristákkal”, másrészt viszont az ok-okozati összefüggésnek a lehetősége sincs meg, azaz fel sem merül, hogy az itt úgynevezett ellenforradalom a jakobinus terrorra válaszként „történelmileg szükségszerűen” reagált. Ugyanezen tankönyv 1992. évi kiadása ellenben már nem így fogalmaz: „A konvent félelmetes, de mind jogilag, mind erkölcsileg súlyos következményekkel járó eszközt alkalmazott: a forradalmi terrort. A köztársaság elfogott ellenfeleit tömegesen kivégezték. A kivégzéseket fokozatosan kiterjesztették az ún. gyanúsakra is. A terror kicsúszott az életrehívók ellenőrzése alól, és egy ponton túl már nem erősítette, hanem gyöngítette a diktatúrát, hiszen senki nem érezhette biztonságban magát.”⁶⁵ A rendszerváltás előtti szöveg egyes elemei láthatóan megmaradtak, ugyanakkor bekerült egy morális értékítélet, amely furcsa érzetet kelt a korábbi politikai szükségszerűségi érv maradványa mellett: azaz a terror erkölcsileg kétségbevonható, és/de politikailag többet ártott, mint használt, mivel senki nem érezhette biztonságban magát. Bár látható, hogy ez utóbbi indoklás kicsit összefüggéstelen és szervesen kapcsolódik az érveléshez.

A III. évfolyamos kötet folytatólagos párja a Jóvérné-féle tankönyv, amely szintén megjelent a rendszerváltás előtt és után is. Az 1989 előtti kötet következetesen folytatja a szocialista narratívát, vörösterorról szó sincs, csak megemlíti fél mondatban, hogy a Tanácsköztársaság leverte az ellenforradalmi fegyveres lázadásokat.⁶⁶ *A fehérterror tombolása* című rövid, féloldalas alfejezetben pontosan az

64 Závodszy 1981, 43.

65 Závodszy 1992.

66 Jóvérné 1982, 48.

eddig már ismertetett értékelés és számadatok szerepelnek.⁶⁷ Ehhez képest ugyan-ezen kötet 1991. évi kiadása⁶⁸ semmit nem módosított a szocialista narratíván, szó szerint egyezik a korábbi kötettel, két évvel a politikai rendszerváltozás után!

Salamoni döntések⁶⁹

Látható tehát, hogy az 1990-es években még szinte módosítások nélkül tovább élt a szocialista narratíva a középiskolai tankönyvekben. Ebbe a tovább élő szöveg hagyományba jött be Salamon Konrád tankönyve 1995-ben,⁷⁰ amely ezen helyzetnek is köszönhetően rendkívül vegyes fogadtatást kapott.

A Salamon-féle kötet első megjelenése óta folyamatosan a közérdeklődés középpontjában van, számosan bírálták vagy vizsgálták egyes részeit.⁷¹ Sőt, nemcsak a szakmai vélemények nézhetőek meg, hanem az is, hogy egyes felhasználók hogyan vélekedtek róla. Azaz lehetőség kínálkozik a recepciótörténeti megközelítésre is. Itt 11 hozzászóló 36 – gyakran egymással is vitázó – véleménye jelenik meg.⁷² A tankönyvről szóló rövid Index fórum legadekvátabb véleményeit választottam ki, és azok részleteit közlöm:

1. „[...] Az első világháború summájánál azt közli, hogy tíz millióan pusztultak el éhezésben és járványok következtében, pedig én a legtöbb helyen azt találom, hogy csak a spanyolnáthának 20 millió halálos áldozata volt. Nem tudom az elmúlt időszakban mennyire dolgozta át a New Deal-t elemző részt, de pongyolának érzem néhol. [...]”⁷³

67 Jóvérné 1982, 84.

68 Jóvérné–Sipos 1991.

69 Ebben az alfejezetben felhasználtam korábban megjelent szövegemet: Illik 2019, 279–285.

70 Salamon 2005.

71 Pl. vö. Tankönyvvita a 12. évfolyam történelemtankönyveiről. Bp., 2010. március 19. <http://www.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2010/09/TANKK%C3%96NYVVITA-A-T%C3%96RT%C3%89NELEMTANK%C3%96NYVEKR%C5%90L-A-12-%C3%A9vfolyam.pdf> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

72 Salamon Konrád: Történelem IV. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

73 Salamon Konrád: Történelem IV. Nyitó komment. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

2. „Salamon a legjobb középiskolás tankönyvszerző, meg az összes tankönyv közül, ami úgy általában a kezembe került valaha is, az egyik legjobbnak érzem. Becsületos ember, aki írta, és jó történésznek érzem.”⁷⁴
3. „Rajtad kívül szvsz az egész szakma gyalázza. S.K.-ot is, a tankönyvét is.”⁷⁵
4. „Jah, csak nem mindegy, hogy ki. **A baloldali kötődésűeknek nem tetszik, mert túl jobboldali, a jobboldali történészeknek meg nem tetszik, mert idézi még a marxista múltat.** Szerintem viszont feltűnő, hogy mennyi kritikát kapott a könyv, talán azért is, mert viszonylag gyorsan állították össze, mindenesetre nem lenne baj, ha revideálnák.”⁷⁶
5. „Ha ez az ember ennyire buta, mint ahogy ti mondjátok, és ennyire rossz könyvet írt, akkor hogyan van, hogy egy ilyen jelentős feladatot (középiskolai tankönyvírás) bíztak rá? [...]”⁷⁷
6. „Engem csak attól tör ki a frász, hogy ömlesztve tálalja az egész 20. századot. Nekem sokkal szimpatikusabb lenne, ha nem kronológiai, hanem tematikai szempontok alapján osztaná el a fejezeteket.”⁷⁸
7. „A Salamon Konrád-féle könyvből nem lehet normálisan tanulni, aminek a szerkezete az oka: nem nagyobb egységekben taglalja előbb az egyetemes, aztán a magyar törtit, hanem szinte bekezdésként ugrik a határon túlra és vissza.”⁷⁹

74 Salamon Konrád: Történelem IV. 7. hozzászólás. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

75 Salamon Konrád: Történelem IV. 8. hozzászólás. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

76 Salamon Konrád: Történelem IV. 9. hozzászólás. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.
Kiemelés tőlem, a hozzászólás jól jelzi, hogy milyen erősen keverednek az igények és a narratívák.

77 Salamon Konrád: Történelem IV. 12. hozzászólás. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

78 Salamon Konrád: Történelem IV. 20. hozzászólás. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

79 Salamon Konrád: Történelem IV. 22. hozzászólás. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

8. „Ebből a könyvből tanultam anno. A tartalmát tekintve korrekt, kiegyensúlyozott, a XX. század történelmét a többihez – mármint akkor, amikor érettségiztem, azóta lehet, hogy vannak jobbak is – képest árnyaltan és lehetőség szerint ideológiamentesen tárgyalta. Jó könyv volt, de kissé ömlesztett [...]”⁸⁰
9. „Salamon Konrád történelemkönyve kitűnő, a legjobb történelemkönyv a XX. századról. Stílusa, nyelvezete is jó [...]. A tárgyyszerű részek mellett nagyszerű, gyakran humoros eredeti dokumentumrészletekkel színesíti a könyvet, pl. a Leninről szóló rész vagy Churchill rádióbeszéde.”⁸¹
10. „Gondolom, ezt az ugyanonnan származó idézet csokrot is, mint a Salamon könyv nagyszerűségét zengő, pozitív bírálatot fogod nyugtázni. 'Számos esetben kiegyensúlyozottabb, többoldalú forrásközlés, körültekintőbb, tárgyilagosabb tankönyvi szöveg alkalmazása kívánatos. Helyenként ideológiai megállapításokat tesz a szerző. Ezt kerülendőnek tartjuk.' 'Gyakran a szerző maga minősít, értékkel. Didaktikailag szerencsésebb lenne, ha a szerző tényeket – s minél több eredeti forrást – közölné, s a diák (szükség esetén a tanár segítségével) maga vonhatná le a következtetést.' 'A tankönyv sokszor az utókor nézőpontjából ítél meg egyes kérdéseket. Így például az eurokommunizmust ábrándnak tekinti, 'bátortalan' a '68-as magyar reform. Rendszerint vitathatóak az ilyen megállapítások.' 'Kerülni javasoljuk a minősítő jelzők gyakori alkalmazását. (Feltűnő, hogy egyes jelzőket csak adott körben használ (pl.: elaggott csak a kommunista vezetők jelzőjeként fordul elő). Vissza-fogottabban kellene a hangfestő szavakat is alkalmazni (pl.: szimatolták).' 'Gyakran csak az egyik lehetséges álláspontot, nézőpontot, tükröző forrást közöl (pl.: a szárszói konferenciánál Németh Lászlótól közöl, Erdei Ferentől nem ad közre forrást.). A kiegyensúlyozottság alapvető igénye és módszertani szempontok miatt célszerű lenne ugyanarról az

80 Salamon Konrád: Történelem IV. 25. hozzászólás. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12. 25.

81 Salamon Konrád: Történelem IV. 26. hozzászólás. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

eseményről, személyről különböző forrásokat közölni.’ 'A jelenleginél nagyobb figyelmet kell fordítani a kiegyensúlyozottabb adatközlésre. Előfordul, hogy bizonyos elemek kiemelése, mások elhagyása megváltoztathatja, netán módosíthatja a reális, tényszerű helyzetet.’ Végül egy másik idézet, Konok Péter történésztől: 'A tankönyvtermés egyik leginkább átideologizált, legsematikusabb terméke a Salamon Konrád által írt negyedikes gimnáziumi tankönyv.' Szvsz ez a megállapítás áll a legközelebb az igazsághoz:-)'⁸²

11. „Ezek az idézetek szintén Salamon Konrád könyvét dicsérik, hiszen nem tudják értékelhető módon bírálni. Az idézetek nagy részének szerzője (esetleg Triste [egyik hozzászóló – I. P.] is közöttük lehet, hiszen személyes ellenszenvet táplál Salamon Konrád iránt) nincs tisztában a történelemtankönyv műfaji kritériumaival. 'A tankönyv sokszor az utókor nézőpontjából ítél meg egyes kérdéseket.' Ez egyrészt amatőr butaság, másrészt eléggé szelektív, hiszen mondjuk a második világháborús magyar szerepvállalás megítélésekor szinte soha nem alkalmazzák. Végül egy másik idézet, Konok Péter történésztől: 'A tankönyvtermés egyik leginkább átideologizált, legsematikusabb terméke a Salamon Konrád által írt negyedikes gimnáziumi tankönyv.' Konok Péter történész megállapítása elemi ismerethiányról, tájékozatlanságról árulkodó, személyes indíttatású; a sematikus jelzőnek értelme sincs. A Gyapay-Ritook-féle ókortörténetben másról se lehet olvasni, mint osztályharcról, osztályharcról, osztályharcról, elnyomásról stb.’⁸³

A tanulság talán az, hogy

1. a kötet szerkezete a felhasználók véleménye szerint nem igazán szerencsés,
2. mindenki tendál arra, hogy a szerző hitelességét és hozzáértését vitassa, avagy méltassa, továbbá

82 Salamon Konrád: Történelem IV. 30. hozzászólás. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

83 Salamon Konrád: Történelem IV. 32. hozzászólás. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232> a letöltés időpontja: 2018. június 12.

3. mindenki az objektív kontra átpolitizált, jobb- vagy baloldali értéke-
lési tengelyre helyezi ezt a könyvet. Azaz mindenki az igazat keresi, és
nem a narratíva minőségét, valamint azt, hogy egy 18 éves diák tud-e
tanulni ebből a tankönyvből. Ez utóbbi sokat elárul az olvasók azon
elvárásáról, hogy objektív szövegre vágnak, de azt érzik, hogy a tények
egymás mellé helyezése ezt nem garantálja, hiszen nyilván a tanköny-
víró szelektálja a felhasznált „múltelemeket”, ezáltal akarva-akaratlan
manipulálva az olvasót.

Hogyan viszonyul ez a kötet a vörös- és fehérterrorhoz? A szocialista tan-
könyvekhez képest újítás, hogy szerepel a vörösterror kifejezés, ugyanakkor e
rövid szöveggel le is zárul annak tárgyalása: „Felkelések, sztrájkok sora bonta-
kozott ki az egész országban. Közülük a legjelentősebb a Duna-melléki felkelés
volt [...] a felkelést Szamuely Tibor és terrorlegényei kegyetlenül elfojtották, de
elbukott a ludovikás tisztnövények felkelése is a fővárosban. A vörösterrort
alkalmazó Szamuely a Duna-melléken több mint 50 embert végeztetett ki; egye-
dül Kalocsán 22 személyt.”⁸⁴ A fehérterror leírása négy oldallal később történik
meg egy mondatban: „Az ellenforradalom győzelmét ugyanakkor fehérterror
kísérte, amely több mint 1000 áldozatot követelt.”⁸⁵ Egyfelől a számadat ötöde a
korábbi szocialista tankönyvek által közölt 5000 halálos áldozatának, másfelől
a fehérterrornak semmilyen oka nem szerepel itt, és nincsen logikai kontextus
vagy definíció, hogy mi is az. Ugyanakkor az egy sornyi főszöveget kiegészí-
ti két késsel szedett rövid forrás, amelyekről okkal kell feltételeznünk, hogy
nem véletlenszerűen kerültek ide. Az első egy részlet Prónay Pál naplójából,
amelyben azt írja, hogy Szatymazban visszahelyezte a régi hivatalnokokat, és az
általuk megjelölt főbűnösöket statáriálisan felakasztatta.⁸⁶ Ebből a szövegből az
a definíció olvasható ki, hogy Prónay szemszögéből a régi rend törvényes visz-
szaállítása történt. A második forrásrészlet Zadravec István titkos naplójából
szerepel, amely szerint Prónay később rémmé vált, és „[s]zigorú katona volt.

84 Salamon 2005, 48.

85 Salamon 2005, 52.

86 Salamon 2005, 52.

Azonban sohasem joggal.”⁸⁷ E szerint a tankönyvi szöveg a források által azt sugallja – ennek ellentmondó írói-főszövegbeli vagy forrásban kifejezett vélemény hiányában –, hogy a fehérterror jogos és törvényes eljárás volt.

Összegezve az látszik, hogy ez a kötet sem definiálja a vörös- és fehérterrort, ahogyan az elődei sem. Szintén hasonlóan a korábbi kötetekhez nem magyarázza azt, hogy tulajdonképpen mi az oka a terrornak. A vörösterrorról még csak kap valami háttérben jelzett okot: a kibontakozó felkeléseket ezzel az eszközzel verte le a Tanácsköztársaság. Ugyanakkor a fehérterror oka nincs megjelölve, és nincsen összefüggésbe állítva a vörösterrorral, pedig a kronológiai sorrend megengedné az oksági viszonyt is, azaz annak felvetését, hogy a fehérterror a vörösterrorra adott reakció.

Kitekintés: az ezredfordulón

A 2000-es évek tankönyvei elméletileg változatos képet mutatnak a vörös- és fehérterrorról. A *befejezetlen múlt* című sorozat 5. kötete⁸⁸ a vörösterrorról a következőképpen magyarázza: „Az idő haladtával minden társadalmi rétegben egyre nagyobb lett a Tanácsköztársasággal szembeni elégedetlenség, sőt, a nyílt ellenállás, amelynek megnyilvánulásaira a kormányzat terrortal válaszolt. 1919 nyarán a Dunántúlt vasutassztrájk bénította meg, több helyen parasztlázadások robbantak ki a rekvirálások és sorozások miatt, Budapesten a Ludovika Akadémia hallgatói és a dunai hadihajók (monitorok) matrózai lázadtak fel. A Tanácsköztársaság erőszakkal verte le valamennyi felkelést.”⁸⁹ A tankönyv narratívájában ettől függetlenül, azaz nem a vörösterrorról okozataként történt a fehérterror: „A Teleki-kormány mindenfajta szélsőséges politikai és katonai szervezettel szemben fel kívánt lépni, hiszen a szélsőjobboldal nem a régi rendszer helyreállítását akarta, hanem egy új [...] diktatórikus államot. Ez a folyamatot a különítményesek terrorakciókkal próbálták segíteni, s ebben számítottak vezé-

87 Salamon 2005, 52.

88 Bihari–Dupcsik–Répárszky 2007.

89 Bihari–Dupcsik–Répárszky 2007, 248.

rükre, Horthyra is.”⁹⁰ Látható, hogy a két esemény egymástól való függetlensége szerkezeti szinten is megjelenik: a két terror részletezése között más tematikai alegységek szerepelnek, azaz még fizikailag is „messze van” egymástól a két téma. A Dupcsik–Répárszky-féle kötetben a két téma közötti fizikai távolság tovább nőtt, mintegy hatvanegy oldal választja el őket, a vörösteror leírása hasonló *A befejezetlen múlt*-kötetbelihez, a fehérterror viszont csak apró betűben jelenik meg, mint írja a „[...] különítmények megtorló akciókat, fehérterrort folytattak a Tanácsköztársaság vélt vagy valódi támogatói ellen”,⁹¹ vagyis a sorok között kiolvasható az oksági összefüggés vélelme, bár meglehetősen enyhén.

Kovács István és Kovácsné Bede Ágnes kötete⁹² a vörös- és fehérterror részletezése nélkül, de határozott oksági összefüggést von a kettő között, a *Vörös-terror után fehérterror* című alfejezetben ezt írja: „A vörösök terrorjárja a fehérterror volt a válasz. [...] a megkínzottak és meggyilkoltak között a kommunista rendszer helyi vezetőin és szimpatizánsain kívül voltak zsidó vallású magyar állampolgárok is.”⁹³

A Bihari–Doba-féle kötet a vörösterort mint a lázadásokra adott választ írja le, azzal a kiegészítéssel, hogy „[a] Szamuely Tibor vezette vörös különítmények minden formális eljárás nélkül hoztak halálos ítéleteket.”⁹⁴ A fehérterror pedig így jelenik meg: „A tanácsköztársaságban játszott szerepük, mindenekelőtt a vörösterorban való részvétel miatt hetvennégy személyt végeztek ki. Ennél azonban jóval nagyobb méreteket öltött a megtorlás [...] tisztí különítmények bírói eljárás nélkül végeztek ki vagy kínoztak meg kommunistákat, baloldalinak ismert embereket és zsidó polgárokat. A fehérterror áldozatainak száma ezer és kétezer közé tehető – legalább háromszorosa volt a korábbi vörösteror áldozatainak.”⁹⁵ Vagyis oksági összefüggés van, de azt mégis gyengíti a szöveg azzal az indokkal, hogy az áldozatok száma eltér. A forrásközpontú történelemkötet pedig megállt az időbeli összefüggés leírásánál (azaz nem vont le

90 Bihari–Dupcsik–Répárszky 2007, 254.

91 Dupcsik–Répárszky 2016, 94.

92 Kovács–Kovácsné 2008.

93 Kovács–Kovácsné 2008, 86.

94 Bihari–Doba 2008, 36.

95 Bihari–Doba 2008, 38.

belőle oksági kapcsolatot): „Az ország népe a háborús szenvedések és a vörös-terror után megismerhette a fehérterror borzalmait is.”⁹⁶ Sőt, tulajdonképpen ezzel a generalizált mondattal háborús méretűvé nagyították és egyenlősítették a két terrort.

„Tanulságok”

A Horthy-korszak végi, általam vizsgált két középiskolai tankönyv nem beszélt fehérterrorról, és szó szerint a vörösterro kifejezést sem használta. De a forradalmakat mint a társadalmi rend felfordulását értelmezték. Ugyanakkor a jobboldali eljárást (a szocialista narratívában fehérterror) az ellenük szervezkedők leveréseként definiálták. Az 1945-ben megjelent Kosáry-féle tankönyv számos egyéb kérdésben már a kifejlett szocialista frazeológiát és ideológiai keretet alkalmazta, de a fehérterrorról mindössze egy mondatot írt. Az 1950 utáni tankönyvekben alakul ki a teljes narratíva: a vörösterorról (e néven) nem esik szó, míg a fehérterror 5000 halálos áldozatot követelő, minden lakos életét fenyegető erőszakosorozatként jelenik meg. A szocialista tankönyvi narratívában a forradalmiság pozitív, újjító jelenség, amelynek velejárója az erőszak is, de az adott fennálló rendszer által önmaga védelmére alkalmazott erőszakos tevékenysége nem legitim és nem is legális ebben a narratívában: vagyis a Horthy-rendszernek nem volt joga a szocialista narratívában fehérterrornak nevezett eljáráshoz, de a szocialistáknak volt joguk erőszakot használni a rendszer ellen, ugyanakkor a szocialista tankönyvek ezt nem nevezték vörösterroznak és nem is részletezték tartalmilag sem. Az általam vizsgált tankönyvek egyáltalán nem definiálják a terror kifejezést, és így a vörös- és fehérterrort sem. A rendszerváltozást közvetlenül követő években a szocialista narratíva lényegében nem változott. A Salamon-féle kötet az, amely egymás mellé teszi a kétféle terrort, bár oksági összefüggést nem von közöttük. A 2012-es, akkori új NAT előtti, ezredfordulós középiskolai tankönyvek számos változatos meg-

96 Száray–Kaposi 2005, 34.

oldást alkalmaztak, de az oksági összefüggések hangsúlyozása ezekben sem jellemző, bár találtam példát rá.

Az általam vizsgált tankönyvekre lényegében nem jellemző, hogy oksági viszonyt állítanak fel a két terror között. Ennek oka az, hogy a Horthy-korszak általam viszonypontként használt két kötete a saját maga által alkalmazott akciókat a törvényes rend megbontására irányuló szocialista cselekedetek jogos és jogszerű megbüntetéseként alkalmazta, tehát nem gondolkodott kétféle „terrorban”. A szocialista tankönyvi narratíva szintén nem kétféle terrorról beszélt – így nem is állíthatott fel közöttük oksági viszont –, hiszen saját értelmezésében a Tanácsköztársaság volt a nemzetek és fajok feletti honvédő demokrácia (vagyis proletárdiktatúra), amelyet a reakciós ellenforradalmi rendszer terroristikus megtorlással büntetett. Tehát ebben az értelmezési keretben a vörös-terror (sem a kifejezés, sem az eseménysorozat) lényegében nincsen jelen. Az 1989 utáni tankönyvek zöme sem igen tudott mit kezdeni az ok-okozatiság kérdésével, ennek számos oka közül az egyik, hogy az a megelőző 50 év tankönyvi narratív hagyományában sem volt jelen.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh 1979.** Balogh Endre: *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. 12. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
- Bihari–Dupcsik–Répárszky 2007.** Bihari Péter – Dupcsik Csaba – Répárszky Ildikó: *Európa fölénye és katasztrófája 1867–1930*. 5. kiadás. Műszaki Kiadó, Budapest, 2007.
- Bihari–Doba 2008.** Bihari Péter – Doba Dóra: *Történelem a 12. évfolyam számára*. 2. kiadás. Műszaki, Budapest, 2008.
- Bödök 2018.** Bödök Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)*. Disszertáció. http://disszertacio.uni-eger.hu/54/4/Bodok_disszertacio.pdf; a letöltés időpontja: 2021. szeptember 7.
- Csapodi–Berlász 1945.** Csapodi Csaba – Berlász Jenő: *Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig a gimnáziumok VI., a líceumok és gazdasági középiskolák II. osztálya számára*. Szikra, Budapest, 1945.
- Dupcsik–Répárszky 2016.** Dupcsik Csaba – Répárszky Ildikó: *Történelem IV. Középiskolák számára*. 14. kiadás. Műszaki, Budapest, 2016.
- Evans 1997.** Evans, Richard J.: *In Defence of History*. Granta Books, London, 1997.
- Gellért 2019.** Gellért Ádám: *Megvan a zsidó, fültövön lőttem, azonnal vége lett*. https://index.hu/techtud/tortenelem/2019/09/27/megvan_a_zsido_fultovon_lottem_azonnal_vege lett; a letöltés időpontja: 2021. szeptember 15.
- Gellért 2020a.** Gellért Ádám: *Fehérterror: gyilkosságok felsőbb parancsra*. https://index.hu/techtud/tortenelem/2020/02/16/gyilkosságok_felsobb_parancsra_feherterror_horthy_korszak_kivegzes_gellert_adam; a letöltés időpontja: 2021. szeptember 15.
- Gellért 2020b.** Gellért Ádám: *Fehérterror, Horthy, források – Válasz Máthé Áronnak*. <https://www.clioinstitute.hu/single-post/2020/03/14/feh%C3%A9rterrorhorthyathearon>; a letöltés időpontja: 2021. szeptember 15.
- Hanák 1954.** Hanák Péter: *Egyetemes történelem IV. rész. A legújabb kor története (1871-1918)*. Negyedik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1954.
- Illik 2019.** Illik Péter: *A történészcéh alkonya*. Unicus Műhely, Budapest, 2019.

- Illik 2020.** Illik Péter: A mohácsi csata és a trianoni békediktátum, avagy okmagyarázat a középiskolai oktatásban. <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2020/11/torteneszek-trianonrol-11-03-02>; a letöltés időpontja: 2021. szeptember 7.
- Jenkins 2003.** Jenkins Keith: *Re-thinking History*. Routledge, New York, 2003.
- Jóvérné 1982.** Jóvérné Szirtes Ágota: *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982.
- Jóvérné–Sipos 1991.** Jóvérné Szirtes Ágota – Sipos Péter: *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Nyolcadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
- Kosáry–Mérei 1945.** Kosáry Domokos – Mérei Gyula: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középiskolák és a tanító-(nő)-képző intézetek IV. osztálya számára*. Szikra, Budapest, 1945.
- Kovács–Kovácsné 2008.** Kovács István – Kovácsné Bede Ágnes: *Történelem tankönyv 12. osztály*. 2. kiadás. Debrecen, 2008. (1. kiadás: 2001.)
- Lajtai 2004.** Lajtai L. László: *Nemzetkép a történelemoktatásban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. Iskolakultúra, Budapest, 2004.
- Lukács 1954.** Lukács Lajos: *A magyar nép története III. rész. 1849-től napjainkig*. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1954.
- Marczinkó–Pálfi–Várady 1940.** Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet: *A legújabb kor története a francia forradalomtól napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VI. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.
- Marczinkó–Pálfi–Várady 1942.** Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942.
- Olvasókönyv 1958.** *Olvasókönyv*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1958.
- Salamon Salamon Konrád: Történelem IV.** <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9106232>; a letöltés időpontja: 2018. június 12.

- Salamon 2005.** Salamon Konrád: *Történelem IV. a középiskolák számára.* 11. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005.
- Sárosi 2018.** Sárosi Péter: A fehérterror árnyékában: Héjjas Iván rehabilitálásáról. <https://merce.hu/2018/11/02/a-feherterror-arnyekaban-hejjas-ivan-rehabilitalasarol>; a letöltés időpontja: 2021. szeptember 7.
- Szamuely–Ránki–Pamlényi 1959.** Szamuely Tibor – Ránki György – Pamlényi Ervin: *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
- Száray–Kaposi 2005.** Száray Miklós – Kaposi József: *Történelem IV.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005.
- Szegedi 1942.** Szegedi Tasziló: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára.* Szent István-Társulat, Budapest, 1942.
- Tankönyvvita.** Tankönyvvita a 12. évfolyam történelemtankönyveiről. Budapest, 2010. március 19. <http://www.tortenelemtanitas.hu/wpcontent/uploads/2010/09/TANKK%C3%96NYVVITA-A-T%C3%96RT%C3%89NELEMTANK%C3%96NYVEKR%C5%90L-A-12-%C3%A9vfolyam.pdf>; a letöltés időpontja: 2018. június 12.
- Unger 1959.** Unger Mátyás: *Történelem az általános gimnáziumok III. osztálya számára.* Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
- Závodszy 1981.** Závodszy Géza: *Történelem a gimnázium III. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.
- Závodszy 1992.** Závodszy Géza: *Történelem a gimnázium III. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.

FELHASZNÁLT SAJTÓANYAG

HVG HVG: *Mennyi áldozata volt valójában a fehérterrornak?* https://hvg.hu/itthon/200941_voros_es_feherterror; a letöltés időpontja: 2021. szeptember 7. [Szerzőként a HVG van feltüntetve.]

Máthé 2020. Máthé Áron: *Legendák helyett inkább kérdések.* <https://vasarnap.hu/2020/03/02/legendak-helyett-inkabb-kerdesek>; a letöltés időpontja: 2021. szeptember 15.

Szilvay 2019. Szilvay Gergely: *A Tanácsköztársaság súlyosbította Trianont – Salamon Konrád a Mandinernek.* https://mandiner.hu/cikk/20190209_salamon_konrad_interju_tanacskozarsasag_trianon; a letöltés időpontja: 2021. szeptember 7.

Szöts Szöts Zoltán Oszkár: *Mennyiben következett a vörösteror a bolsevik ideológiából?* <https://ujkor.hu/content/mennyiben-kovetkezett-vorosteror-bolsevik-ideologiabol>; a letöltés időpontja: 2021. szeptember 7.

JENEY JÁNOS

A ROMÁNIAI FALUROMBOLÁS MAGYAR SZEMMEL

Bözödújfalú térképének használata a falu rekonstrukciójához

KIVONAT: Bözödújfalú az erdélyi falurombolás szimbólumává vált. Megsemmisülésével egyúttal egy vallásilag sokszínű, egyedi kultúra semmisült meg, és ez a mai napig a magyarság egyik tragédiája. A falu mégsem akar meghalni: a falu lakói a mai napig minden évben találkoznak a falu melletti tónál, ahol emlékhely áll. Az emlékhelyen a falut felépítették kopjafákból, amelyeken a házszám és az utolsó tulajdonos neve szerepel. Ezt a kopjafafalunak nevezett emlékhelyet egy olyan térkép alapján készítették el, amelyet a román állam a falu lerombolása céljából készített. Ezen a térképen meg van jelölve minden ház, beleértve azokat is, amelyeket a tulajdonosa már a térkép elkészítése előtt lebontott. Ezt a térképen jelölik.

A hatóságok minden házat lefényképeztek, és a falu lakói is készítettek utcaképeket, amelyek ez idáig nem lettek publikálva. Ezek készítésének helyét be lehet azonosítani, sok esetben az egykori lakók segítségével, így ezeket a helyeket egy interaktív térképen be lehet jelölni. Az egykori lakók visszaemlékezése továbbra is értékes információforrás arról, hogy milyen volt a falu, kik éltek ott, és milyen volt az elárasztása.

A tanulmány bemutatja a falut, annak megmaradt emlékeit és örökségét. A faluból a mai napig megvan többek között a katolikus templom oltára, az unitárius és katolikus templomok harangjai és a világháborús emlékmű, amelyet utólag emeltek ki a vízből. A falu emlékét őrzi a siratófal, a kopjafafalu és egy fából, a térkép alapján készített modell, amelyen a mai vízszint is látható.

KULCSSZAVAK: falurombolás, Bözödújfalú, Erdély, Ceaușescu, kárfelmérés, térkép, kommunizmus, külföldi magyarság

Bevezető

Miután az 1965-ben hatalomra került Nicolae Ceaușescu 1968-ban elítélte, hogy a Varsói Szerződés tagállamai leverték a prágai tavaszt, a Nyugat úgy értékelte, mintha Románia a szovjet szövetségesek ellen fordult volna. Ezután a román diktátort számos nyugati országban fogadták, és otthon is nőtt a népszerűsége. Románia egyre több nyugati kölcsönt kapott, amelyből bizonyos mértékben emelték az amúgy nagyon alacsony életszínvonalat. A kölcsönök legnagyobb részéből a tervezdaság elvei szerint termelő, nem az igényekre épülő, alacsony hatékonysággal működő ipart támogatták. A gyenge, rossz minőségű ipari termékek alkalmatlanok voltak exportra. Romániának szüksége volt kemény valutára, hogy vissza tudja fizetni a felvett kölcsönöket, így az 1980-as évek elejétől a mezőgazdasági termékek exportját kezdték erőltetni. Mivel ez komoly élelmiszerhiányhoz vezetett, bevezették a jegyrendszert és a lakossági energiafelhasználást is korlátozták. Mindez nagyon gyors életszínvonal-csökkenést okozott (Novák 2017, 71–72.). Bár 1989 februárjában a román államadósságot visszafizették, a korlátozó intézkedéseket nem szüntették meg.

* Jelen tanulmány szerzője köszönetét fejezi ki Szombatfalvi József nyugalmazott esperes úrnak, Bözödújfalú szülöttjének, a cikk megírásához szolgáltatott adatokért. Köszönet illeti esperes urat az évenként megrendezett találkozók megszervezéséért is. A szerző köszöni Erdőszentgyörgy város önkormányzatának és a Bözödújfalúért Egyesületnek, hogy rendelkezésére bocsájtották a térkép digitalizált változatát.

Miközben a Ceaușescu-korszak végével azonosítjuk mind a megszorításokat, mind a falurombolást, az utóbbi már a hatalomra jutása pillanatától napirenden volt. Ennek elsősorban ideológiai okai voltak. A hivatalos narratíva szerint a pártvezetés jobb életkörülményeket akart biztosítani a falusi embereknek. Ennek a valóságban éppen az ellenkezője valósult meg. A kialakult élelmiszer-ellátási válság következtében a falusi házak kertjei nagy szerepet játszottak az ország élelmiszer-ellátásban, hiszen sok esetben csak az ott megtermelt javakból tudtak megélni az emberek. Azok az emberek, akiket kitelepítettek a favakból és tömbházakba költöztettek, nem tudtak a továbbiakban élelmiszert termelni, hiszen a tömbházhoz nem tartozott kert (Balázs 1989, 82.). A pénzhiány miatt ezek a tömbházak sokkal rosszabb lakókörülményeket nyújtottak, mint azok, amelyek elhagyására kényszerítették őket. Miközben a falurombolás egyik hivatalos indoka az volt, hogy nem lehetséges modern infrastruktúra kiépítése a falvakban, addig az új lakások az alapvető infrastruktúrát és szolgáltatásokat nélkülözték (Hunya 1989, 73.). A folyamatos áramszünetek és a központi fűtés korlátozása miatt a lakások megfelelő téli fűtése sem volt lehetséges. Míg a falvakban a házakat lehetett tűzifával fűteni, addig ezt a tömbházakban nem teheték meg. Az új lakásokban sok esetben nem volt sem fürdőszoba, sem konyha, és ez még elviselhetetlenebbé tette az életet. A másik hivatalos indok az volt, hogy az intézkedés radikálisan csökkenti a beépített területet annak érdekében, hogy növeljék a mezőgazdasági területet és a termékek mennyiségét. Romániában elegendő művelhető terület volt az ország élelmiszer-ellátására, viszont a mezőgazdaság nagyon alacsony hatékonysággal termelt. A hatékonyság emelésével lehetséges lett volna annyi élelmiszert termelni, amellyel tudták volna garantálni az ország ellátását (Balázs 1989, 84.). A legtöbb falut úgy semmisítették meg (vagy szándékoztak megsemmisíteni), hogy a házakat buldózerrel egy nagy gödörbe temették, de néhány esetben alternatív megoldást választottak. Ilyen volt a vízzel vagy iszappal történő elárasztás – ám egyik módszer sem tette lehetővé a mezőgazdasági termelést a település helyén.

Terület- és településrendezés a Ceaușescu-korszakban

Uralma első időszakában Ceaușescu viszonylag népszerű volt a nyugati politikusok között, ezt a látszólagos szovjetellenes álláspontjának köszönhette. A nyugati közvélemény mindeközben figyelmen kívül hagyta a belpolitikai intézkedéseit. A terület- és településrendezési – hivatalos romániai szóhasználatlaltal szisztematizálási – program ötlete már a Ceaușescu-korszak kezdete óta jelen volt. A terv intézkedéseit nem hajtották végre, ezért Ceaușescu több alkalommal elégedetlenségének adott hangot a program lassú haladása miatt. A végrehajtás első éveiben a megyeszékhelyek iparosítása történt meg, és sok esetben megsemmisült a történelmi városközpontok egy része. A belvárosban a kommunista párt helyi székházát a rendszer ideológiájának megfelelő stílusban építették fel. Az új székház előtti területek épületeit lebontották, hogy egy nagy teret tudjanak létrehozni katonai felvonulások megrendezésére (Novák 2016, 86.). Az 1980-as évek elején Bukarestben hajtották végre hasonló átalakításokat. Ekkor a történelmi városmag egyötödét megsemmisítették annak érdekében, hogy új kormányzati negyedet építsenek. Ebben található a világ legnagyobb törvényhozási épülete. Csak ennek a beruházásnak a kedvéért negyvenezer embernek kellett elhagynia az otthonát.

A tervezett falurombolás

1985-ben Ceaușescu elégedetlenségét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a program nem halad. 1987 decemberében az országos pártértekezleten bejelentette, hogy 2000-ig be kell fejezni a városok és a községek rendezését. Négy hónappal később elmondta, hogy az úgynevezett szisztematizálási programot három lépésben kell megvalósítani (Balázs 1989, 79.):

1. Az ország összes településének részletes felmérése.
2. Agráripari centrumok létrehozása.
3. Az összes falu lerombolása és a családi házas építkezés megtiltása.

Az első szakaszt 1990-ig kellett volna befejezni, a másodikat 1995-ig, míg a harmadikat 2000-ig. Kijelöltek egy mintaterületet Bukarest környékén, ahol a településrendezési terv minden lépését végre kellett hajtani. Bár a valóság teljes kudarcnak bizonyult, a román kormány a program országos megvalósítása mellett döntött. Az egykori falulakók az ígért jobb életkörülmények helyett rosszabb feltételek között éltek az új otthonaikban. A falvakat úgy semmisítették meg, hogy ástak egy nagy gödröt, és a házakat buldózerrel beletolták a gödörbe. A tulajdonosok azon személyes tárgyai, amelyeket nem tudtak a házból a lerombolás előtt eltávolítani, úgyszintén a gödörbe kerültek. A betemetett gödrök helyén lehetetlenné vált a föld mezőgazdasági művelése. Ezt a folyamatot az 1989-es romániai forradalom szakította meg, amelyet követően a településrendezési terv lekerült a napirendről. Ennek ellenére voltak falvak, amelyeket megsemmisítettek, de sokkal kisebb mértékben, mint ami a tervekben szerepelt. Bözödújfalú mellett, még Szászavinc települést semmisítették meg, iszappal árasztották el.

Az 1980-as évek második felében a román költségvetés nem tudott forrást biztosítani arra, hogy a falvakat buldózerekkel semmisítsék meg, ezért a kormány stratégiát váltott. A háztáji gazdaságok méretét korlátozták, hogy a falulakók ne tudjanak még a saját megélhetésükre elegendő élelmiszert se termelni. A munkahelyeket a kormány jelölte ki, és ezek visszautasítását vagy a felmondást nem engedélyezték. A törvény előírta, hogy mindenki azon a településen lakjon, ahol a munkahelye volt. A falvakban az alapvető szolgáltatásokat – mint például a postát, az iskolát vagy a tömegközlekedést – megszüntették. A cél az volt, hogy a falusi emberek elhagyják a falvakat, amelyek ezután maguktól leromlanak, majd eltűnnek. Miután a falvakban az emberek ezt követően már nem tudtak annyi élelmiszert termelni, hogy megéljenek, arra kényszerültek, hogy élelmiszert vásároljanak. A jegyrendszeren alapuló korlátozások a falvakban sokkal szigorúbbak voltak, mint a városokban, így az ott élők kevesebb élelemhez jutottak. Ennek következtében sok ember beköltözött a városokba, a falvak állapota pedig folyamatosan romlott (Balázs 1989, 82–83.).

Nemzetközi reakciók

A településrendezési terv 1985-ös nyilvánosságra hozatalát követően a program nagyon kevés figyelmet kapott. A költségvetési források hiánya miatt a megvalósítás nagyon lassan haladt. 1988-ban már elterjedt a hír, hogy nagyon sok falut le akarnak rombolni, és a lakóit olyan tömbházakba akarják költöztetni, mint amilyeneket Bukarest környékén építettek. Az erdélyi magyar közösség úgy érezte, hogy ez egy nagyon súlyos lépés a megmaradásuk ellen, ugyanis minden negatív következmény, amely a többségi társadalmat érinti, őket is sújtja: ha a magyarságot beköltöztetik a városokba, akkor asszimilálódik a többségi társadalomhoz, így a magyar közösséget a megszűnés veszélye fenyegeti. Sok magyar az élelmiszerhiánytól, a rossz körülményektől és az asszimilációtól való félelmében Magyarországra menekült (Kende 1989, 95.). A román kormány megpróbálta megakadályozni, hogy a valós helyzetről szóló információk külföldre jussanak, ezért megtagadta a belépést külföldi újságírók számára. Román állampolgárok nagyon ritkán kaptak útlevelet, és minden kapcsolatot megtiltottak az országban tartózkodó külföldiekkel (Békési et al 1989, 40.). Ez nemcsak az információk kijuttatását akadályozta meg, hanem nagyon megnehezítette a magyarországi és az erdélyi magyarság közötti kapcsolattartást. A menekültek legtöbbször ezért kizárólag a zöldhatáron tudtak átjönni. Ekkoriban Magyarország már lassan nyitott nyugat felé, de még egypártrendszeren alapuló kommunista diktatúra volt, és az ország területén még állomásoztak szovjet katonák. Az országban működött a cenzúra, a politikai megmozdulásokat nem engedélyezték. Az erdélyi falurombolás híre a Magyarországra érkező menekültek révén érkezett.

A cenzúra miatt nagyon sok magyarországi lakos a Szabad Európa Rádióból tájékozódott. 1988. június 23-án vagy 24-én (a forrás nem jelöli meg egyértelműen, hogy melyik napon történt) egy ismeretlen személy Győrből telefonon tájékoztatta a Szabad Európa Rádió hallgatóit, hogy június 27-én¹ 18 órakor tüntetést szerveznek a budapesti Hősök terén a tervezett romániai

1 A tüntetést László napjára, június 27-ére, Szent László, Erdély védőszentje ünnepére időztették.

falurombolás ellen (ÁBTL 1.1.4. II.s-67/9-2468/1988). Ezt követően az ország teljes területén számos szórólapot terjesztettek, amelyen az embereket a tüntetésen való részvételre buzdították. Ezek a szórólapok sok esetben nem kizárólag magára a falurombolásra hívták fel a figyelmet, hanem több olyan is volt közöttük, amely a trianoni békediktátum ellen tiltakozott. A Belügyminisztérium korabeli jelentése szerint az egyik szórólapon a következő szöveg volt látható: „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország. Vesszen Trianon” (ÁBTL 2.7.1. III/III-110/a/7/1988.09.06). Ebből a két világháború időszakán népszerű, de a kommunista diktatúra alatt nem hangoztatott jelmondatból is világos, hogy egyes magyarországi lakosok a falurombolást is a trianoni békediktátum következményeként fogták fel.

Az előre bejelentett terv szerint a tüntetők a román nagykövetség elé akartak vonulni, ahol egy jegyzéket terveztek átadni a követség dolgozóinak, amelyben azt követelték, hogy a román kormány álljon el a falvak lerombolásától. A román kormány ezt a román állam szuverenitásának megsértéseként értelmezte, és azt követelte a magyar kormánytól, hogy tiltsák be a tüntetést (ÁBTL 2.7.3. 6-7/510/1988). Miután a magyar kormány visszautasította a román kormány kérését, a románok bezáratták a kolozsvári magyar konzulátust. A románok ragaszkodtak ahhoz, hogy mivel országuk „gazdasági hatalommá”² kezd válni, joguk van ahhoz, hogy a településrendezési tervet végrehajtsák (ÁBTL 2.7.3. 6-7/510/1988). A magyar kormány garanciát vállalt a román követség védelmére, de nem tiltotta be a megmozdulást. A jegyzék, amelyet át kívántak adni, a román állam által végrehajtani kívánt településrendezési tervet népirtásnak és ezáltal a román törvények értelmében is törvénytelennek minősítette. Felhívta a figyelmet, hogy ez a lépés olyan nemzetközi egyezményekkel is szembemegy, amelyeket Románia is ratifikált. Továbbá a terv a Románia által is aláírt New York-i konvenciókkal is ellentétes, ugyanis ennek 17. cikkelye kimondja, hogy senkit sem lehet alávetni a magánéletével, családjával, lakásával kapcsolatos önkényes vagy törvénytelen beavatkozásnak. A jegyzék szerint ezen kívül szembemegy a 27. cikkellyel is, amely védi a nemzeti kisebbségek kollektív jogait. A

2 A jelentés ezt a kifejezést használta.

jegyzék második része felhívta a nagykövet figyelmét arra, hogy az emberiség elleni és háborús bűntettek nem évülnek el, majd felszólította, hogy tegyen eleget a román állam által is vállalt kötelességeknek. Mindezt a világbéke megőrzéséért is kérte a szerző. A román követség dolgozói nem vették át a tiltakozó jegyzéket, így nem világos, hogy a tartalmát valaha megismerték-e.

A tüntetés körüli nézeteltérés diplomáciai feszültségeket okozott a két ország között. Erre több nyugati ország reagált. Ausztria és Nyugat-Németország úgy érezték, hogy ők is érintettek, mert az erdélyi német kisebbséget is negatívan érintette volna a románok által kezdeményezett falurombolás. A két ország kinyilvánította, hogy nem ért egyet a tervvel, de úgy döntött, hogy nem tesz ellene lépéseket. A nyugati országok általában a magyar állásponttal értettek egyet, de egyik sem tett semmit, míg a keleti blokkhoz tartozó országok nem reagáltak, vagy ha igen, akkor egyik fél álláspontját sem támogatták (ÁBTL 2.7.3. 6-7/510/1988). Több nyugati országban is voltak kisebb tüntetések, amelyeket az ott élő magyarok szerveztek. Ilyen megmozdulás volt az 1988. június 19-én és 20-án Torontóban és Ottawában szervezett tüntetés. Annak ellenére, hogy ezek a megmozdulások Magyarország területén kívül történtek, a magyarországi állambiztonsági szerveknek már a tüntetéseket megelőzően tudomása volt ezek szervezéséről (ÁBTL 2.7.1. 5/1-6/1988). Ottawában a román nagykövetség elé „Erdély segítségért sikolt” jelmonddal szervezték a tüntetést. A torontói megmozdulás jelmondata pedig „Erdélyben megkezdődött a magyar falvak lerombolása” volt. Az Egyesült Államokban is megmozdultak a magyarok. Június 23-án a szövetségi fővárosban, Washingtonban szerveztek tüntetést a román nagykövetség elé. Az Egyesült Államok kormánya ugyanakkor úgy gondolta, hogy Romániában mindenben Ceaușescu akarata érvényesül, és a településrendezés végrehajtásában a román vezetés hajthatatlan. A román kormány ezt úgy értékelte, hogy túlzottan nagy a magyar befolyás az Egyesült Államokban.

Talán kicsit furcsa a vatikáni álláspontról írt jelentés, mert ellentmond a többi nyugati állam álláspontjának (ÁBTL 2.7.3. 6-7/510/1988). A jelentés szerint a Vatikán nem kíván beleavatkozni, ugyanis úgy véli, hogy Magyarország nem szavatolja a területén élő kisebbségek jogait, mert hátrányos megkülönböztetésben részesítik a magyarországi cigányságot. Ezzel szemben úgy vélik, hogy Románia tiszteletben tartja az emberi jogokat, mivel minden nemzetiség,

így a magyarok is, kulturális és oktatási intézményekkel rendelkeznek. Külön kiemelik, hogy az erdélyi magyarok nem sajátítják el a román nyelvet, ezért nem tudnak magas képzettséget igénylő munkát ellátni. A vatikáni körök azt állapították meg, hogy a Magyarországra érkező menekültek nem a nemzetiségi elnyomás, hanem a rossz gazdasági helyzet és az élelmiszer hiánya miatt hagyják el Romániát, így ők nem a nemzetiségi elnyomás áldozatai, hanem gazdasági menekültek.

A vatikáni jelentés teljes mértékben ellentétes a többi nyugati állam által megfogalmazott állásponttal, és a valóság csak egy nagyon apró szeletét tükrözi. Megállapításai döntően ellentmondanak a valóságnak, és lényegében a román álláspontot mutatják be. Felmerül a gyanú, hogy a jelentés elkészítésében vagy a jelentéshez szükséges információ szolgáltatásában részt vehetett a román titkosszolgálat.

A magyarországi állambiztonsági szervek a budapesti tüntetést nagyon alaposan megfigyelték, de nem oszlatták fel. Gondot jelentett a június 27-i tüntetésen a hatóságok számára, hogy a megjelenő jelszavakról nem sikerült megállapodni a megmozdulást szervezőkkel. Bár abban megegyeztek, hogy a jelszavakat a követség előtt nem hangoztatják, valamint nem mutogatják transzparensen, de a tartalmukkal így sem értett egyet a Belügyminisztérium. A hatóságok kifogásolták azon transzparenszeket, amelyeken „Hitler, Sztálin, Ceaușescu...” és a „Ne bánts a magyart” feliratok szerepeltek. A Belügyminisztérium szerint 30 ezer ember indult el a Hősök teréről a román követség elé, és mindössze 7-8 ezer érkezett vissza a kiindulási helyszínre (ÁBTL 2.7.2. 155/655/1988). A tüntetésről készült fényképek tanulsága szerint a tüntetők valószínűleg maguk is úgy gondolhatták, hogy a falvakat bulldózerrel fogják lerombolni, mivel a transzparenszen erre utaló illusztrációk jelentek meg. Néhány évvel később a falurombolás szimbólumává vált Böződújfalut mesterséges elárasztással rombolták le (1. kép).

Ez volt az első engedélyezett politikai tüntetés 1956-ot követően Magyarországon. A romániai falurombolás 1988 nyarát követően lelassult. Ebben valószínűleg a forráshiány és nem a budapesti tüntetés játszott fontos szerepet.

A tüntetést követően a román állam képviselői kifejtették, hogy miért romlott meg a magyar–román viszony. Szerintük a településrendezési tervet és a

magyar kisebbség helyzetét Magyarországon hamis színben tüntetik fel, és ezzel szándékosan rontják a jószomszédi viszonyt. Miközben tagadták, hogy Románia erőszakkal asszimilálja a kisebbségeket, kifejtették, hogy az ilyen településrendezés mindenképpen szükségessé vált, mivel Románia olyan „ipari és gazdasági hatalommá” vált, amely megkövetel bizonyos „infrastrukturális kiigazításokat”. Románia kizárta a kétoldalú kapcsolatok javulását.

A székely Atlantisz: Bözödújfalu³

Minden megsemmisítésre kijelölt települést részletesen felmérték. Bözödújfalut, amelyet egy új mesterséges víztárolóval árasztottak el, előzőleg aprólékosan feltérképezték. A község elpusztításának előkészületei során készített térkép ma fontos szerepet játszik a település örökségének megőrzésében, ugyanis ez a térkép szolgált forrásként egy emlékhely kialakítására.

Bözödújfalu egy kis székely község volt a Küsmöd-patak partján az Erdőszentgyörgy és Bözöd között található dombok ölelésében. A környező településeket is székelyek lakták. Miközben a falulakók mind magyarul beszéltek, különböző vallásokat követtek. A római katolikus, unitárius és szombatos vallást követő emberek egymás mellett éltek békében több évszázadon keresztül. A szombatos vallást Péchi Simon alapította, aki úgy gondolta, hogy Isten azért bünteti őt, mert nem követi elég pontosan Isten írásait. Az általa alapított szombatos vallás kisebb eltérésekkel ugyan, de a zsidó vallást és hitvilágot követte. Ennek az új hitnek a követését a magyar hatóságok üldözték. A bözödújfalusiak nem jelentették fel a szombatosokat, így hitük megmaradt. Elsőként 1896-ban tudósított róluk Orbán Balázs a Székelyföldről írt könyvében (Orbán 2007, 386.). Ezáltal egyre többen felfigyeltek Bözödújfalura. Az erdőszentgyörgyi és dicsőszentmártoni rabbik meglátogatták a falut, és meggyőzték a lakókat, hogy vegyék fel az izraelita vallást. Ezt követően a székely szombatosok nem házasodtak más vallást követőkkel a faluban, viszont a máshol található zsidó közös-

3 Ez a fejezet Szombatfalvi József nyugalmazott unitárius esperessel 2021. március 1-én történt beszélgetés alapján készült.

ségek tagjaival igen. Ez nagyon egyedivé tette a települést, mert Böződújfaluban volt az utolsó hely, ahol a székely szombatosok megmaradtak. 1936-ban Böződi György a faluról a következőt írta: „Böződújfalu a székely zsidók Jeruzsáleme. Azzal a különbséggel, hogy ezt a Jeruzsálemet nem sikerült az ellenségnek lerombolnia, ez az egyedüli község, amelyben az ősi vallás fennmaradt – mondhatjuk egészen máig.” (Szávai 2011, 10.) 1989-et követően sajnos már Böződi György ezen kijelentése sem helytálló már, mert a község nem élte túl a településrendezési programot. Minden vallásnak megvoltak a maga templomai, és még az elárasztás előtt egy ortodox templom is épült. A település érdekessége, hogy az elárasztás előtt a faluban éltek magyar anyanyelvű személyek, akik az ortodox vallást követték. Míg a falu épületeinek nagy része víz alá került, a temetők magasabb fekvésüknek köszönhetően a víz felszíne fölött maradtak. A falu minden további kulturális öröksége és még az elárasztás idején álló épületeinek többsége is víz alá került. Az a néhány épület, amelyet nem árasztott el a víz és még áll, nagyon rossz állapotban van. A többségük lakhatatlan.

A falu elárasztása⁴

A Küsmöd nagyon sokszor kiáradt és károkat okozott. 1975-ben a kormány úgy döntött, hogy egy víztárolót épít, hogy ezzel az árvizek által okozott károkat mérsékelni tudja. A tervek szerint ez a település alatt helyezkedett volna el, és csak néhány házat árasztott volna el, amelyeket a falu magasabban fekvő részein újraépítettek volna. A hivatalos álláspont szerint ez a víztároló megfelelt volna annak a célnak, hogy az árvizeket mérsékelje, miközben a falu is megmaradt volna. A gátat 1975-ben kezdték építeni, de forráshiány miatt több alkalommal leállt a munka. 1984-ben ismét elkezdtek dolgozni a gát építésén, de már azzal a szándékkal, hogy elárasszák a települést (2. kép). A falusiakat nem értesítették a kormány valódi szándékáról. A község kitelepítése 1985-ben kezdődött meg, és 1992-ben kellett volna befejeződnie. Ekkor még volt 126 lakója. A vízszint 1994-ben érte el a mai magasságot. A falulakók engedélyt kaptak, hogy házaikat

4 A fejezet nagy része Szombatfalvi József nyugalmazott unitárius esperessel 2021. március 1-én történt beszélgetés alapján készült.

lebontsák és egy másik helyen felépítsék abból az anyagból, amelyet a lebontásból visszanyertek. Az emberek mindent felhasználtak a meglévő házaikból, hogy máshol újjá tudják építeni. Ajtókat, ablakokat eltávolítottak, de sok esetben a lebontott házból származó építőanyagot is újra felhasználták.

Akiknek nem volt hova költözniük, illetve nem tudták máshol felépíteni a házukat, a kormány tömbházakban ajánlott lakásokat. Ezt nagyon kevesen fogadták el. Legtöbbször a környező településeken vagy Erdély más településén letek új otthonra, de voltak, akik Magyarországra vagy más távolabbi országba költöztek. Az állami kompenzáció nagyon alacsony volt, és nem volt elég arra, hogy egy másik házat vegyenek. A helyiek elmondása szerint egy használt Daciát nem lehetett volna venni a kapott összegből. Azon épületek, amelyeket nem bontottak le, a víz alatt lettek az enyészeté. Ezek közé tartoztak iskolák, templomok és egyéb közintézmények. A római katolikus templom tornya egészen 2014-ig kiállt a vízből, és a vízben álló templomtorony Bözödújfalut az erdélyi falurombolás szimbólumává tette. 2014 nyarán a templomtorony állagromlás miatt leomlott. Az unitárius templom maradványai úgyszintén láthatók a víz partján (3. kép).

2017-ben a gáton javítási munkálatokat kellett végrehajtani, ezért a tározóból a vizet leengedték. Ekkor a falu egykori lakói visszatérhettek a volt otthonuk helyére. A házak alapjai és a kutak még látszottak. A víz leengedése utat nyitott a templom újjáépítésének. Az új templom alapkövét a 2018. augusztus 4-én megrendezett falutalálkozáson (5.kép) rakták le (4. kép). 2021 augusztusában az építkezés még folyamatban volt.

A kárfelmérés céljából készített térkép

Annak ellenére, hogy a román állam nagyon kevés kompenzációt fizetett, a falut és annak épületeit aprólékosan felmérték, és 1986-ban nagyon részletes térképet készítettek a településről. A térkép a tervezett normális és maximális vízszint partvonalát mutatja. Az épületeket kategorizálták: kitűnő, jó és elfogadható állapotúnak (6. kép). Arra nincs semmiféle utalás, hogy ezek a minősítések valójában mit jelentenek, de a legtöbb épület a jó kategóriába került. A legkevesebb épületet elfogadható állapotúnak minősítettek. Ez azért érdekes,

mert abban az időben új házakat tilos volt építeni, így csak olyan házak lehettek a faluban, amelyeket a településrendezési terv elfogadása előtt építettek. Még a házak felújítását is engedélyhez kötötték, de ezt általában nem adták meg. Az alapvető szolgáltatásokat megszüntették a faluban, és az ott lakó nem dolgozhatott másik településen – mégis úgy tűnik, nagyon jó karban tartották a házaikat, és nem akartak elköltözni. Az akkori törvények azt sem tették lehetővé, hogy valakinek egynél több lakóingatlana legyen, így ha valaki megörökölte az egyik faluban lévő házat, el kellett azt adnia, ha már volt másik ingatlana vagy nem lakott ott (Balázs 1989, 83.).

Mivel a térkép a legpontosabb fellelhető dokumentum arra, hogy milyen volt a falu szerkezete az elárasztás előtt, több alkalommal használták a település rekonstrukciója céljából. A kárfelmérés alatt a térkép elkészítésén túl minden épületről készítettek kárfelmérési fotókat, így az épületek 1986-os állapotát is dokumentálták. Minden fotó hozzárendelhető egy objektumhoz a térképen, így a falu nagyon pontosan rekonstruálható a kárfelmérési anyagokból. Ezt a későbbiekben egy interaktív térképen be lehet mutatni. Hasonlóan hozzárendelhetők az egykori lakók által készített, mindmáig nem publikált fotók is. Az egyik, a hatóságok által készített fénykép különösen érdekes: látszik rajta, hogy néhány ember összegyűlt a község egyik épülete előtt, hogy tiltakozzon a falu lerombolása ellen. Ez a tiltakozás természetesen annyira jelentéktelen volt, hogy valószínűleg nem terjedt el a híre, hiszen az akkori román államban egy politikai megmozdulás szervezése komoly következményekkel járt volna. Románia területén ez volt az egyetlen ismert tiltakozás a falurombolás, valamint Bözödújfalú lerombolása ellen.

Bár már 1986-ban látszott a térképről, hogy az elárasztást követően csak néhány ház marad a víz felszíne fölött, ezekből is kilakoltatták a lakókat (7. kép). A gát építése 1989-ben fejeződött be. Ekkor már nagyon kevesen laktak a településen. A község elárasztását követően a még megmaradt alapvető infrastruktúra is megszűnt, lehetetlenné vált a házakban maradni. A vízparthoz közeli házak alatt a talaj elázott, így ezek is összeomlottak. A parttól kissé távolabb található házak sincsenek jó állapotban, mert a többségükben nem lakik senki, így ezek is az enyészeté lettek (8. kép). Ma már csak kettő van lakható állapotban. Ezek közül az egyikben a jövőben falumúzeumot szeretnének kialakítani.

A térkép szerepe a település örökségének megőrzésében

1991-ben a rádióban meghírdették az első falutalálkozót. A nyugdíjas találkozóként meghirdetett eseményre nem csak a nyugdíjasok jöttek el, így valójában egy teljes falutalálkozó lett belőle. Az emberek megosztották egymással az új elérhetőségüket, és terjesztették egymás között az esemény hírért,⁵ így a következő évtől kezdve rendszeresen megrendezték minden augusztus első szombatján a bözödújfalusi falutalálkozót. Eleinte a katolikus templom előtt tartották, de ahogyan emelkedett a vízszint, egyre távolabb kényszerültek, mígnem egy közeli dombon megépítették a siratófalat, amely a településnek állít emléket. A község világháborús emlékművét kiemelték a vízből, és ezt is az emlékhelyen helyezték el. A római katolikus templom oltára a csókfalvi római katolikus templomban található. Az unitárius templom harangját az Erdőszentgyörgy–Bözödújfalui unitárius egyházközség őrzi, ahogyan az egykoron használt úrasztali terítőt is. Az erdőszentgyörgyi Rhédey-kastélyban működő múzeumban berendeztek egy szobát, amely Bözödújfalunak állít emléket. Ebben a szobában megtekinthetők a kárfelmérés során készített képek, valamint a római katolikus templom egykori harangja. Utóbbi évente egyszer, az unitárius templom harangjával együtt kiviszik a falutalálkozóra az egykori település mellett található emlékhelyre, ahol megkongatják. Itt található továbbá egy, a faluról fából készített háromdimenziós modell. Ez a falu eredeti méretéhez képest 400-szoros kicsinyítéssel örökíti meg a falut. A modellt a kárfelmérési térkép és a kárfelmérési fotók alapján készítették. Az épületeket nem festették be, azok mind fehérrel maradtak. A modell fölött található egy üveglap, amely a napjainkban tapasztalható vízszintet mutatja. Ezt a modellt a szerző 2018-ban tekintette meg.

2015-ben a kárfelmérési térkép alapján terepi modell készült a faluról. A község útjait a földmérők a térkép alapján kicsinyítve kijelölték, és ezt követően minden ház helyét is kijelölték a helyszínen. Végül a térkép alapján, bár kicsinyített változatban, de elkészült a falu terepi rekonstrukciója. A házak helyére

5 Szombatfalvi József közlése.

kopjafákat helyeztek, amelyekre felírták a ház számát és az utolsó tulajdonos nevét. Minden további épület helyén állítottak kopjafát (9. kép). A fafaragók Szombatfalvi József esperes felhívására jelentkeztek és készítették el a kopjafákat. A 164 kopjafát 64 fafaragó mester készítette. A fafaragók emlékére Szombatfalvi József készített kopjafát, amelyet 2021. augusztus 7-én állítottak fel (10. kép). Az egykori lakók minden évben bejárják a kopjafákkal megjelenített községüket a falutalálkozó alkalmával. A falu elpusztítására készített térképet nagyon egyedi módon használták fel újra: ezúttal a település emlékének megőrzésére és jellegének rekonstrukciójára. Az úgynevezett kopjafafalu zárandokhelyé tette a bőzodújfalusi emlékhelyet: nemcsak a falulakók, hanem turisták is rendszeresen felkeresik. A volt lakók a kopjafafaluban már temetést is rendeztek: a halottat az egykori házat jelképező kopjafától kísérték utolsó útjára.

Összegzés

A romániai falurombolásként ismertté vált településrendezési terv megvalósítása felbecsülhetetlen kárt tett volna az erdélyi magyarságnak. A kommunista gazdaság összeomlása megszakította a programot, de addigra több falut is elpusztítottak, közöttük az egyedi kulturális örökséggel rendelkező Bőzodújfalut. Ez volt az utolsó település, ahol a székely szombatosok éltek. Míg a falu több mint egy évszázadon át erről volt ismert, a XX. század végétől a vízből kiálló templomtornyáról lett nevezetes. A turisták számára szokatlan látvány, ám a falu valódi különlegességét azok a máig tartó falutalálkozók adják, amelyeket a falu elpusztítása óta minden évben megrendeznek. Eddig csak a 2020-as koronavírus-járvány következtében maradt el a találkozó. Az eredetileg a falu elpusztítására készített térkép – amely egyedi abból a szempontból is, hogy egy kis faluról ilyen részletes térképet készítettek – végül azt a célt is szolgálta, hogy olyan emlékhelyet hozzanak létre, amely az utókor számára hűen mutatja be az egykori település utcaszerkezetét és házainak helyét. A térkép nélkül sem a kopjafafalut, sem a terepi modellt nem lehetett volna elkészíteni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs 1989.** Balázs Áron: A romániai falurendezésről. *Külpolitika*, XVI. (1989) 2. sz. 75–93.
- Békési et al 1989.** Békési B. Béla – Dálya László – Enyedi Sándor – R. Süle Andreea: A romániai magyar kisebbség. *Külpolitika*, XVI. (1989) 2. sz. 16–45.
- Hunya 1989.** Hunya Gábor: Falurendezési terv a határozatok, nyilatkozatok és sajtóközlemények tükrében. *Külpolitika*, XVI. (1989) 2. sz. 67–74.
- Kende 1989.** Kende Péter: Romániai menekültek Magyarországon. *Külpolitika*, XVI. (1989) 2. sz. 94–101.
- Novák 2017.** Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceaușescu korszak magyarságpolitikája II. 1974–1989.* Pro-Print, Csíkszereda, 2017.
- Orbán 2007.** Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása – Udvarhelyszék.* Hoppá Kiadó, Marosvásárhely, 2007.
- Szávai 2011.** Szávai Géza: *Székely Jeruzsálem.* Pont Kiadó, Budapest, 2011.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára:

ÁBTL 1.11.4. II.s-67/9-2468/1988

ÁBTL 2.7.1. III/III-110/a/7/1988.09.06

ÁBTL-2.7.2. 002/130/1988.06.27.

ÁBTL 2.7.3. 6-7/510/1988

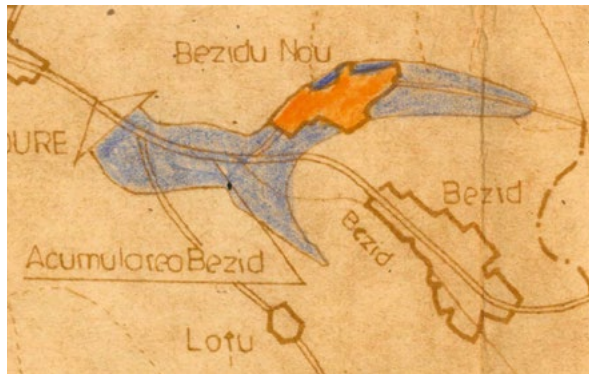
ÁBTL 2.7.1. 5/1-6/1988

ÁBTL 2.7.2. 155/655/1988

KÉPMELLÉKLET

1. kép. A romániai falurombolás elleni megmozduláson bemutatott transzparens 1988. június 27-én a budapesti Hősök terén (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)

2. kép. Bözödújfalú területe (narancssárga) a tervezett tóban a település lerombolását megelőzően készített felmérési térképen (Erdőszentgyörgy Polgármesteri Hivatala)

3. kép. A bözödújfalusi unitárius templom maradványai 2018. augusztus 4-én
(A szerző felvétele)

4. kép. Az új templom 2018. augusztus 4-én elhelyezett alapköve
(A szerző felvétele)

5. kép. Bözödújfalusi falutalálkozó 2018. augusztus 4-én (A szerző felvétele)

6. kép. Bözödújfalusi házai a kárfelméréshez készített térképen. Pirossal a kitűnő, kézzel a jó, míg zölddel az elfogadható állapotban lévő házakat jelzi. A barna jelzés a már lebontott házakat jelöli (Erdőszentgyörgy Polgármesteri Hivatala)

7. kép. A térképen azokat a házakat jelölték meg, amelyeket nem terveztek elárasz-
tani. Ezen házak egy része ma is áll (Erdőszentgyörgy Polgármesteri Hivatala)

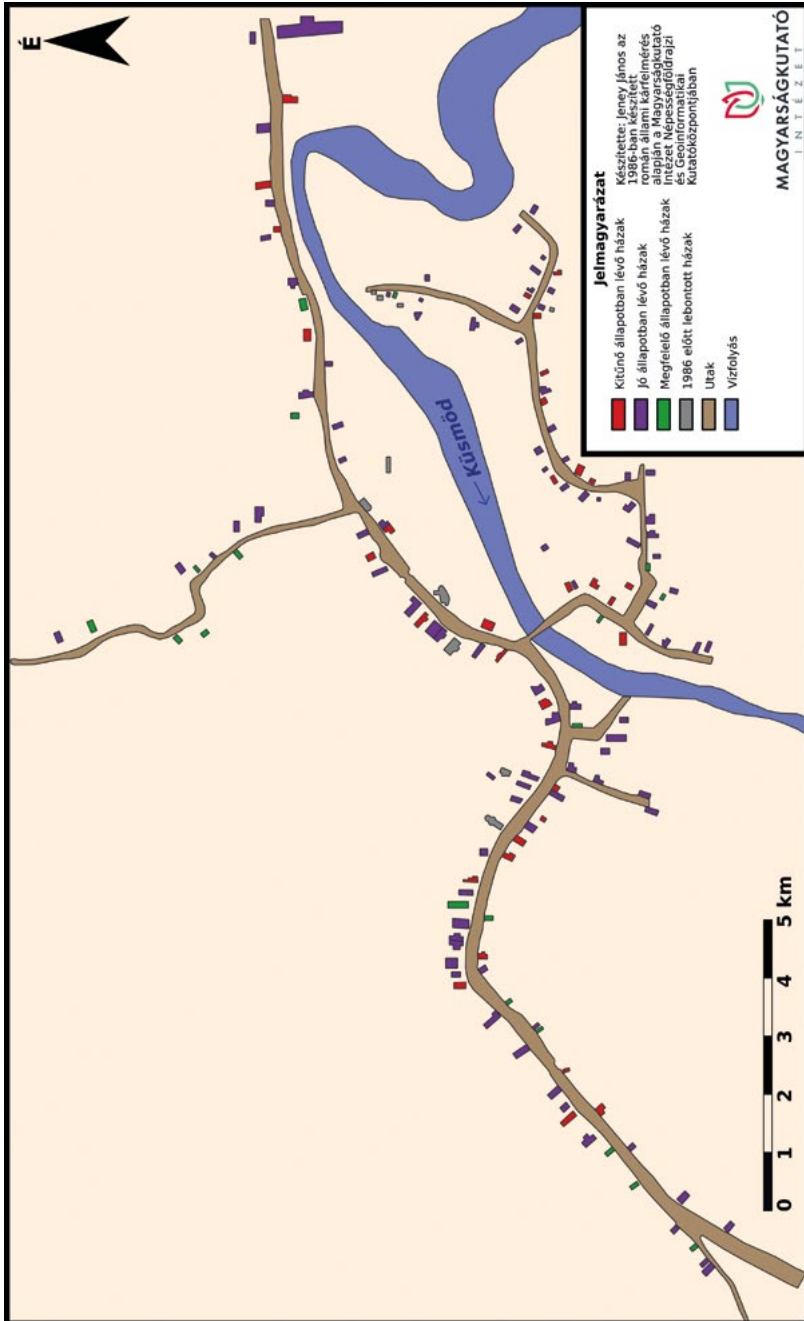
8. kép. Egy lakatlan, enyészeté lett tóparti ház (A szerző felvétele)

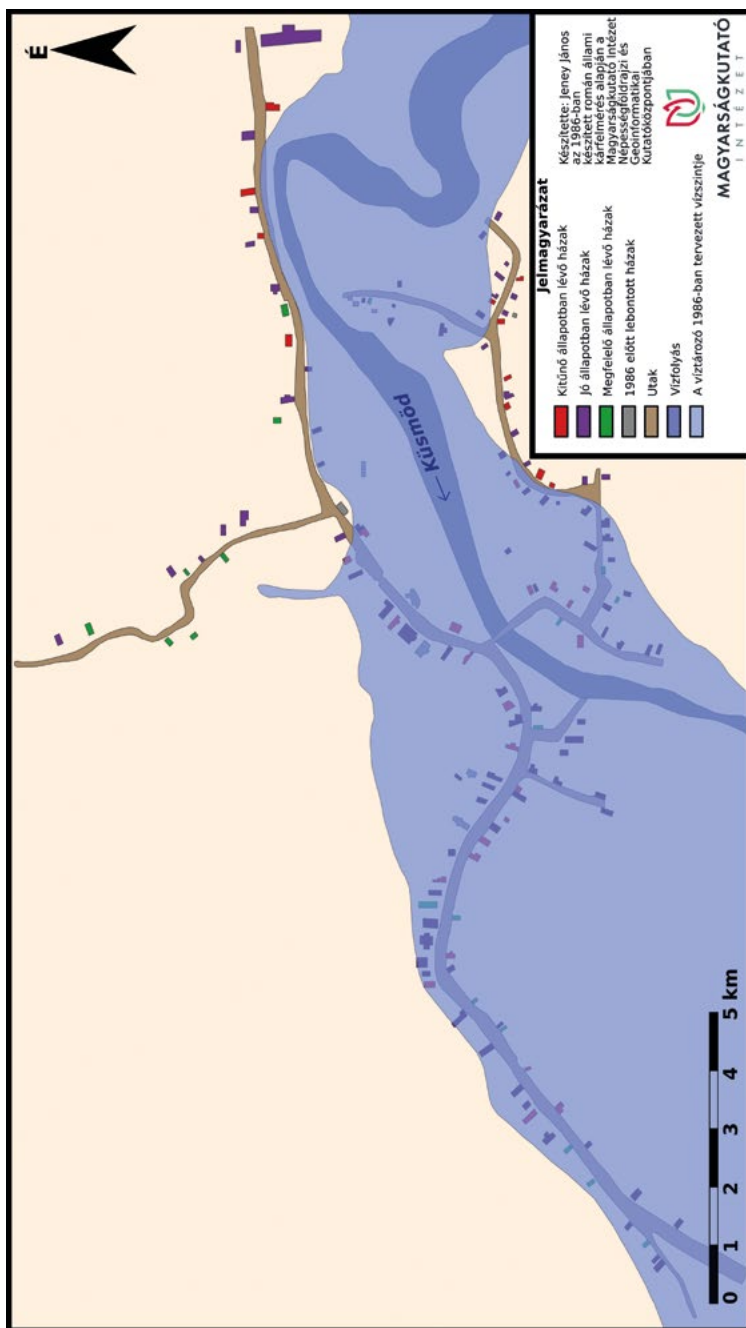
9. kép. A kopjafafalu 2018. augusztus 4-én. A kopjafafalu Bözödújfalú kicsinyített terepi mása (A szerző felvétele)

10. kép. A kopjafafalut elkészítő fafaragóknak emléket állító, Szombatfalvi József nyugalmazott unitárius esperes által készített kopjafa
(A felvételt a leleplezés után néhány órával készítette a szerző)

11. kép. Bözödújfalú 1986-ban

12. kép. A bözdújfalusi víztározó terve 1986-ban

KÁSA CSABA

ADALÉKOK AZ 1944. AUGUSZTUS 23-I ÁTÁLLÁS TÖRTÉNETÉHEZ

Románia a II. világháborúban: területvesztések és -nyereségek

KIVONAT: Románia a második bécsi döntés után Németország kegyeit keresve felajánlotta csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez és a Szovjetunió megtámadásához. 1941 májusában titkos szerződést kötött Németországgal, amelyben háborúba lépése esetére jelentős szovjet területekre kapott ígéretet. Június 22-én, amikor Németország megtámadta a Szovjetuniót, ugyanaznap Románia csatlakozott szövetségeséhez, és meghirdette a szent háborút Besszarábia és Észak-Bukovina visszaszerzésére.

Ezzel párhuzamosan a román kormány felújította a békeelőkészítő bizottság munkáját, majd 1942 júliusában megszervezte a Béke Irodát.

Sztálingrádnál a szovjet Délnyugati Front által 1942. november 19-én indított támadás már az első napon áttörte a németeket északról biztosító 152 ezer főt számláló román 3. hadsereg védelmét. Másnap estére a szovjetek a németeket délről biztosító 75 ezer fős román 4. hadsereget verték szét, ezáltal elkezdődött a német csapatok bekerítése. Ez nagyban hozzájárult a Vörös Hadsereg sztálingrádi győzelméhez, így a németek részéről a háború elvesztéséhez.

A csata után mind az Antonescu-kormány képviselői, mind Mihály király és környezete, mind pedig az ellenzék – különféle közvetítőkön keresztül – kapcsolatba lépett a nyugati szövetségesekkel. Stockholmban a román kormány

1943 végén elkezdett tárgyalni Kollontaj szovjet követtel a fegyverszünetről, amely az 1944. augusztus 23-i kiugráshoz vezetett. Árulásuknak legfőbb oka volt: Észak-Erdély visszaszerzésének a reménye.

KULCSSZAVAK: második bécsi döntés, Észak-Erdély, sztálingrádi csata-vesztés, román kiugrás

Bevezetés*

Romániát legújabb kori történelme során elsősorban Erdély megszerzésének és megtartásának a vágya vezérelte. Az európai összetűzések során mindig, minden irányból igyekezett biztosítani magát: bármikor, bárki is győz, ott tudjon lenni a nyertes, a nyertesek oldalán, egy olyan szerződéssel, amely elsődlegesen Erdélyt és esetleg más történeti tartományokat vagy tartományrészeket neki ítéli. Erre jó, és a jövőre nézve intő példa volt az első világháború során, előtte és alatta tanúsított magatartása. A szövetségesei szempontjából megbízhatatlan, bárkit, bármikor eláruló, de szükséges rossz partner azonban saját szempontjából sikeres, ország-szerző politikát folytató, befolyásos európai államnak tekinthető.

A Nagy Háborút Románia jelentős területi nyereséggel fejezte be. Oroszországtól Besszarábiát, Magyarországtól Erdélyt, a Bánság (Bánát) keleti vidékét, az Alföld szélső sávját Máramarossal (magyarországi „Részeket”, azaz a Partiumot)¹, Ausztriától pedig Bukovinát csatolták hozzá, és Bulgáriától visszakapta az 1918. évi bukaresti békében elvesztett Dobrudzsát is. A háború után minden cselekedetét, bel- és külpolitikáját, szövetségi rendszerben való részvételét elsősorban Erdély megtartásának rendelte alá.

* Ezúton szeretném megköszönni Dr. Ravasz István alapos és lelkiismeretes lektorálását. Észrevételeinek beépítése pontosabbá és jobba tette a tanulmányt.

1 Erdélyen az egyszerűség kedvéért az utóbbi időben elterjedt szóhasználat szerint mi sem a történelmi Erdély területét értjük, hanem azt kiegészítve az első világháború végén Románia által elfoglalt és a békeszerződések alapján hozzácsatolt összes, korábban Magyarországhoz tartozó területtel.

1939 őszén Németország már túl volt Ausztria annektálásán, Csehszlovákia és Lengyelország nyugati felének megszállásán. Románia határainak sérthetlenségét még Nagy-Britannia és Franciaország garantálta, azonban az ország vezetése már a háború utáni időszakra készült. Bízta abban, hogy a semlegeség megtartásával kimaradhatnak a hadi cselekményekből és a háborút békekonferencia fogja lezárni. A kormány már ekkor egy békeelőkészítő bizottságot hozott létre, amelynek feladata a felkészülés, a későbbi konferenciához szükséges dokumentációk összegyűjtése volt. Ez a bizottság 1940 márciusában ismertette addigi tevékenységét a kormánnyal.² Legfőbb céljuk Románia területi egységének megőrzése volt, és úgy vélték, hogy az ország elkerülheti a háborút.

A megerősödő Németország, a vele szövetségre lépő Olaszország és a hozzájuk csatlakozó Magyarország miatt Románia szükségét látta legutóbbi, Erdélyt és a többi szerzeményt neki juttató szövetségeseinek hátat fordítani. Az utolsó komoly figyelmeztető jel Bukarest részére az 1940. június 26-i szovjet ultimátum – amely (a Dél-Bukovinát is magában foglaló) Besszarábia és Észak-Bukovina átengedését követelte – során történt. Németország ugyanis a háború elkerülése érdekében a szovjet követelés teljesítését tanácsolta. Azonban az átállás még az alig titkolt, feléje irányuló német rokonszenvvel együtt sem³ volt elegendő a második bécsi döntés megakadályozásához, és ráadásul szeptember 7-én a román–bolgár megállapodás alapján Dél-Dobrudzsát is át kellett engednie Bulgáriának.

2 L. Balogh 2008, 314.

3 Hitler Románia iránti rokonszenve tovább fokozódott Ion Antonescu miniszterelnökké történt kinevezése után. Nemcsak a délkelet-európai politikusok között volt a Führer leggyakoribb vendége a román miniszterelnök, hanem egyetlen más államférfi sincs szövetségesei közül, akivel annyi időt töltött volna együtt a háború alatt – Mussolinit is beleértve –, mint vele. Hitlernek ezalatt – az azonos napon történt több tárgyalást különböző alkalomnak véve – tizenötször volt tárgyalópartnere egykori példaképe, a Duce, Antonescuval viszont húsz beszélgetést folytatott. Megjegyezzük, ehhez képest eltörpül a négy találkozója Horthyval.

Románia belépése a II. világháborúba

Észak-Erdély⁴ elvesztése Romániában zavargásokat és hatalmi harcot váltott ki. 1940. szeptember 5-én a Berlin által támogatott Ion Antonescu lett a miniszterelnök, akinek kinevezése után II. Károly király fia, Mihály javára lemondott a trónról és elhagyta az országot. Szeptember 14-én kikiáltották a „nemzeti-legionárius” államot, azaz a kormányban részt vett a fasiszta Vasgárda, annak vezetője, Horia Sima miniszterelnök-helyettes lett. Románia jövőjét Németország szövetségeseiként tervezték el, de úgy, hogy ezzel együtt elérjék Észak-Erdély visszaszerzését. Antonescu az egyik minisztertanácson ezt a célt így foglalta össze: „A Tengelyt illetően megmondtam: mi 100%-osan, a halálig, a Tengellyel megyünk. Vagy diadalmaskodunk a Tengellyel, vagy bukunk a Tengellyel. [...] Én azonban – anélkül, hogy kimondanám – meg akarom buktatni a bécsi döntést, és előkészítem a nemzetközi közvélemény számára a kampányt.”⁵

Ehhez Románia fő külpolitikai céljává vált, hogy Németország kegyeiben Magyarországot megelőzze. Antonescu miniszterelnök-tábornok, akit a *conducător al statului*⁶ cím illetett, 1940. november 22-i megbeszélésén Hitlernek bejelentette, hogy már másnap csatlakozik Románia a háromhatalmi egyezményhez. Ez meg is történt, mindössze három nappal Magyarország után, bár a román külügyminisztérium célja Magyarország csatlakozási elsőségének megakadályozása volt.⁷ Antonescu azt is felajánlotta – az egyezményt aláíró országok közül elsőnek –, hogy készen állnak fegyverrel harcolni a tengelyhatalmak oldalán „a civilizáció győzelméért”. 1941 májusában – amikor már megindultak a Szovjetunió elleni támadást előkészítő keleti irányú német csapatfelvonulások – Románia titkos szerződést kötött Németországgal, amelyben háborúba lépése esetére jelentős szovjet területekre kapott ígéretet.

4 Erdélynek a második bécsi döntés során Magyarországhoz visszatért része.

5 A Minisztertanács üléseinek jegyzőkönyvei. Idézi L. Balogh 2007, 5.

6 Államvezér.

7 L. Balogh, 2013, 115.

Antonescu az 1941. június 12-i megbeszélésen tovább folytatta a felajánlkozásokat Hitlernek, „kijelentette, a román nép kész mindhalálig együtt menetelni a Tengellyel, mert tökéletesen bízik a Führer igazságérzetében. A román nép Németországhoz kötötte sorsát, mert a két nép gazdaságilag kiegészíti egymást, és politikailag ugyanazzal a veszedelemmel kell szembeszállnia [ti. a Szovjetunióval].”⁸ Később azt fejtegette, hogy a Nagy Háború alatt Románia nem Németország ellen harcolt, hanem Ausztria és főleg Magyarország ellen, hogy régi követeléseit és kétezer esztendő jogait érvényesítse. Mihelyst célját elérte, nem is volt többet nézeteltérés Németország és Románia között. Ezen, a Szovjetunió megtámadása előtt tíz nappal lezajlott megbeszélésen Hitler kérdésére, hogy Románia közreműködik-e mindjárt az első naptól fogva az Oroszország elleni akcióban, „Antonescu azt válaszolta, hogy ő szeretne az első naptól fogva együtt küzdeni.”⁹ Ez így is történt, 1941. június 22-én, amikor Németország megtámadta a Szovjetuniót, ugyanaznap Románia haderejével csatlakozott szövetségesehez, és meghirdette a „szent háborút” Besszarábia és Észak-Bukovina visszaszerzésére. Antonescu, aki ezen a napon *generalissimus* lett, felhívásban üzent hadseregének: „Letörlöm a nemzet arcáról és a ti homlokotokról a rajtatok esett szégyent. Elérkezett a legszebb és a legszentebb, az igazságért való harc pillanata. Katonák! Elrendelem, lépjétek át a Prut folyót, zúzzátok össze keleti ellenségeinket, a bolsevizmus vörös igája alá hajtott testvéreiteket¹⁰ szabadítsátok fel. Induljatok el a Nagy István¹¹ fejedelem útján és vigyétek diadalra a román eszméket. Előre. Tudjatok meghalni, szüleitek és gyermekeitek tűzhelyéért, hozzatok dicsőséget a román nemzetnek. A miénk a győzelem! Tehát Istennel előre!”¹² Románia több mint 800 ezer fős haderejének csaknem felét mozgósította, s elvonuló seregtesteinek egy részét már június 22-én német alárendeltségbe vonták. Részvételüket tovább növelte a Dél Hadseregcsoporthoz belül Ion Antonescu tábornok seregcsoportja. A román

8 Ránki 1983, I. 293.

9 Ránki 1983, I. 307.

10 Antonescu itt az 1940. június 28-án a Szovjetunióknak átadott Besszarábiában, illetve az attól keletebbre fekvő szovjet területeken élő románokra gondolt.

11 Ștefan cel Mare, III. István moldvai fejedelem (ur. 1457–1504).

12 *MTI Ki nem adott közlemények*, 1941. június 22. 274. sz.

3. és 4. hadsereg kilenc hadosztállyal, két dandárral, egy harcokocsiezreddel, légierejük 423 repülőgéppel kezdte meg a hadjáratot.¹³

Románia területi nyereségei a németek oldalán

Románia német oldalon folytatott szovjetellenes hadjárata jelentős áldozatok árán, de sikereket hozott az országnak. Nemcsak a korábban hozzájuk tartozó területeket foglalták el, hanem a Dnyeszteren átkelve a transznisztriai¹⁴ térséget, majd az augusztus 8-tól október 16-ig tartó csatában Odessza városát is. De ez is csak azután sikerült nekik, miután Erich von Manstein német tábornok seregeivel szeptember 29-én áttört a Krímen, és fenyegetést jelentett Szevasztopolra, a Vörös Hadsereg vezetése pedig parancsba adta a város kiürítését. Ezért a hódításért egyébként nagy árat fizettek a románok. A román 4. hadsereg 340 223 katonájából összesen 92 545 főt veszített el. Közülük volt a 17 729 halott, 63 345 a sérült, 11 471 az eltűnt. Ezzel szemben a szovjetek kisebb veszteséget szenvedtek el.¹⁵

A keservesen, német segítséggel meghódított területet Hitler Romániának ajándékozta, igaz nem teljesen. Az 1941. augusztus 30-án megkötött német–román szerződés a Dnyeszter és a Bug közötti transznisztriai területet – Odessza környékét is beleértve – román közigazgatás alá helyezte, de Románia nem kebelezhetette be azt. Az új szerzemény kormányzójaként Antonescu miniszterelnök Gheorghe Alexianut nevezte ki, aki nemcsak az odesszai zsidókon torolta meg

13 Szabó–Számvéber 2002, 10.

14 Transznisztria vagy Dnyeszteren Túli Terület. Bessarábia azon része, amely a Dnyeszter bal partján terül el. Az első világháború után Bessarábia Oroszországtól Romániához került, kivéve a Dnyeszteren túli területet, amely Ukrajna, így később a Szovjetunió része lett. A Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében Bessarábiát a szovjetek szállták meg, és Transznisztriával egyesítve Moldáv SZSZK néven a Szovjetunióhoz csatolták.

15 <https://www.masodikvh.hu/hadszinterek/europa/kelet-europa/2918-odessza-meghoditasa-1941-osze; a letöltés időpontja: 2021. augusztus 2.>

az ellenállást, hanem a területen létesített táborokban gyilkolták meg a Románia többi területéről odaszállított zsidókat is.¹⁶

A sikerek azonban nem tartottak sokáig, a német támadás már 1941 őszén az esőzések beálltával akadozni kezdett, télen pedig megtorpant. A rendkívüli hideg és az utak, vasutak gyenge áteresztőképessége miatt az utánpótlás nem a megfelelő ütemben érkezett, a villámháborús stratégia csődöt mondott. Sőt, a szovjet csapatok 1941. december 5-én Moszkvánál, majd 1942. január 8-án az északi és a nyugati fronton korlátozott célú ellentámadást indítottak. Hitler Antonescu marsallnak 1942. február 11-én két megbeszélésen is azt állította, hogy a hadműveletek megszakításának az eső, a sár és a szélsőségesen hideg tél volt az oka. Antonescu pedig hűségének bizonygatása mellett kitartóan követelte, hogy Hitler érje el, hogy Magyarország minden erejét vesse be a harctéren. A marsall „szavát adta, hogy egész hadseregével rendelkezésre áll, és megtartja ezt az ígéretét. Ő, ha szükséges, még több csapatot fog mozgósítani, és egymillió embert küld a harctérre. [...] Romániának viszont ennek fejében biztosíték kell, hogy Magyarország sem a háború alatt, sem utána nem fog kiváltságos helyzetbe kerülni.”¹⁷

Ezzel párhuzamosan a román kormány felújította a békeelőkészítő munkát. A bevezetőben említett bizottságnak az ország szétesése után, 1940-ben megszakadt munkáját folytatandó, egy új, különleges irodát hoztak létre Vasile Stoica, a Külügyminisztérium vezértitkára vezetésével. Javaslatára 1942 júniusában Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter a békeelőkészítő munka teljes átszervezésével létrehozta az úgynevezett Béke Irodát. Megalakulásakor, június 16-án elmondott beszédében Mihai Antonescu kifejtette: Romániát etnikai határok közé kell helyezni, „elsősorban az Erdély földjéhez való jogaink helyreállításával”.¹⁸ Az Iroda tennivalóit a technikai titkárság hangolta össze, amelyet Stoica vezetett. Csak elvi tevékenységet végeztek, a gyakorlati

16 Mester Miklós történész – 1944-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára volt – szerint „a román antiszemita 465 000 zsidót gyilkoltak meg a második világháború alatt.” MTA KIK Kézirattár MS. 5464/186.

17 Ránki 1983, I. 356.

18 Mihai Antonescu beszédét idézi L. Balogh 2013, 265. Az Iroda működéséről bővebben L. Balogh 2013, 23–26.

diplomáciába nem folytak bele. A külügyminiszter hiányolta az eredményeket, újabb változtatásokat hajtott végre. A Mihai Antonescu és Vasile Stoica között kialakult véleménykülönbség hátráltatta az Iroda munkáját, majd az 1944. augusztus 23-i átállással tevékenysége okafogyottá vált.

Románia hozzájárulása a német háborúvesztéshez

Időközben – bár a front egyes részein a németeket 80-250 kilométerrel vették vissza – a szovjet támadás kifulladásig tartott. Adolf Hitler 1942. március 15-én megtartott beszédében kijelentette, hogy a Vörös Hadsereget még az év nyarán végleg meg fogják semmisíteni. A német és a szövetséges csapatok támadásának súlypontját az arcvonal déli részére tervezte, előretörést a Kaukázusig, a Baku környéki kőolajmezők birtokba vételét, majd az iráni határ elérését. Ennek részeként 1942. július 17-én megkezdték az előrenyomulást Sztálingrád felé. Azonban az utánpótlási gondok, az állandó üzemanyaghiány, Hitler kapkodó, következtelen hadműveleti utasításai és a vártnál erősebb szovjet ellenállás miatt – miután a város 90%-át elfoglalták – október elején fordulat következett be. Ekkor már elkeseredett helység harcok folytak a jól rejtőzködő szovjet lövészek ellen. Azonban a német gyalogság létszáma olyan mértékben lecsökkent, hogy október 6-án a támadásokat be kellett szüntetni. A német 6. hadsereg élelmezési létszáma az augusztus végi 254 ezer főről 139 ezer főre fogyott.¹⁹ A szovjetek ezalatt a Volgán keresztül biztosították az utánpótlást, szívósan kitartottak, és megkezdték a német csapatok bekerítésének előkészítését.

Eközben a román 3. hadsereg kevésbé harcképes erőit,²⁰ amelyek korábban a Kaukázus nyugati részén harcoltak, visszavonták a német 6. hadsereg balszárnyának (északról való) fedezésére. Sőt, a német 6. hadsereg jobbszárnyának

19 Szabó–Számvéber 2002, 64.

20 Szabó–Számvéber 2002, 64. Ez nyolc gyalog-, két lovas-hadosztály volt.

(délről való) biztosítását is a románokra, a 4. hadseregükre bízták. „A Sztálingrádnál harcoló német csapatokra nézve a későbbiekben a románok által fedezett szárnyak gyengesége végzetes következményekkel járt.”²¹ Sőt, egy román történész véleménye szerint a németek később a románokat tekintették a sztálingrádi csatavesztés fő felelőseinek.²²

Ugyanis a szovjet hadvezetés tervei szerint – amely az Uránusz-hadművelet fedőnevet kapta – a Délnyugati Frontnak át kellett törnie a német 6. hadsereget északról biztosító, az összefüggő arcvonalban ott védősávot foglaló román 3. hadsereg vonalát, a Sztálingrádi Front csapatainak pedig a németeket délről védő román 4. hadsereg vonalát, majd egyesülve a német 6. hadsereget be kellett keríteniük.

Ez így is történt. A Délnyugati Front 1942. november 19-én indította meg támadását, és már az első napon áttörte a 152 ezer főt számláló román 3. hadsereg 138 kilométer széles védelmét, és 25-30 kilométert nyomult előre. A románok mögött állomásozó német csapatok sem tudták elreteszlni a betörést, több sikertelen ellenlökés után súlyos veszteséget szenvedtek. A felbomlott és pánikba esett román 3. hadsereg négy nap alatt 75 ezer katonát veszített. Ezzel baloldalról, azaz északról megindult a német 6. hadsereg bekerítése.²³

A Sztálingrádi Front másnap, november 20-án lendült támadásba. Estére áttörte a 75 ezer fős román 4. hadsereg védelmét, ezáltal jobboldalról, azaz délről is elkezdődött a német csapatok bekerítése. A Délnyugati Front támadása után négy nap, a Sztálingrádi Front megindulása után pedig három nap múlva, 23-án egyesült a két szovjet front, ezzel a német 6. hadsereg és a 4. páncélos hadsereg nagy része körül bezárult a gyűrű. A Wehrmacht történetében először kerítettek be egy teljes német hadsereget.²⁴ Létszámuk körülbelül 296 ezer fő volt.²⁵

21 Szabó–Számvéber 2002, 64.

22 Petre Otu tanulmányának megállapítását idézi: L. Balogh 2008, 314.

23 Szabó–Számvéber 2002, 92.

24 Talán nem véletlen, hogy a német hadsereg bekerítését a szovjet hadvezetés a román katonák közismert harci moráljára alapozta. Nincs a köztudatban, de a sztálingrádi vereséget, így a háború menetének megfordulását Hitler főként az általa kedvelt románoknak „köszönhette”.

25 Szabó–Számvéber 2002, 92.

1942. november 21-én a németek Erich von Manstein tábornagy főparancsnoksága alatt létrehozták a Don Hadseregcsoportot, amely a német 6. hadsereg és 4. páncéloshadereg maradványaiból, továbbá a román hadosztályok roncsaiból állt. A hadseregcsoport feladata a bekerített erők felmentése lett volna. Antonescu a románok szégyenletes futásáért természetesen a németeket igyekezett hibáztatni. Levelet írt von Manstein tábornoknak, amelyben a német hadvezetés szemére vetette, hogy nem szentelt kellő figyelmet a román parancsnokságok felől eljuttatott többszöri figyelmeztetésnek, miszerint a szovjetek folyamatosan erősítik a Don menti hídfőjüket, ahonnan végül a támadást indították.

A német felmentési kísérletek sikertelenek maradtak, így a szovjetek – az alkalmat kihasználva – megtámadták a meggyengült német 4. páncéloshadereg és a román 4. hadsereg maradványait. Utóbbi a novemberi és a decemberi harcokban több mint 30 ezer katonát veszített.²⁶ A német hadsereg szárnyai – a román alakulatok összeomlása miatt – védtelenek voltak, így a szovjet támadók helyenként könnyen átkarolhatták azokat. A végeredmény: a Paulus tábornagy által vezetett csapatok január 31-én letették a fegyvert, majd február 2-án a Sztálingrádban bekerített német északi csoportosítás is beszüntette az ellenállást. A német 6. hadsereg megsemmisült. A Wehrmacht és szövetségeseinek teljes embervesztesége a sztálingrádi csatában mintegy 800 ezer halott, sebesült, eltűnt és hadifogoly volt. A sztálingrádi ütközet második szakaszában a románok 159 ezer főt veszítettek.²⁷

Antonescu 1943. január 10-én ismertette Hitlerrel a román álláspontot. Szerinte katonái rendkívül bátran verekedtek, de a rossz felszerelésük miatt nem tudtak a túlerővel szemben helytállni. Ezenkívül a Skoda tankok minőségét rosszallotta, amelyek páncélzatát az orosz lövedékek könnyen átütötték. Bírálta egynéhány német parancsnokság magatartását, amelyek a román hadsereg szemére vetették, hogy „puha, holott csak a felszerelése volt rossz”.²⁸ Vagyis most is mindent a németekre igyekezett hárítani, mert ők

26 Szabó–Számvéber 2002, 93.

27 Szabó–Számvéber 2002, 95.

28 Ránki 1983, II. 24–25.

nem szállítottak a románok számára elegendő mennyiségű és megfelelő minőségű felszerelést. Megint szerencsénk volt, ugyanis a Führer még mindig egyik tábornokát hibáztatta az áttörésért, aki azzal védekezett, hogy teljesen elvesztette a kapcsolatot a románokkal. Azonban Antonescu ezt is a német parancsnokság ellen fordította vissza. Itt Hitler befejezte a számára feltehetőleg kellemetlen irányba forduló beszélgetést azzal, hogy Antonescunak nem kell védelmébe vennie a román hadsereget, csak arról van szó, hogy tisztázzák a jövőre vonatkozó kérdéseket, ennek pedig előfeltétele a még meglévő egységek kitartása.

A románok így elkerülték felelősségük további boncolását, és aránylag presztízaveszteség nélkül kerültek ki a vitából. Politikai és hadvezetésük, valamint a királyi Udvar bizonyos körei feltehetően elgondolkoztak azon, hogy a harctéri helyzetállás nem az erősségük és hasznosabb lenne elővenni az első világháborúban bevált receptet, azaz időben a győztesek oldalára helyezkedni. A sztálingrádi szovjet győzelem és az azt követő offenzíva pedig kételyeket ébreszthetett a németek legyőzhetetlenségével szemben.

Románia felkészülése a békére

Bukarest különféle nem hivatalos csatornákon igyekezett felvenni az angolszász országok képviselőivel a kapcsolatot, és megkezdte a felkészülést az elkövetkezendő béketárgyalásokra. Egyelőre nem találtunk adatokat arról, hogy egymás tudtával vagy anélkül – a román politikai stílus ismeretében az előbbinek nagyobb a valószínűsége –, de mind az Antonescu-kormány képviselői, mind Mihály király és környezete, mind pedig az ellenzék, különféle közvetítőkön keresztül kapcsolatba került a nyugati szövetségesekkel. Az ellenzékben lévő történelmi pártok képviselői közül a liberális parasztpárti Iuliu Maniu volt a legaktívabb, aki kitűnő angolszász összeköttetésekkel rendelkezett. A különböző irányból indult kapcsolatfelvételi kísérletek abból a szempontból egyformának tekinthetők, hogy brit–amerikai katonai jelenléttel számoltak. A román politikai elit – és maga a társadalom is – elutasította a szovjetekkel való egyezkedést, ebben a kommunizmustól való félelmen és Besszarábia esetleges megtartásá-

nak lehetőségén túl a román társadalom két évszázadra visszamenő Oroszország-ellenessége is szerepet játszott.²⁹

Hitler 1943. április 12-én már szabályosan felelősségre vonta Antonescut a király és a külügyminisztere környezetéből észlelt, a háborúból való kiválás szándékaért. Ugyanis Mihai Antonescu úgy nyilatkozott a bukaresti török követ előtt – ezt januárban jelentették a Führernek Ankarából –, hogy mind Hitler, mind Göring tartanak az oroszoktól, és ezt a legutóbbi tárgyalásaikon éreztették vele is és a marsallal is. „Európa és Németország megmentésére kölcsönös megértésen alapuló békéhez kell utat keresni.” – idézte fel Hitler Antonescunak a román külügyminiszter szavait, amelyeket a bukaresti török követ előtt mondott.³⁰ A Führer pontonként olvasta fel a vádak a magyaráztkodó Antonescunak: a román külügyminiszter egy semleges diplomatának előadta, hogy a román politika teljesen független Németországtól, erről február második felében kapott hírt. Március közepén viszont arról érkezett jelentés Berlinbe Törökországon keresztül, hogy törés következett be a háborúból mielőbbi kiválásra törekvő királyi Udvar és a miniszterelnök között, s a külügyminiszter határozottan az előbbi felé hajlik. Ugyanebben a hónapban a madridi román követ az ottani külképviselet egész sorát kereste fel, s azt akarta elérni, hogy a hadviselő felek között közvetítő lépéseket indítsanak el. Ezeket a híreszteléseket még hírügynökségi jelentés is alátámasztotta. Március végén Bernben tárgyalt a svájci román követ a kormánnyal és több külképviselettel. A tapogatózások sikert értek el, ugyanis a volt londoni román követ megüzente az akkor ellenzékben lévő parasztpárti vezetőnek, Maniunak, hogy ha az Egyesült Királyságba utazna, akkor nemcsak az angolokkal, hanem az oroszokkal is tudna tárgyalni. Ebben az időben a külügyminiszter bizalmasa Madridban és Lisszabonban járt a békeközvetítések megindítása céljából, majd a madridi román követ felkérte kormánya nevében az argentin és a portugál képviselet vezetőit, hogy legyenek közvetítők Románia békekötési óhajának az Egyesült Nemzetekkel. Hitler végül azzal zárta részéről a vádak ismertetését, hogyha a román követ csak ha-

29 A román kormányzat békeletterveiről bővebben L. Balogh 2007.

30 Ránki 1983, II. 42. (Ránki szerint ekkor már a legkülönbözőbb semleges országokban folytak a román béketapogatózások. Ránki 1983, II. 422.)

záját képviseli béketapogatózásai során, már az sem lett volna lojális Németország irányába. Erről előre értesítenie kellett volna szövetségesét. Arra azonban szavakat sem talált, hogy Románia az ő nevében is tárgyal.³¹

Antoescu válaszában hűségéről biztosította a Führert, s azt bizonygatta, hogy az egész román nemzet mögötte áll. Szerinte az Udvarnak nincs befolyása a politikára, a tömegeknél pedig egyáltalán nincs visszhangja. Az ellenzék, így különösen Maniu nem számít. Elismerte, hogy intrikusok rábírták a királyt bizonyos gesztusokra, ő azonban levélben szigorúan figyelmeztette őt, s azóta nem mozdult sem az Udvar, sem az ellenzék. A madridi követ eljárását letagadta, és kivizsgálást ígért. Végül külügyminisztere lojalitásáról is biztosította a németeket, elképzelhetetlennek tartva, hogy béketárgyalásokba kezdett volna. Hitler úgy látszik ekkor megelégedett azzal, hogy a románok tudomására hozza; minden lépésükről tud, s a marsall tetszésére bízta, hogy a közöltek alapján mit kíván tenni.³² A román béketapogatózások a másnap déli tárgyalásokon is előkerültek, azonban Antonescu mindent tagadott, lojalitásáról biztosította a német vezetést és megvédte külügyminiszterét.

A román elit békeelőkészítő tevékenységéről a magyar kormány is tudott, sőt, nyílt titok volt Budapesten. Vita Sándor erdélyi meghívott országgyűlési képviselő írta visszaemlékezéseiben, hogy „valamelyik háborús esztendőben, talán 1942-ben, Lillafüreden volt a kormánypártnak több napos konferenciája,³³ amelyen az erdélyiek közül is többen részt vettünk. Ullein-Reviczky [Antal], aki akkor külügyi sajtófőnök volt, majd nemsokára stockholmi követ, néhányunkat az erdélyiek közül [...] külön is sok mindenről tájékoztatott a külpolitikai helyzetet illetően. Tudnak róla, hogy Románia tapogatózik Nyugat felé, s talán nem is Antonescu tudta nélkül.”³⁴

1942 végén Bethlen István volt miniszterelnököt az egyik budapesti nagybank igazgatója azzal kereste fel, hogy Iuliu Maniu szeretne kapcsolatba lépni vele mint a magyarországi békepártiak vezetőjével. Mivel a németek tudta

31 Ránki 1983, II. 42–50.

32 Ránki 1983, II. 51–54.

33 Feltehetőleg a Magyar Élet Pártja 1943. január 25-én elkezdődött külpolitikai hetéről van szó.

34 Vita 2014, 95.

nélkül Bethlen esetében ez elképzelhetetlen lett volna, Bánffy Miklós – erdélyi nagybirtokos, arisztokrata származású ismert író, korábban Magyarország külügyminisztere is volt, ekkor a magyar felsőház behívott erdélyi tagja, más politikai tisztséget nem töltött be – vállalkozott az útra. Erre jó alkalom kínálkozott, ugyanis Antonescu a bukaresti magyar követen keresztül teljes titoktartás mellett egy olyan régi politikai egyén kiutazását kérte, akinek semmi hivatalos minősége nincs, és tárgyalhatna vele a két ország közötti vitás kérdések megoldásáról. Bánffy Miklós 1943 júniusában a magyar kormány megbízásából utazott Bukarestbe, hogy titokban Maniuval is találkozzon. Végül Antonescu megbízottjával tárgyalt, ennek azonban nem sok értelme volt. Maniunak azt a javaslatot tette, hogy Románia és Magyarország egyszerre szakítson a Tengelylyel, mert ezzel lényegesen megrövidítik a háborút és elkerülik, hogy országaik hadszínterré váljanak, továbbá Erdélyben maradjon fenn a *status quo* addig, amíg a nagyhatalmak nem döntenek az új határokról. Ezzel szemben Maniunak az volt az álláspontja, hogy előbb Magyarország rendezze a szlovák és a délszláv ügyeket. Bánffy benyomása a megbeszélésről az volt, hogy Maniu és Edvard Beneš – az 1918 és 1939 között létezett Csehszlovákia külügyminisztere, majd elnöke, ekkor a londoni emigráns cseh kormány vezetője – már korábban megegyeztek egymással.³⁵ Szempontunkból ez azért fontos, mert ebből az is kitűnik, hogy az átállást szervező román politikának a háború lerövidítése, a két nép szenvedése, esetleges megbékélése másodlagos szempont volt, az elsőt Észak-Erdély visszaszerzése jelentette. Ennek érdekében egyezkedtek Benešsel, szerették volna visszaállítani a kisantantot, és ennek rendelték alá minden cselekedetüket.

Maniu ekkor már komoly diplomáciai tevékenységet folytatott. 1942 végén két memorandumot küldött Londonba, amelyekben a román nép németellenességét bizonygatta. 1943. áprilisi üzenetében már azt írta, hogy az általa vezetett „egyesült ellenzék” az angolszász csapatok megjelenését követő 24 órán belül képes megdönteni az Antonescu-rezsimet és különbékét kötni a két nyugati nagyhatalommal. Egyben jelezte, hogy az egyesült ellenzék szabad kezet kapott

35 Major 1984, 233–235.

Mihai Antonescutól.³⁶ Benešnek, a londoni emigrációs csehszlovák kormány elnökének – akivel még bécsi egyetemista éveiben kötött barátságot – 1943-ban többször üzent, arra kérte, hogy képviselje Romániát a szövetségeseknél, elsősorban Moszkvában. Beneš ennek eleget tett, és az 1943. decemberi moszkvai látogatásán közbenjárt Románia érdekében Sztálinnál. A következő év áprilisában megüzente Maniunak, hogy Magyarország, Bulgária és Románia közül azon ország kerül előnyösebb helyzetbe a háború végeztével, amelyik hamarabb átáll a szövetségesek oldalára.³⁷

A szovjet csapatok megközelítik Románia háború előtti határát

A szovjet csapatok – a 2. és a 3. Ukrán Front – 1943 végére átkeltek a Dnyeperen, és 400 km széles, 100 km mély hídfőt foglaltak el a folyó jobb partján, amellyel – hadászati szempontból – jelentősen megközelítették az akkori román határt. A románok számára ekkor már kényszerítő szükségsszerűséggé vált az átállás előkészítése. Időközben az 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri konferencián megállapodás született arról – bár ez nem szerepelt a kiadott nyilatkozatok között –, hogy a három nagyhatalom „együttesen jár el az ellenséges országok kapitulációja tekintetében, és az egyes országok annak a nagyhatalomnak a képviselőjével tárgyalnak majd, amelyek haderejével azok harcban állnak.”³⁸ November végén pedig a teheráni értekezleten Churchill, Rooseveltt és Sztálin arról döntött, hogy nem kötnek különbékét, és 1944-ben Nyugat-Európában egy második frontot hoznak létre. Ez utóbbi abból a szempontból volt fontos, hogy a napirendről – legalábbis egyelőre – lekerült a balkáni partraszállás kérdése, és ezáltal az esetleges angol–amerikai megszállás álma is szétfoszlott a románok számára. Ezért 1943 végén befejeződtek a lisszaboni, berlini és a madridi béketapogatózások.

36 L. Balogh 2006, 7.

37 L. Balogh 2006, 8.

38 Mezei 2001, 23.

1944. január 16-án fordulat történt, a brit kormány egy jegyzékben elismerte a szovjetek főszerepét a fegyverszüneti feltételek megfogalmazásában, azaz átengedte nekik a tárgyalások irányítását.³⁹ Így Stockholmban 1944 elején Mihai Antonescu külügyminiszter megbízásából tárgyalások kezdődtek Frederic Nanu román és Alekszandra Mihajlovna Kollontaj szovjet követ között. Eredményre azonban nem jutottak, mert a külügyminiszter elutasította Észak-Bukovina és Besszarábia visszacsatolásának szovjet követelését. Ezzel párhuzamosan a király és az ellenzék nemcsak Stockholmon, hanem Ankarán és Kairón keresztül is folytatott megbeszéléseket. Az áprilisra elkészült előzetes fegyverszüneti feltételeket – amelyet később ismertetünk – a román kormány a svédországi, az ellenzék pedig az egyiptomi diplomáciai csatorna útján kapta meg.

Románia békekötési kísérleteiről, valamint a román átállás tervezett részleteiről 1943 végén a magyar politikai elit is tudott. Decemberben Vita Sándor Bethlen Istvánnal beszélgetett a vonaton, többek között Erdély kérdése is szóba került. Bethlen attól tartott, hogy „mihelyt az oroszok elérik Besszarábiát, a románok át fognak állani, s megtámadnak minket. [...] [Bethlen] Aggódik Beneš moszkvai útja miatt. Attól tart, hogy Beneš a Maniu megbízásából is tárgyal, s megegyezést igyekszik létrehozni azon az alapon, hogy Románia átengedi Besszarábiát a Szovjetunióknak s ezzel szemben szabad kezet kap Magyarország felé.”⁴⁰ A Romániába akkreditált magyar diplomaták is rendszeresen beszámoltak a kiugrás előkészületeiről szerzett értesüléseikről. Sztankay Zoltán brassói konzul már 1943 februárjában jelentést tett az ország átállási terveiről. Traub István és Schwartz Alfonz bukaresti ideiglenes ügyvivők pedig 1944 első felében küldtek beszámolót a románok kairói, ankarai és svájci tárgyalásairól, Maniu és Beneš kapcsolatáról.⁴¹

Alexandru Cretzianu, Románia törökországi követe – aki nemcsak kormánya érdekeit képviselte, hanem titokban az ellenzéki pártok közvetítője is volt – azt javasolta, hogy a szövetségesek Londonban fogadjanak egy ellenzéki delegációt. A szövetségesek azonban Kairóban akartak találkozni ezen román

39 Vigh 1984, 10.

40 Vita 2014, 205.

41 L. Balogh 2007, 19.

pártok képviselőivel, ezért 1944 márciusában odaérkezett Cretzianu nagybátyja, Barbu Ştirbey herceg, egykori miniszterelnök, a királyi család bizalmasa, és megkezdte tárgyalásait az ottani amerikai és szovjet követekkel. A herceg, aki ekkor sem állami, sem politikai pozíciót nem töltött be, nemcsak Ion Antonescu miniszterelnök hallgatólagos beleegyezésével utazott el, hanem indulása előtt eligazítást is kapott a marsalltól.⁴² Megbeszélései azonban nem vezettek sikerre, mert a szovjet fél szerint Ştirbey csak az ellenzékot képviselte, nem a román nemzet egészét, miközben ők a román állam és a hadsereg vezetőivel akartak megegyezni.

A tárgyalások ideje alatt a Vörös Hadsereg kiszorította Besszarábiából a románokat, így a hódítás megtartása elméleti kérdéssé vált. A moszkvai rádió 1944. április 2-án este hivatalos nyilatkozatot tett közzé a Romániával szembeni politikájáról, abból az alkalomból, hogy a Vörös Hadsereg elérte a Prut folyót, a Szovjetunió és Románia közötti 1940 előtti államhatárt. „A behatolást Romániába kizárólag katonai szükségesség diktálja és nem irányul a román területi épség vagy a fennálló szociális rend ellen. A benyomulást Romániába az ellenség állandóan folytatott ellenállása tette szükségessé.”⁴³ A szóhasználat oka, hogy a szovjet vezetés románok által megszállt területnek és nem Románia részének tekintette Besszarábiát, ennek értelmében a Prut folyónál lépték át az ország határát.

A hadihelyzet, Ó-Románia határának az átlépése és az angolszászok által a román célpontok ellen végrehajtott légitámadások feltehetőleg felgyorsították a tárgyalásokat. Olyannyira, hogy 1944. április 12-én Kollontaj asszony, stockholmi szovjet követ átadta az előzetes fegyverszüneti feltételeket Frederic Nanu román követnek. Ugyanezen a napon Kairóban is átnyújtották az okmányt a román ellenzék képviselőjének. Ebben nem feltétel nélküli fegyverletételt követeltek a szovjetek, hanem a román átállás és a németekkel való szembefordulás esetén a keleti területeik elvesztéséért a nyugati részeken ígértek kárpótlást nekik. Az öt pont lényege a következő volt: a németekkel együtt harcoló tizenhárom hadosztályuk tegye le a fegyvert a Vörös Hadsereg előtt, vagy álljon

42 Ceauşescu–Constantiniu–Ionescu 1986, 55.

43 *MTI Házi Tájékoztató*, 1944. április 3. 2434. sz.

át és támadja hátba a németeket a Vörös Hadsereggel együtt. Utóbbi esetben a román hadosztályokat a szovjetek Antonescu vagy Maniu rendelkezésére bocsátják – értelemszerűen annak, aki az átállást végrehajtja. Helyreáll a román–szovjet határ az 1940-es szerződésnek megfelelően, azaz a Pruttól keletre fekvő területek és Észak-Bukovina visszakerülnek a Szovjetunióhoz. Románia a megszállással okozott károkért jóvátételt fizet a Szovjetunióknak. Ezért cserébe viszont a szovjet kormány nem szállja meg Romániát és a második bécsi döntést igazságtalannak tekinti. „Egyetért azzal, hogy Erdély egészét, vagy nagyobb részét a békeszerződéstől függően visszaszolgáltassák Romániának, és e cél elérésére a szovjet haderő a román haderővel közös hadműveleteket kezdjen a magyarok és a németek ellen.”⁴⁴

Nem sokkal később *Románia kiugrási határídeje lejárában* címmel az *MTI Házi Tájékoztatója* ismertette a Reuter hírügynökség írását, amely szerint Antonescu tábornagy számára kezd letelni az idő, hogy Romániát kivezesse a háborúból. „Románia nem élt azzal a kedvező helyzettel, amelyet Molotov szovjet külügyi népbiztos hivatalos nyilatkozata teremtett – amely szerint hajlandó bármely román kormánnyal tárgyalni, hogy az országot a kibontakozás útjára vezesse.”⁴⁵ Ez azt érzékeltette, hogy Románia küszöbön álló összeomlásáról szóló jelentések ellenére inkább a katonai, mint a politika helyzet lesz a döntő. Feltehetőleg a rendszer emberei is tudták, hogy túlságosan is kompromittáltak magukat, sőt, Antonescu is rajta van az oroszok által készített háborús bűnösök listáján. „A szövetségesek Románia számára már elkészítették állítólag a fegyverszüneti feltételeket [...] A feltételekről semmi részlet sem szerezhető be. De könnyen lehet rájuk következtetni Molotovnak abból a kijelentéséből, amelyet akkor tett, midőn a Vörös hadsereg a román határhoz ért, valamint abból a kijelentésből, hogy Sztálin pártolja Erdélynek Romániához való visszatérését.”⁴⁶

44 Fülöp 2009, 79–80.

45 *MTI Házi Tájékoztató*, 1944. április 18. 2679. sz.

46 *MTI Házi Tájékoztató*, 1944. április 18. 2679. sz.

A román vezetés a kivárást választja

Időközben két olyan esemény történt, amely miatt feltehetőleg megtorpant a román kiugrás előkészítése és az Antonescu-kormány a kivárást mellett döntött. Az egyik a Magyarország 1944. március 19-i német megszállása és a háború folytatása mellett kiálló Sztójay-kormány kinevezése volt. A másik Antonescu Klessheimben, Hitlerrel folytatott kétnapos tárgyalásán történt. Március 23-án a Führer tájékoztatta a marsallt Magyarországgal kapcsolatos politikájának megváltozásáról, az ország megszállásáról. Majd négyszemközt megtette azt a bejelentést, amelyre Antonescu 1940. novemberi, első beszélgetésük óta szeretne volna rávenni: hajlandó a 2. bécsi döntés felülvizsgálatára. Hitler a következőket jelentette ki: „A magyar kormány illojális magatartása miatt, és mert sem Románia, sem Magyarország lelke mélyén sohasem fogadta el a bécsi döntést, és miután Olaszország most kivált, Németország nem ítéli célirányosnak, hogy továbbra is a bécsi döntés aláírójaként fungáljon. (A Führer) arra kéri Antonescut, hogy egyelőre senkinek se említse imént elhangzott nyilatkozatát; ő (a Führer) azt adott pillanatban nyilvánosságra fogja hozni.”⁴⁷ Vagyis ezzel a nyilvánosságra nem kerülő, homályos ígérettel kívánta román szövetségének a hűségét biztosítani.

Következő megbeszélésükre alig több mint két héttel a Hitler elleni merényletkísérlet után, 1944. augusztus 5-én került sor. A Führer biztosította a marsallt, hogy meg fogja nyerni a háborút. Antonescu felvetette, hogy a román hadsereget és a népet aggasztja a keleti front helyzete, de ezután azonnal hűségküti tett országa nevében Hitlernek. Mintha azért szúrta volna be ezt a mondatot, hogy ha később szükséges lenne, tudjon rá hivatkozni. „[...] Antonescu kijelentette, hogy azt sem akarja a Führer előtt titkolni, hogy őt magát, a román hadsereget és a román népet aggodalommal töltötték el a keleti front eseményei. A román hadsereget, csakúgy, mint eddig, tisztjeinek és katonáinak hűsége és vitézsége jellemzi. Az évek hosszú során, amióta most már ez a háború

47 Ránki 1983, II. 268.

tart, egyetlen román tiszt és katona sem fordult még soha az államvezetés és az általa követett politikai irány ellen. A román nemzet bolsevistaellenes érzelmű. Ebből adódik az óhaja, hogy tovább harcoljon.”⁴⁸

A román vezetés kivárási politikája mellett szólt, hogy 1944 áprilisa óta, amikor a Vörös Hadsereg átlépte a Prut folyót, a Szovjetunió és Románia közötti 1940 előtti államhatárt, lényeges előrenyomulás nem történt. Azonban augusztus 20-án a szovjet hadvezetés megindította a iași–kisinyovi hadműveletet, amellyel a német–román csapatokból álló Dél-Ukrajna Hadseregcsoportot akarták szétverni. Továbbá Románia elakadt kilépési folyamatát – amelynek előkészítéséről már írtunk – szándékozták felgyorsítani és az átállást kikényszeríteni.

A támadás már a megkezdésének napján szovjet sikert hozott. Csapataik 30 km szélességben és 16 km mélyen áttörték a frontvonalat, miután az azt védő két román hadosztály harc nélkül kiürítette állásait. Másnap, augusztus 21-én a Vörös Hadsereg elfoglalta Iașit, a szovjetek megállíthatatlanul nyomultak előre.

Mint említettük, 1944 áprilisában nemcsak a stockholmi román követ kapta meg a Szovjetunió előzetes fegyverszüneti feltételeit, hanem Kairóban az ellenzék képviselője is. Azonban Antonescuval szemben a király és az ellenzék nem utasította el azt. Vagyis a román politika a szokásos úton haladt, választási kényszer esetén mindkét lehetőség alkalmazására nyitva hagyta az utat. És az sem lehetetlen, hogy egymás álláspontjának hallgatólagos jóváhagyásával. Erre utal, hogy Ion Antonescu már korábban felajánlotta az ellenzéknek: átadja nekik a hatalmat, ha jobb békefeltételeket érnek el, mint ő.⁴⁹

Az ellenzék 1944 májusában elkezdte a kiugrás előkészítését és 1944. június 13–14-én éjszaka megállapodás született arról, hogy augusztus 26-án fegyverrel kényszerítik ki a németekkel szembeni lépéseket. Ezen a megbeszélésen a két párt mellett a Román Kommunista Párt képviselője és a király katonai bizalmasai is jelen voltak. 1944. június 20-án megalakult a fenti három pártot és a szociáldemokratákat is magában foglaló Nemzeti Demokrata Blokk, amely elismerte a királyi Udvar vezető szerepét és elfogadta a monarchia fenntartását.⁵⁰

48 Ránki 1983, II. 358.

49 Idézi L. Balogh 2013., 298.

50 Babucs 2014.

Az átállás

A katonai helyzet azonban felülírta az ellenzék terveit. A iași–kisinyovi hadművelet szovjet sikerei miatt Románia azonnali döntési helyzetbe kényszerült. Ugyanis ekkorra a németek segítségével megszerzett területek elvesztek. Sőt, a Szovjetunió már megszállta fővárosával, Iaşival együtt az egykori Ó-Románia moldvai részét is. További időhúzással azt érte volna el a román elit, hogy Észak-Erdélyért cserébe már nem marad mit felajánlani a szövetségeseeknek.

Az azonnali átállással két értéket tudtak átadni: a román kőolajat, amely ekkor Németország szükségletének 1/3-át fedezte. Azaz elvesztésével nagyban lecsökkenhetett a német légierő és a páncélos csapatok hatékonysága. A másíknak is hadászati jelentősége volt. A román fennhatóság alatt álló Dél-Erdélyen keresztül nagyon rövid időn belül áthaladhattak a szovjet csapatok, Arad térségében kijutva a magyar Alföldre. Így – földrajzi szempontból – a Duna völgyén keresztül megnyílhatott az út Németország szívébe, alternatívát kínálva a Kárpátok áttörésével vagy a Baltikummal szemben.

Ebben a helyzetben a kiugráspártiak számára kapóra jött, hogy 1944. augusztus 22-én a román minisztertanács a háború folytatása mellett döntött, és másnap, 23-án 16 órakor Ion Antonescu miniszterelnök és Mihai Antonescu külügyminiszter kihallgatáson vett részt Mihai I. királynál. Az átállás 26-ra tervezett időpontját így egy hirtelen döntéssel előrehozták.

Maga az akció elég egyszerűen zajlott le. Részleteit egy néhány évvel ezelőtt előkerült jegyzőkönyvből ismerhetjük meg. A király a marsallal megérkezése után azonnal közölte, hogy a kormány olyan helyzetbe hozta az országot, hogy azt csak a harcok azonnali beszüntetése és a németek elkergetése mentheti meg. Az egyetlen vádpont ellene az ország „szétfaragása” volt. Tehát nem a háborúba való belépés, nem a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás és nem is a hatalmas hiábavaló emberáldozat volt a vád, hanem kizárólag az, hogy az Antonescu vezette kormány rosszul döntött, mikor Németországhoz csatlakozott, mert az nem tudta Románia határait garantálni. Egy távirathoz kellett volna a marsallnak külügyminiszterével együtt hozzájárulását adnia, amelyben beje-

lentik a harcok beszüntetését.⁵¹ Mivel azt megtagadták, a király testőrségének parancsnoka, Ion Stircea tábornok letartóztatta őket. Ezután az uralkodó megbízta Constantin Sănătescu vezérezredest nemzeti demokrata kormány megalakításával, amelyben a kommunisták is kaptak egy helyet.

A király a rádióban proklamációt intézett népéhez, amelyben bejelentette, Románia elfogadta a Szovjetunió békefeltételeit, csatlakozott a szövetségesekhez, kijelentette, megvédelmezi az ország érdekeit Németországgal szemben, és semmisnek nyilvánította a második bécsi döntést. Közben a Szeret folyó arcvonalán tizenöt, Kisinyov és a Fekete-tenger között hat hadosztállyal hátra támadták a szovjetek ellen harcoló német csapatokat.⁵²

A kiáltvány – amelyet személyesen olvasott fel – lényege: „Új szövetségeink e diktatórikus rendszer eltörlése, illetve a fegyverszünet megkötése és a román szövetség biztosítása után garantálták, hogy mindazokat az igazságtalanságokat, amelyeket országunk népe ellen elkövettek, jóváteszi. Így az igazságtalan bécsi döntést, amelyet reánk erőszakoltak és amelyet soha nem ismerünk el, minden nemzeti erőnkkel eltöröljük és a bécsi döntés által elszakított Észak-Erdélyünket felszabadítjuk az idegen uralom alól.”⁵³

Nem sokkal később az új, „nemzeti és demokratikus” román kormány is nyilatkozatot tett közzé a rádióban. Legfontosabb állítása szerint mind Moszkva, mind London és Washington elismerte, hogy a román népet a második bécsi döntéssel igazságtalanság érte. „A szövetségesek által elismert sérelemért elégtételt veszünk – tartalmazza a kormány felhívása. – Miután a Szovjet-Unió, Anglia és az Egyesült Államok elismerték ezt a sérelmet lehetségessé válik, hogy megkezdjük a harcot az elszakított Észak-Erdély visszahódításáért. Észak-Erdélyt felszabadítjuk az idegen uralom alól.”⁵⁴ Vagyis nemcsak hátra támadták addigi szövetségeiket, hanem új partnereiket kész helyzet elé állítva, hódítási céllal harcot indítottak Magyarország ellen. Az erdélyi rész viszszerzésének reménye nemzeti egységbe kovácsolta a román társadalmat,

51 Vâlcu-Mehedinți, Mircea 2013.

52 *MTI Rádiófigyelő*, 1944. augusztus 23. 14. sz.

53 *MTI Rádiófigyelő*, 1944. augusztus 23. 16. sz.

54 *MTI Rádiófigyelő*, 1944. augusztus 24. 4. sz.

mozgósította a hadsereget, ezzel végképp lemondva Besszarábiáról.⁵⁵ Lényegében ez járult hozzá a puccs sikeréhez, a Hitler által elrendelt támadások viszszeréséhez.

„A királyi kiáltvánnyal egyidejűleg, augusztus 23-án 22 órakor kiadott hadparancsában a román Nagyvezérkar (*Marele Stat Major*) aznap délután újonnan kinevezett főnöke, Gheorghe Mihail hadosztálytábornok elrendelte a német haderő kiverését Románia területéről, egyben a német és magyar (!) csapatokkal szembeni aktív harctevékenységet Észak-Erdélyben.”⁵⁶ Tehát terveknek megfelelően már azonnal, 1944. augusztus 24-én és 25-én megkezdődtek a román betörések a keleti határainkon keresztül.

Külön érdekessége a bukaresti államcsínynek, hogy a román kommunistákat taktikai okokból – a Szovjetunióval való tárgyalások eredményeinek növelése érdekében – bevonták bizonyos szinten az előkészítésébe, azonban az időpont előrehozásáról elfelejtették őket értesíteni. Így azok nem tudtak részt venni benne, csak a rádióproklamációkból értesültek a megtörténtéről.⁵⁷

Később az egész átállás történetét meghamisították, mintha a baloldal – a kommunista és a szociáldemokrata párt – lett volna az események motorja és mozgatója.⁵⁸ „A letartóztatásokról azonnal értesítették az RKP és a Nemzeti Demokratikus Blokk többi pártjának képviselőit. Még az este folyamán a palotába érkeztek az RKP és az SZDP küldöttei [...] s a Palota képviselőivel együtt azonnal hozzáláttak az előzetesen előkészített politikai és katonai intézkedések gyakorlatba ültetéséhez.”⁵⁹ Ennek a saját „hősiességük” bizonyításán túl még legalább három oka volt. Az egyik ugyanaz, mint a magyarországi kommunista párt esetében. Ugyanúgy mint ők, a román párt is az előző rendszer elmentettjeként határozta meg magát. Vagyis a hitleri Németországgal szövetséget kötött Antonescu-rezsim csak rosszat hozott a románoknak, ellenben a baloldal a Szovjetunió segítségével szociálisan igazságos társadalmat fog felépíteni. A második: ezzel a hazugsággal, amellyel a jó oldalra helyezték el magukat, ami

55 Kőő, 2019.

56 Ravasz 2002, 15.

57 Ravasz 2002, 15.

58 Legrészletesebben magyar nyelven: Ceaușescu–Constantiniu–Ionescu 1986.

59 Simion–Covaci 1974, 46–47.

ellen harcoltak, az csak a rossz oldalon lehetett. Vagyis legfőbb ellenségük, addigi szövetségesük, aki ellen azonnal megindították a háborút, az Észak-Erdélyt „elrabló” Magyarország a propagandájukban egy szintre kerül a náci Németországgal. „A kommunista párt és a többi demokratikus nemzeti erő mozgósító szavára a hitlerista megszállók elleni harcba a legkülönbözőbb társadalmi kategóriákhoz, szakmákhoz és korosztályokhoz tartozó állampolgárok kapcsolódtak be; mindannyiukat a hazaszeretet fűtötte s egyazon eszmény lelkesítette: a harc a hitlerista-horthysta megszállók kiűzéséért a haza földjéről, Erdély északi részének felszabadításáért, a teljes nemzeti függetlenség és szuverenitás visszanyeréséért.”⁶⁰ Így sorakozott fel – az utólagos történelemhamisítás szerint – a kommunista párt vezetett baloldal mögött az egész román társadalom a közös ellenség, a hitlerista-horthysta Németország és Magyarország ellen. És ez az állítás azt is tartalmazza, hogy mindkét ország azonos ideológiai alapon áll, tehát mindkettő ellen egyforma bánásmód szükségeltetik. A harmadik ok szerint a jó oldalon állók küzdenek a magyarok és a németek ellen, tehát velük szemben háborút indítani Észak-Erdély megszerzéséért erkölcsös, etikus és jogos lépés.

A később, 1944. szeptember 12-én aláírt román fegyverszüneti egyezmény 19. pontja szerint: „A szövetséges kormányok a bécsi döntőbírótság határozatát érvénytelennek tekintik és beleegyeznek abba, hogy Erdély (az egész, vagy nagy része) Romániához visszacsatoltassék. Ezt a békeszabályozás alkalmával kell eldönteni, emellett a szovjet kormány beleegyezik abba, hogy ennek a célnak az elérésére a szovjet csapatok Romániával együtt vegyenek részt a Németország és Magyarország elleni hadműveletekben.”⁶¹

Vagyis Magyarország egy részének meghódítása céljából minden jogalap nélkül összeesküvést szőtt és szerződést kötött két kívülálló ország. Tehát a háború következő időszakában a Szovjetunió Románia oldalán küzdött Észak-Erdély elfoglalásáért. Magyarország pedig Németország segítségével honvédő háborút folytatott országunk területi épségének megvédéséért.

60 Simion–Covaci 1974, 76.

61 A román fegyverszünet. *Igaz Szó*, 1944. szeptember 19. 3.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babucs 2014.** Babucs Zoltán: *1944. augusztus 23. A román átállás napja*. <https://itthon.transindex.ro/?cikk=24150>; a letöltés időpontja: 2021. augusztus 4.
- Ceașescu–Constantiniu–Ionescu 1986.** Ceausescu, Ilie – Constantiniu, Florin – Ionescu, Mihail E.: *Kétszáz nappal korábban. Románia szerepe a második világháború megrövidítésében*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986.
- Fülöp 2009.** Fülöp Mihály: A román kiugrás és fegyverszünet. In: Pál Lajos (szerk.): *Századok füzetek 2*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009. 63–98.
- Kerekes 1963.** Kerekes Lajos: Bánffy Miklós politikai küldetése Romániába 1943-ban. *Történelmi Szemle*, 6. (1963) 2. sz. 259–261.
- Kőő 2019.** *Erdélyért feláldozták Besszarábiát. Beszélgetés Kőő Artúr történésszel*. <https://magyarnemzet.hu/belfold/2019/08/erdelyert-felaldoztak-besszara-biat>; a letöltés időpontja: 2021. augusztus 4.
- L. Balogh 2006.** L. Balogh Béni: A magyar–román viszony és az erdélyi kérdés 1940–1944 között. *Korunk*, 17. (2006) 2. sz. 4–10.
- L. Balogh 2007.** L. Balogh Béni: Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940–1944 között. *Századok*, 141. (2007) 1. sz. 3–27.
- L. Balogh 2008.** L. Balogh Béni: „Aki meg akarja nyerni a háborút...” Béke-előkészítés Romániában a második világháború idején. *Múltunk*, 53. (2008) 4. sz. 312–320.
- L. Balogh 2013.** L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013.
- Major 1984.** Major Zoltán (közli): Bánffy Miklós irathagyatéka. In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve. III*. 1983. Budapest, 1984. 214–237.
- Mezei 2001.** Mezei Géza: *Befolyás vagy hegemonia? A háború utáni rendezés Kelet-Közép-Európában*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- Olti 2007.** Olti Ágoston: A román béke-előkészítő bizottság tevékenysége (1944–1946). *Századok*, 141. (2007) 1. sz. 29–55.
- Ránki 1983.** *Hitler hatvannyolc tárgyalása. 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette Ránki György. I–II. k. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

- Ravasz 2002.** Ravasz István: *Erdély ismét hadszíntér 1944. Szovjet–német és román–magyar párhuzamos háború Magyarországon*. PETIT REAL Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Simion–Covaci 1974.** Simion, Aurică – Covaci, Maria: *Az 1944 augusztusi nemzeti antifasiszta fegyveres felkelés*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1974.
- Süle 1990.** R. Süle Andrea: Románia politikatörténete 1944–1990. In: Hunya Gábor (szerk.): *Románia 1944–1990*. Atlantisz Kiadó (Medvetánc), 1990. 199–294.
- Szabó–Számvéber 2002.** Szabó Péter – Számvéber Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943*. Puedlo Kiadó, 2002.
- Szabó–Számvéber 2003.** Szabó Péter – Számvéber Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945*. Puedlo Kiadó, 2003.
- Vâlcu-Mehedinți, Mircea 2013.** Így tartóztatták le Ion Antonescu marsallt. <https://www.maszol.ro/index.php/hatter/16690-igy-tartoztattak-le-ion-antonescu-marsallt>; a letöltés időpontja: 2021. augusztus 4.
- Vígh 1984.** Vígh Károly: *Ugrás a sötétbe*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- Vita 2014.** Vita Sándor: *A Hiteltől a Tisztelt Házig. Visszaemlékezés. Napló (1943–1944). Országgyűlési beszédek*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Hunyadi Attila Gábor. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2014.

KINDA ISTVÁN

GAZDÁLKODÓI MAGATARTÁSOK SZÉKELYFÖLDÖN A XIX–XXI. SZÁZADBAN

KIVONAT: A székelyföldi gazdálkodói attitűdöket és a földdel szemben tanúsított magatartásokat az elmúlt másfél évszázad történéseinek fényében vizsgálva megállapítható, hogy a kollektivizálás előtt a földhöz való feltétlen ragaszkodás, a közös gazdaság időszaka alatt a közös vagyon maximális kihasználása volt az általános tendencia, az 1989-es rendszerváltozás után pedig a magángazdaság restaurációjára tett törekvések emelhetők ki, míg az Európai Unió gazdaságpolitikai berendezkedése után ismét a gazdaságtól való kényszerű visszalépés figyelhető meg a földművelő tömegek viszonyulásmódjában, ám azzal párhuzamosan egy szűk réteg agráripari szakosodása emelhető ki. Úgy tűnik tehát, hogy ezeknek az alapvetően földhöz kötődő székelyföldi közösségeknek az egyes korszakokban az újabb és újabb politikai-makrogazdasági stratégiák miatt a föld iránti hagyományos ragaszkodása állandó változó – ez pedig egyes esetekben oda vezetett, hogy a családnak nemzedékeken át kenyeret adó földektől a hátrányos agrárpolitikák miatt megszabadulni kényszerültek. Annak az ágazatnak a szereplői, amely a régió gazdasági stabilitását jelenthetné, az utóbbi évszázad kiszámíthatatlan gazdasági körülményei közepette máig hatóan többnyire szenvedő alanyokká, többszörösen kisemmizett áldozatokká váltak.

KULCSSZAVAK: gazdálkodói magatartás, gazdaszellem, agrárpolitikák, bizonytalanság, változás

Bevezetés

A földművelői hagyományokkal rendelkező székelyföldi kistérségek¹ közösségeinek gazdasági viselkedését, a családok gazdaságközpontú mentalitását, földdel és munkával kapcsolatos attitűdjét a XIX–XXI. századi történelmi átalakulások, a változó nemzetiségi és gazdaságpolitikák ritka esetben támogatták, többnyire inkább felforgatták, kényszerpályára szorították. A kutatás azt az előfeltevést járja körül, hogy az elmúlt másfél évszázadban a székelyföldi életvilágokban végbement makroszintű gazdasági-társadalmi változások leírhatók a tulajdonváltás különböző fázisaiként.² Ezen túlmenve már a tulajdonváltási szándék, a tulajdonhoz és a földhöz való ragaszkodás, a kötődés mértéke is ki-mutatható és elemezhető azoknak a történéseknek a hatásaiként, melyek megrengették a földművesek földbe vetett bizalmát.

Évszázadok óta köztudott, hogy a hagyományos falusi életmódban és értékrendben a földbirtok központi szerepet játszik. Az agrártársadalom alapvető strukturái mind a föld köré szerveződnek: a család, a kapcsolatháló rendszerre, az értékrend, az üzemszerkezet, a fogyasztás, a kognitív ismeretek stb.³ A székely ember föld általi meghatározottsága még erősebb, hisz itt a föld és az ember kapcsolata történelmileg elmélyített: a szabad székely a korábbi századokban is saját magának művelte a földet. A székely ember „nagyon jól tudja, hogy a föld minden birtokok között a legkevesebb jövedelmet ad; de az a meggyőződése, hogy ennél biztosabb vagyon a világon nincsen”⁴ Ez a magyarázata annak, hogy „minden egyebek között a legszivósabban ragaszkodván a fekvőséghez, ha mindjárt csak néhány négyszögöl jutott is osztályrészül, azt természetben követelte ki”⁵

1 A terepkutatás Háromszék, Marosszék és Udvarhelyszék településeire fókuszált, a többi tájegységből közvetett információk álltak rendelkezésemre. A dolgozatban tett megállapításaim a történelmi Székelyföld egészére értendők.

2 Vö. Gagyí 2007, 9.

3 Szabó 1997; Balogh 2002, 180.

4 Kozma 2008, 90.

5 Kozma 2008, 152.

A népi gazdálkodás néprajzának nagy klasszikusai az átányi kutatás idején felfigyeltek arra, hogy a falusi gazdálkodásban nem a pénz és egyéb vagyon, hanem a föld a legállandóbb és a legbiztosabb tényező. A termést tönkretetheti az aszály, az árvíz, a fagy vagy a jégverés, az állatok elpusztulhatnak, a pénz elértéktelenedhet, de a föld termőereje megmarad, abból új gazdaságot lehet felvirágoztatni: „Ha háza van az embernek az jó, de a ház sose ad az embernek földet. A föld az ad házat, ad mindent.”⁶ Az átányi gazdák egyenesen *élő föld*nek nevezték a rendszeresen művelés alá fogott területet, nemcsak azért, mert folyamatosan termőre van fogva, hanem azért is „élő föld, mert abból lehet élni, az élet azon terem”⁷

A társadalom nagyobb része számára tehát a föld volt a legfontosabb tulajdon, a föld és az annak termőképességére épülő állatállomány együttesen fejezte ki a család gazdasági erejét, önállóságát, társadalmon belüli státusát. A gazdasági magatartások mögött ugyanis társadalmi szándékok is meghúzódtak: a rang és a presztízs kifejezése, közvetítése a közösség irányába.⁸

1867–1920.

Székellyföldön a XIX–XX. század fordulóján óriási problémát jelentett az örökösödési szokásokra visszavezethető és a sokgyermekes családok miatt felerősödő birtokaprózódás. A XIX. század végén és a XX. század elején több átfogó kísérlet is zajlott a földek tagosítására, a határ különböző részein elszórt apró parcellák újramérésére és egybevonására. Ez azt feltételezte, hogy a nadrágszjiparcellákat újraosztva egy-egy gazda földjét egy darabban mérték ki a művelés megkönnyítése céljából. A röghöz kötött gazdálkodói hagyományok, az örökölt és vásárolt földekhez való ragaszkodás és egyéb félelmek is vitákat eredményeztek, hátráltatták a folyamat véghezvitelét. Az egységes parcellában történő földkimérés ellen szólt az a racionális elv is, hogy az egy dűlőben fekvő vetéseket

6 Fél–Hofer 1967; Fél–Hofer 1997, 19.

7 Fél–Hofer 1997, 20.

8 Vö. Gegesi–Nagy–Székely 2002.

egy esetleges jégeső tönkretelthette, s ezáltal az egész évi megélhetés került veszélybe, a kisebb gazdák pedig attól tartottak – és amint később beigazolódott, jogosan –, hogy a befolyásosabb nagybirtokosok maguknak szerzik meg a jobban termő földeket.⁹

A gazdasági élet feszültsége az iparosodás és az urbanizáció révén kinyíló falusi életvilágokban felerősödött, s fokozatosan felbomlott a székely települések hagyományos rendje, értékrendszere, belső tekintélyelvű társadalma. A háború nagyfokú anarchiájával szembeesülve a hagyományos életvilágok bomlása végérvényessé vált.¹⁰

1920–1940.

A trianoni döntés értelmében Magyarországtól elszakított székelyföldi településeken a román politikai fennhatóság alá kerülést a többségi székely lakosság etnikai villongások és gazdasági drámák soraként élte meg. A térség mezőgazdaságában a legnagyobb változást az 1921-es földreform hozta, mely azonban nem változtatta meg alapvetően a korábban domináns – kisbirtokokat jelentő – földtulajdon-szerkezetet, sőt, még tovább darabolta a birtokokat, ráerősítve az örökösödéssel amúgy is bekövetkező birtokelaprózódásra.¹¹ A román kormány 1921. július 30-i erdélyi földbirtoktörvénye jelentősen hozzájárult az argántársadalmat sújtó válságok kialakulásához. Az intézkedések a román társadalmat is megosztották, lényegében a korszak legnagyobb konfliktusforrásainak egyikévé lettek. A gazdasági nacionalizmus jegyében egyes intézkedések az újonnan szerzett területeken kifejezetten a nemzeti kisebbségek ellen,¹² a magyar nagy- és középbirtokosok, valamint a kisebbségek közintézményei ellen irányultak. Kisajátították a magyar egyházak birtokállományának 84,5%-át, valamint a székely közbirtokosságok legelőit, erdeit,

9 Vö. Bartos 2000, 43–44.

10 Erről tanúskodik a háromszéki Zaboláról a frontra került Ferenc tüzér számos levele is. Lásd Bereczki–Pozsony 2016.

11 Vö. Tóth-Bartos 2016, 572.

12 Tóth-Bartos 2016, 542.

sőt, a székelyek számára fontos jövedelmet adó ásványvízforrásokat is államosították.¹³

Míg Európa más részein már régóta a teljes vetésforgót alkalmazták, Székelyföldön az 1930-as években számos település határhasználatában visszaköszön az ugaroltatás, amely alapvetően meghatározta a falusi üzem struktúráját, ügyviteli formáját. Ez a határhasználati forma a közösség ellenőrzése alatt állott, s a tagosítás szükségessége mellett a legfőbb akadálya volt a korszerű gazdálkodás kibontakozásának.¹⁴

A két világháború között a falusi családi gazdaságok többségére Magyarországon és Erdélyben is az ugarhagyó gazdálkodás, a biztonságra törekvő, szükségletközpontú, mindent termelő stratégia volt jellemző.¹⁵ A határ művelési rendszerét hagyományosnak – azaz abban a korban már rég meghaladottnak – számító eljárással nagyjából 1935-ig ugarrendszerben művelték, mely háromnyomásos földgazdálkodást jelentett: a háromba osztott határrészből egyidejűleg csak kettőn termeltek, egyet mindig pihentettek. Ez úgy volt a leginkább megvalósítható, hogy az őszi gabona, a rozs és a búza egyik határrészbe volt vetve, a másik határba tavaszi növénykultúrákat tettek a földművelők, ezért a helyiek őszhatár és *tavaszhatar* néven emlegették ezeket. A műveletlenül maradt ugart a község tagjai egyenlően használhatták, a föld pihentetése mellett ekkor került sor a trágyázására is, hiszen ezt a területet megnyomatták az állatokkal (vö. *nyomásos rendszer*), ide terelték ki a libacsordát, a juhokat és a szarvasmarhákat, amelyek megszabott sorrendben követték egymást a területen.

A székelyudvarhelyi *Tanítók lapjában* 1923-ban Szőrnyű Béla riasztólag fogalmaz a székelyek gazdálkodási fejlettségéről a *Gazdasági Népinevelés a jövő népinevelése* című cikkében: „Mi még nem ismerjük a növény anyagfeldolgozó menetét, a táplálékkivonó képességét s ezért félszeg, nyomorék minden művelésünk. Mi nem tudunk még talajt és növényt összeválogatni, vagy kellően trágyázni. Mi nem ismerjük a növény tápsó szükségleteit s főleg, hogy föld és trágyanemek, valamint a termelt növény összeférnek-e. Mi még azt sem tud-

13 Pozsony 2012, 82.

14 Kotics 2006, 34.

15 Vö. Oláh 1997, 76.; Kotics 2006, 23–24.

juk, hogy amiért a disznó disznó, azért nagyon kényes állat. Nálunk még pörök származnak abból, hogy a drága értékes trágyalé egyik szomszédtól a másikig folyik. Könyvet lehetne ezekről írni. De akkor is csak oda lyukadunk ki, hogy a népnevelést gyorsan és gyökeresen reformálni kell.”¹⁶

Az eszközpark lassú fejlődése mellett a földműves tradíciójában az aprólékos, emberi léptékű művelésre korlátozódó kézi munkavégzésnek volt a legnagyobb presztízse, ez számított a legpontosabb és leghasznosabb tevékenységnek. A kis tételben termelő gazdák az aratást a kasza megjelenése után még évtizedekig sarlóval végezték a kalászkok védelme, a gabonaszemek ellenőrizhetősége miatt. A sarlós aratás után ugyanis nem volt elhullott kalász, a kaszás betakarítás után viszont már fel kellett gereblyézni a tarlót, s az így összegyűjtött gabona mennyiségére utal, hogy azt szintén kalangyába rakták. Havadon „Ozsváth Lászlóné (70 éves) elmondja, hogy amikor 1928 nyarán férjével aratni ment, a férje kaszával vágta a rendet, s ő kötözte. Délelőtt kiment az aratásba az apósa is, hogy megnézze a kaszával való munkát. Amikor meglátta, hogy a fia a levágott rendet reádönti a lábon álló búzára, így kiáltott fel: »Tedd le a kaszát, te. Hát kenyér nélkül akarsz hagyni?!« Ők csak 1934-től, apósa halála után kezdtek ismét kaszával aratni.”¹⁷

1940–1944.

A *kicsi magyar világ* szűk négy esztendejében a korábban két évtizedig tartó nemzetiségi elnyomás után – a háború ellenére – a települések rövid idő alatt gyors fejlődésnek indultak, bár a székelyföldi gazdák jelentős modernizációs deficittel szembesültek az anyaországiakhoz képest.¹⁸ A fokozatosan helyreálló politikai keretek között a korábban kialakult intézményhálózat tovább bővíthetett. Észak-Erdélyben még 1920-ban alakult meg a szövetkezeteket tömörítő, kolozsvári székhelyű „Szövetség” Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központja.

16 Róth 2004, 133.

17 Nagy 2002, 15.

18 Lásd Oláh 2008, 10.

1940-től újraalakultak a Hangya szövetkezetek. Az Erdélyrészi Hangya Szövetkezetek keretében főleg hitel- és tejszövetkezetek, valamint fakitermelő szövetkezetek működtek, a fogyasztási szövetkezetek többsége a Hangyához tartozott. Ezek a központok állami támogatással tudtak építkezésekhez fogni, berendezéseket beszerezni, valamint megszervezni a székelyföldi áru – zöldség, gyümölcs, kézműves termékek – felvásárlását.

A helyi gazdálkodás a nehézségek ellenére is láthatóan megpezsdült és fellendült, a gazdák többsége gyarapodásnak indult. Ezüstkalászos, aranykalászos gazdatanfolyamok szerveződtek Székelyföld-szerte. A helyi gazdakörök magyar állami támogatással szervezték tanfolyamaikat, a téli mezőgazdasági oktatást, az állat- és terménykiállításokat, valamint a különböző versenyeket is.¹⁹ A kormány Székelyföld térségét az ipari burgonya termelésére szándékozott átállítani, Háromszéken például 20 tonna ipari burgonyavetőmagot osztott ki az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület.²⁰

A terményskálán főleg az egyre intenzívebben termesztett burgonya, kukorica, cukorrépa, napraforgó, len szerepelt. Periódusunkban a hagyományos eszköz kultúra is modern kigépekkel gyarapodott. Ekkor jelentek meg a kapálógépek, ekére szerelt túratók, a lóvontatású pergetők, amelyek mind a termelési hatékonyságot, mind pedig az időkihasználást fokozták. Oláh Sándor érdekes kutatási adatot közölt ezeknek a minőségét illetően: 2001 tavaszán még egy csíki falu határában egy gazda azzal a lóvontatású Kühne vetőgéppel dolgozott, melyet az 1940-es években vásárolt, hiszen a géppel a tulajdonos szerint „még mindig kitérő, pontos munkát lehet végezni”.²¹

Nem csupán pozitív intézkedések idéztek elő változásokat a székely településeken. A budapesti centralista politika nem volt tekintettel a székely falvak gazdasági, társadalmi és kulturális hagyományaira, az itt élők gondolkodásmódjára. Székelyföld mostoha természeti adottságainak figyelembevétele nélkül pedig ugyanolyan adókat vetettek ki az itteni gyengén termő földekre, mint az alföldi termékeny birtokokra. Ez azt eredményezte, hogy már 1942-ben

19 Demeter 1942; lásd még Pozsony 2012, 88.

20 Tóth-Bartos 2006, 109–110.

21 Oláh 2008, 86.

azt tapasztalták a gazdák, hogy a románok adóinál is magasabb összegeket kell befizetniük az államkasszába.²²

A nehézségek felemlegetése mellett az idősek arra emlékeznek, hogy legfőbb erény a becsületesség, a kiszámíthatóság és a hatékonyság volt. A későbbi korokban – az orosz hadifogság, a szocializmus, majd az 1989-es rendszerváltás után – mindig a *kicsi magyar világ* erkölcssei és a korszakban elért gazdasági sikerek szolgáltak referenciaként azoknak, akik megélték azt az időszakot.

1944–1965.

Romániának a szövetséges hatalmak oldalára történő átállásával a 2. világháború eseményei váratlan fordulatot vettek: 1944. szeptember 8-án a szovjet és a román csapatok a Kárpátok hágóin keresztül bevonultak Háromszékre. A velük érkező, valamint a helyi románok, maguk mögött tudva a katonai támogatást, igyekeztek minél előbb új közigazgatást felállítani.²³ Ezzel kezdetét vette a székely közösségek életét leginkább felforgató „népi demokrácia” időszaka. Az új román időszámítás a székely társadalomra gyakorolt hatásai mellett a székely gazdálkodó életforma szétzilálását hordozta magában. Az 1948 és 1952 közötti évek alatt az országot egy hihetetlenül erőszakos „forradalom” során alapjaitól újraszervezték.²⁴

A kommunista párt hatalomátvételével a korábbi birtokszerkezet teljes átalakítását, annak homogenizálását és teljes államosítását jelölték ki az ország számára.²⁵ Szinte másfél évtizedig, 1949 és 1962 között tartott kisebb-nagyobb intenzitásokkal az a folyamat, melynek során az egyéni földbirtokok magánkézből kikerülve tagosításra kerültek, majd a települések nagy részén – a hatalmi erőfeszítéseknek köszönhetően – egy néhány évig tartó közös használat után termelőszövetkezetekbe koncentráltak.

22 Pozsony 2012, 86–87.

23 Nagy–Vincze 2003, 35.

24 Veress 2001, 124.

25 Bottoni 2008.

A gazdálkodás újrendeződésének folyamata az egyik kisemmizett háromszéki földesúr szerint a következő forgatókönyv alapján történt: „Ugye, akkor kezdték a nép kívánságára a kollektivizálást; a gazda felajánlja a földjét, a gazdasági felszerelését, az állatokat a közösnek. Ingyen elvesznek mindent, mert addig nem tudta, mit, hogy kell csinálni. Majd a közös munka, majd az megtanítja! Akik megérték, el is jutottak a Ceaușescu-féle aranykorszakba. Ahogy akkor mondták, közös akarattal léptek be.”²⁶

A rendszernek néhány hét leforgása alatt sikerült a gazdák földdel szembeni attitűdjét megváltoztatnia, a föld értékebe vetett hitet megtörnie. A közös gazdálkodási formába történő kényszerítéssel kezdetét vette a gazdálkodói morál lezüllése, a földművesek a földtől fokozatosan megundorodtak. Mindössze két héttel a közös gazdálkodás bevezetése után úgy nézett ki egy-egy falu, mintha elköltözött volna lakóinak nagy része: a mezőn senki nem dolgozott, mindenki visszahúzódott a belső életvilágába, nem volt hajlandó dolgozni az immár közössé vált földeken.²⁷ „A magyar világba s a régi román világ idején telepített szőlősök egy része tönkrement. A kollektív idő alatt s a társas alatt, mikor a gazdaság átvette, akkor.” (Havadtő, saját gyűjtés.)

Akik mégis megszervezték az ímmel-ámmal végzett tevékenységeket, nagyfokú inkompetenciáról tettek tanúbizonyságot – korábban föld nélküliek vagy éppen dologkerülők lévén nem rendelkeztek még egy családi gazdaság méretű üzemszervezet működtetésének az ismereteivel sem, így sokszor kudarcos volt egy egész község földjeinek a termelési eredménye. Mivel a gépállomások új technikai csodáit, a traktorokat a lehető legtöbb területen használatba vették, nem voltak tekintettel a természetföldrajzi adottságokra – gépi szántással felforgatták a szivályos, vad talajt, ennek eredményeként a következő évi termés siralmas lett.

Az 1950-es évektől kezdődően a falusi életvilágok széles körű kiszolgáltatottsága és kizsákmányolása azt eredményezte, hogy feladták a magángazdálkodói magatartásokat. Ipari munkavállalással egyre többen kerültek át a rend-

26 A háromszéki földbirtokosok kitelepítése. Beczásy István visszaemlékezése. (Részlet.) Dálnok – Sepsiszentgyörgy, 1949. március 2. – 1950. szeptember 23. Közli: Vincze 2003, 129.

27 Máthé 2008, 166.

szer fogyasztói oldalára, miközben munkájukért pénzt, komfortosabb lakhatási körülményeket, kényelmesebb, szabadidőt is magába foglaló életet kaptak. A városokra és bányavidékekre irányuló elvándorlás mellett a falvakon maradtak is változások sorát éltek meg. A gazdasági bizonytalanság közepette a földművesek meginogtak abbéli meggyőződésükben, hogy a vagyon betonbiztos formája a földbirtok, amely az inflációt és a pénzcserét is képes kivédeni. A falusiak visszaemlékezése szerint az 1950-es években feltűnően sok földterület cserélt gazdát, akik eladták, attól féltek, hogy az állam amúgyis elveszi, akik a hírek ellenére mégis ebbe fektették pénzüket és bizalmukat, a magántulajdon szentségében reménykedtek. Utóbbiak végül nagyot csalódtak, összes földbirtokukat be kellett adniuk a közösbe.²⁸

A kiváló termőterületekkel rendelkező Háromszék gazdatársadalma 1959-ig nagy árat fizetett a változások kasszájába. „Az egykori, mezőgazdaságilag elmaradott Felsőháromszék földjein, ahol közel 2000 földnélküli földműves család élt, ma 14 virágzó kollektív és 42 társas gazdaság hirdeti az új élet, a szocialista mezőgazdaság győzelmét. Négy kollektivizált és 29 teljesen szövetkezesített falu van a rajonban. [...] A pártszervezetek politikai munkája, valamint a meglevő szocialista egységek példamutatása eredményeként Zabola, Kisnyújtód, Haraj, Poján, Tamásfalva, Szörcse, Csomakörös és Bélafalva dolgozó földművesei is összterületükkel a közös gazdálkodás mellett döntöttek.”²⁹

Ha nem sikerült is feldolgoznia a gazdáknak a földek elvesztését, azzal szembesültek, hogy a birtok megmunkálásának gondja már nem az övék, s figyelmük, energiájuk a határból fokozatosan a kapun belüli portára összpontosulhatott, a mindennapi életkörülmények kényelmesebbé tételére koncentrálhattak, és ez egyre inkább adaptálni kezdte a városon látott mintákat, elemeket. A felülről szervezett társasok és kollektívek közös vagyonkezelése a társadalom legalsó kategóriáiból kinevezett vezetőség láttán már kezdettől fogva egyértelműsítette, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek gyors visszabillentését fogja szolgálni, a vagyont összekuporgató földművesek kárára. Válaszreakcióik természetesnek is hatottak, a vagyontépés újabb formájaként hódított teret a munkaerő-visszatartás, az el-

28 Bodó 2004, 18.

29 *Vörös Zászló*, VIII. évf. 100. (2310.) sz. 1959. április 29. 1. oldal.

vándorlás stratégiája, a közös javak titkon történő megdezsmálása, az osztások alkalmával a minél nagyobb arányban történő részesedés, továbbá a kerthelyiségek, a kapálnivaló répa- és kukoricaföldek kimérésekor minél jobb parcellák megszerzése, a határról történő lemondással a beltelek és a kert kiemelt gondozása,³⁰ valamint a házépítés. Hosszú évtizedekre meghatározta például a falusi porták képét az a rendelkezés, amely a falunak is városias jelleget kölcsönzött: előírta, hogy május 1-jére a házak elejét ki kell meszelni, a kifolyó trágyalevet eldugni, az utcát megseperni. Székelyföldön sokfelé mindmáig a porták tavaszi szépítését ennek szellemében a meszelt járdaszegélyek jelzik.³¹ Más földrajzi területekről is azt jelzik a kutatások, hogy a közös gazdálkodás bevezetésével gyökeresen megváltozott az értékszemlélet a gazdálkodók esetében. Míg a földművelő, állattartó gazdáknál az állatállomány és a gazdasági épületek karbantartása sokszor előbbre való volt, mint a lakóházé, a termelőszövetkezetek megalakulásával a gazdasági épületek nagy része kihasználatlanul maradt, s így az értékorientáció súlypontja fokozatosan áthelyeződött a lakóház korszerűsítésére, csinosítására.³²

1965–1989.

A közös gazdálkodást megelőzően a magángazda nemcsak fogyasztói, de termelői mentalitással is rendelkezett, beruházott, tartalékol, ápolta földjét, állatait, ültetvényeit, amelyeket sokszor magánál is előbbre valóként kezelt. Ezzel ellentétben a téesztagot már tipikus bérmunkás-mentalitás jellemezte, aki megfelelő ösztönző és szankcionáló mechanizmusok hiányában munkáját elhanyagolta, kihúzta magát a munkálatok alól, lógott, az állatokat nemtörődöm módon látta el. A téesztag gondoskodó magatartása a háztájira korlátozódott, ahol többé-kevésbé a korábbi mentalitás szerint gazdálkodott. Az 1960-as évek folyamán Ceaușescu nem véletlenül követelt minduntalan „gazdaszellemet” minden dolgozótól.³³

30 Gagyi 2007, 12.

31 1951. IV. 25. Máthé 2008, 86.

32 Lásd Jávör 1978, 308–309.; Balogh 2002, 210.

33 Hunya 1990, 112–113.

Ugyanígy az időhasználat terén is elkülönült a magáncélra és a közösségi célra fordítható időkeret felhasználtsága. Paládi-Kovács Attila rámutat, hogy a szocializmusban az emberek nemcsak a javakat, de az időt is ambivalens módon kezelték: a családi gazdaságra fordított időt megbecsülték, igyekeztek a legjobban kihasználni, hisz az időpazarlással önmagukat károsították volna, míg a kollektivisták, az ipari alkalmazottak és az állami tisztviselők szívesebben „lopták az időt”, valahogy eltöltötték az alkalmazotti szférában.³⁴

A kommunizmus idején az országos viszonylatban egyre súlyosodó mezőgazdasági helyzettel párhuzamosan ment végbe a városi ipari centrumok ajánlotta munkahelyek falusi népességgel történő feltöltése, amelynek megvalósulásához a térszben dolgozó középkorú és idős generáció is jelentősen hozzájárult a fiatalabb nemzedék agráriumból való *kimenekítése* révén. A 60-as évekre ugyanis már jelentősebben eltávolodott egymástól a termelészövetkezetben dolgozó falusiak és a városi munkások jövedelme, mint az 50-es években.³⁵

A kommunizmus kiteljesedésével a magánföld tulajdonjoga nem jelentette az afölötti szabad rendelkezést, hiszen tilos volt az adásvétel, a törvények és a politika egységes állami földvagyonot emlegettek, lényegében kvázi tulajdonról lehet beszélni ebben a szakaszban.³⁶

A termelés országos szintű erőltetett fokozásával az 1970-es évek végén, de hangsúlyosabban az 1980-as években a kollektívben dolgozó falusiak részese-
dési kvótája drasztikusan lecsökkent. Egy visszaemlékező állítása szerint „már irtóztunk, mikor jött az aratás, a saját földünkön megtermelt gabona ment Vársárhelyre a vagonba” (Kelementelke, saját gyűjtés). A részese-
dési kulcs a kezde-
ti igen jövedelmezőnek ítélt 20%-ról fokozatosan 15%-ra, majd később 7%-ra csökkent, ellehetlenítve az itt dolgozók életét, akik lényegében arra kényszerültek, hogy a saját földjükről lopjanak. A lopások visszaszorítására tett intéz-
kedések közt az is előfordult, hogy a mezőt kettészelő vasútnál betakarodáskor Marosvásárhelyről kirendelt katonasággal ellenőriztették a határból hazatérő falusiakat. A szükség mértékét jól kifejezi, hogy a lajbi alá dugott vagy a vize-

34 Paládi-Kovács 2001, 145–146.

35 Hunya 1990, 113.

36 Lásd Hunya 1990, 102.

lató szemek és kezek elől a harisnyába, melltartóba elrejtett néhány cső kukoricáért hajlandók voltak megkockáztatni a tettenérés veszélyét és a büntetést is. Az apránként, csövenként összehordott kukoricát ugyanis később különféle hiánycikkekre, eszközökre, textíliákra vagy kézimunkákra (fonott kosár, szék) lehetett cserélni a környéken házaló, *feketéző* cigányoknál, ezért az asszonyok és gyermekek a kukoricacsövek különböző módú kényelmetlen csempészését is képesek voltak vállalni.³⁷

A termelőszövetkezet közös földje és a három évtizedes közösben végzett termelői munka a magángazdasági ambíciókat és gazdálkodási perspektívákat minimálisra tompította. Legtöbben ugyanis nem hittek már abban, hogy lehetőség nyílik a kollektivizálás előtti állapotok legalább részleges restaurációjára. Az 1970-es évektől kezdve a fiatalok az iparosodó környékbeli városok gyáraiban keresve munkát végérvényesnek hitték eltávolodásukat a termőföld és a gazdálkodás vonzásától. A kialakuló elsőgenerációs városiak szélesedő társadalmában polgárisuló életvitelük révén a mindennapok szintjén lassan eltávolodtak az alacsony megbecsültségű, nehezebbnek tartott és alacsony (terménybeli) juttatásokat feltételező falusi életformától, anélkül azonban, hogy megszakították volna a kapcsolatot a falun dolgozó időssekkel, akiket rendszerint hétvégén látogattak és segítettek.

1989–2007.

A kelet-európai diktatórikus kommunista rezsimek felbomlásával olyan gazdaságpolitikai helyzet állt elő, hogy – több évtizedes kihagyás után – újra lehetővé vált a gazdálkodás kisüzemi keretek közötti folytatása.³⁸ A gazdálkodói magatartások és beállítódások az új keretek között egyénenként és közösségenként is más-más módon jelentek meg.

A székelyföldi falvakon a hűtlenül kezelt közös vagyonszéthordása már 1989. december 22-én délután, tehát még a forradalom végkimenetelének meg-

37 Kinda–Peti 2006, 213–214.

38 Veress 1999; Cartwright 2001; Kotics 2006, 8.

ismerése előtt elkezdődött.³⁹ Ez a gyűlölt rendszer ellen kitörő bosszúállás egyre több igénylőt felvonultató önbíráskodásszerű akciók keretében valósult meg. A kollektív és állami gazdaságok elleni fellépés a hanyatló korszak helyi aktorainak, az idegen származású mezőgazdasági szakembereknek a támadásával indult: az ő esetükben a felbőszült falusiak nem találták magukat szembe egy rokonsági rendszeren belüli szolidaritással,⁴⁰ míg a helyi pártapparátus és végrehajtó szervek emberei köré a kiterjedt kapcsolathálójuk és a vérségi kötelékek vontak védőhálót. Ez utóbbiak lehettek azok, akik a megváltozott politikai helyzetben is – az adminisztrációt és a szétosztásra váró vagyonelemeket belülről ismerő elitként – a helyi hierarchiák csúcsára kerültek, sok esetben ideiglenes vezetőként, akiknek a hatalmát a választói rendszer azután megszilárdította. Az elit hatalomátmentése ugyanis az 1991-ben kezdődött hivatalos földosztáson keresztül megtörtént, hiszen a tulajdonosok immár nemcsak az atomjaira hullott közösségek magángazdáiként, hanem az azokból összeálló választói rétegként is figyelemre méltó politikai erőt képviseltek.⁴¹

Az 1990-es átmeneti évet követően 1991-ben a 18-as törvény előírta a földek magántulajdonba történő visszaadását, elsősorban a korábbi földkönyvekre, valamint a kollektív emlékezetre alapozva. A földmérések felbolygatták a falusi társadalmakat, viszályokat szítottak és keltettek életre, személyeket és családokat fordítottak szembe egymással. Az elégedetlenségeket sok helyen fokozta, hogy a földmérő bizottságok tagjai közt hitelüket veszített, alsóbb társadalmi kategóriájú emberek tűntek fel, azok, akik a legtöbbet nyerhettek, akárcsak a négy évtizeddel korábbi földgyesítés idején. Jellemzően más-más határmezsgyékre emlékeztek a szomszédos birtokok tulajdonosai, s annak ellenére, hogy több rendben is történtek tisztázó gyűlések, a rossz beidegződések az évek múltával is minduntalan előbukkantak.

Könnyű egyetérteni a székelyföldi gazdasági újrastrukturálódást elemző kutatásokkal, amennyiben azt állapítják meg, hogy „néhány évtizede azt gondolhattuk, hogy a társadalom végérvényesen a modern korba lépett, már nem

39 Gagyi 2007, 13.

40 Gagyi 2007, 13.

41 Vö. Gagyi 2007, 14.

fordulnak elő, csak zárványosan, olyan esetek, melyekben a földhöz ragaszkodnak, kötődnek. 1989 után a falu teljesen más irányba fordult. A földéhség mindenütt előtűnt. A társadalmak röghöz kötötté kezdtek válni.⁴² Minden talpalatnyi földet műveléssel vagy bekerítéssel birtokba vettek a falvak lakói. A parcellák megszemélyesedtek, az embereket az igazság, a jog keresése hajtotta, olykor irracionális érveket támasztva: „Azé az erdő, aki hozza. Hozzuk el mi is a részünket.”;⁴³ „Ha a földet visszakapom és az enyém lesz, akkor fölötte az ég is az enyém.”⁴⁴

Sokfelé az első teendők egyike volt a bekerített háztáji földek kiterjesztése a kert mögötti dűlőkre; azok kijelölése, bekerítése, még mielőtt tisztázódott volna azok tulajdonjoga. Havadtón a korábban államilag 2,5 áras telkekre korlátozott belsőségeket egy hirtelen hullámban duplájára terjesztették a szomszédságok: egymás példáján felbuzdulva 8-10 méterrel is továbbköltöztették, „kitették a kerítést”. Az öntörvényűen bekerített parcellákat majd a későbbiekben viták, földcserék, vásárlások árán szerezték meg – néhol hivatalosan is.

A legáltalánosabb és legkevésbé feltűnő földszerzésnek a korábbi parcellák között húzódó mezei utak bekebelezése, felszámolása mellett az *elszántás* számított azokon a területeken, ahol nem volt út, sánc, kerítés építve. Ez azzal járt, hogy tendenciózusan minden évben egy-két barázdával többet hasítottak le a szomszéd földjéből, s ezt a lopott földcsíkot felháborodott viták, fenyegetések árán is próbálták megóvni. Példák sora mutatja, hogy ellenállás híján ekképpen egészen jelentékeny mezőgazdasági területet, sőt, méternél szélesebb beltelket is megszerzett a „talpraesett” szomszéd. A határviták megoldásaként a mindkét fél által elfogadott határvonalon gyakorivá vált a faültetés, vascövekek leverése, kőhalmok hányása, melyek mind a magánterület szentségét és integritását voltak hivatottak biztosítani. A *cüvekelés* lázában új megoldások is születtek: a szántó szélső pontjain ásott méternyi mélységű gödrök határjelző szerepükön túl az *elútalást* hivatottak megelőzni, azt, hogy lövontatta szekerekkel vetéskor vagy betakarodáskor keresztül-kasul utat verjenek rajta.

42 Gagyi 2007, 5.

43 Gagyi 2007, 12.

44 Gagyi 2007, 6.

Havadtó egyik gyümölcsösében, a *Szilvásban* álló több száz szilvafa több tucatnyi régi tulajdonos között oszlott meg. A rendszerváltás utáni első nagy szilvatermés idején a helyszíntre elsőnek érkező szilvafa-tulajdonosok közül ki baltával, ki körbekaszálással, ki bélyegzéssel próbálta a szomszédai tudtára adni, mely fák állnak az ő birtokán. Mire valamennyi birtokos és örökös a helyszínre ért, összevissza jelölt fákból állt a gyümölcsös, attól függően, hogy melyik fán mennyi termés mutatkozott. Egy három egyforma parcellából álló tagban a vitás helyzet megoldására a jelen lévő örökösök az egyik idős tulajdonost hívták bírászkodni, akinek a javaslataiba végül mindannyian beleegyeztek, és abban az esztendőben annak az egyezségnek a szabályai szerint történt meg a gyümölcszedés. Mivel jó szilvatermés a vidéken csupán három-négyévente szokott lenni, és a következő szüretre már termőre fordult jónéhány fiatal fa is, az egyik tulajdonos már jóval a szilvaszedés előtt – „megfeledezve” a korábbi egyezségről – ismét újrászabta a határokat aszerint, hogy melyik fán állt a legtöbb gyümölcs. A fákon ejtett jelzéseket látva végül a szomszédai megelőzték a lopást: félig éretten leszedték a gyümölcsöt a sajátjuknak tartott fákról.

Székelyföld viszonylatában az 1989-es rendszerváltás nem jelentett teljes politikai és társadalmi megújulást. A korábbi rezsim nómenklaturista elitje a legtöbb településen különösebb pozíció- és státusveszteség nélkül átmentette pozícióját az új adminisztratív struktúrába, sőt a társadalmi megbecsültséggel járó egyházi elitbe is. Ennek ellenére a korábbi korszak eseményeiről nem szívesen beszélnek, mert úgy érzik, hogy ami érdekében cselekedtek, azt az idő nem igazolta.

A fiatal generáció a kollektívvel szembeni negatív attitűdöt átörökölte az idősektől, s végül ők voltak azok, akik a kollektív felszámolását kikövetelték és szétverését elvégezték.⁴⁵ Elszórt példák vannak arra vonatkozóan, hogy Székelyföldön a társulások azokon a településeken alakultak újra, ahol korábban a termelőszövetkezet jobb gazdaságot volt képes működtetni, így többfelé napjainkban is több-kevesebb sikerrel közös gazdálkodást működtet a falu gazdáinak egy része.

45 Bodó 2004, 71.

2007 után

Románia 2007. január 1-jén csatlakozott az Európai Unióhoz. Azóta a korábbi mezőgazdasági berendezkedés felbomlásáról, átstrukturálódásáról beszélhetünk. Míg korábban csak találgatások voltak Románia EU-s tagságának következményeit illetően, a belépést követő hónapokban már megindult a hagyományos mezőgazdaságok felszámolása.

Első érzékeny pontként az új szabályok az állatállományt érintették. A tejnyerésének és értékesítésének feltételei szinte kivitelezhetetlen módon szigorodtak: a hírek az istállók felszereltségét illetően ijesztőnek tűntek. Magától értetődő, hogy az idősek, akik korábban az általuk tartott egy-két tehén hasznából egészítették ki jövedelmeiket, megrendülten értesültek arról, hogy hamarosan ettől a pénzforrástól is megfosztják őket.

Az EU-s csatlakozás falusi gazdatársadalmakra gyakorolt pozitív hatásai között a megkérdezettek egybehangzóan a megművelt földekre adott támogatásokat, az úgynevezett szubvenciókat, valamint a térségfejlesztési pályázati támogatásokat említik. A pénz megszerzése érdekében a pályázati rendszerek és adminisztrációs teendők közelebb kerültek a gazdákhöz, a földművesek rá lettek utalva a könyvelési ügyvitelre, kalkulációra, rendszerezésre. Ugyanakkor megfigyelhetők a korábbi rendszerben beidegződött csalások, adattorzítások, melyek az új adatnyilvántartó technológiák – például műholdas felmérések – fényében nem maradnak leplezetlenül.

A fiatal gazdák csoportja érzékenyen követi az EU-s gazdasági mozgásokat újabb lehetőségek, kiugrási irányok felől érdeklődve. Fogékonyságuk, alkalmazkodási készségük bizonyítéka, hogy az újabb, gazdaságilag előnyösnek tűnő növénykultúrákkal (repce, energiafűz) szemben sem elutasítók, hanem érdeklődéssel követik a fejleményeket, és – amennyiben úgy tűnik számukra, hogy megéri – bele is vágnak az átállásba.

Összegzés

A székelyföldi gazdálkodói attitűdöket és a földdel szemben tanúsított magatartásokat az érintett időszakok fényében vizsgálva úgy összegezhethetjük, hogy: a) a kollektivizálás előtt a földhöz való feltétlen ragaszkodás, b) a kollektív gazdaság alatt a közös vagyon maximális kihasználása volt az általános tendencia, c) a rendszerváltozás után a magángazdaság restaurációjára tett törekvések emelhetők ki, míg d) az Európai Unió (gazdaság)politikai berendezkedése után ismét a gazdaságtól való kényszerű visszalépés figyelhető meg a tömegek viszonyulásmódjában, ám azzal párhuzamosan egy szűk réteg agráripari szakosodása emelhető ki. Úgy tűnik tehát, hogy ezeknek az alapvetően földhöz kötődő székelyföldi közösségeknek az egyes korszakokban az újabb és újabb politikai-makrogazdasági stratégiák miatt a föld iránti hagyományos ragaszkodása állandó változó, és ez egyes esetekben oda vezetett, hogy a családnak nemzedékeken át kenyeret adó földektől a hátrányos agrárpolitikák miatt megszabadulni kényszerültek. Annak az ágazatnak a szereplői, amely a régió gazdasági stabilitását jelenthetné, az utóbbi évszázad kiszámíthatatlan gazdasági körülményei közepette máig hatóan többnyire szenvedő alanyokká, többszörösen kisémmizett áldozatokká váltak.

Egy császárszentkirályi gazda szemléletesebb megfogalmazása szerint: „Osz-tán most a demokráciába megint a többség, a közösség a jelszó. Az, hogy hát a nép kérte, hát a nép akarta. Most az Unióba es valahogy úgy intézik, hogy senki semmiért felelős ne legyen, hanem örökké csak a paraszt. Csak az én üdömbe hányszor örvendeztünk, hányszor szabadultunk fel! Előbb örvendeztünk a magyaroknak 40-be, akkor utánna 44-be jöttek az oroszok s nagy lelkesedéssel megint felszabadítottak. A kollektivizáláskor 62-be felszabadítottak a földtől, s akkor 89-be a forradalomkor megint felszabadultunk, met visszakaptuk a földet. S most evvel az Unióval jönnek a fúróval megint, s úgy nevez ki, hogy most a földről a parasztnak megint le kell szállani. A kérvényeket megint beadjuk, met nem tudunk a földvel mit kezdeni. Ott van a sok föld mindenütt megműveletlenül, sok hely olyan giz-gaz van, hogy a medve es ellakhat benne. De azt még nem lehet tudni, hogy végül a pontot hol teszi fel

nekünk az Unió. Hogy métt adják a fődre a támogatást es.”⁴⁶

Jó lenne látni, ahogy a termelő és a piac újbóli közelítésével a gazdasági érdekszervezetek a XXI. században is elő tudnák segíteni az egyes gazdaságok termékeinek gyűjtőpontokban történő összesítését, s ilyen tételben a nagyobb keresletre számot tartó székely terméket exporton keresztül a nagytérségi vagy – miért ne – globális áruforgalomba csatlakoztathatnák. Az eddigi eredményeket látva az előrelépésben bizonyára egyre hangsúlyosabb szerep hárul azokra a termelési, feldolgozási és piacralépési pontokon beavatkozni képes szakintézményekre, kistérségi társulásokra, amelyek a székelyföldi gazdálkodás fellendítését, a mezőgazdaság becsületének a visszaállítását tűzték célul.

46 Tánczos 2008, 161.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh 2002.** Balogh Balázs: *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.
- Bartos 2000.** Bartos Miklós: Havad múltja. In: Nagy Olga (szerk.): *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 2000. 17–58.
- Bereczki–Pozsony 2016.** Bereczki Ibolya – Pozsony Ferenc (szerk.): Üzenet a frontról. Ferenc tüzér levelei 1914–1918. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2016.
- Bodó 2004.** Bodó Julianna: „Így kollektivizáltak minket...” *Kulturális antropológiai elemzés két székelyföldi településről.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004.
- Bottoni 2008.** Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960).* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.
- Cartwright 2001.** Cartwright, Andrew L.: *The Return of the Peasant. Land Reform in Post-Communist Romania.* Ashgate–Dartmouth, Aldershot–Burlington–Singapore–Sidney, 2001.
- Demeter 1942.** Demeter Béla (felelős kiadó): *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája 1941–1942.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár, 1942.
- Fél–Hofer 1967.** Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. *Néprajzi Közlemények*, XII., (1967) 3–4.
- Fél–Hofer 1997.** Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- Gagy 2007.** Gagy József: *Földosztók, önellátók, gyarapodók: a dekollektivizáció emberei.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2007.
- Gegesi–Nagy–Székely 2002.** Gegesi László János – Nagy Ödön – Székely Ferenc: *Népi gazdálkodás Havadon.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 2002.
- Hunya 1990.** Hunya Gábor: Az élelmezési válság okai. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1945–1990. Gazdaság- és politikatörténet.* Atlantis–Medvetánc Kiadó, Budapest, 1990. 87–158.

- Jávor 1978.** Jávor Katalin: Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 295–375.
- Kinda–Peti 2006.** Kinda István – Peti Lehel: „ne verjük szét a kollektívet...!” Társas gazdálkodás Kelemtelkén és Abosfalván. In: Peti Lehel – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Nis Kiadó, Kolozsvár, 2006. 208–241.
- Kotics 2006.** Kotics József: *Gazdasági stratégiák és magatartások. A tradicionális gazdálkodói mentalitás továbbélése a mai gazdálkodási formákban*. Ethnica Kiadás, Debrecen, 2006.
- Kozma 2008.** Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. (hasonmás kiadás) Székely Nemzeti Múzeum – Státus Kiadó, Sepsi-szentgyörgy–Csíkszereda, [1879] 2008.
- Máthé 2008.** Máthé János (közreadja László Márton): *Magyarhermány kronológiája*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.
- Nagy 2002.** Nagy Ödön: Földművelés, in: Gegesi László János – Nagy Ödön – Székely Ferenc: *Népi gazdálkodás Havadon*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 2002. 11–26.
- Nagy–Vincze 2003.** Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.): *Autonómiák és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-Print Könyvkiadó, Kolozsvár–Csíkszereda, 2003.
- Oláh 1997.** Oláh Sándor: Láthatatlan elszegényedés. *Szociológiai Szemle*, 1997/1. 63–77.
- Oláh 2008.** Oláh Sándor: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.
- Paládi-Kovács 2001.** Paládi-Kovács Attila: Hagyományos közösségek időhasználatának eltérő vonásai. In: Barna Gábor (szerk.): *Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, Karcag–Szeged–Szolnok, 2001. 139–150.

- Pozsony 2012.** Pozsony Ferenc: *Zabola. Egy polgárosult orbaiszéki falu kulturális öröksége*. Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2012.
- Róth 2004.** Róth András Lajos: Adalékok a székelyföldi mezőgazdasági ismeretek terjesztéséhez. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok IV.* Hargita Megyei Kulturális Központ, Csíkszereda–Székelyudvarhely, 2004. 125–147.
- Tánczos 2008.** Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak. Egy csíki székely ember nyelve és világgépe*. Bookart Kiadó, Csíkszereda, 2008.
- Tóth-Bartos 2006.** Tóth-Bartos András: Háromszék vármegye gazdaságának fejlesztésére tett próbálkozások 1940–1944 között. *Limes*, 18. (2006) 2. sz. 107–116.
- Tóth-Bartos 2016.** Tóth-Bartos András: Gazdasági élet. In: Egyed Ákos (szerk. biz. elnök): *Székelyföld története III.* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2016. 529–573.
- Veress 1999.** Veress Enikő: De/re-țărănizare în România după 1989. *Sociologie românească*, 8. (1999) 3. sz. 79–90.
- Veress 2001.** Veress Emőd: Az 1948-as román alkotmány. In: Dr. Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi társadalomtudományi tanulmányok*. Litera Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2001. 124–129.
- Vincze 2003.** Vincze Gábor: *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák. II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához. 1944–1989*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003.

MAÁR KITTI - VARGA GERGELY ISTVÁN -
KOVÁCS BENCE - SCHÜTZ OSZKÁR - TIHANYI
BALÁZS - NYERKI EMIL - RASKÓ ISTVÁN
- PÁLFI GYÖRGY - MARÓTI ZOLTÁN -
NEPARÁ CZKI ENDRE - TÖRÖK TIBOR

A X-XI. SZÁZADI KÁRPÁT- MEDENCEI KÖZNÉP ANYAI VONALAINAK JELLEMZÉSE ARCHEOGENETIKAI MÓDSZEREKKEL

KIVONAT: A honfoglaló magyarok nomád csoportjai meghatározó szerepet játszottak a magyar őstörténetben, de genetikai adatok csak a bevándorló elit rétegből állnak rendelkezésre. A X-XI. századi Kárpát-medencei maradványok nagy része a köznéphez tartozik, akiknek származása és a bevándorló elithez való viszonya széles körben vitatott. A mitogenom-szekvenciákat 202 egyedből nyertük ki újgenerációs szekvenálás és hibridizációs dúsítás kombinációjával. A filogenetikai vizsgálatokhoz Median-Joining Network-elemzést használtunk. A köznépi populációt 87 ősi eurázsiai populációval hasonlítottuk össze szekvenciaalapú (Fst) és haplocsoport-alapú populációgenetikai módszerekkel. A köznép haplocsoport-összetétele markánsan eltér az elitétől, és az ellittel ellentétben a köznép európai populációkkal csoportosult. Emellett a megfigyelhető alhaplocsoport-megoszlás az elit és a köznép közötti keveredést jelzi. A X-XI. századi köznép többsége nagy valószínűséggel a Kárpát-medence ősi helyi la-

kosságát képviseli, amely keveredett a keleti eredetű bevándorló csoportokkal (akik között voltak honfoglaló magyarok is).

KULCSSZAVAK: régészeti genetika, archaikus DNS, mitogenom, filogenetika, populációgenetika

Bevezetés

A magyarság történelmét meghatározták a honfoglaló magyarok, akik a IX. század végén hét törzs szövetségként a kelet-európai sztyeppéről érkeztek a Kárpát-medencébe. A szövetség vezetői, Álmos és fia, Árpád az Avar Kagánátus^{1, 2} hamvain sztyepei államot hoztak létre, majd leszármazottjaik megalapították a Magyar Királyságot. A honfoglalók régészeti hagyatéka jól körülhatárolható, különösen a X. századi katonai vezetői rétegek kis temetőiben, amelyek sírleleteiben nemesfém ékszerek és ruhadíszek, valamint lovagláshoz és fegyverekhez kapcsolódó díszített tárgyak is voltak.³ A köznépnek tulajdonított nagyobb temetők többsége valamivel későbbre, a X-XII. századra datálható. Ezekben az úgynevezett falusi temetőkben egyszerűbb ékszerekkel és sírtárgyakkal temették el az embereket, a fegyverek vagy hámtartozékok szórányosan jelentek csak meg. Általános egyetértés van abban, hogy a tipikus sírmellékletekkel ellátott elit sírok első vagy második generációs bevándorló hódítókat képviselnek, de a falusi temetőkben élők hovatartozása már kevésbé egyértelmű. 50 éven keresztül azonosították őket a helyi szláv nép Bijelo Brdo kultúrájával, mígnem 1962-ben felismerték a bevándorló honfoglalókkal való kapcsolatukat.⁴ Azonban az, hogy ez a köznépi réteg mennyire azonosítható a bevándorló honfoglalókkal, szemben a korábbi helyi lakossággal, még nem

1 Róna-Tas 1999.

2 Szabados 2019.

3 Hampel 1907.

4 Szőke 1967.

tisztázott. A kérdésre adott válasz nagymértékben meghatározza a honfoglalás és az azt követő Kárpát-medencei események történeti értelmezését, a genetikai adatok pedig hozzájárulhatnak a kérdés tisztázásához.

Eddig a legtöbb genetikai vizsgálat az elit sírokra irányult, mivel ezek választ ígértek a bevándorló csoportok eredetére. Az egyik ilyen tanulmányban főként a X. századi elit sírokat vizsgálták,⁵ 76 egyént választottak ki 23 temetőből. A hipervariábilis régió (HVR) szekvenciáiból azonosított anyai leszármazási vonalak 23%-a kelet-eurázsiai, 77%-a pedig nyugat-eurázsiai eredetű volt. Egy másik tanulmányban,⁶ amely az elit temetők teljes csoportjának jellemzésére irányult, 102 teljes mitogénomot szekvenáltak meg, amelyek 30%-a közép-belső-ázsiai anyai felmenőkkel rendelkezett, míg a fennmaradó leszármazási vonalak többsége Nyugat-Euráziából származott. Az Y-kromoszomális vizsgálatok⁷ azt találták, hogy a férfi vonalak filogeográfiai összetétele hasonló a nőkéhez. Minden ezzel foglalkozó tanulmány egybevágó eredményt adott, ez pedig azt mutatja, hogy a honfoglaló elit populáció valószínűleg a pontusi sztyeppén alakulhatott ki, ázsiai és európai csoportok keveredéséből.

Ezek az eredmények felvetik a következő kérdést: A köznép genetikailag hasonló volt-e az elithez, és ha igen, lehet-e egy és ugyanaz a népesség, vagy a szegényebb rétegek származása eltérő volt? Ezzel a kérdéssel foglalkozott az első HVR-alapú tanulmány,⁸ amelyben 15 temetőből 27 kiválasztott sírt csoportosítottak a sírmellékletek típusa szerint, és megállapították, hogy a „klasszikus” sírmellékletekkel rendelkező egyének nagyobb arányban hordoznak kelet-eurázsiai anyai haplocsoportokat, mint a szegényesebb régészeti maradványokkal rendelkező csoport. Ez a következtetés azonban kis mintaszámú, alacsony felbontású HVR-vizsgálaton alapult, ugyanis a köznépi populáció reprezentatív adatkészlettel történő szisztematikus jellemzését még nem végezték el.

Ennek tisztázása érdekében átfogó vizsgálatot tűztünk ki a témában. Kiválasztottunk nyolc, régészetileg a X-XI. századi köznéphez tartozó temetőt,

5 Csősz et al. 2016.

6 Neparáczki et al. 2018.

7 Neparáczki et al. 2019.

8 Tömöry et al. 2007.

amelyekből 202 teljes mitogenom-szekvenciát határoztunk meg. Filogenetikai analízist végeztünk a vizsgált maradványok anyai alhaplocsoport-eredetének megvilágítására. Összehasonlítottuk a köznépi és az elit populáció mitokondriális haplocsoport-összetételét, hogy kiderítsük genetikai rokonságukat, és különböző populációgenetikai módszereket alkalmaztunk a köznép más ősi eurázsiai populációkkal való kapcsolatának tisztázására. Ehhez egy átfogó adatbázist is építettünk az archaikus eurázsiai populációkból, amely tartalmazza az összes rendelkezésre álló publikált mitogenomadatot.

Anyagok és módszerek

Mintaválasztás

Szemben a magyar honfoglaló elitet reprezentáló, jellegzetes sírmellékletekkel rendelkező X. századi kis temetőkkel,⁹ a régészek a X-XI. századi nagy, szegényes sírokat, melyek az elitre jellemző mellékleteket csak elvétele tartalmaznak, a magyar köznéphez tartozónak határozták meg. Vizsgálatunkhoz tíz köznépi réteghez köthető régészeti lelőhelyről (1. ábra) összesen 229 emberi maradványból vettünk sziklacsontot, vagy ahol ezek nem voltak elérhetők, fogakat. Törekedtünk a reprezentatív mintavételre, így a temetők minden részéből választottunk sírokat, beleértve a sírmelléklettel rendelkező és melléklet nélküli férfiakat és nőket, valamint minden antropológiai típust. Az egyes temetőkből begyűjtött, feldolgozott és elemzett minták számát az 1. táblázat foglalja össze.

A legnagyobb X. századi köznépi temetőt, melyben nagy arányban fordultak elő íjászfelszerelést és kengyelt tartalmazó sírok, Sárrétudvari–Hízóföldön¹⁰ tárták fel. Erről a helyről 31 mitogenomot nyertünk ki, és további 8 szekvenciát adtunk hozzá korábbi vizsgálatunkból.^{11,12}

9 Neparáczi et al. 2017a.

10 Nepper 2002.

11 Neparáczi et al. 2018.

12 Neparáczi et al. 2017b.

A közeli Püspökladány–Eperjesvölgyben¹³ található egy másik nagy köznépi temető 637 sírral. Ez a temető tartalmaz egy „pogány” és egy „keresztény” részt. A temető mindkét részéből vettünk mintát, és összesen 31 mitogénomot határoztunk meg.

A 269 síros ibrány–esbó-halmi köznemesi temető szintén a keresztény korba nyúlik vissza.¹⁴ Erről a lelőhelyről 32 maradványt elemeztünk, és 26 mitogénomot határoztunk meg.

A régészek által a „honfoglalás kori köznép tipikus temetőjeként” emlegetett, a Duna–Tisza közén feltárt 206 síros Homokmégy–Székes-temetőből¹⁵ 36 maradványt tanulmányoztunk, melyből 34 egyén mitogénomját sikerült meghatározni.

A vizsgált temetők közül a Magyarhomorog–Kónyadomb¹⁶ kivételes eset, régészetiileg két részre osztható: egy 17 egyénből álló kis szakaszt feltehetően a X. századi honfoglaló elit használt, míg az 523 sírt tartalmazó nagyobbat feltehetően a X-XI. századi köznép. Az elit részből 14, a köznépi részből 25 mintát szekvenáltunk.

A dunántúli régióból a Vörs–Papkert B temetőt vontuk be vizsgálatunkba,¹⁷ melynek 716 feltárt temetője nagyrészt késő avar és Karoling-korból származik, azonban 33 egyén a honfoglalás korára tehető. A temető megszakítatlan használata felveti annak lehetőségét, hogy az egymást követő időszakok ugyanazt a lakosságot képviselik, így minden korszakból mintát vettünk a sírokból az 1. táblázat szerint.

Végül kiegészítettük a mintakészletünket 13 egyénnel, akik a nagytarcsahomokbányai, a szegvár–oromdűlői és a szegvár–szőlőkaljai köznépi temetők-ből származtak. Mind a 13 minta szegény vagy régészeti mellékletekkel nem rendelkező sírokból származott.

13 Nepper 2002.

14 Istvánovics 2003.

15 Gallina et al. 2016.

16 Kovács 2019, 3.

17 Költő 1996.

Régészeti lelőhely	Temető típusa, Datálás	Sírszám	Kiválasztott minták száma	Tanulmányban közölt mitogénomok (Dúsítás vagy WGS)	Korábban publikált mitogénomok száma	Analizált minták száma
Sárrétudvari-Hízóföld	10. századi köznépi	262	32	31 (dúsítás)	8	39
Püspökladány-Eperjesvölgy	10–12. század köznépi	637	36	31 (dúsítás)		31
Ibrány-Esbóhalom	10–11. századi köznépi	269	32	26 (dúsítás)		26
Homokmégy-Székes	10–11. századi köznépi	206	36	34 (dúsítás)		34
Magyarhomorog-Könyadomb	10–11. századi köznépi	523	27	25 (dúsítás)	1	26
Magyarhomorog-Könyadomb	10. századi elit	17	14	14 (dúsítás)		14
Vörs-Papkert B	8–9th	716	Avar kor: 9	8 (dúsítás)		8
	9–10th		Karoling kor: 11	11 (dúsítás)		11
	10–11. századi köznépi		Honfoglalás kor: 10	9 (dúsítás)		9
Nagytarcsa-Homokbánya	10–11. századi köznépi	21	4	4 (WGS)		4
Szegvár-Oromdűlő	10–11. századi köznépi	372	7	4 (WGS)	2	6
Szegvár-Szőlőkalja	10. századi köznépi	62	11	5 (WGS)		5
Orosháza-Görbicstanya	10. századi köznépi	3			1	1
Szabadkigyós-Pálliget	10. századi köznépi	17			1	1

1. táblázat. A vizsgált mintaszámok összegzése az egyes temetőkből

Mintavétel, feldolgozás, elemzés

A mintavétel sziklacsontból vagy fogból történt. Az elporított csontból kivontuk a DNS-t, melyből ezután Illumina szekvenáló rendszerrel kompatibilis újgenerációs könyvtárakat építettünk. A DNS-molekulák két végét minden mintánál egyedi indexkombinációkkal láttuk el, hogy az összevont szekvenálás után bioinformatikai módszerekkel el tudjuk egymástól különíteni az egyéneket. Először alacsony lefedettségű *shotgun* szekvenálással megbecsültük a minták endogén (humán) DNS-tartalmát, majd a közel azonos endogéntartalmú mintákat csoportosítva hibridizációval mitogenom-dúsítást végeztünk. Ezután új generációs szekvenálással meghatároztuk az egyes minták mitokondriális DNS-ének teljes szekvenciáját, majd megállapítottuk az egyénre jellemző haplotípust és haplocsoportot. Összesen 202 egyén anyai vonalát tudtuk meghatározni, melyeket 154 haplocsoportba soroltunk be.

Ahhoz, hogy az egyes haplocsoportok filogenetikai és filogeográfiai kapcsolatait elemezni tudjuk, létrehoztunk egy mai eurázsiai populációk mitogenom-szekvenciáit, valamint az ismert archaikus mintogenomokat tartalmazó adatbázist. Ezután meghatároztuk az összes szekvencia haplocsoportját, és ezek szerint rendeztük őket, majd kiválasztottuk a szekvenciák azon részalmazait, amelyek megfelelnek az egyes honfoglaláskori köznép haplocsoportjainak. A kiválasztott szekvencia-részalmazok genetikai hálózatait ezután egy program segítségével vizualizáltuk, így lehetőségünk nyílt az egyes egyének filogenetikai elemzésére. A köznépi egyénekhez legközelebb eső szekvenciák földrajzi származási helyét az adatbázisból, valamint a szakirodalomból visszakerestük, így fényt derítve a mintáink filogeográfiai eredetére is.

Három független módszert alkalmaztunk a honfoglaló köznép más ősi populációktól való genetikai távolságának mérésére. Az első elemzésben az összes minta haplocsoportját főhaplocsoportokra redukáltuk. A részleges adatvesztés ellenére ez a módszer alkalmas arra, hogy a főbb összefüggéseket megjelenítsük. Ezután kiszámítottuk a főhaplocsoport-frekvenciákat, és főkomponens-analízist (PCA) végeztünk. A populációk kapcsolatrendszerét kétdimenziós térben vizualizáltuk.

Egy másik megközelítésben hagyományos szekvenciaalapú módszert használtunk, és a teljes mitokondriális DNS-genomokból a páronkénti populáció-

differenciálódási értékeket (Fst) számítottuk ki. A linearizált Slatkin Fst-értékek mátrixán többdimenziós skálázást (*Multidimensional scaling* – MDS) alkalmaztunk, és az értékeket a kétdimenziós térben jelenítettük meg.

A harmadik megközelítésben a megosztott haplocsoporttávolság-értékeket (*Shared Haplogroup Distance* – SHD) mértük a populációk között, amely kiszámítja a populációk közötti azonos terminális alhaplocsoportok (a legmélyebben meghatározott haplocsoportszint) gyakoriságát, mivel ezek a közös alhaplocsoportok azonos származásról vagy múltbeli keveredésről tanúskodnak.

Eredmények

Szekvenálási eredmények

A felsorolt lelőhelyekről összesen 229 mintát gyűjtöttünk, de technikai okok és egyéb szakmai követelmények miatt a hibridizációs dúsítás és NGS-módszer alkalmazásával 189 archaikus mitogenom-szekvenciát határoztunk meg, további 13-at teljes genomszekvenálásból nyertünk, így tanulmányunkban 202 új mitogenomot közöltünk.

Rokonsági vizsgálat

Megvizsgáltuk a temetők közötti és a temetőkön belüli lehetséges rokoni kapcsolatokat. A temetőkön belül 10 pár azonos mitokondriális haplotípust, a temetők között pedig 4 párat mutattunk ki (2. táblázat), ez ezeknek az egyéneknek az esetleges közvetlen anyai rokonságára utalhat, de nem feltétlenül jelent szoros vagy közeli családi kapcsolatot.

Identikus mtDNS haplocsoporttal rendelkező egyének

H	MHper50	szomszédos sírok, 51 felnőtt nő, 50 sub-adult lány
	MHper51	
H1aj	SHper102	távoli sírok, 41 felnőtt férfi, 102 juvenis nő
	SHper41	
H1u2	HMSZper50	
	IBEper39	
H3	SHper258	szomszédos sírok, 259 felnőtt férfi, 258 juvenis férfi
	SHper259	
H47a	VPBper118	nem túl távoli sírok, 122 fiatal felnőtt férfi, 118 fiatal felnőtt nő
	VPBper122A	
H5e1a	IBEper194	
	VPBper57	
J1c2j	HMSZper143	távoli sírok, 33 mongolid felnőtt férfi, 143 europid felnőtt nő.
	HMSZper33	
N1a1a1a1a	HMSZper35	szomszédos sírok, fiatal férfiak
	MHper4	
	MHper5	
U4a2	HMSZper231	szomszédos sírok, 231 idős férfi, 232 felnőtt férfi
	HMSZper232	
	PLEper205	
U5a1a1h	PLEper441	szomszédos sírok, 442 felnőtt férfi, 441 fiatal férfi.
	PLEper442	
V7a	HMSZper241	távoli sírok, 41 felnőtt férfi, 241 felnőtt férfi.
	HMSZper41	
W3a1	SHper199	nagyon távoli sírok, 199 sub-adult férfi, 233 fiatal felnőtt nő
	SHper233	

2. táblázat. Azonos mtDNS-szekvenciákat tartalmazó minták listája

Filogenetikai elemzés

Mivel egyes mitokondriális alhaplocsoportok sajátos földrajzi eloszlással rendelkezhetnek,^{18,19} az egyes mitogenom-szekvenciák filogenetikai kapcsolatait Median-Joining-hálózatok segítségével tisztáztuk. A legközelebbi szekvencia-

18 Derenko et al. 2014.

19 Kivisild et al. 2015.

egyezések a legtöbb esetben egy jól körülhatárolható földrajzi régióra mutatnak, ezt a 2. ábrán foglaltuk össze.

A filogenetikai fák feltárták, hogy a 182 köznépi anyai leszármazási vonalból 23 egyértelműen Kelet-Euráziából, 107 pedig Nyugat-Euráziából származik, míg 52 Eurázsia egész területén elterjedt. A nyugat-eurázsiai leszármazási ágak közül 11 elsősorban kaukázusi–közel-keleti eloszlású (2A. ábra).

Az egyes temetők haplocsoport-összetétele

A 34 vizsgált homokmégyszékesi minta 30 féle haplocsoportba tartozott (3. táblázat). Ami a leszármazást illeti, 47,1%-uk európai, 14,7%-uk kelet-eurázsiai eredetű, míg 38,2%-uk általános eurázsiai elterjedést mutatott (2B. ábra).

A püspökladány–eperjesvölgyi temetőből 31 maradványt elemeztünk. Az anyai leszármazást 28 haplocsoportba soroltuk be (3. táblázat). 54,8%-uk nyugat-eurázsiai, 19,4%-a kelet-eurázsiai és 12,9%-a eurázsiai származású, míg 12,9%-uk kaukázusi–közel-keleti affinitást mutatott (2C ábra).

A Sárrétudvari–Hízóföld-temetőből származó 31 egyén újonnan közölt mitogenomjai 26 haplocsoportba tartoztak (3. táblázat). Egy korábbi tanulmányban nyolc egyén mitokondriális származását határozták meg ebből a temetőből.²⁰ Ezeket az adatokat összevonva a leszármazások 59%-a nyugat-eurázsiai, 10,3%-a kelet-eurázsiai, 28,2%-a eurázsiai és 2,6%-a kaukázusi–közel-keleti anyai felmenőkkel rendelkezett (2D. ábra).

Az ibrány–esbóhalmi temetőt 26 minta képviselte, amelyeket 26 különböző haplocsoportba soroltunk (3. táblázat). Az anyai leszármazási ágak 46,2%-a Európából, 7,7%-a Kelet-Euráziából, 19,2%-a a Kaukázus–Közel-Kelet régióból, míg 26,9%-a Euráziából származott (2E. ábra).

A Magyarhomorog–Kónyadomb elit részéből származó 17 maradványból 14 mitogenomot szekvenáltunk, amelyek haplocsoport-összetétele nagyon hasonló volt a korábban vizsgált elit temetőkéhez.²¹ A leszármazási vonalak 35,7%-a kelet-eurázsiai, 42,9%-a európai és 21,4%-a eurázsiai eredetű. Az N1a-

20 Neparáczi et al. 2018.

21 Neparáczi et al. 2018.

1a1a1a és T1a1 magas gyakorisága, valamint az N1a1a1a1 és D4 előfordulása ebben a kis temetőben nagyon hasonlónak teszi a karosi és kenézlii elit temetőkhöz,²² alátámasztva a régészeti értékelést, így azokat az adatokat beépítettük az elit adatkészletbe.

Magyarhomorog XI-XII. századi köznépi részéből 25 mintát szekvenáltunk, amelyek 22 mitokondriális haplocsoporthoz tartoztak (3. táblázat), és kiegészítettük egy korábban publikált, erről a lelőhelyről származó mintával.²³ A 26 minta 61,5%-a nyugat-eurázsiai, 34,6%-a eurázsiai, 3,8%-a pedig Kaukázus–Közel-Kelet affinitású (2F. ábra). Így a genetikai adatok is alátámasztották azt a hipotézist, hogy a nagy temető egy elkülöníthető népességet képvisel.

Különleges eset a vörs–papkerti temető, amelyet évszázadokon át az egymást követő avarok, Karolingok és honfoglalók csoportjai használták. Az ebből a temetőből származó teljes 28 minta együttes értékelése (2G. ábra) nagyon hasonló összképet mutatott, mint a többi köznépi temetőé, 25 haplocsoporttal, amelynek 67,9%-a nyugat-eurázsiai eredetű, 7,1%-a kelet-eurázsiai, 21,4%-uk eurázsiai eredetű, 3,6%-uk pedig Kaukázus–Közel-Kelet affinitású. A H-haplocsoport uralta ezt a temetőt, mivel a 28 maradványból 16 ebbe a haplocsoportba tartozott, történelmi időszaktól függetlenül. Az ázsiai hatás gyenge jeleként a vizsgált köznépi egyének közül egyetlen D4e4-haplocsoport, az avar kori minták között pedig egyetlen A16-haplocsoport volt kimutatható. A populációgenetikai elemzéshez az avar és Karoling mintákat eltávolítottuk az adathalmazból.

Megvizsgáltunk néhány más köztemetőből származó egyént is: 4 darab nagytarcsa–homokbányai, 4 darab szegvár–oromdűlői és 5 darab szegvár–szőlőkaljai mintát, melyek elemzése során az európaiakon kívül két kelet-eurázsiai leszármazást találtunk (3. táblázat).

A lelőhelyenkénti átlagos 30 minta gyengén reprezentálja az egyes temetőket, de az összesített 182 köznépi maradvány a populációgenetikai elemzés szempontjából reprezentatívnak tekinthető.

22 Szőke B. 1967.

23 Neparáczki et al. 2018.

Temető	Minta laboratóriumi azonosítója	Haplocsoport (HaploGrep)
Homokmégy-Székes	HMSZper103	U4c1
	HMSZper118	T2e
	HMSZper125	U8b1a1
	HMSZper132	U4b1a3a
	HMSZper143	J1c2j
	HMSZper157	U3a1b
	HMSZper208	U4a1a
	HMSZper215	U5a1d2b
	HMSZper221	H6a1b
	HMSZper229	H5
	HMSZper231	U4a2
	HMSZper232	U4a2
	HMSZper241	V7a
	HMSZper245	T2e
	HMSZper273	U3b2a
	HMSZper274	H+16291
	HMSZper32	D4m2a
	HMSZper33	J1c2j
	HMSZper34	U5a2a1
	HMSZper35	N1a1a1a1a
	HMSZper36	N1a1a1a1a
	HMSZper38	D4I2
	HMSZper41	V7a
	HMSZper43	U5a1c2a1
	HMSZper49	H5a1
	HMSZper5	K1a1b1
	HMSZper50	H1u2
	HMSZper53	K1a1a
	HMSZper72	H1c
	HMSZper86	H5b
	HMSZper88	C5b1a
	HMSZper92	U8b1b1
	HMSZper93	U8a1a1
HMSZper95	U2e1b1	

Ibrány-Esbóhalom	IBEper106	HV1a1a
	IBEper107	I5a2+16086
	IBEper135	U5b1b1a
	IBEper154	K2b2
	IBEper161	V7a
	IBEper176	H6a1a
	IBEper192	T2e7
	IBEper194	H5e1a
	IBEper199	H5a
	IBEper20	H3h
	IBEper206	N1b1a3
	IBEper207	H1b
	IBEper208	U4a
	IBEper249	H13a2c1
	IBEper262	H10a
	IBEper264	U1a1a+16129
	IBEper267	T1a1b
	IBEper38	C4a2a1
	IBEper139	H1u2
	IBEper54	I
	IBEper55	H5a1n
	IBEper64	T1b3
	IBEper71	H1j
	IBEper79	H
	IBEper90	R1a
	IBEper94	U5b1b2

Magyarhomorog- Könyadomb	MHper1	N1a1a1a1
	MHper106	H10e
	MHper107	H11a7
	MHper11	D4h4a
	MHper13	N1b1a2
	MHper137	H11a2
	MHper14	U5b1b
	MHper15	H4a1a1a
	MHper151	T1a1
	MHper153	U5a1a1
	MHper157	H1a7
	MHper16	T1a1
	MHper17	T1a
	MHper2	V7a
	MHper207	HV4c
	MHper21	U4a1
	MHper22	H10e
	MHper23	N1a1a1a1a
	MHper26	M1b2
	MHper28	l1a1a
	MHper3	N1a1a1a1a
	MHper4	N1a1a1a1a
	MHper41	U4a2a
	MHper46	H102
	MHper47	K1a+150
	MHper5	N1a1a1a1a
	MHper50	H
	MHper51	H
	MHper56	U4a1c
	MHper58	H1c
	MHper6	H2a1
	MHper60	H3h
	MHper61	K1a4a1
	MHper66	H10e
	MHper7	H3h6
	MHper73	K1a4c1
	MHper87	l1a1a3
	MHper88	T1a4
	MHper9	T1a1

Nagytarcsa-Homokbánya	NTHper1	U5a1d2b
	NTHper19	I4a
	NTHper2	C4b
	NTHper20	T2b4a
Püspökladány-Eperjesvölgy	PLEper115	N1a1a1a1a
	PLEper13	H13a2b2
	PLEper184	U5a2a1b
	PLEper19	U5a1b1
	PLEper20	H6a1a
	PLEper200	X2f
	PLEper205	U4a2
	PLEper214	H13a2b2
	PLEper264	H1c2
	PLEper297	D5a3a1
	PLEper324	T2b+152
	PLEper327	H4a1a1a
	PLEper337	U5a2b1c
	PLEper354	U3b3
	PLEper368	U5b1b1+@16192
	PLEper384	H1q
	PLEper418	M1a1b1
	PLEper441	U5a1a1h
	PLEper442	U5a1a1h
	PLEper54	K1c1
	PLEper57	J2b1c
	PLEper84	V6
	PIEper195	H1a1
	PIEper216	C4a2c
	PIEper23	T2d2
	PIEper28	U2e1b
	PIEper38	K1a2
PIEper380	D4e4	
PIEper63	V6	
PIEper74	H13a2b2a	
PIEper95	H16a1	

Sárrétudvari-Hízóföld	SHper63	U5b1d1
	SHper84	J2a2e
	SHper110	V7a
	SHper12	U2e1
	SHper3	V13
	SHper32	H14a
	SHper41	H1aj
	SHper83	U5b2b
	SHper17	H4a1a1a
	SHper175	J2b1a
	SHper102	H1aj
	SHper182	HV15
	SHper106	W5
	SHper197	W3a1a
	SHper80	H1c
	SHper200	H11
	SHper21	D4b1
	SHper233	W3a1
	SHper245	T2b
	SHper251	U5a1a1a
	SHper259	H3
	SHper29	U5a2b
	SHper46	J2a1a1a
	SHper143	D4j+16311
	SHper53	U5a1+@16192
	SHper199	W3a1
	SHper65	H7
	SHper258	H3
SHper264	H7a1	
SHper267	D4b1	
SHper98	T2b	
Szegevár-Szőlőkalja	SZAper154	B5b4
	SZAper29	U8b1b
	SZAper44	J1c5
	SZAper52	T2c1d1
	SZAper7	H1a1c
Szegevár-Oromdűlő	SZODper376	H6b
	SZODper394	H6a1b3
	SZODper426	H6a1a4
	SZODper566	N9a9

Vörs-Papkert B	VPBper118	H47a
	VPBper122	H47a
	VPBper137	H1ak1
	VPBper167	T2b+152
	VPBper175	H48
	VPBper193	H13a2c1
	VPBper243	H4a1c1a
	VPBper264	H
	VPBper279	U2e1a1
	VPBper296	H
	VPBper31	HV10
	VPBper310	D4e4
	VPBper352	J2a2a2
	VPBper354	T2b31
	VPBper362	H10a1
	VPBper37	K1a4i
	VPBper40	H
	VPBper434	U5a1b1c2
	VPBper468	A16
	VPBper483	J1c3g
	VPBper51	U5a1d2b
	VPBper542	J1c2
	VPBper561	H17a1
	VPBper57	H5e1a
	VPBper588	U4a2
	VPBper600	H13a2b2a
VPBper620	H4a1	
VPBper661	H11a	

3. táblázat: Egyes mintákhoz tartozó haplocsoportok listája

Populációgenetikai elemzés

Először összehasonlítottuk a honfoglalás kori elit és a köznép főhaplocsoport-eloszlását (3. ábra). A két csoport főhaplocsoportok tekintetében elég heterogén (22, valamint 19 főhaplocsoport), a két csoport haplocsoport-összetétele jelentős eltéréseket mutat. A kelet-eurázsiai főhaplocsoportok aránya a köznépben 7,69%, szemben az elit 19,64%-ával. Az elit a kelet-eurázsiai haplocsoportok

széles spektrumát tartalmazza (A, B, C, D, F, G és Y), míg a köznépnel csak a C és D fordul elő jelentős gyakorisággal, egyetlen B-haplocsoport megjelenésével.

A köznép és elit populáció nyugat-eurázsiai haplocsoportjai szintén jelentős különbségeket mutatnak: HV-, I-, M-, R-, U1-, U8- és W-haplocsoportok mérsékelt gyakorisággal fordulnak elő a köznépnel, míg ezek teljesen hiányoznak az elit populációból. Három haplocsoport (N, T1 és X), amelyek jellemzően Kelet- és Nyugat-Euráziában egyaránt elterjedtek, sokkal magasabb arányt mutatnak az elitben, mint a köznépben: az N aránya 11,61% az elit populációban és 3,85% a köznépben. A T1 arányai 11,61% az elit populációban és 2,75% a köznépben, X aránya 4,46% az elit populációban és 0,55% a köznépben. Ennek az ellenkezője igaz a H és T2 esetében: a köznépi csoport körében a H a legerjedtebb haplocsoport 33,52%-os gyakorisággal, míg az elit csoportban aránya lényegesen alacsonyabb (19,64%). A T2 aránya a köznépben 6,59%, az elit populációban pedig 1,79%.

Mivel a vizsgált köznépi minták haplocsoport-összetétele jelentősen eltér az elitétől, megmértük a köznépi csoport genetikai távolságát az elitétől, valamint 87 egyéb publikált ősi eurázsiai populációtól. A 88 populáció főhaplocsoport frekvenciájából nyert PCA (4. ábra) rávilágít az elit és a köznép közötti távolságra. A köznép az európai aggregáció keleti oldalán csoportosult, a legközelebbi genetikai kapcsolatot balti bronzkori, balti vaskori, balti középkori populációkkal, valamint Bell Baker Németország és Bell Baker Nagy-Britannia bronzkori populációkkal mutatták, és nincsenek messze a sztyeppi kora-középső bronzkori (Steppe EMBA) populációktól. Ezeket a relatív távolságokat óvatosan kell értelmezni, mivel populációs adatkészletünk minden bizonnyal hiányosan reprezentálja a múlt genetikai változatosságát. Ezzel szemben a honfoglaló elit az ókori európai és ázsiai populációk között helyezkedik el, és a hozzá legközelebb eső csoportok a szarmata vaskori népesség, a Tien Shan vaskori népesség, a Karasuk késő bronzkori népesség és két, a honfoglalókkal kapcsolatba hozható csoport:²⁴ a cisz-uráli középkori populáció és az uyełgi transzuráli középkori populáció.

24 Csáky et al. 2020.

A köznép és más ősi csoportok genetikai kapcsolatának további feltárása érdekében linearizált Slatkin Fst-értékekből MDS-diagramot rajzoltunk (5. ábra). Az Fst-távolságok megerősítették, hogy a köznéphez eső legközelebbi populációk az ősi európai és közel-keleti populációk, a Pairwise Fst-mátrixban a legközelebbi csoportok az európai középkori, az anatóliai bronzkori, az izlandi középkori, a római kor előtti umbri és a római ókori egyének alkotta populáció, majd további európai bronzkori, neolitikumi és kőrézkori csoportok következnek. Ennek megfelelően ezek a csoportok az MDS-ploton egymás közelében találhatóak. Másrészt az Fst-adatok azt mutatják, hogy a köznép szignifikánsan különbözik az elittől, vagyis annak valószínűsége, hogy a két populáció azonos, nagyon alacsony.

A harmadik, általunk alkalmazott populációgenetikai módszer, az SHD hasonló eredményeket adott, de új információkat is feltárt. Ez a módszer a populációkban előforduló azonos alhaplocsoportok alapján képes megbecsülni, hogy két populáció között történt-e keveredés, vagy valamikor a múltban rendelkeztek-e közös őssel. A honfoglaló elit és köznépi csoport közötti azonos alhaplocsoportok jelenléte a két populáció közötti keveredésre utal, de a köznép más egyéb eurázsiai sztyeppi populációkkal is mutatott alhaplocsoport-egyezést.

Diszkusszió

Tanulmányunkban kísérletet tettünk a X-XI.századi Kárpát-medencében élő honfoglaló köznép genetikai karakterizálására. A 202 kinyert mitogenomból 169 köznépi, míg 14 magyarhomorogi temetőből származó minta kimutathatóan egy kis elit temetőt képvisel, amely nem kapcsolódik a szomszédos köznépi maradványokhoz. Kimutattuk, hogy az elit rétegben a kelet-eurázsiai haplocsoportok körülbelül 30%-ban vannak jelen, beleértve az olyan jellegzeteseket, mint az N1a1a1a1a-haplocsoport.

A köznépi réteg teljes haplocsoport-összetétele szignifikánsan eltér az elit rétegétől mind a kelet-, mind a nyugat-eurázsiai haplocsoportok tekintetében, ez pedig arra utal, hogy e két csoport valószínűleg eltérő eredetű. A populációgenetikai elemzés a köznépi réteget egyértelműen elsősorban európai és kö-

zel-keleti populációkkal csoportosította, elválasztva őket az elitől, ez pedig arra utal, hogy a köznépi réteg nagy részét helyben élő európai származású populációk leszármazottjai teszik ki.

A kelet-eurázsiai haplocsoportok nem elhanyagolható arányának jelenléte a köznépi populációban egyértelmű jele a keleti bevándorlókkal, feltehetően avarokkal, illetve hódítókkal való keveredésnek. Ez a hatás különbözteti meg a honfoglaló köznépi réteget a kortárs európai populációktól, valamint a modern magyaroktól, akikben a kelet-eurázsiai haplocsoportok aránya elhanyagolható. Így jelentős különbségeik ellenére a köznépi réteg bizonyos mértékig keveredett az elit réteggel.

Ezt az keveredést egyértelműen igazolja az SHD-módszer, mivel a köznépi populációnak volt a legkisebb SHD-távolsága az elit populációtól. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált ősi populációk közül az elit populációban voltak jelen a legnagyobb arányban a köznéppel azonos alhaplocsoportok, ezt legjobban a két csoport keveredése magyarázza. A 18 megosztott haplocsoportból 4 kelet-eurázsiai eredetű, így ezek nagy valószínűséggel az elitből kerültek át a köznépbe. Különösen beszédes, hogy a leggyakoribb elit haplocsoportok (N1a1a1a1, származéka N1a1a1a1a és T1a1) számos köznépi temetőben jelen voltak. A kelet-eurázsiai N1a1a1a1 elit marker nagy valószínűséggel az Afanasievo vagy Sintashta–Tagar-kultúrából származik,^{25,26} míg az általános eurázsiai elterjedésű T1a1-haplocsoport nagy valószínűséggel mongol Chemurchek–Uyuk–Deer Stone–Khirigsuur-kultúrákból²⁷ kerülhetett a honfoglaló elitbe. A honfoglaló elit és a kora és késő bronzkori sztyeppi populációk közötti közeli SHD-távolság arra utal, hogy a köznépnél megfigyelt (4. ábra) Steppe EMBA affinitása a köznépi és elit populációk keveredésének következménye is lehet.

A megosztott alhaplocsoportok filogeográfiai eredete egy lehetséges kölcsönös génáramlást is jelez a köznépi rétegből az elitbe, mivel a közös haplocsoportjaik (H7, K1c1, T2b és V7a) némelyike Kelet-Euráziából hiányzott, de a Kárpát-medencében a neolitikum és bronzkor óta jelen volt.

25 Allentoft et al. 2015.

26 Damgaard et al. 2018.

27 Jeong et al. 2020.

A korabeli helyi lakosság a Kárpát-medence korábbi népeinek leszármazottja, és kimutatható, hogy a korábbi avar kori egyének leszármazottjai nagy számban maradtak fenn a X. századig. Az avarok egy jelentős kelet-eurázsiai haplocsoport-készletet is magukkal hoztak, amelyek megtalálhatók köznépi egyénekből, viszont hiányoznak a honfoglaló elit csoport tagjaiból (például B5b4, C4a1b, C5b1a, D4b1, D4e4, D4l2, D4m2a és D5a3a1). Ezek a haplocsoportok avar genetikai örökséget jelenthetnek.

Konklúziók

A pontosabb következtetések érdekében több vizsgálat elvégzése szükséges, beleértve a köznépi és elit temetők nagy felbontású genomelemzését. Emellett az avar kor előtti, avar kori és a későbbi, Árpád-kori populációk genomadatai teljesebb képet adnának arról, hogy a nomád vándorlások milyen mértékben járultak házzá a Kárpát-medence demográfiai történetéhez.

A teljes tanulmány elolvasható: *Genes* 2021, 12(3), 460;

DOI: <https://doi.org/10.3390/genes12030460>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csáky et al. 2020.** Csáky, V. – Gerber, D. – Szeifert, B. – Egyed, B. – Stégmár, B. – Botalov, S. – Grudochko, I. – Matveeva, N. P. – Zelenkov, A. S. – Sleptsova, A. V. – Goldina R. D. – Danich, A. V. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: Early medieval genetic data from Ural region evaluated in the light of archaeological evidence of ancient Hungarians. *Scientific Reports*, 10. (2020) Article number: 19137. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-75910-z>
- Csősz 2016.** Csősz, A. – Szécsényi-Nagy, A. – Csákyová, V. – Langó, P. – Bódis, V. – Köhler, K. – Tömöry, Gy. – Nagy, M. – Mende, B. G.: Maternal Genetic Ancestry and Legacy of 10th Century AD Hungarians. *Scientific Reports*, 6. (2016) Article number: 33446. <https://doi.org/10.1038/srep33446>
- Derenko 2014.** Derenko, M. – Malyarchuk, B. – Denisova, G. – Perkova, M. – Litvinov, A. – Grzybowski, T. – Dambueva, I. – Skonieczna, K. – Rogalla, U. – Tsybovsky, I. – Zakharov, I.: Western Eurasian ancestry in modern Siberians based on mitogenomic data. *BMC Evolutionary Biology*, 14. (2014) Article number: 217. <https://doi.org/10.1186/s12862-014-0217-9>
- Gallina-Varga 2016.** Gallina Zsolt – Varga Sándor: *A Duna-Tisza közének Honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A Kalocsai Sárköz a 10–11. században.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10. Magyar Nemzeti Múzeum – MTA BTK Régészeti Intézet – SZTE BTK Régészet Tanszék – Viski Károly Múzeum: Szeged, Budapest, 2016.
- Hampel 1907.** Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* MTA, Budapest, 1907.
- Istvánovics 2003.** Istvánovics Eszter: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékhelye.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, 4. Jósza András Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Nyíregyháza, 2003.
- Jeong 2020.** Jeong, Ch. – Wang, K. – Wilkin, Sh. – Taylor, W. T. T – Miller, B. K. – Stahl, R. – Chiovelli, C. – Knolle, F. – Ulziibayar, S. – Khatanbaatar, D. – Erdenbataar, D. – Erdenebat, U. – Ochir, A. – Ankhsanaa, G. – Vanchig-

dash, C. – Ochir, B. – Munkhbayar, C. – Tumen, D. – Kovalev, A. – Kradin, N. – Bazarov, B. A. – Miyagashev D. A. – Konovalov, P. B. – Zhambaltarova, E. – Miller, A. V. – Haak, W. – Schiffels, S. – Krause, J. – Boivin, N. – Erdene, M. – Hendy, J. – Warinner, C.: A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia's Eastern Steppe. *Cell*, 183. (2020), Issue 4, Pages 890-904.e29. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2020.10.015>

Kivisild 2015. Kivisild Toomas: Maternal ancestry and population history from whole mitochondrial genomes. *Investigative Genetics*, 6. (2015) Article number: 3. <https://doi.org/10.1186/s13323-015-0022-2>

Kovács 2019. Kovács László: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11-12. századi falusi temetője*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, 12. Szegedi Tudományegyetem – MTA BTK Régészeti Tanszék – Magyar Nemzeti Múzeum – MARTIN OPITZ: Szeged–Budapest, 2019.

Költő–Szentpéteri 1996. Költő László – Szentpéteri József: A Vörs-Papkert “B” lelőhely VIII–XI. századi temetője. In: Költő László – Vándor László (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992*. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága – Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár–Zalaegerszeg, 1996. 115–121.

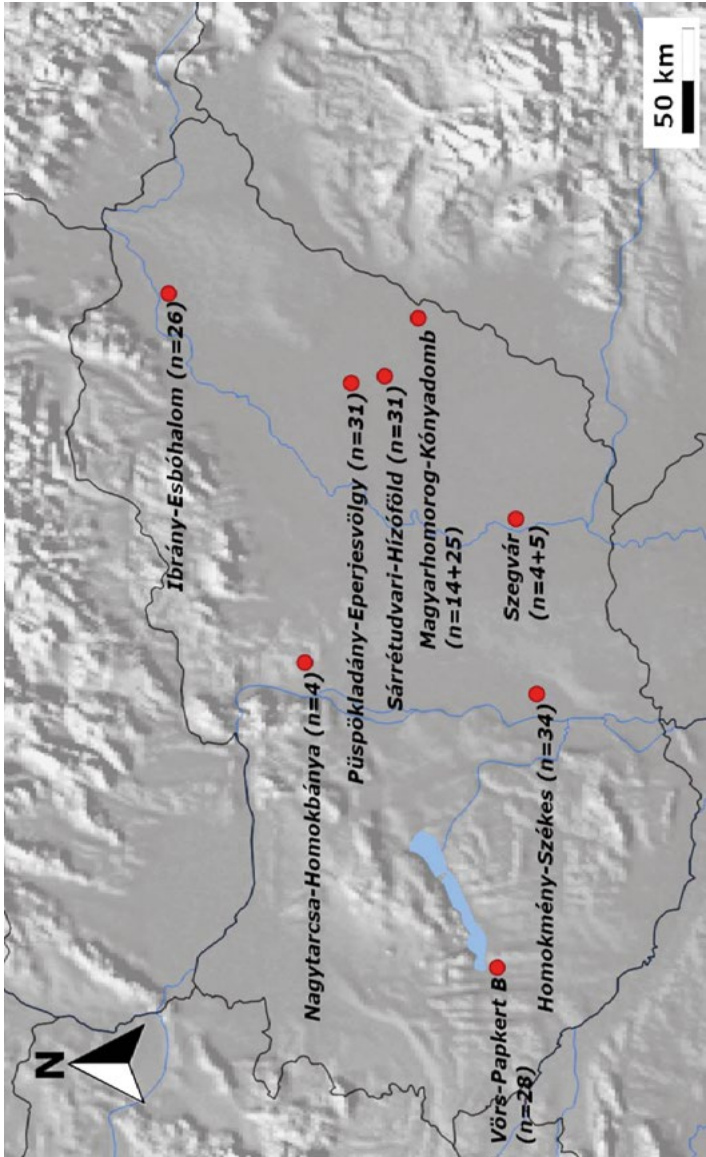
Neparáczi et al. 2017a. Neparáczi E. – Juhász Z. – Pamjav H. – Fehér T. – Csányi B. – Zink A. – Maixner F. – Pálfi Gy. – Molnár E. – Pap I. – Kustár Á. – Révész L. – Raskó I. – Török T.: Genetic structure of the early Hungarian conquerors inferred from mtDNA haplotypes and Y-chromosome haplogroups in a small cemetery. *Molecular Genetics and Genomics*, 292. (2017), 201–214. <https://doi.org/10.1007/s00438-016-1267-z>

Neparáczi et al. 2017b. Neparáczi E. – Kocsy K. – Tóth G.E. – Maróti Z. – Kalmár T. – Bihari P. – Nagy I. – Pálfi Gy. – Molnár E. – Raskó I. – Török T.: Revising mtDNA haplotypes of the ancient Hungarian conquerors with next generation sequencing. *PLoS ONE*, 12. (2017) e0174886. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0174886>

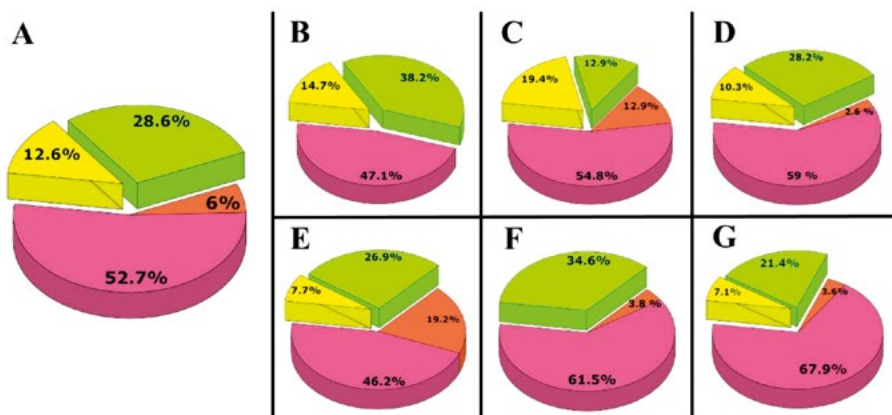
Neparáczi 2018. Neparáczi, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Kocsy, K. – Maár, K. – Bihari, P. – Nagy, I. – Fóthi, E. – Pap, I. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Raskó, I. – Zink, A. – Török, T.: Mitogenomic data indicate admixture compo-

- nents of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians. *PLoS ONE*, 13. (2018) e0205920. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0205920>
- Neparácski 2019.** Neparácski, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Maár, K. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Marcsik, A. – Balogh, Cs. – Lőrinczy, G. – Gál, Sz. – Tomka, P. – Kovacsóczy, B. – Kovács, L. – Raskó, I. – Török, T.: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports*, 9. (2019) Article number: 16569. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-53105-5>
- M. Nepper 2002.** M. Nepper Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I-II* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3]; Déri Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest–Debrecen, 2002.
- Róna-Tas 1999.** Róna-Tas András: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History*. CEU Press, Budapest, 1999.
- Szabados 2019.** Szabados György: The origins and the transformation of the early Hungarian state. In: Miljan, S. – Simon, A. – Halász, B.É. (Eds.): *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society*. Knjižnici Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 2019. 9–30.
- Szőke 1967.** Szőke Béla: *A Honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.
- Tömöry 2007.** Tömöry, Gy. – Csányi, B. – Bogácsi-Szabó, E. – Kalmár, T. – Czibula, Á. – Csósz, A. – Priskin, K. – Mende, B. – Langó, P. – Downes, C. S. – Raskó I.: Comparison of Maternal Lineage and Biogeographic Analyses of Ancient and Modern Hungarian Populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 134. (2007) 354–368. <https://doi.org/10.1002/ajpa.20677>

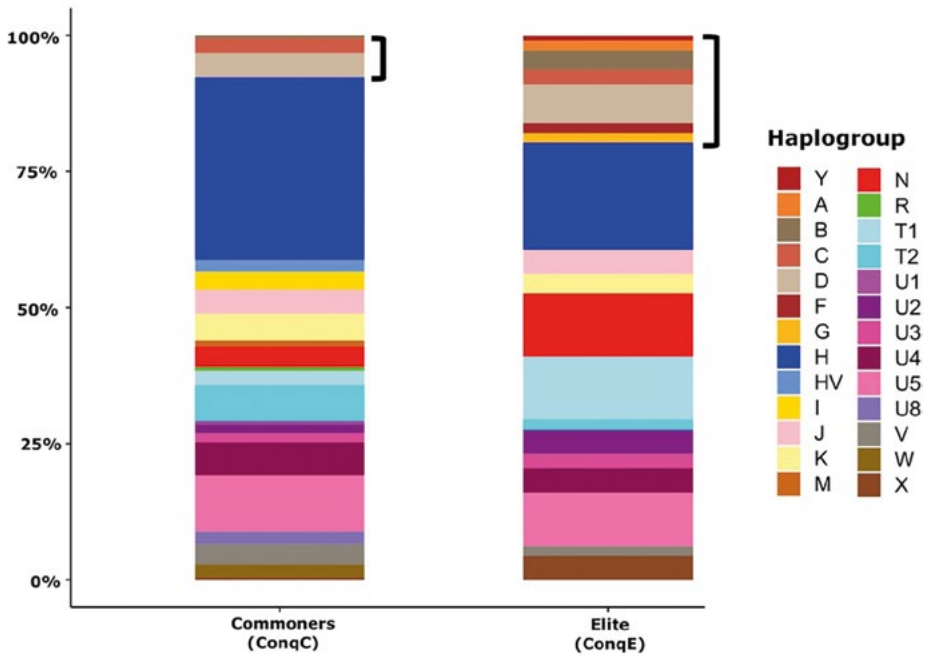
ÁBRÁK

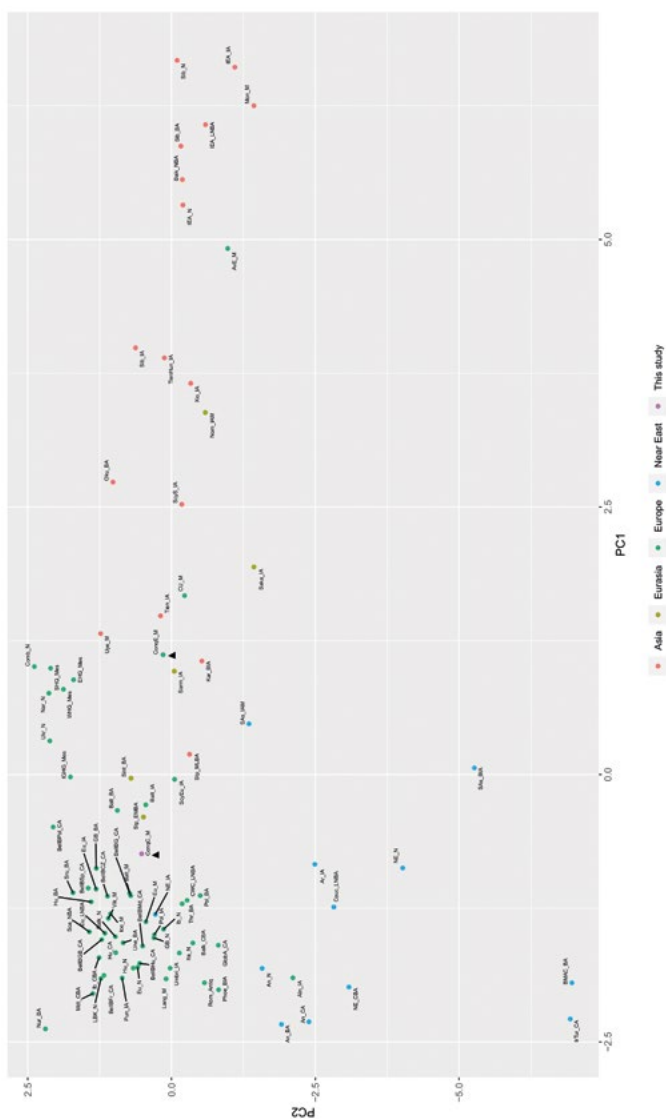
1. ábra. A vizsgált honfoglalás kori köznép (ConqC) temetőinek helyszínei. A minták száma a temető neve mellett van feltüntetve. A Magyarhomorog és Szegvár melletti két szám arra utal, hogy két egymás melletti temetőből vettünk mintát.

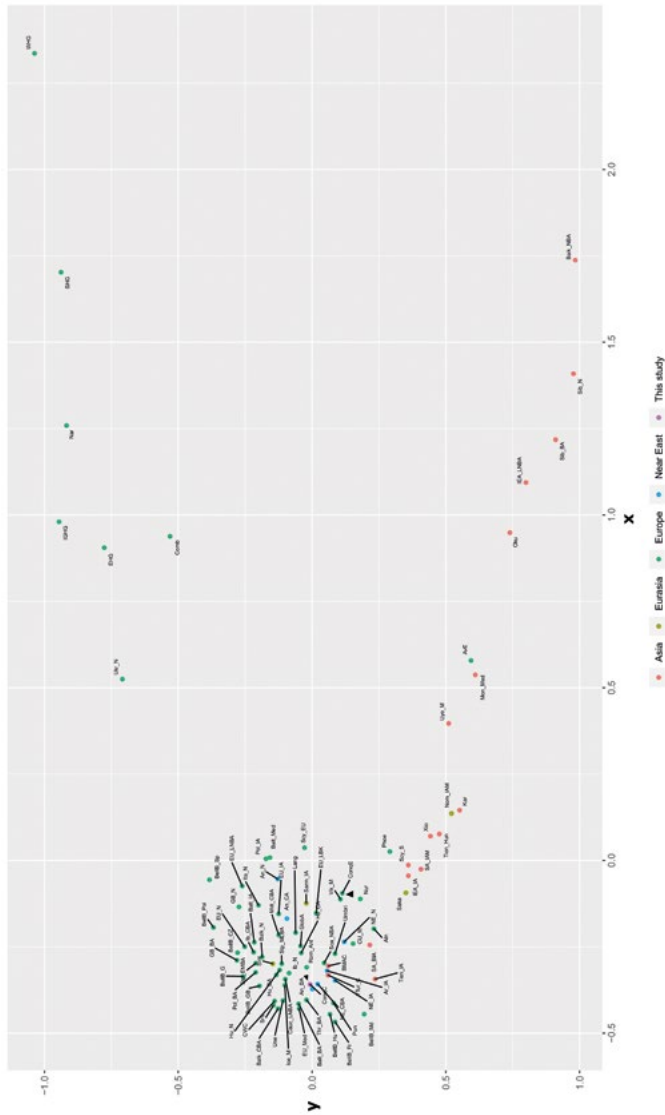
2. ábra. A honfoglaláskori köznépi anyai leszármazási vonalainak filogeográfiai eredete különböző temetőkből. A nyugat-eurázsiai haplocsoportok rózsaszínnel, a kelet-eurázsiai haplocsoportok sárgával, az eurázsiai haplocsoportok zölddel, a kaukázusi–közel-keleti haplocsoportok pedig barnával vannak jelölve. (A) 182 köznépi minta összesített adatainak megoszlása az összes temetőből. (B–G) Az anyai leszármazási vonalak filogeográfiai megoszlása az egyes temetőkből: (B) Homokméggy–Székes (n = 34); (C) Püspökladány–Eperjesvölgy (n = 31); (D) Sárrétudvari–Hízófield (n = 39); (E) Ibrány–Esbóhalom (n = 26); (F) Magyarhomorog–Kónyadomb (n = 26, csak a köznépi részből vett mintával); (G) Vörs–Papkert B (n = 28, beleértve a temetőből származó összes mintát).

3. ábra. A honfoglaláskori magyarság főhaplocsoport-eloszlásának összehasonlítása. Köznépi minták: n = 182; elit minták: n = 112. A kapcsos zárójelek a kelet-eurázsiai haplocsoportokat jelölik.

4. ábra. A 88 eurázsiai populáció főhaplocsoportjainak eloszlása alapján készült főkomponens-analízis (PCA) diagramja. A színárnyalatok a feltüntetett földrajzi régiókat jelölik. A köznépi (ConqC) és az elit (ConqE) csoportokat nyílhegyek jelölik. A PC1-tengelyen balra található az európai, jobbra pedig az ázsiai populációk. A PC2-tengelyen az anatóliai–kaukázusi csoportok alulra, a vadászó-gyűjtögető csoportok pedig felülre kerültek.

5. ábra. *Multidimensional Scaling (MDS)* diagram linearizált Slatkin *F_{st}*-értékeiből. Az európai populációk a bal oldalon, az ázsiaiak pedig a jobb alsó sarokban helyezkednek el. A színárnyalatok a feltüntetett földrajzi régiókat jelölik. A köznépi (ConqC) és az elit (ConqE) populációkat nyílhegyek jelölik.

NÉMETH ZSOLT

A TRILLOUX-SZERKESZTÉS ÉS A SZENT KORONA KERESZTJÉNEK ARÁNYRENDSZERE

KIVONAT: Egy Paul Trilloux által közzétett, általa kopt eredetűnek mondott rajzról igazolom, hogy három különböző mértani szerkesztést rejt magában, amelyek egyike egy aranymetszésarányokkal táguló koncentrikus körsor, a másik kettő pedig annak szerkesztési szempontból egyszerűsített közelítése. A szerkesztéseket végigviszem, a releváns méreteket kiszámítom. Kimutatom, hogy a Szent Korona keresztjének arányrendszere ezt a szerkesztést követi, miként az azt hordozó felső Pantokrátor-ábrázoláson látható legfontosabb képelemeké is. A rajzon megjelenő kereszt formája Árpád-kori templomaink szentelési keresztjéhez áll közel, ezekre példákat adok. Arra következtetek, hogy a Trilloux-féle rajz egy olyan kánont őrzött meg, amely keresztény műtárgyak méretezésének alapjául szolgált, ám idővel feledésbe merült.

KULCSSZAVAK: Trilloux-szerkesztés, szakrális geometria, aranymetszés, Szent Korona, Pantokrátor-ábrázolások, íves szárú kereszték, középkori szentelési kereszték, farasi kopt műalkotások

Bevezető

Paul Trilloux francia festőművész (1926–) az interneten közzétett *Génèse et symbolique de l'Art Roman* című könyvében a koptokról szóló fejezetben¹ közölte az 1. ábrán látható, általa II. századi, alexandriai kopt alkotásnak mondott és művészi módon kiszínezett, középpontosan szimmetrikus alakzatot.² Ezt alaposabban szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy nem más, mint egy mértani szerkesztés. Először részletesen tárgyalom a szerkesztést, majd rátérek arra, hogy milyen érdekes „alkalmazásoknak” vált a forrásává.

A szerkesztés

Vegyük föl az egységnyi élhosszúságú ABCD-négyzetet és az oldalak $F_1 - F_4$ felezőpontjait! Minden felezőpontból rajzoljunk $1/2$ sugarú félkört! Rajzoljuk meg a négyzet beírt körét, a továbbiakban ezt nevezem külső körnek. Minden oldalfelző pontot kössünk össze a szemben lévő oldalon lévő csúcsokkal! Az AF_2 és az F_1D szakaszok metszéspontja legyen G, a BF_4 -é és az F_1C -é H, az AF_2 -é és a BF_3 -é I, az F_1C -é és a DF_2 -é J, a BF_3 -é és az F_4C -é K, az AF_3 -é és a CF_2 -é L, az F_1D -é és az F_4C -é M, az AF_3 -é és a BF_4 -é N! A GHIJKLMN pontok egy, a négyzet E középpontja körül húzott körre illeszkednek. Ezt nevezem a továbbiakban a középső kör első változatának.

Szeretnénk megrajzolni a harmadik fekete kört is, annak alapján, hogy a kis aranyszínű körök érintik. Ezek középpontjai: O_1 az AF_2 és BF_4 metszéspontja, O_2 az F_1C -é és BF_3 -é, O_3 a DF_2 -é és az F_4C -é, O_4 pedig AF_3 -é és az F_1D -é. Rajzoljunk $O_1 - O_4$ körül köröket úgy, hogy érintsék a második kör első változatát, és

1 Trilloux 2007.

2 *Les premiers écrits qui attestent de la présence de chrétiens coptes à Alexandrie datent du deuxième siècle.* http://symboliqueromane.canalblog.com/archives/06___les_coptes/index.html; a letöltés időpontja: 2022 01 23.

rajzoljuk be a harmadik fekete kör első változatát, hogy az arany köröket az E középpont felől érintse (2. ábra)!

A második kör átmérője megegyezik a GIKM négyzet átlójának hosszával. $GI = 2/5 \times AF_2 = 2/5 \times (\sqrt{5}/2)$, mivel $GI = AG = KC$, és $KC = 2 \times IF_2$. Ebből az átmérő, $GK = (2\sqrt{2}/5) \times (\sqrt{5}/2) = \sqrt{2} / \sqrt{5} \approx 0,632$, a sugár pedig $1 / (\sqrt{2} \times \sqrt{5})$.

Az arany körök sugara egyenlő a második körével mínusz $1/4$, hiszen az O_1 pontok felezik az EF_1 szakaszokat, tehát $1 / (\sqrt{2} \times \sqrt{5}) - 1/4 \approx 0,0663$. A harmadik kör sugara $1/4$ mínusz az arany kör sugara, azaz $1/4 - (1 / (\sqrt{2} \times \sqrt{5}) - 1/4) = 1/2 - 1 / (\sqrt{2} \times \sqrt{5}) \approx 0,184$.

A Trilloux által e részletében – meglátásom szerint szándékoltnak – kissé elnagyolt szerkesztési ábrán úgy tűnik, hogy az $O_1 - O_4$ középpontú körök érintik az $F_1 - F_4$ pontok körül rajzolt $1/2$ sugarú köröket is, ám az alaposabb vizsgálat felfedi, hogy nem ez a helyzet. Végezzünk el egy második szerkesztést, amely során megtartjuk az $O_1 - O_4$ középpontokat, de az aranyszínű köröket úgy rajzoljuk meg, hogy érintsék az $F_1 - F_4$ pontok körül rajzolt $1/2$ sugarú félköröket, valamint úgy húzzuk be a középső és a belső kört, hogy a megváltozott átmérőjű arany köröket rendre érintse a négyzet oldala és a középpontja felőli részén (3. ábra)!

Számítsuk ki az új $O_1 - O_4$ középpontú körök sugarát! Az $F_1O_2O_4$ háromszög szárainak hossza $\sqrt{5}/4$. Az F_2 oldalfelezőből húzott, az arany kört érintő félkör sugara $1/2$. Az arany kör sugara így $\sqrt{5}/4 - 1/2 = (\sqrt{5} - 2)/4 = (\Phi - 3/2)/2 \approx 0,0590$, ahol Φ az aranymetszés arányszáma, $(1 + \sqrt{5})/2 \approx 1,618$. Látható, hogy az arany körök kétféleképpen meghatározott sugarai, kb. $0,0663$, valamint $0,0590$ között jelentős a különbség, az arányuk $\approx 1,123$.

Az új középső kör második változatának sugara $1/4 +$ az új arany kör sugara, azaz $1/4 + \sqrt{5}/4 - 1/2 = 1/4 + (\Phi - 3/2)/2 = 1/4 + \Phi/2 - 3/4 = (\Phi - 1)/2 \approx 0,309$, az átmérője pedig $\approx 0,618$, azaz $\Phi - 1 = 1/\Phi$.

A belső kör sugara ekkor $1/4$ mínusz az arany kör sugara, azaz $1/4 - (\sqrt{5}/4 - 1/2) = 1 - \Phi/2$.

Az új, második, valamint harmadik kör sugarának aránya, kihasználva, hogy $(\Phi - 1) = (1/\Phi) : ((\Phi - 1) / 2) / (1 - \Phi/2) = (\Phi - 1) / (2 - \Phi) = (1/\Phi) / (1 + 1 - \Phi) = (1/\Phi) / (1 - 1/\Phi) = 1 / (\Phi - 1) = 1/(1/\Phi) = \Phi$.

Az első és az új második kör átmérőinek aránya $1/(1/\Phi) = \Phi$. Az ábrán szereplő bármelyik két szomszédos fekete kör sugáraránya tehát Φ , ennek következtében a külső és a belső sugáraránya pedig $1 + \Phi = \Phi^2$.

Miként lehetséges, hogy a Trilloux-ábrán az aranyszínű körök érintik a GHIJKLMN-pontokra illesztett kört és az F_i -középpontú félköröket is? Az alapos szemrevételezés felfedi, hogy nem az O_i pontok az aranyszínű körök középpontjai, hanem kissé kifelé csúsztak el. Mindez azt jelenti, hogy Trilloux színezett rajza megmutat egy mértani szerkesztést, viszont kettőt elrejt. Úgy vélem, hogy a rajza (1. ábra) és az első rekonstruált szerkesztés (2. ábra) rejti el a második, szakrális Φ -arányok sorát tartalmazó másodikat (3. ábra). Az első szerkesztésen a középső kör egyszerűen megrajzolható a GHIJKLMN-pontokon keresztül, tehát egy könnyebben kivitelezhető szerkesztés, mint a második, ám nem derül ki róla, hogy a koncentrikus körök sugarainak aránya mennyire közel van a Φ -hez.³ A művészi módon kiszínezett rajz félrevezető módon azt a látszatot kelti, hogy az aranyszínű körök középpontjai az O_i pontok, ám éppen ez vezeti el a figyelmes vizsgálóját az avatatlanok elől elrejtett második szerkesztés megtalálásához.

Említést érdemel még, hogy bár a Trilloux-ábra tartalmazza a Brunés-csillagot,⁴ amelyet a 2. ábrán az $AGF_1HBIF_2JCKF_3LDMF_4N$ konkáv sokszög formál meg, nem azért született, mint az utóbbi, azaz szakaszok harmadolásának és ötödölésének egyszerű szerkesztésére. Tekintettel kell lennünk arra is, hogy az eredeti ábra készülésekor – Paul Trilloux szerint a II. század – nem tudott olyan pontossággal számításokat végezni, mint mi ma, így az ábra és a szerkesztés első, könnyebben kivitelezhető változata megfelelő közelítésként szolgálhatott a másodikhöz, különösen, ha az ábra arányrendszere alapján kívántak valamilyen tárgyat elkészíteni.

3 A 2. ábrán látható vörös és a 3. ábrán lévő kapcsolódó fekete körök átmérői közel azonosak.

4 Brunés 1967, 58.; Kappraff 2000, 29.

A szerkesztés mint tervrajz?

Trilloux színezett rajzára Ludvig Rezső hívta fel a figyelmet, aki a Szent Koronát 1983-ban vizsgáló aranyműves csoport egyik tagja volt (1. kép). Egy vele készített interjúban felvetette, hogy koronánk keresztje arányosítás után ráhelyezhető a Trilloux-ábrára:⁵ a kereszt felső gömbje kerülne az O_1 középpontú körre, a két vízszintes szár végén lévő gömbök az O_2 , valamint az O_4 körre, az alsó, nagyobb gömb pedig az F_3 pontra támaszkodna.⁶ E tanulmány első részében kiszámítottam a Trilloux-szerkesztésen lévő körök méreteit, így az arányosítás után lehetőség nyílik az egyezés mértékének vizsgálatára, s ezzel az aranyműves mester hipotézisének ellenőrzésére. A Szent Korona ehhez szükséges méretadatait az 1. táblázatban tüntettem fel. Az 1980-as években két mérésre is sor került: egyrészt az aranyműves csoport vett föl méreteket,⁷ másrészt a mérnökcsoport, amely eredményeinek összességét egyikük, Ferencz Csaba közölte évekkel később.⁸ Az aranyművesek 1 mm, a mérnökök 1% pontosságot adtak meg az eredményeikre. A két méréssorozat eredményei összhangban állnak egymással.

A szerkesztés és a kereszt méretei közötti arányosítás váltószáma a felső Pantokrátor-képet (2. kép) hordozó négyzet alakú lemez élhosszúsága, amely az aranyműveseknél 72 mm, a mérnököknél 73,6 mm, a Szent Koronát még 1945-ben tanulmányozó Patrick Kellehernél pedig 73 mm.⁹

A keresztnek a második Trilloux-szerkesztésből kiszámítható „ideális” szélessége a középső kör átmérője. Erre a 72 mm-es, illetve a 73,6 mm-es alapmértékkel rendre 44,5 mm, illetve 45,5 mm adódik. Ludvig 46 mm-t ad

5 Hankó 2021, 53.

6 Amikor a kereszt ágainak végén lévő gömbökről beszélek, az természetesen „rövidítés”, hiszen egyrészt a három kisebb befelé, az alsó pedig lefelé és felfelé csonkolt, másrészt, ha pótolnánk a csonkolt részüket, akkor sem lennének szabályos gömbök. Amikor ezek átmérőjéről beszélek, az a legnagyobb külső méretüket jelenti.

7 Csomor et al. 1985, 96.; Csomor 1986, 33.

8 Ferencz 2002, 36. és 156.

9 Kelleher 1951, 33., 46. lábjegyzet.

meg a 2021-es interjújában,¹⁰ az aranyműves csoport publikációiban 47 mm szerepel.¹¹ A mérnökcsoporthoz nyers adataiból 47,3 mm-es értéket számítottam ki.

A kereszt ideális magassága $1/2 +$ a második kör sugara, $(\Phi-1)/2$, azaz $\Phi/2 \approx 0,809$. Az arányosítás váltószámaival megszorozva 58,2 mm, illetve 59,5 mm. Észrevehető az is, hogy a kereszt magasságának és a külső kör sugarának aránya $\Phi/2 / 1/2$, azaz Φ . A három kör sugara mellett immár a negyedik mennyiség állt elő, amelyek Φ -arányokkal viszonyulnak egymáshoz.

Vizsgáljuk meg azt is, hogy a kereszt alsó gömbje beleilleszkedik-e a külső és a középső kör közé az F_3 pont fölött! Ezek sugarainak különbsége $1/2 - (\Phi-1)/2 = 1 - \Phi/2, \approx 0,191$, arányosítva 13,8 mm, illetve 14,1 mm. Az alsó gömb átmérője az aranyműveseknél 13,8 mm, Ferencz Csabánál 13,1 mm.

A kereszt ideális méretezésének logikáját követve a három szárvegi kis gömb átmérője az ábrán szereplő arany színű körökével kellene, hogy megegyezzen. Ezek átmérője Φ -ed része lenne a nagy gömbének, azaz $1/\Phi - 1/2$. A behelyettesítések nyomán az arany színű körök átmérőjére 8,5 mm, illetve 8,7 mm adódik, a mért értékek 10, illetve 10,1-10,5 mm. A fenti numerikus értékekből látható, hogy a Szent Korona keresztjének legfontosabb méretei a készülés idején alkalmazott kivitelezési pontosságok tükrében jó egyezésben vannak azokkal, amelyek a Trilloux-szerkesztésből vezethetők le.

Következésképpen áll elő, hogy a kereszt méretei Φ -arányokkal illeszkednek az azt befogadó aranylemezeihez is, hiszen a lemez élhosszúságának aránya a kereszt ideális magasságához $1 / (\Phi/2) = 2/\Phi$, a szélességéhez pedig Φ . Látható tehát, hogy a kereszt és az azt befogadó lemez méretei között tökéletes Φ -arányok vannak, a koronaépítmény ennél lejjebb lévő részein viszont „csak” a Fibonacci-arányok.^{12, 13}

10 Hankó 2021, 53.

11 Csomor et al. 1985, 96.; Csomor 1986, 33.

12 A mérnökcsoporthoz ismerte föl, hogy a koronatest legfontosabb méretei Fibonacci-számok arányában állnak egymással (Beöthy et al. 1981, 475.; Ferencz 2002, 59-62.).

13 Jól ismert, hogy az egymást követő Fibonacci-számot hányadosából képezett sorozat határértéke Φ . Matematikai szimbólumokkal: $\lim_{n \rightarrow \infty} F(n+1)/F(n) = \Phi$, ahol $F(n)$ a Fibonacci-sorozat n -dik eleme.

Kiszámítottam a kereszt ideális méreteit az első szerkesztésből nyert értékekhez viszonyítva is, s ezeket is feltüntettem az 1. táblázatban. Látható, hogy mindkét szerkesztésből, de főleg az elsőből, olyan ideális méretekhez jutottunk, amelyek jó egyezésben vannak a ténylegesekkel. Ez egyrészt meglehetősen valószínűvé teszi, hogy a Szent Korona ötvösművésze ismerte a Trilloux-szerkesztéseket, és az egyszerűbben kivitelezhető első változatot alkalmazta. Az utóbbi által diktált arányok kialakítása mellett azonban egy másik arányt is létre akart hozni: a kereszt alsó ágának záró gömb nélküli hosszát a többi, szintén záró gömbök nélkül tekintett ágának másfélszeresére méretezte. A tényleges és az ideális értékek között fennálló csekély eltéréseknek oka lehet az is, hogy az ötvösmester nem tudta elvégezni az összes arány egyidejű pontos megvalósítását.

A szakirodalomban nem alakult ki egységes álláspont azzal kapcsolatban, hogy a kereszt, amely egy üreges cső, eredeti eleme-e a Szent Koronának. A bizonytalanságot csak fokozta, hogy 1551-ben Izabella királyné, Szapolyai János özvegye egyes szerzők szerint letört egy keresztet a Szent Koronáról a fia, János Zsigmond számára, mielőtt azt kiszolgáltatta volna Giambattista Castaldonak, I. Ferdinánd király megbízottjának. Ezt sem Castaldo urának írott jelentése,¹⁴ sem pedig Forgách Ferenc, az első erdélyi fejedelmek történetírójának emlékirata nem említi,¹⁵ későbbi források vélnek tudni róla.¹⁶ Bár a Szent Koronán ma egyetlen kereszt van, ez korántsem biztos, hogy mindig így volt, hiszen a homlokzati Krisztus-kép és a hátsó oromzaton lévő keret fölött másodlagos ékítmények találhatók,¹⁷ s ezek helyén kis kereszt is lehetett. Az utóbbi esetében Csomor Lajos ezt konkrétan föl is vetette,¹⁸ a Krisztus-kép fölött pedig az úgynevezett országtáblák kőszegi változatán látható kereszt.^{19, 20} Ha valóban történt 1551-ben keresztletörés a Koronáról, az tehát nem szükségszerűen kellett, hogy

14 Katona 1979, 164.

15 Forgách 1982, 18.; Katona 1979, 150.

16 Összegzésük: Kruppa 2005, 87.; Németh 2010, 40.

17 Németh 2010, 69.

18 Csomor 1986, 256.

19 Németh 2010, 139.

20 Az országtáblák a Szent Korona újkori másodlagos ábrázolásai: a készítőik nem látták azt, de jó képi forrás alapján dolgoztak (Buzási 2008, 116.; Németh 2010, 31.).

a tetején lévő legyen, másrészt a művelet Izabella királyné gyakorlatlan keze által történő véghez vitele súlyos rongálást kellett volna, hogy okozzon a keresztet hordozó felső Pantokrátor-képen. Az a tény, hogy a kereszt legfontosabb méretei Φ -arányokkal viszonyulnak a hordozó lemez élhosszúságához, azt támasztja alá, hogy a Szent Korona pántrendszerének eredeti eleme, vagy ha nem az, akkor gondos méretezést követően illesztették hozzá.

Megvizsgálhatjuk azt is, hogy a kereszt, valamint az azt befogadó felső Pantokrátor-ábrázolás egyes képelemeinek méretei között találunk-e kapcsolatot. Ehhez Photoshop-programban megmértem a képelemek relatív méretét, és a hordozó lemez élhosszúságához arányítva megkaptam azok valós méretét. Ezeket a 2. táblázatban közlöm. Az itt található értékeket összevetve az 1. táblázatban szereplőkkel kitűnik, hogy a trónust övező fák külső szélének távolsága és a Pantokrátor magassága, amelyek egyébként a zománcozott elemek közötti legnagyobb vízszintes és függőleges távolságot jelentik, jó közelítéssel megegyeznek a kereszt szélességével. Hasonló egyezés tapasztalható az asztrális szimbólumok – a „Nap” és a „Hold” – és a kereszt három kisebb gömbjének átmérője, valamint a Pantokrátor dicsfényének (vízszintes irányú) átmérője és a kereszt alján helyet foglaló gömb átmérője között. Az egyezés mindkét ideális méretegyüttessel elfogadható, az első szerkesztésből származókkal kifejezetten jó. Mindez azt valószínűsíti, hogy a kereszt együtt készült a Szent Korona pántrendszerével, vagy ha netán másodlagos, akkor a méretezések tekintetbe vették a Pantokrátor-kép legfontosabb képelemeinek a méretét is.

Ívelt szárú kereszték a Szent Koronán és máshol

Ludvig Rezső felvetése, miszerint Paul Trilloux kopt eredetűnek mondott rajzán megjelenő szerkesztés szolgált volna szellemi alapként a Szent Korona keresztjének méretezéséhez, merésznnek tűnhet. Alább azonban kimutatom, hogy a Szent Korona egy másik eleme is kapcsolatba hozható a rajzzal és a mögötte meghúzódó másik két szerkesztéssel. Előtte azonban még fel kívánom hívni

a figyelmet arra, hogy a kopt kereszténység területéről került elő az egyik legkorábbi olyan ábrázolás, amely szembetűnő hasonlóságot mutat a Szent Koronával. A núbiai Faras katedrálisának feltárásakor találták lengyel kutatók a 3. képen látható falképet. Mária, az Istenszülő Anya (Me[te]r Theotokou) a fején abroncsos-keresztpántos koronát visel, a tetején egyenesen álló, gömbös kereszt foglal helyet. Az abroncsot alul-fölül gyöngysor szegélyezi, közöttük változó alakú és színű ékkövek helyezkednek el egy sorban. A pántokon is ékköveket és gyöngyöket látunk. Mindezeket megtaláljuk a Szent Korona azonos helyein, a falfestményen hozzá képest csupán a pártázat és a zománcképek hiányoznak, ám a núbiai zománcművesség fejlettségére való tekintettel aligha várhatjuk ilyen elemek megjelenését. A falkép a farasi katedrális kifestési rétegeinek gondos elemzése és egyéb, szintén az épületben talált feliratokon kiolvasott dátumok alapján pontosan keltezhetőnek bizonyult a X. század legvégére vagy a XI. század legelejére.²¹ A magyar korona és az Istenszülőé közötti erős hasonlóság meglepő és elgondolkodtató. Annak igazolására mindenképpen elegendő, hogy az abroncsos-keresztpántos koronák a tetejükön gömbös kereszttel nem 1100 körül, I. Alexios bizánci császár (1081–1118) uralkodása idején jelentek meg, ahogy azt Holler László állítja.²²

Trilloux alkotásának (1. ábra) egyik legfontosabb eleme a művész által feketére festéssel kiemelt, ívelt szárú kereszt, amely a közepén keskeny, az ágai szélesednek és konvex ívvel záródnak. A 4. ábrán ezt kiemeltük a mértani szerkesztésen is. Ez a típus a talpas kereszték sorába tartozik, s a szakirodalom *croix pattée alésée arrondie* néven tarja számon.²³

Ívelten kifelé táguló szárú, körbe és négyzetbe írt kereszték sokaságát találjuk Núbiának az első évezred második felében emelt kopt templomai falfestményein és kőfaragványain.²⁴ Különösen figyelemreméltó a farasi *Rivergate*

21 Michałowski 1964, 203.; Jakobielski 1969, 503.

22 Holler 1998, 12.

23 Említést érdemel, hogy a Templomos Lovagrend és a Johannita Ispótyalos Rend is talpas keresztet választott a zászlajára. Mindkettő tevékeny volt az Árpád-korban a Közel-Keleten, és kétségtelenül ismerték a térségben használatos spirituális szimbólumokat.

24 Monneret de Villard 1935; Michałowski 1965, 64–214.; Jakobielski 1972, 110.; Godlewski 1979, 60–123.

Church keresztelőkápolnája bejáratának szemöldökgerendáján lévő, amelynek ágaiban kis köröket találunk,²⁵ éppúgy, mint a Trilloux-ábrán.

Lekerekített széles végű keresztet találunk a Szent Korona felső Pantokrátorának glóriájában is. Ha a Trilloux-rajzot vagy a szerkesztést ráhelyezzük a képre úgy, hogy a Pantokrátor feje kerüljön a belső körbe, akkor a dicsfénye esik a belső és a középső kör közé, s a zománcozott, valamint a szerkesztett kereszt formája szinte teljesen azonos lesz. A Trilloux-rajzon és a szerkesztésen szereplő arany színű gömbök megfelelőjét is ott találjuk a Pantokrátor keresztjében, igaz, kisebb méretben és rombukussá torzult formában. Az utóbbi elem torzultsága ellenére is aligha vonható kétségbe a kapcsolat a Pantokrátor glóriájában lévő kereszt formai elemei és a Trilloux-rajz, valamint a szerkesztések között. További érv a kapcsolat mellett, hogy kora középkori Pantokrátor-ábrázolások mesterei igen ritkán tettek geometrikus mintát a dicsfénybe. Ha valaki nem éri be azzal a felszínes magyarázattal, hogy ez a minta csupán díszítőelem, akkor eljuthat a Trilloux-rajzhoz és a mögötte lévő „rejtett” szerkesztésekhez, amelyek mélyebb értelmezést kínálnak.

Meg kívánom jegyezni, hogy a Szent Korona homlokzatán egy másik rezzománc Pantokrátor-ábrázolás is található (4. kép). A glóriájában lévő keresztben nincs semmilyen minta, a szárai pedig egyenesek, csak a végük van megtörve. Pap Gábor és a szerző kimutatták, hogy ez az ábrázolás egyszerűsített „másolata” a másiknak. A készítője, bár a technikai tudása kiemelkedő volt, nem értette megfelelően a felső Pantokrátor-kép jelképrendszerét, s így nem tudta azt átültetni a saját alkotására.²⁶ Mindössze ezt a két Pantokrátor-zománcképet ismerjük, amelyen a trónoló alakot mindkét oldalon befelé hajló fák övezik. Egyetértek Bogyay Tamás művészettörténésszel, aki szerint a két ábrázolás független keletkezésének és a Szent Koronára való véletlenszerű egyidejű fölkerülésének feltételezése tudománytalan.²⁷

A Trilloux-rajzon szereplő fekete kereszt megnövelt változata (5. ábra) képezi a Kárpát-medence Árpád-kori templomainak falaira festett szentelé-

25 Monneret de Villard 1935, 189. ábra; Godlewski 1979, 84.

26 Pap 2013, 160.; Németh 2010, 26–33.

27 Bogyay 1983, 82.

si kereszt alapmintáját. Az 5. képen bemutatott tablón a négy közül három esetében a kereszt van kiszínezve, míg az egregyinél a háttér. Itt a pap vagy a művész, aki felfestette, vélhetően nem volt tudatában annak, hogy miért éppen ezt az alakzatot kell használni a templomszenteléskor, valamint annak, hogy mi a minta és mi a háttére. Megfigyelhetjük azt is, hogy az ívelt keretszárak közötti teret csonka mandorlák képezik. A külső csúcsaik túllógnak a keresztet befoglaló körön, s mivel az ábrázolások nem terjednek túl azokon, a csúcsok így meg sem jelennek. A mandorlák külső csúcsai az 5. ábrán is túlnyúlnak a külső körön, s csak azért látjuk azokat a Trilloux-ábrán, mert az nem a befoglaló körnél, hanem a befoglaló négyzetnél végződik, és éppen annak csúcsaival azonosak. Egyértelmű, hogy a szentelési kereszt alapmintája az 5. ábra, tehát a Trilloux-szerkesztésből származnak. Miután az alapminta hordozta szellemi tartalom elhalványult, egyéni változatok jelentek meg. A szárak íveltsége csökkent, mint például az őriszentpéteri keresztben, vagy ugyancsak a meg nem értésről tanúskodó, „túlszínezett” variáns került föl a templomfalra (például Ormányon). A szentelési kereszt ívelt alakja később tovább egyszerűsödött: a szárak teljesen kiegyenesedtek, a végei pedig – talán az eredeti forma halvány emlékét őrizve – megtörték, éppúgy, mint a Szent Korona homlokzati Pantokrátor Krisztus-ábrázolásán.

Véggövetkeztetések

Kimutattam, hogy Paul Trilloux II. századi eredettel rendelkező színezett rajza három mértani szerkesztést foglal magában: a láthatót és két rejtettet. Az utóbbiak egyike tűnik a legérdekesebbnek, amelyen a koncentrikus körök átmérői Φ -arányokkal csökkennek, s ez különleges becsben állhatott a késő ókor tanult emberei számára. Bizonyára szükségét érezték, hogy az aranymetszés szent arányszámával táguló körsor szerkesztését elrejtse az avatatlank elöl, s a másik két szerkesztés éppen ezt a célt szolgálta.

Úgy tűnik, hogy a Trilloux-rajzon alapuló szerkesztések kánonként szolgáltak keresztény műalkotások tervezéséhez. Az ókor és a kora középkor kedvelte az aranymetszés arányait alkalmazó műalkotásokat. Nyilvánvaló, hogy léteztek

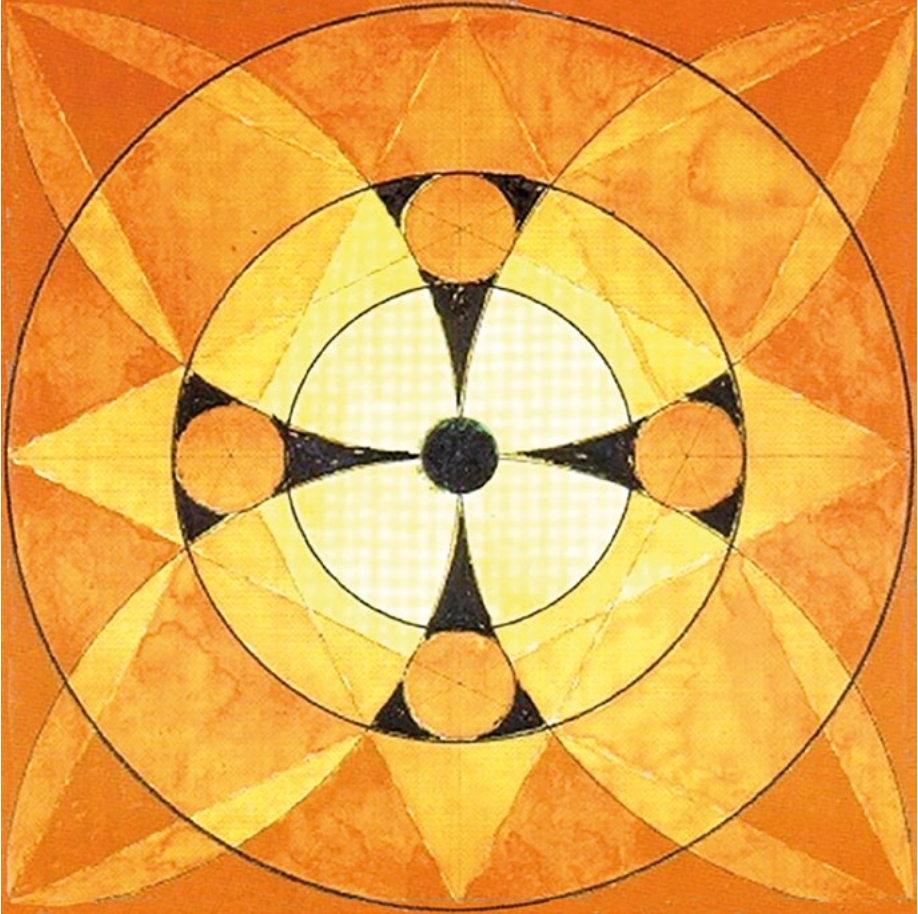
mértani szerkesztések, amelyek segítették a művészeket ilyen arányok kialakításában. Ezek ismerete természetesen matematikusok, építészek és művészek zárt körében volt csak ismert, és éppen emiatt ez a tudás sérülékeny volt, könnyen torzulhatott, akár feledésbe is merülhetett. Ezek a „titkos” szerkesztések természetesen különfélék lehettek eltérő kultúrkörökben. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a Szent Korona ötvöse és legalább az egyik zománcművésze, ha torzult formában is, de ismerte ezt a kánont. A tudás nem teljesen pontos átöröklődése viszont jelzi, hogy ők valószínűleg már nem az eredeti kopt képi forrást ismerték, tehát nem szükségszerű annak feltételezése, hogy a Szent Korona keresztjének készültében közvetlen kopt hatás nyilvánult volna meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

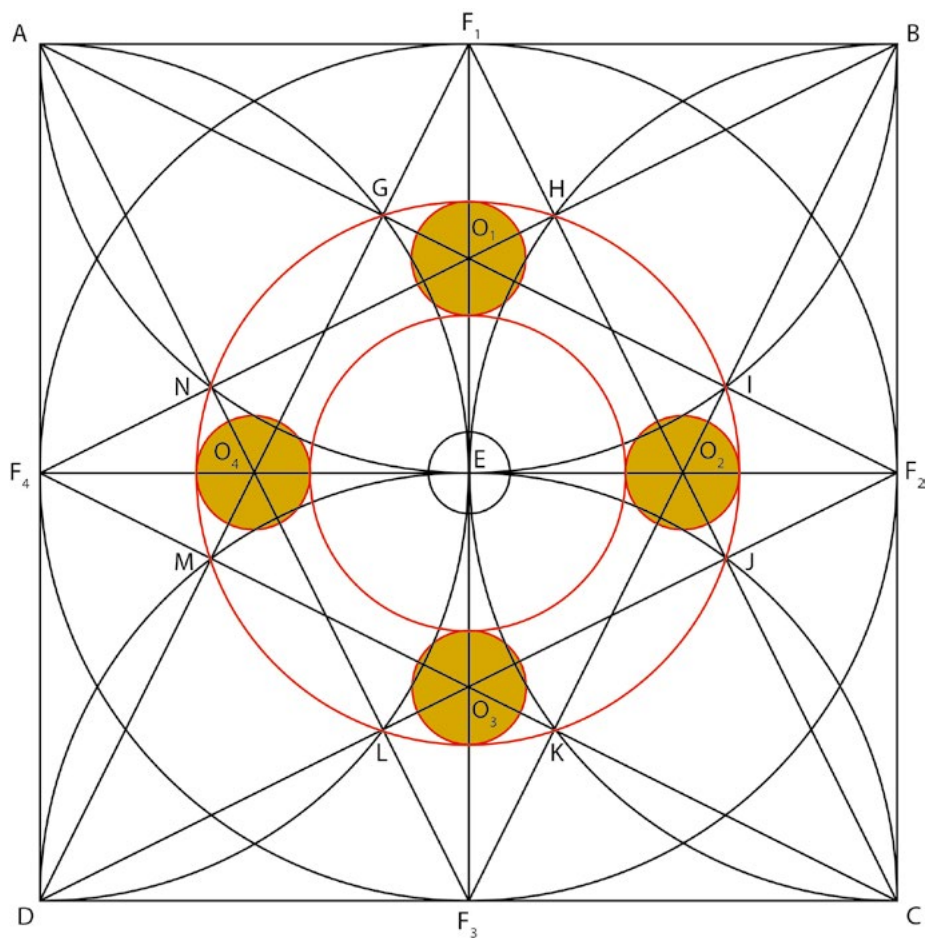
- Beöthy et al. 1981.** Beöthy Mihály – Fehér András – Fehérné Árkos Ilona – Ferencz Csaba: Egy régi kor kozmológiájának emléke: a magyar Korona. *Fizikai Szemle*, XXXI. (1981) 473–482.
- Bogyay 1983.** Bogyay, Thomas von: Über die Forschungsgeschichte der heiligen Krone. In: *Insignia Regni Hungariae I.* Szerk. Fülep Ferenc, Kovács Éva, Lovag Zsuzsa. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1983. 65–89.
- Brunes 1967.** Brunes, Tons: *The Secrets of Ancient Geometry – and its Uses.* Rhodes, Copenhagen, 1967.
- Buzási 2008.** Buzási Enikő: „Országtáblák”, a Szent Korona a tartományok címereivel. In: Mikó Árpád – Verő Mária (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század).* Magyar Nemzeti Galéria, 2008. 115–119.
- Csomor 1986.** Csomor Lajos: *Magyarország Szent Koronája.* Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Vaja, 1986.
- Csomor et al. 1985.** Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna: A magyar korona aranyműves vizsgálatának eredménye. *Zománc 1975–1985. A Nemzetközi Zománcművészeti Alkotótelep Jubileumi Katalógusa.* Nemzetközi Zománcművészeti Alkotótelep, Kecskemét, 1985. 37–130.
- Ferencz 2002.** Ferencz Csaba: *Szent István király koronája.* Heraldika Kiadó, Budapest, 2002.
- Forgách 1982.** Forgách Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János fejedelemsége alatt.* Ford.: Borzsák István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- Godlewski 1979.** Godlewski, Włodzimierz: *Faras VI. Les baptisteries nubiens.* PWN – Edition Scientifique de Pologne, Varsovia, 1979.
- Hankó 2021.** Hankó Ildikó: A magyar Szent Korona aranyműves szemmel. Őskeresztény gömbös kereszt. *Demokrata*, 25. (2021) 29. sz. 52–53.
- Holler 1998.** Holler László: *A magyar korona néhány alapkérdéséről II. Kinek készült eredetileg a magyar királyi korona?* Budapest, 1998.

- Jakobielski 1969.** Jakobielski, Stefan: Some new Data to the History of Christian Nubia as found in Faras' Inscriptions. *KLIO, Beiträge zur Alten Geschichte* 51. (1969) 499–508.
- Jakobielski 1972.** Jakobielski, Stefan: *Faras III. A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions*. PWN – Edition Scientifique de Pologne, Warsawa, 1972.
- Kappraff 2000.** Kappraff, Jay: A Secret of Ancient Geometry. In: Gorini, Catherina A. (szerk.): *Geometry at Work*. MAA Notes Number 53. Mathematical Association of America, 2000. 26–36.
- Katona 1979.** Katona Tamás (szerk.): *A korona kilenc évszázada*. Magyar Helikon, Budapest, 1979.
- Kruppa 2005.** Kruppa Tamás: Korona és kereszt. Báthory Zsigmond és a magyar koronázási jelvények. *Művészettörténeti Értesítő*, 54. (2005) 1–2. szám, 87–91.
- Michałowski 1964.** Michałowski, Kazimierz: Polish Excavations at Faras, 1962–63. *KUSH* XII. (1964) 195–207.
- Michałowski 1965.** Michałowski, Kazimierz: *Faras. Fouilles Polonaises 1961–1962*. PWN – Edition Scientifique de Pologne, Warsawa, 1965.
- Monneret de Villard 1935.** Monneret de Villard, Ugo: *La Nubia Medioevale I*. l'Institut Francais d'Archeologie Orientale, Le Caire, 1935.
- Németh 2010.** Németh Zsolt: *A Szent Korona sérüléseinek és átalakításainak krónikája*. Püski Kiadó, Budapest, 2010.
- Pap 2013.** Pap Gábor: *Angyali korona, szent csillag*. Két Hollós, Budapest, 2013.
- Trilloux 2007.** Trilloux, Paul: *Génése et symbolique de l'Art Roman*. 2007. http://symboliqueromane.canalblog.com/archives/06___les_coptes/index.html; a letöltés időpontja: 2022. január 23.

ILLUSZTRÁCIÓK

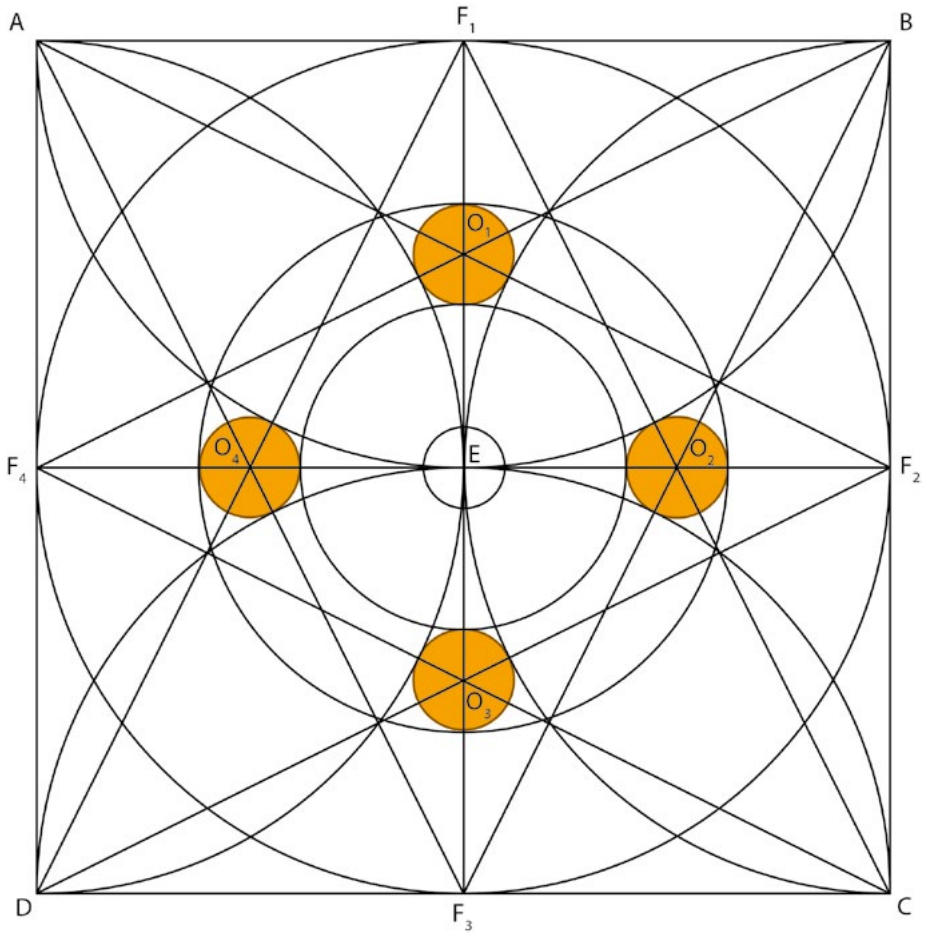

1. ábra. A Paul Trilloux által közölt, általa művészi módon kiszínezett alakzat.
Forrás: http://symboliqueromane.canalblog.com/archives/06___les_coptes/index.html; a letöltés időpontja: 2022. január 23.

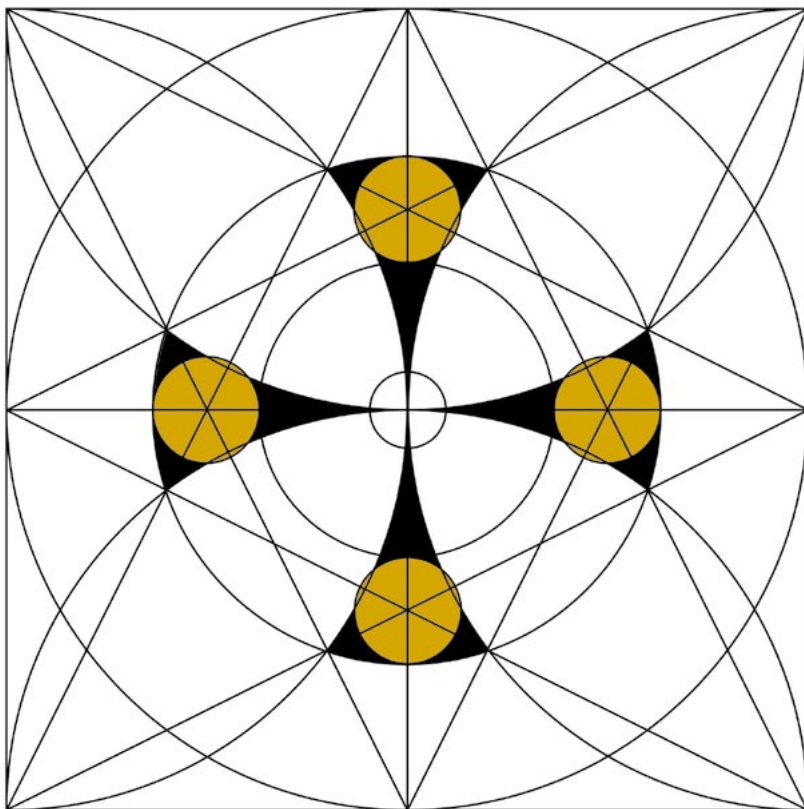

2. ábra. A Trilloux-szerkesztés első változata. A középső kör a négyzet csúcaiból a szemben lévő oldalak felezőpontjához húzott szakaszok GHIJKLMN-metszéspontjaira illeszkedik. A kis aranyszínű körök ennek érintői, a belső kör pedig ezeké.

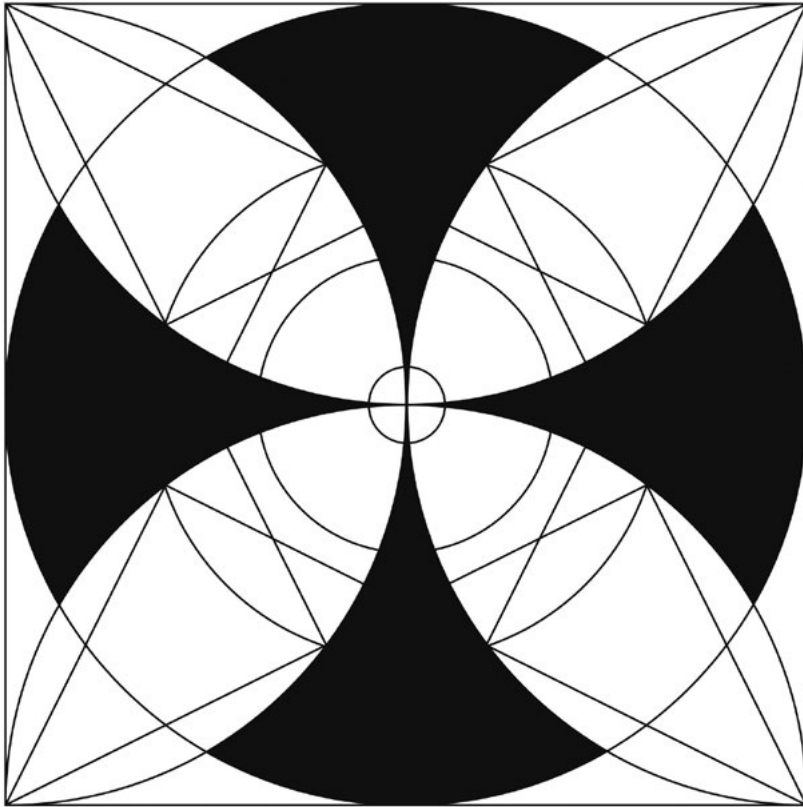
Scheffer Miklós rajza.

3. ábra. A Trilloux-szerkesztés második változata a Φ -sugárarányú körökkel. Az arany körök érintik az F_i -középpontú félköröket, a középső és a belső kör pedig ezek érintői. Scheffer Miklós rajza.

4. ábra. Az ívelt szárú kereszt kiemelve a Trilloux-szerkesztésen.
Scheffer Miklós rajza.

5. ábra. A meghosszabbított, ívelt szárú kereszt kiemelve a Trilloux-szerkesztésen.
Scheffer Miklós rajza.

1. kép. A magyar Szent Korona szembenézetből. Wachsler Tamás felvétele.

2. kép. A Pantokrátor (Teremtő) ábrázolása a Szent Korona pántjainak találkozásánál. Szelényi Károly felvétele.

3. kép. Martha anyakirálynő az Istenszülő Anya (Me[te]r Theotokou) és a kiseded Jézus társaságában a farasi katedrális északi oldalhajója északi falának 1000 körül készült falképén. Az Istenszülő Anya által viselt korona hasonlósága a Szent Koronához szembetűnő. Sudan Museum, Khartoum. Az Alamy felvétele.

4. kép. A Szent Korona homlokzatán helyet foglaló Pantokrátor Jézus-zománckép. Szelényi Károly felvétele.

5. kép. Szentelési keresztek Árpád-kori templomokban: Óriszentpéter, Hévíz-Egregy, Korlát, Ormány. A szerző montázsa Nemes Zsuzsa felvételeiből.

	Mérési eredmények		Ideális méretek			
	Ferencz	Csomor et al.	Trilloux 1		Trilloux 2	
Hordozólemez	73,6	72	R=73,6	R=72	R=73,6	R=72
Kereszt magassága	10,6	60	60,1	58,8	59,5	58,2
Kereszt szélessége	47,3	47	46,5	45,5	45,5	44,5
Kis gömbök	10,1–10,6	10	9,8	9,5	8,7	8,5
Nagy gömb lent	13,1	13,8	13,5	13,2	14,1	13,8

1. táblázat. A Szent Korona keresztjének legfontosabb tapasztalati méretadatai összevetve az első és a második Trilloux-szerkesztésből származó „ideális” méretekkel. R a referenciaérték: a felső Pantokrátor-képet hordozó aranylemez mért élhosszúsága. Az adatok mm-ben.

Képi elem	Méret
Ciprusok külső szélének távolsága	48,0
A Pantokrátor magassága	47,1
A "Nap" vízszintes átmérője	9,2
A "Nap" függőleges átmérője	8,8
A "Hold" vízszintes átmérője	9,4
A "Hold" függőleges átmérője	9,4
A glória átmérője	12,9

2. táblázat. A felső Pantokrátor-kép legfontosabb képi elemeinek méretei. Az első két érték a zománcozott rész legnagyobb vízszintes, valamint függőleges méretét jelenti. Az adatok mm-ben.

SASHALMI-FEKETE TAMÁS – NÉMETH ZSOLT –
GONDOS BÉLA

A SZENT LÁSZLÓ-LEGENDA FALKÉPCIKLUSOK FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE ÉS RENDSZEREZÉSE

KIVONAT: Jelen tanulmányban a 2022-es állapotnak megfelelő, táblázatba foglalt teljes listáját adjuk a Kárpát-medencében jelenleg ismert Szent László-legenda falképciklusoknak. Tájegységenkénti bontásban, betűrendben soroljuk fel az alkotásokat, ötfokú skálán minősítve az állapotukat. A helyszíneket térképeken is feltüntetjük: egy összegzőn és két, a legsűrűbb előfordulásokat nagyobb felbontásban bemutató részterképen, amelyek szintén feltüntetik a falképciklusok állapotát. A 67 tételnyi (66 helység, Sepsibesenyőn ugyanis két ízben is megfestették), minden korábbi adatbázisnál nagyobb korpusz meggyőzően mutatja, hogy a magyarság számára mennyire fontos volt a legenda megjelenítése templomai falain, s egyben láttatja azokat a területeket, ahol a falképciklusok a legnagyobb számban ismertek. A legtöbb Erdélyben (31), valamint a Felvidéken (24) található: a legújabbban előkerült kifestések még jobban kiemelték a túlsúlyukat e két tájegységen. Új területként lépett be Szlavónia, ahol a közelmúltban két ciklust is feltártak. Felsoroltuk azokat a helyeket is, ahol további falképciklusok lappanghatnak.

KULCSSZAVAK: Szent László-legenda falképciklus, területi megoszlás, állapot

Jelen tanulmány célja a Szent László-legenda falképciklusok táblázatos formában, valamint térképeken történő rendszerezése, figyelembe véve a legújabban feltárt ábrázolásokat. Az ismeretek itt közölt írott és képes formában történő összegzésével egyrészt segíteni kívánjuk a további kutatást, másrészt fel szeretnénk hívni a nagyközönség figyelmét is arra, hogy immár 67-nél tart e jellegzetesen magyar műalkotáscsoport ismert elemszáma, s ez már olyan mennyiség, amely kétségtelenné teszi, hogy a falképciklusok a középkori magyar műveltség fontos pillérét képezik minőségi és mennyiségi tekintetben egyaránt.

A legkorábbi adatgyűjtések és kutatók

A Szent László-legenda falképciklusok kutatástörténetének áttekintése nem célunk, itt a saját adattárunkat megelőző rendszerező munkákat vesszük számba. A ciklusok XIX. századi előbukkanása magával hozta azok kutatását, megismerését és népszerűsítését, s ez a magyar történettudomány intézményi szintű megszervezésének időszakával esett egybe.¹ Kiemelkedő alakja a korszaknak Rómer Ferenc Flóris, aki igazi polihisztorként járult hozzá a modern történettudomány, régészet és művészettörténet alapjainak lefektetéséhez. Neki köszönhető az első monográfia a falképek témájában: 1874-ben jelent meg *A régi falképek Magyarországon* című műve, amelyben Storno Ferencnek és Myskovszky Viktornak a falképekről készített színes akvarell-másolatai és Schulcz Ferenc rajzai is helyet kaptak.² Műve felbecsülhetetlen értékű, hiszen a jól dokumentált anyagban olyan freskók másolatai is helyet kaptak, amelyek azóta részben vagy teljesen elpusztultak. A 13 színes táblát és 77 fametszetet tartalmazó kötet az első olyan mű, amely dokumentálta az addig előkerült Szent László-legenda falképeket (például Kassa, Zsegra, Bántornya). A nagy „triásznak”, Rómer Flórisnak, Henszlmann Imrének és Ipolyi Arnoldnak köszönhető a magyarországi falképek sorsának felkarolása, azoknak az európai művészettörténetben méltó helyükre tétele. Munkáik

1 Jékely 2015, 103–142.

2 Rómer 1874.

1864 és 1874 között az *Archaeologiai Értesítő*ben és a *Magyar Académiai Értesítő*ben jelentek meg.³

A Székelyföldön nagy számban fellelt legendaciklusok sorsa ígéretes kezekbe került. Nagy Géza történész, a Székely Nemzeti Múzeum első igazgatója Huszka József sepsiszentgyörgyi rajztanárral összefogva számos falképet dokumentált 1881 és 1890 között. Huszka több színes akvarellmásolatot is készített, s ennek köszönhető, hogy több templom falképei (Homoródszentmárton, Erdőfüle, Sepsibesenyő, Maksa) legalább e formában megmaradtak az utókornak.⁴ Nagy Géza volt az első kutató, aki a honfoglalás előtti, keletről hozott motívumokat felismerte a falképekben. Ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy az ország teljes területén megfestették a legendaciklust, és a török dúlás következményeinek tulajdonította azt, hogy ezek nagyjából a határvidékeken maradtak fenn. Publikációi segítették a köztudatba emelni e művészettörténeti emlékek fontosságát. A népszerűsítés feladatát a XX. század közepén Radocsay Dénes, majd László Gyula folytatta.

Az első adattáráktól a digitális gyűjteményekig

Rómer Flóris örökségét 1905-ben Gerecze Péter vette át, aki a Magyarország Műemlékei sorozat I. kötetében jelentette meg a *Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma* című összefoglaló munkáját. Ebben a falképek jegyzékét, műemléki rajzokat és a falképek másolatait is közzétette.⁵

Lukács Zsuzsanna nevéhez fűződik a Szent László-legenda falképeiről szóló első önálló, elemző adattár összeállítása, amely 1980-ban az *Athleta Patriae*

3 Jékely 2015, 129.

4 Jánó Mihály művészettörténész *Színek és Legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez* című monográfiája (Jánó 2008) tárta ismét a nagyközönség elé az elpusztult falképekről készült akvarellmásolatokat.

5 Gerecze 1905.

című kötetben jelent meg.⁶ Radocsay Dénes munkájának⁷ felhasználásán túl helyszíni anyaggyűjtéseket végzett a kutató. Gyűjteményében az akkor ismert falképciklusok helyét határozta meg, valamint különböző megfontolások alapján felvetette, hogy további 11 helyszínen is létezhettek. Összesen 38 helység templomainak adatait közölte. A munkájának erénye, hogy elsőként vette figyelembe a helyi közösségek szájhagyományában, emlékezetében élő, vonatkozó ismereteket, a falképek állapotát, korszakolását és a legenda jeleneteinek számbavételét. Felhívta a figyelmet az ikonográfiai jellegzetességekre, eltérésekre és az egyéni sajátosságokra is. Térképre kerültek az ismert és lappangó falképek helyszínei,⁸ négy kategóriában (meglévő, feltáratlan, elpusztult és feltételezett falkép) bemutatva azok Kárpát-medencei eloszlását, a kisebb térképen külön szemléltetve az erdélyi–székelyföldi régiót.

László Gyula régészprofesszor 1993-ban megjelent, mérföldkőnek tekintett monográfiájában ismét rendszerezte a falfestményeket.⁹ Egyenként, tételesen bemutatta, és a közölt jó minőségű fotók segítségével összevethetővé tette azokat szimbolikai szempontból. A kötetébe bekerültek a már csak Huszka József és Myskovszky Viktor által készített akvarellmásolatokból ismert, korábban elpusztult freskók. A könyv belső borítóin elhelyezett, a Kárpát-medencét ábrázoló domborzati térképen 48 helységet szerepeltetett négy jelöléssel: 1. meglévő freskók (26), 2. elpusztult, de lemásolt freskók (3), 3. elpusztult freskók (8), 4. feltételezett freskók (11). Külön örvendetes számunkra, hogy azóta az általa megsemmisültnek vélt vagy feltételezett helységek falképei közül töredékes formában mégis megmaradtak és ismertté váltak Csikmenaság, Oklánd, Magyarremete, Szalonna, Szlatvin, Kökös és Türje falfestményei.

1996-ban Magyar Zoltán *Keresztény lovagoknak oszlopa* című monográfiája foglalta össze hiánypótló jelleggel a Szent László-hagyományokat, amelynek tekintélyes része foglalkozott a falképekkel. A kötetben helyet foglaló adattár¹⁰ Lukács Zsuzsanna gyűjteményének bővített, módosított változata. A szerző

6 Lukács 1980, 161.

7 Radocsai 1954.

8 Lukács 1980, 206.

9 László 1993.

10 Magyar 1996, 229–267.

méltatja elődjei munkáját: Radocsay Dénes, Lukács Zsuzsanna, László Gyula és Kerny Terézia adatainak felhasználásával dolgozott, saját gyűjtőmunkájával kiegészítve. Ismerteti a szlovákiai kutatók álláspontjait, legújabb felfedezéseit (például Magyarjakabfalva töredékeinek sorsát, Tapolykumlós falképszondázási eredményeit) és a lappangó falképek helyzetét. Összefoglaló térkép készült,¹¹ amely 60 települést tüntetett fel a meglévő, a feltételezett, továbbá a feltételezett, de elpusztult és az egykor létezett, de elpusztult falképciklusok helyszínéeként. Az ismétlődő minták alapján „családfát” készített a falképek keletkezésének sorrendjéről,¹² a javaslatát pedig táblázatba foglalta.¹³

Madas Edit és Horváth Zoltán György 2008-ban megjelent *Középkori prédikációk és falképek Szent László királyról* című kiadványa több szempontból is értékes kezdeményezés volt. Egyrészt tudományos igényességgel ismertette a középkori prédikációirodalmat (*sermókat*), másrészt a teljességre törekedve igyekezett minden középkori Szent László-ábrázolást bemutatni.¹⁴ Összesen 51 templom falfestményei kaptak helyet, sajnos meglehetősen gyenge képminőséggel. A könyv erénye, hogy ebben lehetett először együtt látni a Magyar Királyságban népszerű úgynevezett szent királyok ábrázolása, azaz Szent István, Szent László és Szent Imre herceg hármas portréit és az 1996 óta előkerült újabb legendaciklusokat (például Homoródkarácsonyfalva, Laskod, Vörösalma, Túrje, Szacsva, Kökös), valamint az ezeket bemutató újabb térképet.

1998 és 2007 között készült el dr. Flórián Csaba civil kezdeményezésére az első digitális adattár, amelyben az elérhető szakirodalom és internetes cikkek is élő link formájában tették könnyen elérhetővé Szent László király ábrázolásait. A leányrabló kun legendáját megörökítő középkori miniatúrák, fametszetek mellett a székelyföldi freskók képei és László Gyula résztérképe is szerepelnek a weboldalon.¹⁵

11 Magyar 1996, 218–219.

12 Magyar 1996, 334.

13 Magyar 1996, 332.

14 Madas–Horváth 2008.

15 http://www.erdelyweb.hu/szentlaszlo/szent_laszlo.htm; a letöltés időpontja: 2022. augusztus 28.

2017-ben, a Szent László-emlékévben indult el a Sashalmi-Fekete Tamás történész által vezetett Arany Griff Rend Egyesület projektje, amelynek célja az első teljességre törekvő, célirányos digitális adatbázis létrehozása volt. Az egy felületen megjelenített, kizárólag a Szent László-legenda falképciklusaival foglalkozó, ma is működő weboldal¹⁶ további célja a szimbolika rövid összefoglalása és a kutatók számára képanyag ingyenesen elérhetővé tétele volt. A honlap három nyelven (magyar, román és angol) mutatja be 33 település falképciklusát. A helyszínekre a történelmi Magyar Királyság nagyfelbontású térképén vagy az utódállamok listáján keresztül lehet navigálni.

Ugyanezen évben jelent meg Székelyudvarhelyen *A sziklahitű király. Szent László Kárpát-medencei legendáriuma* című, elsősorban a fiataloknak szánt könyv, amelyhez tartalmas és látványos térképet is készítettek.¹⁷ A projekt nagy értékét egyebek között a Gyöngyössy János történelmi grafikus által készített rekonstrukciós rajzok jelentik, amelyek nemcsak a legendaciklus falképeit, hanem az azokat megtartó épített örökséget, templomok alaprajzait, a harcosokon fellelhető fegyverzeti elemeket (pajzstípusokat, címereket, homokóra formájú nyíltegezeket) is bemutatták. Jól mérhető a munka alapossága abban, hogy a Szent László-legendához kapcsolódó települések száma elérte a 230-at, és minden akkor ismert és feltárt freskó szerepelt benne.

2018-ban jelent meg Hegedűs Enikő szerkesztésében a *Szent László király. Erdély védőszentje* című kötet, amely Szent László képzőművészeti és egyéb (például plébániai pecséteken szereplő) ábrázolásait gyűjtötte egybe.¹⁸ A legendaciklusok szimbolikájáról Jánó Mihály háromszéki művészettörténész írt összefoglalót,¹⁹ Kiss Lóránd falképre Restaurátor pedig a szász templomokban újonnan előkerült falképeket (Szászivánfalva, Ecel, Somogyom) vette sorra benne.²⁰ A gazdag képanyaggal illusztrált kötet térképe²¹ ismét egyben mutatta be a szent király-portrékat és a legendaciklusokat őrző településeket. Ezen csak

16 www.szentlaszlo.com; a letöltés időpontja: 2022. augusztus 28.

17 Muszka–Gyöngyössy 2017.

18 Hegedűs 2018.

19 Jánó 2018, 29–63.

20 Kiss 2018, 64–75.

21 Hegedűs 2018, 116–117.

az erdélyi részek kaptak helyet, és a kétféle falfestménytípust nem különítették el jelzésekkel.

2018-ban indult el a máriapócsi Hierotheosz Egyesület és a kolozsvári Iskola Alapítvány határon átívelő európai uniós projektje. A *Szent László király, örökség, ami összeköt* elnevezésű műhelymunkák, előadások, konferenciák számos kutatót fűztek össze ugyanazon cél érdekében. A Szent László király életéhez, legendáihoz kapcsolódó települések Kárpát-medencei bemutatását és a tudományos eredményeket a 2019-ben megjelent²² *Lovagkirály* című kötetben²³ és a kapcsolódó weboldalon²⁴ tették közkinccsé. A könyv és a weboldal több újonnan előkerült legendaciklust mutat be, amelyek a korábbi szakirodalomban még nem voltak publikálva: Újhelyszentpéter és Velike (Horvátország), Somlyóújlak, Magyarremete, Oklánd, Gidófalva és Marosvásárhely (Erdély). Az Isó M. Emese által szerkesztett kiadvány is térképre vitte a falképciklusokat, ám nem törekedett teljességre, és nem különítette el azokat Szent László király más ábrázolásaitól.²⁵ Sajnálatos módon a falképciklusok adatbázisa, térképes ábrázolása nem kapott helyet a nemrég megjelent *Szent László emlékkönyv* című összefoglaló jellegű tanulmánykötetben sem,²⁶ bár két jeles szerző is hosszabban tárgyalta e témakört.²⁷

A táblázatos összegzés

A célunk az volt, hogy a 2022-es állapotnak megfelelő teljes listáját adjuk az ismert falképciklusoknak, azokat táblázatba foglaljuk és parametrizáljuk, továbbá térképre vigyük a helyszíneiket. Kutatásunk során támaszkodtunk a felsorolt

22 Isó 2019.

23 A kötet második, átdolgozott és bővített kiadása Isó M. Emese, Kollár Tibor és Kovács Gergely szerkesztésében 2021-ben jelent meg, és könyvesboltokban is kapható: Isó–Kollár–Kovács 2021.

24 <https://lovagkiraly.org>; a letöltés időpontja: 2022. augusztus 29.

25 Isó 2019, 12–13.

26 Bódvai 2021.

27 Jékely 2021, 144–171., Kerny 2021, 172–195.

munkákra, ám mivel szerencsére további helyszíneken kerültek elő falképciklusrészletek, saját adatgyűjtést is kellett végeznünk. Igyekeztünk felkeresni az újonnan feltárt képsorokat hordozó templomokat, s ahol ezt nem tudtuk megtenni, azok esetében konzultáltunk a feltárókkal vagy a restaurátorokkal. Örömmel tapasztaltuk, hogy a László Gyula által valószínűsített helyszínek többségén valóban előkerült a falképciklus vagy legalább annak egy részlete.

Eredményeink listázott összefoglalása az 1. táblázatban található. Ebben tájegységenként elkülönítve, betűrendben soroltuk fel az ismert falképciklusokat. A tájegységek számát a legalacsonyabban kívántuk tartani, ezért a következőkre szorítkoztunk: Erdély és Partium, Kárpátalja, Felső-Magyarország, magyar magterület (amely magában foglalja a Kisalföldnek a Dunától északra eső részét is), Örség (a Belső- és a Felsőörséget egyaránt beleértve), Szlavónia. A tájegységek meghatározásakor tudatosan figyelmen kívül hagytuk a jelenlegi politikai határokat, hiszen XIV-XV. századi műalkotások földrajzi besorolását végeztük el. A településnevek magyarul szerepelnek a táblázatban, a jelenlegi országhatáron kívüliek újkeletű megnevezését a magyar után zárójelben adtuk meg. A táblázat negyedik oszlopában feltüntettük, hogy az adott falképciklusnak helyet adó templom napjainkban milyen felekezet kezelésében áll. Ezzel a falképciklusok iránt érdeklődő laikusok számára kívántunk segítséget nyújtani a megtalálásukhoz, hiszen a kutatás szempontjából ez kevésbé releváns, mert a sorozatok készülése idején még valamennyi templom római katolikus volt.

A táblázat ötödik oszlopában az adott helyen lévő falképciklus állapotát adtuk meg egy számmal. A közel teljes képsort 1-es, a nagyobb felismerhető jeleneteket tartalmazó ciklusokat 2-es, az erősen töredékeseket 3-as számmal jelöltük. A megsemmisült, de lemásolt képsorokat 4-es, a csak dokumentumból ismerteket 5-ös számmal jelöltük. A besorolás természetesen leegyszerűsítő, de alkalmas arra, hogy áttekinthető képet adjon a falképciklusok állapotáról. Zsegra (Žehra) esetében a kettős besorolás arra utal, hogy a teljes képsornak létezik XIX. századi másolata, amely jobb állapotban tartotta fenn a már meglehetősen leromlott kifestést, mint az napjainkban látható.

A listára felvettük a felsőlövői (*Oberschützen*) kifestést. A hajó északi falán lévő töredékes képsort László Gyula tartotta a Szent László-legenda ábrázolásának, amelyet szerinte prekoncepciózusan Káin és Ábel történeteként állítottak

helyre az 1980-as években.²⁸ A Szent Bertalan-templom falán lévő kifestés a jelenlegi állapotában nem azonosítható a Szent László-legenda falképciklussal, ám László Gyula még a restaurálás előtti állapotában látta. A templom kifestésének újbóli restaurálása jelenleg is folyik. Egyikünknek (N. Zs.) módjában állt konzultálni Jörg Riedel restaurátorral, aki elismerte, hogy az első helyreállítás tendenciózus lehetett. A felsőlövői északi hajófal kifestésének tárgya így továbbra is kétséges.

A táblázatban 66 település szerepel képsorral:²⁹ ez a szám közel a duplája a László Gyula által közreadottnak, s ez hatalmas gyarapodást jelent az azóta eltelt alig három évtized alatt. Örvendetesnek tartjuk, hogy olyan földrajzi területeken – Kárpátalján és Szlavóniában – is előkerültek falképciklusok, ahol László Gyula kutatásai idején még egy sem volt ismert. A legtöbb közülük, 31, azaz közel a fele erdélyi, illetve partiumi település templomában található vagy volt található. A felvidéki képsorok száma alig marad el ettől: 24. A magyar magterületre 6, Kárpátaljára, az Őrségre és Szlavóniára 2-2 jut. A statisztika visszaigazolja azt a jól ismert tényt, hogy a falképciklusokat előszeretettel határvidéki templomokban festették meg.

Állapotát tekintve tíz ciklus kapott 1-es és tizenhárom 2-es besorolást, ezeken ismerhető fel a legenda ábrázolásának pusztá azonosíthatóságánál többet megmutató, összefüggésében értelmezhető jelenet vagy jelenetek. Ehhez csatlakozik a másolatból ismert 8 képsor, tehát összesen 31 ciklus alkalmas kép-olvasásra, a többi meglehetősen töredékes.

A térképek

A táblázat képezte adatbázis alapján Széles Ferenc térképre vitte azokat a településeket, ahol Szent László-legenda falképciklust ismerünk, vagy korábbi létezéséről tudunk (1. kép). A pajzsokba írt betű- és számkombinációk felolvasása a térkép alatti jelmagyarázatban szerepel. A pajzsok színe a falképciklu-

28 László 1993, 171.

29 Sepsibesenyő templomában a Szent László-legenda falképciklust kétszer is megfestették.

sok állapotát jellemzi (lásd szintén a jelmagyarázatban). A Magyar Királyságot a Zsigmond-kori határaival tüntettük fel a térképeken, mert a falképciklusok nagy része abban az időszakban keletkezett. Az archaizáló megjelenést azért választottuk, mert – a Magyarországgutató Intézet törekvéseivel összhangban – szeretnénk, ha a térképek megtestesítette tudományos eredmények a nagyközönséghez is eljutnának, köztük a fiatalokhoz. Számukra is érdekes, a szokásostól eltérő megjelenésű, figyelmet keltő alapsémát igyekeztünk találni. Meglátásunk szerint a hatalmas, 67 tételnyi korpusz meggyőzően mutatja, hogy a magyarság számára mennyire fontos volt a legenda megjelenítése templomai falain, s egyben láttatja azokat a területeket, ahol a falképciklusok a legnagyobb számban ismertek. Az egyenetlen eloszlás miatt szükségesnek láttuk, hogy a sűrűsödések területéről, azaz Erdélyről és Felső-Magyarországról részletesebb térképeket is készítsünk (2. és 3. kép). Ezek finomabb felbontásban mutatják azokat a településeket, amelyeken a képsorok megvannak vagy -voltak.

A térkép láttatni tudja azt a „digitális” információt, hogy a falképek földrajzi eloszlása mennyire egyenetlen a hajdani Magyar Királyság területén. A tény értelmezése meghaladja egyetlen diszciplína kereteit: történelmi, néprajzi és eszmetörténeti megfontolásokat igényel. A kutatás ezt felismerte, és értékes eredményeket ért el, de meglátásunk szerint még nem jutott el a teljes válaszig. E tanulmányban a továbblépést segítő háttéranyagot tettünk közzé.

További lehetséges helyszínek

Ahogy három évtizeddel ezelőtt, úgy ma is vannak helyszínek, ahol falképciklus vagy legalább egy töredéke előkerülése okkal remélhető. Egyrészt idetartoznak a László Gyula listájában szereplő, de még nem igazolt helyszínek. A kutatás azonban más templomokban is ezek felbukkanását várja. Ezeket foglaltuk össze a 2. táblázatban.

Összegzés

Munkánkban összegyűjtöttük, valamint földrajzi elhelyezkedésük és állapotuk alapján rendszereztük a Szent László-legenda falképciklusokat. A kézirat lezárásakor, 2022 őszén 66 helyszínről (67 falképciklusról) volt ismeretünk, s ez több, mint amennyiről a korábbi adatbázisok készítői tudtak. Az eredményeinket egyrészt táblázatos formában közöltük, másrészt térképekre vittük: egy összegzőre és két részletezőre. A legtöbb ciklus Erdélyben (31), valamint a Felvidéken (24) található: a legújabbban előkerült kifestések még jobban kiemelték a túlsúlyukat e két tájegységen. Új területként lépett be Szlavónia, egy további határvidék, ahol a közelmúltban két ciklust is feltártak. Felsoroltuk azokat a helyeket is, ahol további falképciklusok lappanghatnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bódvai 2021.** Bódvai András (szerk.): *Szent László emlékkönyv*. BGA Zrt., Budapest, 2021.
- Gerecze 1905.** Gerecze Péter: Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma. In: Forster Gyula (szerk.): *Magyarország műemlékei, I. kötet*. Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája, Budapest, 1905.
- Hegedűs 2018.** Hegedűs Enikő (szerk.): *Szent László király. Erdély védőszentje*. Verbum Keresztény Kulturális Egyesület, Kolozsvár, 2018.
- Isó 2019.** Isó M. Emese (szerk.): *Lovagkirály*. Hierotheosz Egyesület & Iskola Alapítvány Kiadó – Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza–Kolozsvár, 2019.
- Isó–Kollár–Kovács 2021.** Isó M. Emese – Kollár Tibor – Kovács Gergely (szerk.): *Lovagkirály*. Kárpátok Eurorégióért Regionális Fejlesztési Közhatalú Egyesület & Iskola Alapítvány Kiadó – Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza–Kolozsvár, 2021.
- Jánó 2008.** Jánó Mihály: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez*. Székely Nemzeti Múzeum – Pallas Akadémia Kiadó, Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda, 2008.
- Jánó 2018.** Jánó Mihály: A Szent László-legenda falképei a székelyföldi templomokban. In: Hegedűs Enikő (szerk.): *Szent László király. Erdély védőszentje*. Verbum Keresztény Kulturális Egyesület, Kolozsvár, 2018. 29–64.
- Jékely 2015.** Jékely Zombor: Rómer Flóris és a magyar középkori falképek korpusza. In: Kerny Terézia – Mikó Árpád (szerk.): *Archaeologia és műtörténet*. MTA BTK, Budapest, 2015. 121–142.
- Jékely 2021.** Jékely Zombor: Szent László kunok elleni csatájának képciklusai a középkori falfestészetben. In: Bódvai András (szerk.): *Szent László emlékkönyv*. BGA Zrt., Budapest, 2021. 144–171.
- Kiss 2018.** Kiss Lóránd: Eddig ismeretlen Szent László-ábrázolások szász templomokban. In: Hegedűs Enikő (szerk.): *Szent László király. Erdély védőszentje*. Verbum Keresztény Kulturális Egyesület, Kolozsvár, 2018. 65–76.

- Kerny 2021.** Kerny Terézia: A kerlési ütközet képzőművészeti megjelenése a Székelyföldön. In: Bódvai András (szerk.): *Szent László emlékkönyv*. BGA Zrt., Budapest, 2021. 172–195.
- László 1993.** László Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Tájak-Korok-Múzeumok Könyvtára 4. Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Budapest, 1993.
- Lukács 1980.** Lukács Zsuzsa: A Szent László-legenda a középkori magyar falképfestészetben. In: Mezey László (szerk.): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szent István Társulat, Budapest, 1980. 161–204.
- Magyar 1996.** Magyar Zoltán: „Keresztény lovagok oszlopa”. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
- Muszka–Gyöngyössy 2017.** Muszka Sándor – Gyöngyössy János: *A sziklahitű király. Szent László Kárpát-medencei legendáriuma*. Visus Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2017.
- Radocsay 1954.** Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.
- Rómer 1874.** Rómer Ferencz Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. Az Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés, Hoffmann és Molnár, Budapest, 1874.

TÁBLÁZATOK ÉS KÉPEK

	Település	Terület	Felekezet	Állapot	Mej.
E1	Agyagfalva (Lutița)	Erdély és Partium	Református	3	
E2	Bibarcfalva (Biborțeni)	Erdély és Partium	Református	2	
E3	Boroskrakkó (Cricău)	Erdély és Partium	Református	3	
E4	Bögöz (Mugeni)	Erdély és Partium	Református	2	
E5	Csíkmenaság (Armășeni)	Erdély és Partium	Római katolikus	3	
E6	Csík-szentmihály (Mihăileni)	Erdély és Partium	Római katolikus	3	
E7	Csík-mindszent (Misentea)	Erdély és Partium	Római katolikus	3	
E8	Ecel (Așel)	Erdély és Partium	Evangélikus	3	P
E9	Erdőfüle (Filia)	Erdély és Partium	Református	4	
E10	Gelence (Ghelința)	Erdély és Partium	Római katolikus	1	
E11	Gidófalva (Ghidfalău)	Erdély és Partium	Református	3	
E12	Homoróddaróc (Drăușeni)	Erdély és Partium	Evangélikus	3	
E13	Homoródkarácsonyfalva (Crăciunel)	Erdély és Partium	Unitárius	1	
E14	Homoródszentmárton (Martiniș)	Erdély és Partium	Unitárius	4	
E15	Kökös (Chichiș)	Erdély és Partium	Unitárius	3	
E16	Magyarremete (Remetea)	Erdély és Partium	Református	2	
E17	Maksa (Moacșa)	Erdély és Partium	Református	4	
E18	Marosvásárhely (Târgu Mureș)	Erdély és Partium	Református	2	
E19	Nagyajta (Aita Mare)	Erdély és Partium	Református	2	
E20	Nagykászton/Kásztonimpér (Plăieșii de Jos)	Erdély és Partium	Római katolikus	5	
E21	Oklánd (Ocland)	Erdély és Partium	Unitárius	2	
E22	Sepsibesenyő I. (Pădureni)	Erdély és Partium	Református	4	
E23	Sepsibesenyő II. (Pădureni)	Erdély és Partium	Református	4	
E24	Sepsikilyén (Chilieni)	Erdély és Partium	Unitárius	1	
E25	Somlyóújlak (Uileacu Șimleului)	Erdély és Partium	Református	3	
E26	Somogyom (Șmig)	Erdély és Partium	Evangélikus	2	
E27	Szacsva (Saciova)	Erdély és Partium	Református	3	
E28	Szászvánfalva (Ighișul Nou)	Erdély és Partium	Evangélikus	2	
E29	Székelydála (Daia)	Erdély és Partium	Református	3	
E30	Székelyderzs (Darjiu)	Erdély és Partium	Unitárius	1	
E31	Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc)	Erdély és Partium	Római katolikus	5	
K1	Huszt (Хуст)	Kárpátalja	Református	3	
K2	Palágykomoróc (Паладь Комарівци)	Kárpátalja	Református	3	
F1	Gömör-rákos (Rákoš)	Felső-Magyarország	Római katolikus	2	
F2	Hárskút (Lipovnik)	Felső-Magyarország	Római katolikus	3	K
F3	Kakaslomnic (Vel'ká Lomnica)	Felső-Magyarország	Római katolikus	2	

F4	Karaszko (Krasovo)	Felső-Magyarország	Evangélikus	1	
F5	Kassa (Košice), Szent Mihály-kápolna	Felső-Magyarország	Római katolikus	4	
F6	Kövi (Kameňany)	Felső-Magyarország	Evangélikus	3	P
F7	Liptószentandrás (Liptovský Ondrej)	Felső-Magyarország	Evangélikus	3	
F8	Magyarjakabfalva (Jakubovany)	Felső-Magyarország	Római katolikus	3	M
F9	Necpál (Necpaly)	Felső-Magyarország	Római katolikus	3	P
F10	Nyitrakoros (Krušovce)	Felső-Magyarország	Római katolikus	3	
F11	Pónik (Póniky)	Felső-Magyarország	Római katolikus	1	
F12	Rimabánya (Rimavská Baňa)	Felső-Magyarország	Evangélikus	1	
F13	Ruszkín (Ruskinovce)	Felső-Magyarország	Római katolikus	4	
F14	Süvéte (Šivetice)	Felső-Magyarország	Római katolikus	3	
F15	Svábfalva (Švábovce)	Felső-Magyarország	Római katolikus	3	
F16	Szalonna	Felső-Magyarország	Református	3	
F17	Szepesmindszent (Bijačovce)	Felső-Magyarország	Római katolikus	2	P
F18	Szilice (Silica)	Felső-Magyarország	Református	3	
F19	Szlatvin (Slatvina)	Felső-Magyarország	Római katolikus	3	
F20	Tapolykomlós (Chmel'ovec)	Felső-Magyarország	Evangélikus	3	
F21	Vitfalva (Vitkovce)	Felső-Magyarország	Római katolikus	1	
F22	Vizsoly	Felső-Magyarország	Református	3	
F23	Vörösalma (Červenica pri Sabinove)	Felső-Magyarország	Római katolikus	3	P
F24	Zsegra (Žehra)	Felső-Magyarország	Római katolikus	2, 4	
M1	Gutor (Hamuliakovo)	Magyar magterület	Római katolikus	3	
M2	Laskod	Magyar magterület	Református	3	
M3	Ócsa	Magyar magterület	Református	3	
M4	Szentmihályfa (Michael na Ostrove)	Magyar magterület	Római katolikus	2	
M5	Tereske	Magyar magterület	Római katolikus	1	
M6	Túrje	Magyar magterület	Római katolikus	1	
Ő1	Bántornya (Turnišče)	Őrség	Római katolikus	1	
Ő2	Felsőlövé (Oberschützen)	Őrség	Római katolikus	3	
Sz1	Újhelyszentpéter (Novo Mjasto)	Szlavónia	Római katolikus	3	
Sz2	Velike (Velika)	Szlavónia	Római katolikus	3	

Állapot jelmagyarázata

- 1: közel teljes ciklus
- 2: jelenetek nagyobb részletei felismerhetők
- 3: erősen töredékes
- 4: megsemmisült, ábrázolása maradt fenn
- 5: megsemmisült, dokumentumból ismert

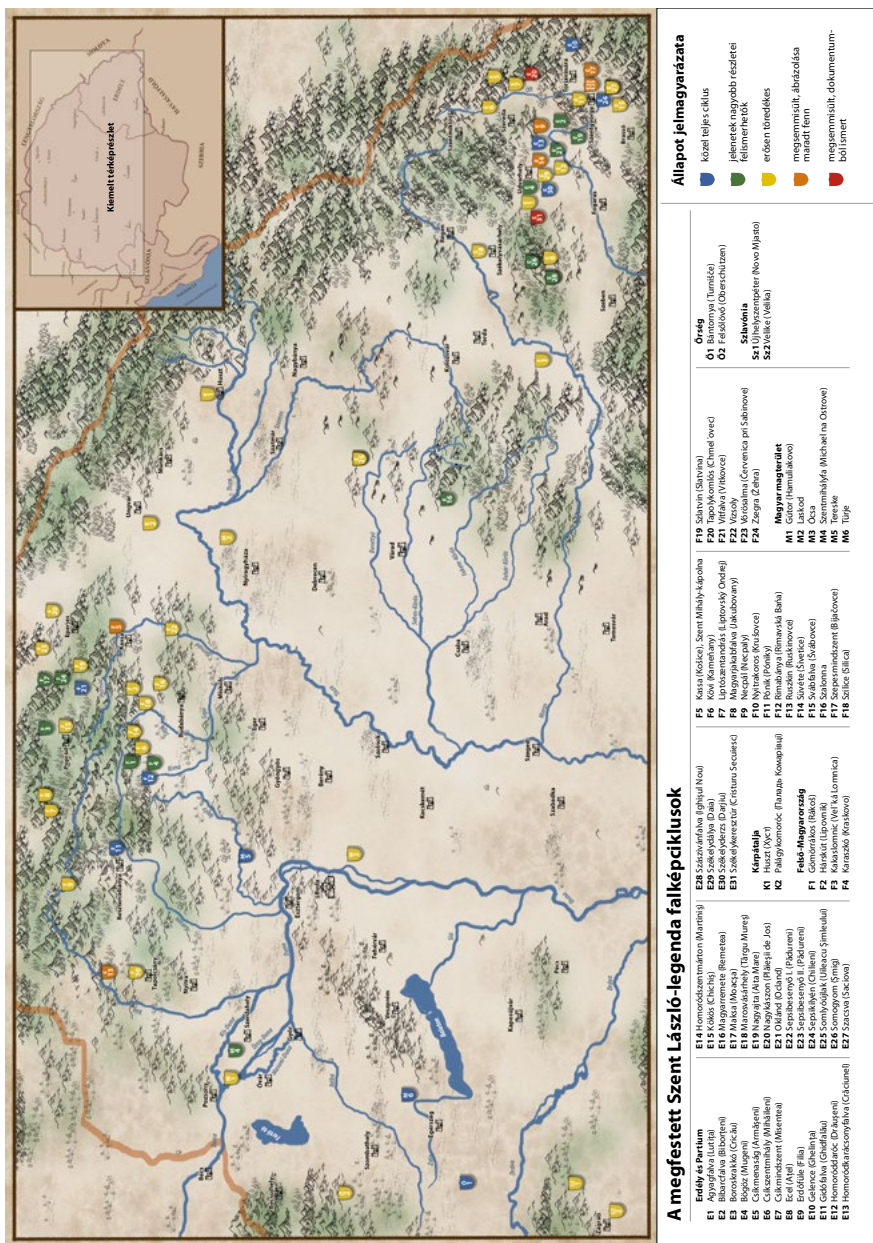
Megjegyzések jelmagyarázata

- K: még folyó kutatás
M: múzeumba került
P: padlástérben, vagy roncsolva

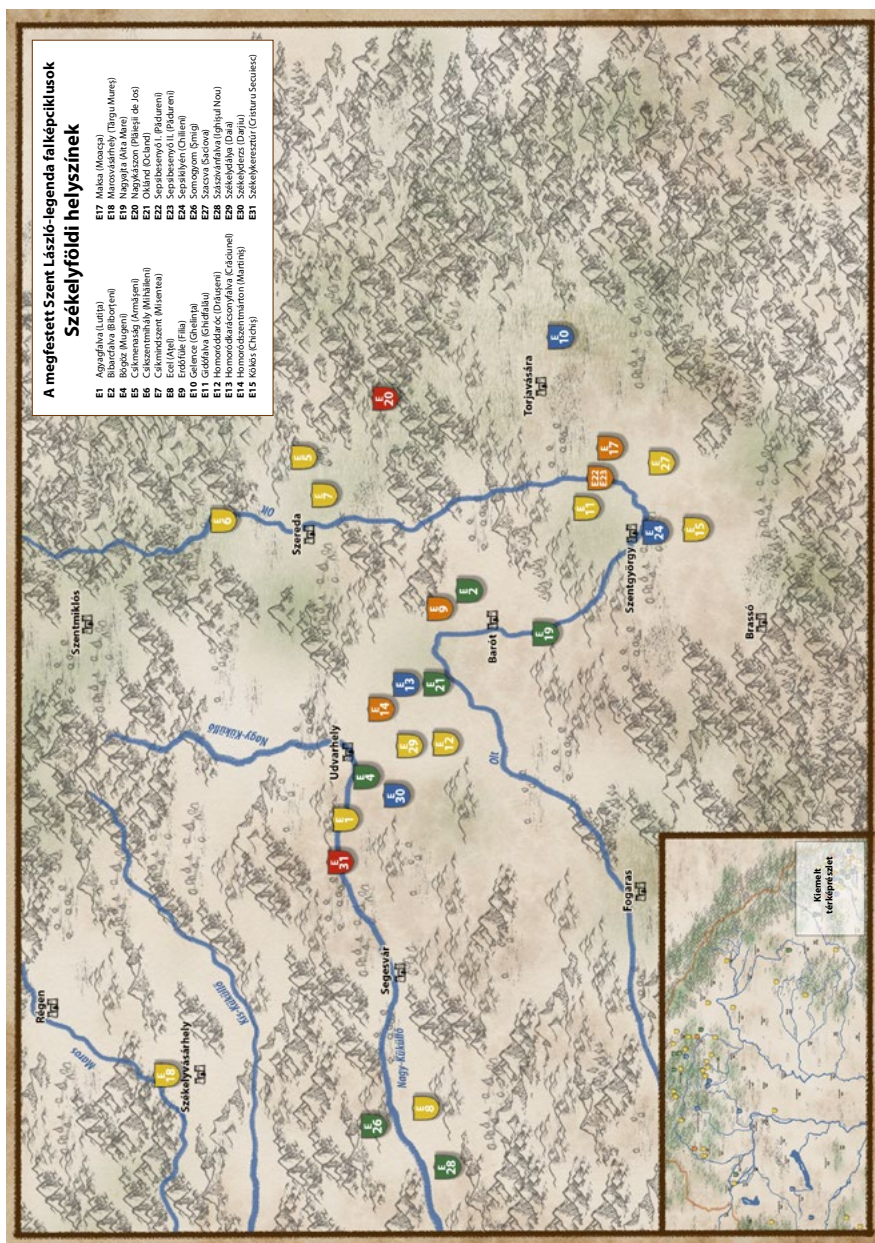
1. táblázat. A Szent László-legenda falképciklusok táblázatos összegzése területi megoszlás szerint. Az egyes területeket színekkel is elkülönítettük.

Helyszín	Terület, megye	Mi alapján került a helyszínek közé?	Kinél fordult elő a hivatkozás?
Csütörtökhely (Spišský Štvrtok) római kat. templom	Felső-Magyarország Szepes megye	csupán feltételezés (szepesi tízlándzsások törzsterülete volt)	Magyar Zoltán (1996)
Homoródszentlászló (Vasileni) volt római kat. templom	Erdély Udvarhely megye	csak feltételezés, hogy itt is meg volt festve az elpusztult középkori templomban	Magyar Zoltán (1996)
Kisszeben (Sabinov) római kat. templom	Felső-Magyarország Sáros megye	feltételezik, hogy a kápolna déli falán a legenda van, 1866-ban nem lehetett feltárni	Lukács Zsuzsanna (1980)
Kisvárdá	Magyar magterület Szabolcs megye	feltételezés, hogy itt is megfestették a falképciklust	Magyar Zoltán (1996)
Lövéte (Luete) volt római kat. templom	Erdély Udvarhely megye	Nyárádi Zsolt és Mihály János kutatásai nyomán a volt templom maradványai között	
Magyarjakabfalva (Jakubovany) római kat. templom	Felső-Magyarország Sáros megye	Jan Krása a mézsréteg alatt megtalálta a legenda töredékeit, egy fragmentum az eperjesi múzeumba került	Kerny Terézia információja, Magyar Zoltán (1996)
Modor (Modra) római kat. templom	Magyar magterület Pozsony megye	esetleg a legendához tartozó freskótöredék	Kovács László és Görföl Jenő könyve alapján (2016)
Ördöngösfüzes (Fizeșu Gherlii) református templom	Erdély Szolnok-Doboka megye	feltételezés, hogy a mézsréteg alatt a legenda jelenetei is megtalálhatóak	Lukács Zsuzsanna (1980)
Pongrácfalva (Pongracovce) római kat. templom	Felső-Magyarország Szepes megye	Vlasta Dvořaková feltételezése, egyébként a falu a szepesi tízlándzsások törzsterülete volt	Magyar Zoltán (1996)
Szepesdaróc (Dravce) római kat. templom	Felső-Magyarország Szepes megye	Vlasta Dvořaková feltételezése, egyébként a falu a szepesi tízlándzsások törzsterülete volt	Magyar Zoltán (1996)
Váradhegyfok volt r. kat. templom (premontrei kolostor)	Partium Bihar megye	csupán feltételezés, hogy itt is megfestették	Magyar Zoltán (1996)

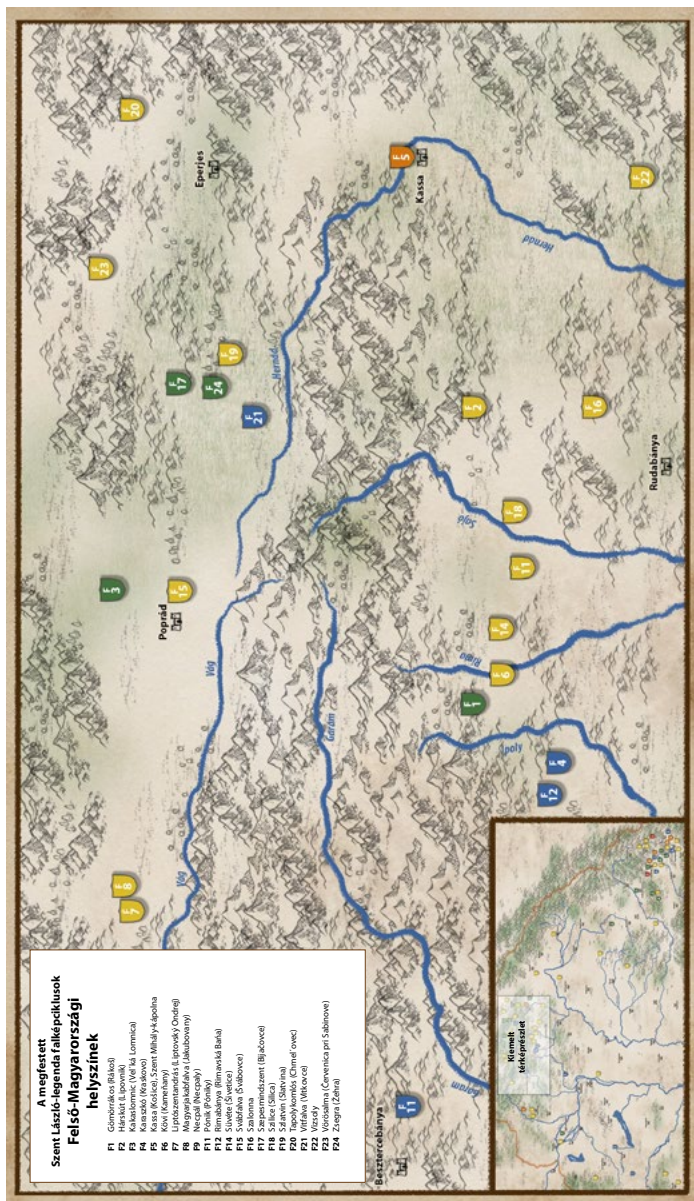
2. táblázat. Helyszínek, ahol Szent László-legenda falképciklusok előfordulása feltételezhető. A színekódolás az 1. táblázatban alkalmazott, tájegységek szerinti megkülönböztetést követi.

1. kép. A megfestett Szent László-legendák falképciklusok helyszínei a Kárpát-medencében. A helyszínek listázása az 1. táblázatban megadott rendszert követi. A falképciklusok állapotát színkódolással jeleztük. A térképet Széles Ferenc készítette.

2. kép. A megfestett Szent László-legenda falképciklusok helyszínei a Székelyföldön. A helyszínek listázása az 1. táblázatban megadott rendszert követi. A falképciklusok állapotát színskódolással jeleztük. A térképet Széles Ferenc készítette.

3. kép. A megfestett Szent László-legenda falképciklusok helyszínei Felső-Magyarország középső területén. A helyszínek listázása az 1. táblázatban megadott rendszert követi. A falképciklusok állapotát színekkel jeleztük. A térképet Széles Ferenc készítette.

RÁSI SZILVIA

EGYETEMI HALLGATÓK TUDOMÁNYOS SZÖVEGALKOTÁSA AZ OKTATÓI ÉS HALLGATÓI TAPASZTALATOK TÜKRÉBEN

K I V O N A T: Magyarországon az alap- és mesterképzésben részt vevő hallgatók tanulmányai az általuk írt szakdolgozat, diplomamunka megvédésével zárulnak le; ezzel párhuzamosan viszont a tudományos íráskészségük bizonyítottan nem megfelelő. Ezt egyrészt a korábbi, általános és középiskolai, másrészt a felsőoktatási tanulmányaik eredményezik. A hallgatók tudományos íráskészségének árnyaltabb képe érdekében elengedhetetlen az oktatók és hallgatók tudományos szövegalkotásról alkotott véleményének, tapasztalatainak vizsgálata. Jelen tanulmány egy olyan kérdőíves vizsgálat eredményeit ismerteti, amely az oktatók és hallgatók attitűdjének, tapasztalatának feltárására irányult. A vizsgálatban a kérdőíves módszer alkalmazása mellett tartalomelemző szoftver segíti az eredmények feltárását.

K U L C S S Z A V A K: tudományos szövegalkotás, attitűd, egyetemi hallgatók, egyetemi oktatók

Bevezetés

Az elmúlt néhány évtizedben a tudományos írás rendkívül kutatott területté vált, különösen igaz ez a nemzetközi színterekre. Azonban hazánkban az egyetemisták magyar nyelvű tudományos szövegalkotása kevésbé számít feltárt területnek, ezért a tanulmány célja egyrészt a már meglévő kutatások körének bővítése, másrészt a hallgatók tudományos szövegalkotásról alkotott véleményének feltárása az oktatók és a hallgatók körében egyaránt.

A tanulmány* négy fő részből áll. Az első fejezet bemutatja a hallgatók tudományos íráskészségét, ezt az academic writing felsőoktatásban betöltött szerepe követi. A munka harmadik szakasza ismerteti a kutatás módszertanát: a vizsgált mintákat és a vizsgálati eszközt. A negyedik fejezet részletezi a vizsgálatban összegyűjtött adatokat és eredményeket, végül a tanulmány a kutatási eredmények összegzésével zárul.

A hallgatók tudományos íráskészsége

A jelenleg hatályban lévő *Nemzeti Felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény* (50. §) értelmében az alap- és mesterképzésben részt vevő hallgatók tanulmányaikat a szakdolgozat, diplomamunka megírásával és megvédésével zárják le. Ennek ellenére kutatások igazolják (pl. Rási 2022; Veszelszki 2016), hogy a tudományos íráskészségük nem megfelelő. Ennek okai a köz- és felsőoktatásban egyaránt megtalálhatók. A hallgatóknak például hátránya származik abból, hogy a középiskolákban mindenekelőtt a (szép)irodalmi szövegek feldolgozásához kapnak részletes tájékoztatást (Jánk 2021; Molnár 2006), míg a tudományos szövegekéhez csak elvétve vagy egyáltalán nem. Továbbá a tanárok a fogalmazástani tanítás során elsősorban a retorikus írás oktatását részesítik előnyben (Szilassy 2014). Lényeges viszont, hogy az írásbeli szövegalkotásnak

* A tanulmány az Nemzet Fiatal Tehetségeiért Ösztöndíj (NTP-NFTÖ-21) támogatásával készült.

a felsőoktatás időszakára már elsajátított, működő készséggé kell válnia, éppen ezért fontos, hogy a tanulók megtapasztalják és gyakorolják azt már az általános és középiskolai tanulmányaik során is (Molnár 2009).

Mindezek mellett a hallgatók a felsőoktatásban is kevés tapasztalatot szereznek a tudományos szövegek feldolgozásában. Nem ritka eset, hogy csupán a vizsgára való felkészülés során olvasnak el egy-egy szakirodalmi tételt vagy annak is csak a kivonatát (Arum–Roksa 2011). Megjegyzendő, hogy ha a hallgatók elolvassák is az oktatóiktól kapott szakirodalom-listán szereplő szövegeket, abban az esetben is főként a tudományos nyelvezet és szókincs passzív tudásáról beszélhetünk (Doró 2012). Csakhogy a nyelvi megformáltságnak szintén nagy szerepe van egy-egy szakdolgozat, diplomamunka értékelése során.

A tudományos műfajú szövegek írásának és olvasásának hiányából adódik, hogy a hallgatók nagyon keveset tudnak a tudományos szövegtípusokról, a forrásalapú írás világáról. Gruber és Huemer kimutatták (Gruber–Huemer 2016), hogy annak ellenére, hogy különböző egyetemi oktatók zömében ugyanazokat a szempontokat tartják fontosnak és várják el a hallgatók tudományos szövegeitől (például a szakirodalom megfelelő használata, tudományos stílus, egységes és megfelelő hivatkozás), a hallgatók ezekre a követelményekre mégsem a tudományos műfaj általános kritériumaiként, hanem az oktatók egyéni elvárásaiként tekintenek. Mindaddig viszont, ameddig a hallgatók ezen szempontrendszert a kurzushoz/oktatóhoz társítják, nem pedig magához a szövegtípus kritériumaihoz, addig ez inkább eredményez felszíni, mintsem készség szintű tudást. Ráadásul pusztán a kutatómódszertani alapok elsajátítása még nem jelent garanciát egy sikeres szakdolgozat elkészítéséhez, ugyanis a választott szakterület nyelvhasználatának ismeretei által szükséges a szakmai diskurzus részvevőjévé válni (Holschuch Simmons 2005). Lényeges továbbá, hogy a hallgatók tudományos írása a felsőoktatásban gyakorta egyfajta rejtett *curriculum*ként van jelen, mivel a tudományos írás egyes kritériumaira úgy tekintenek mint egy „józan ész” (Vö. Deli–Rétvári 2018) jellegű készségre, és azt feltételezik róla, hogy a hallgatók párhuzamosan elsajátítják a tudományos szövegalkotást is az egyes tantárgyak elvégzésével. Coffin és társai szerint ez a koncepció korábban – amikor a felsőoktatás résztvevői egyrészt kisebb, másrészt jóval homogénebb csoportokat alkottak – még elfogadható is volt, viszont napjainkban ez a megál-

lapítás már nem érvényes, ugyanis növekedett a hallgatók létszáma, változott a heterogenitásuk, valamint változások következtek be a *curriculum*ban is, amely legfőképpen az interdiszciplinaritás felé mozdult el. Ezen kívül megváltoztak a tanítási és tanulási kontextusok is, mint például a kiscsoportok (egy) felsőoktatási intézményekben való megszűnése (Coffin et al. 2005).

Az *academic writing* szerepe a felsőoktatásban

A szakirodalmi információkon alapuló írásbeli szövegalkotást a szakirodalom *forrásalapú írásnak* nevezi. Két fő alappilléret különböztetjük meg: az *akadémiai írás* (Kruse 2003) során a szerző egy probléma, téma szakirodalmát tanulmányozza és ezzel kapcsolatosan vet fel újabb gondolatokat; a *tudományos írás* (Sternberg–Sternberg 2010) lényege pedig az, hogy a szerző az olvasót egy kutatás eredményeiről tájékoztassa. Bár a két kifejezést a szakirodalom gyakran egymás szinonimájaként használja, Gruber és munkatársai a tudományos és az egyetemi területre utalva tesznek különbséget a tudományos és az akadémiai írás között. Szerintük ugyanis mindkét platformnak megvannak azok a saját, specifikus jellemzői, kívánalmai (Gruber et al. 2006), amelyek mentén a tudományos szövegek alkotásban eltérés mutatkozik. Pintér és Molnár a két fogalmat hasonlóképpen különíti el, mivel szerintük a felsőoktatásban elsődlegesen az akadémiai írás van jelen, a tudományos írás pedig már inkább professzionális tevékenység (Pintér–Molnár 2017).

Számos egyetemen a hallgatók hiányos tudományos íráskészségeit felismerve vezették be az *academic writing* kurzust. A képzés a forrásalapú írás elgondolásán (Kirkpatrick 2012; Klein–Boscolo 2016) alapszik. A tudományos íráskészség fejlesztése a XX. század utolsó évtizedében – elsősorban angolszász nyelvterületen – kezdett egyre nagyobb figyelmet kapni. Ez annak volt a következménye, hogy az Egyesült Királyságban az 1990-as években a felsőoktatás tömegessé vált, és növekedett mind a helyi, mind a nemzetközi diákok száma, akik különböző szociális háttérrel érkeztek a felsőoktatási intézményekbe, így

szükségszerűvé vált az egységes tudományos írás módszertanának az elsajátítása (Lillis–Scott 2008). Napjainkban hazánkban egyes felsőoktatási intézmények tantárgyainak mintatanterveiben is szerepelnek olyan kurzusok, műhelyek, amelyek a tudományos szövegalkotás fejlesztésére irányulnak, írásgyakorlat, tanulmányírás, a tudományos közlés művészete, tudományos írás, szakdolgozati szeminárium stb. néven. Ezeken a kurzusokon a hallgatóknak többek között olyan tudás elsajátítására nyílik lehetősége, mint például a tudományos szövegtípusok megismerése, a hivatkozási stílusok elsajátítása, a szakirodalom feldolgozása, a szövegek tagolása. A tudományos szövegalkotást elősegítő kurzusokon viszont mindemellett rendkívül fontos lenne figyelembe venni, hogy a hallgatók tudományos íráskészsége, tudományos munkái kapcsán milyen problémákat vetnek fel az oktatók és milyen problémákat jelölnek meg a hallgatók. Mindezek mentén a jelen munkában ismertetett kérdőíves vizsgálat az egyetemi hallgatók tudományos szövegalkotásával kapcsolatos véleményekre, tapasztalatokra fókuszál. Az ankét módszer esetében lényeges volt mind a hallgatók, mind az oktatók vizsgálata, ugyanis csak ezek alapján lehetséges egy részletesebb, árnyaltabb kép kialakítása.

A vizsgálat kutatásmódszertana

A vizsgálat kérdőíve a Google online kitölthető és terjeszthető elektronikus űrlapjának segítségével készült. Az anonim kérdőív három szakaszból állt: a rövid bevezetőt a háttérváltozókra vonatkozó kérdések követték, majd végül a fő – a hallgatók tudományos szövegalkotására fókuszáló – rész szerepelt. A kérdések kidolgozása során meghatározó szerepet kapott az, hogy bizonyos kérdéseket szerettem volna feltenni az oktatóknak és a hallgatóknak is annak érdekében, hogy egy problémáról, jelenségről még árnyaltabb képet kaphassunk. Ezért egyes kérdések mindkét minta kérdőívében szerepelnek. A kérdőív kitöltése hozzávetőlegesen 10 percet vett igénybe.

Az oktatók kérdőíves vizsgálata 2021. június 23. és július 30. között zajlott. A kérdőíves vizsgálatot szándékosan a vizsgaidőszakra terveztem, ennek ugyanis a legfőbb motivációja és előnye az volt, hogy ekkor az oktatók körében

még friss a szakdolgozatok értékelésének élménye, így az abból származó újabb tapasztalatok is bekerülhettek a válaszok közé. A vizsgálatba 9 bölcsészeti, pedagógus-, illetve tanárképzést nyújtó egyetem került be. Annak érdekében, hogy az említett képzésekből minél nagyobb elemszámú mintát alkothassunk a bölcsészeti, pedagógus, illetve tanárképző karok/intézetek/tanszékek oktatóit lehetőség szerint e-mailben, személyesen szólítottam meg.

A hallgatók kérdőíves vizsgálata 2022 februárjában zajlott le. A kérdőívek terjesztésében és az adatközlők elérésében egyrészt az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Oktatási Igazgatóságának Tanulmányi és Oktatásszervezési Osztálya, másrészt az Egyetemi Hallgatói Önkormányzat volt a segítségemre.

A vizsgálatban összegyűjtött adatok elemzése MaxQda2020 tartalomelemző szoftver segítségével történt. Mivel az elemzés alapját és irányát a válaszok tartalma képezte, így jelen vizsgálatban nem egy előre alkotott kódkészlet szerint, hanem az egyes válaszokban feltűnő koncepció(k) mentén elemeztem. Az elemzést tehát az in-vivo kódolás előzte meg, vagyis a kódokat a válaszokban előforduló kifejezésekből alkottam, majd az egyes válaszokat ezen kódok alá soroltam be.

Minta

A következő fejezet ismerteti a vizsgálatba bevont oktatók és hallgatók mintáját.

Az oktatók mintája

A vizsgálat mintáját 231 adatközlő (N=231) alkotta. A képviselt egyetemet tekintve – amint az 1. táblázaton látható – a legtöbb adatközlő, 69 személy (29,87%) az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen tanít. Ezen kívül a Eötvös Loránd Tudományegyetemről 45 személy (19,48%), a Debreceni Egyetemről 28 személy (12,10%), a Pécsi Tudományegyetemről 26 személy (11,26%), a Szegei Tudományegyetemről 18 személy (7,79%), a Károli Gáspár Református Egyetemről 16 személy (6,93%), a Pázmány Péter Katolikus Egyetemről 14 személy (6,06%) a Nyíregyházi Egyetemről 13 személy (5,63%), a Kodolányi János

Egyetemről pedig 1 személy (0,43%) került bele a mintába. Ezen kívül az egyetemet tekintve 1 személy (0,43%) jelölte meg az *egyéb* opciót.

		Nem		Total
		Férfi	Nő	
Egyetem	Eötvös Loránd Tudományegyetem	25	20	45
	Eszterházy Károly Egyetem	37	32	69
	Debreceni Egyetem	11	17	28
	Károli Gáspár Református Egyetem	6	10	16
	Kodolányi János Egyetem	1	0	1
	Nyíregyházi Egyetem	8	5	13
	Pázmány Péter Katolikus Egyetem	9	5	14
	Pécsi Tudományegyetem	19	7	26
	Szegedi Tudományegyetem	8	10	18
	Egyéb	1	0	1
Total		125	106	231

1. táblázat. A minta megoszlása a nem és egyetem alapján

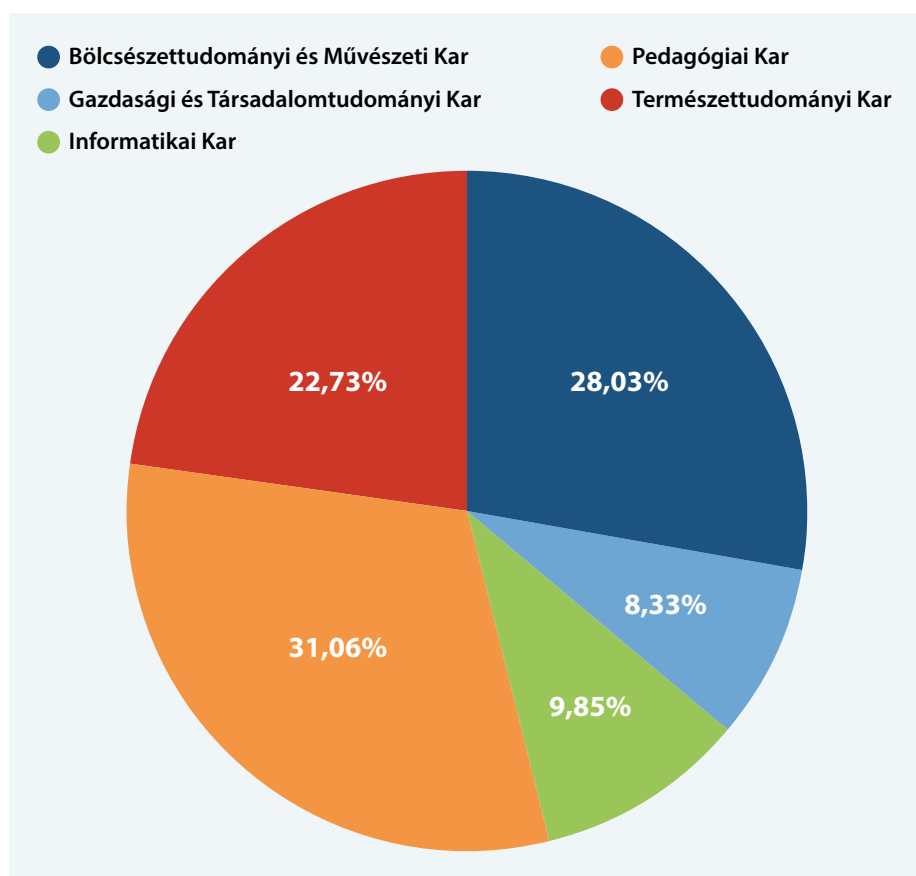
A kutatásban részt vevő 231 oktatóból a felsőoktatásban eltöltött évek számát tekintve legkevesebb az 1, a legtöbb pedig a 48 év az, amelyet oktatással töltöttek, átlagosan tehát 20 éve tanítanak a felsőoktatásban (lásd 2. táblázat). Ez az adat azt is jelenti, hogy a hallgatók tudományos szövegalkotásával kapcsolatosan viszonylag nagy tapasztalattal rendelkeznek.

Descriptive Statistics						
	N	Range	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Oktatóként mennyi a felsőoktatásban töltött éveinek száma?	231	47	1	48	20,09	11,720
Valid N (listwise)	231					

2. táblázat. Az adatközlők felsőoktatásban eltöltött éveinek átlaga, minimuma és maximuma

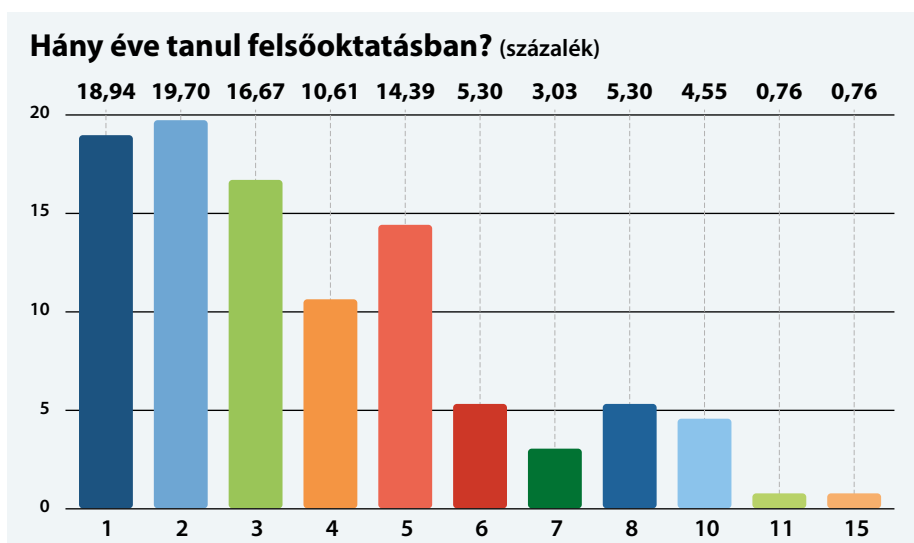
A hallgatók mintája

A 2022 február-márciusában zajló vizsgálat hallgatókból álló mintája összesen 132 adatközlőt (N=132) tartalmaz. A válaszadók közül mindannyian az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem hallgatói, méghozzá az 1. grafikonon látható megoszlásban. A legtöbb hallgató (31,06%) a Pedagógiai Karról került bele a mintába. Ezt követik a Bölcsészettudományi és Művészeti Kar (28,03%), a Természettudományi Kar (22,73%), az Informatikai Kar (9,85%), valamint a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar (8,33%) hallgatói.

1. grafikon. Karok közötti megoszlás

A tudományos írás vizsgálata szempontjából viszont ettől még lényegesebb a felsőoktatásban eltöltött évek száma, ugyanis az itt eltöltött idők számának növekedésével arányosan javulhat a tudományos íráskészség is. Az adatközlők 19,70%-a két éve tanul a felsőoktatásban, 18,94%-a egy éve, 16,67%-a pedig három éve. Amint az 2. grafikonon is látszik, 10,61%-uk négy, 14,39%-uk pedig öt évet töltött el eddig a felsőoktatásban. Megjegyzendő az is, hogy a mintába olyan személyek is kerültek, akik eddigi életük során összesen 10 (4,55%), 11 (0,76%) vagy 15 (0,76%) évet töltöttek el a felsőoktatásban.

2. grafikon. A felsőoktatásban eltöltött évek száma

A kérdőíves vizsgálat eredményei

Az oktatóknak szánt kérdőív (A) kérdése (*Mit gondol, legfőképpen milyen tényezők játszanak szerepet abban, hogy a hallgatók tudományos szövegei nem felelnek meg a tudományos szöveg kritériumainak?*) a hallgatók nem megfelelő minőségű tudományos szövegeinek okára fókuszált. A válaszoknál összesen 246 kódolt egység jelent meg, ezek megoszlását lásd a 3. grafikonon. Amint azt az ábra is mutatja, kiemelkedően magas volt a tudományos szövegek olvasásával

és írásával kapcsolatos tapasztalat megjelölése. Az adatközlők 50 alkalommal (20,33%) egyértelműen a tudományos szövegek olvasásának hiányát adták meg a hallgatók nem megfelelő tudományos szövegeinek okaként, tudniillik a tudományos szövegek olvasása:

1. fejleszti a tudományos szövegtípustudást:

- „Nagyon keveset, vagy egyáltalán nem olvasnak tudományos szövegeket, ezért hiányzik a tudományos szöveg műfajának ismerete.”¹,
- „[...] kevés tudományos szöveget olvasnak, így nem ismerik stílusjegyeket.”

2. segíti az egyes területek terminológiájának elsajátítását:

- „A tudományos terminológia biztos használata csak sok tudományos szöveg olvasásával és elemzésével alakul ki. A hallgatók jelentős része csak a közbeszéd felszínes verzióját beszéli és ebből következően ezt is írja.”, valamint

3. a tudományos szövegek értelmezését is:

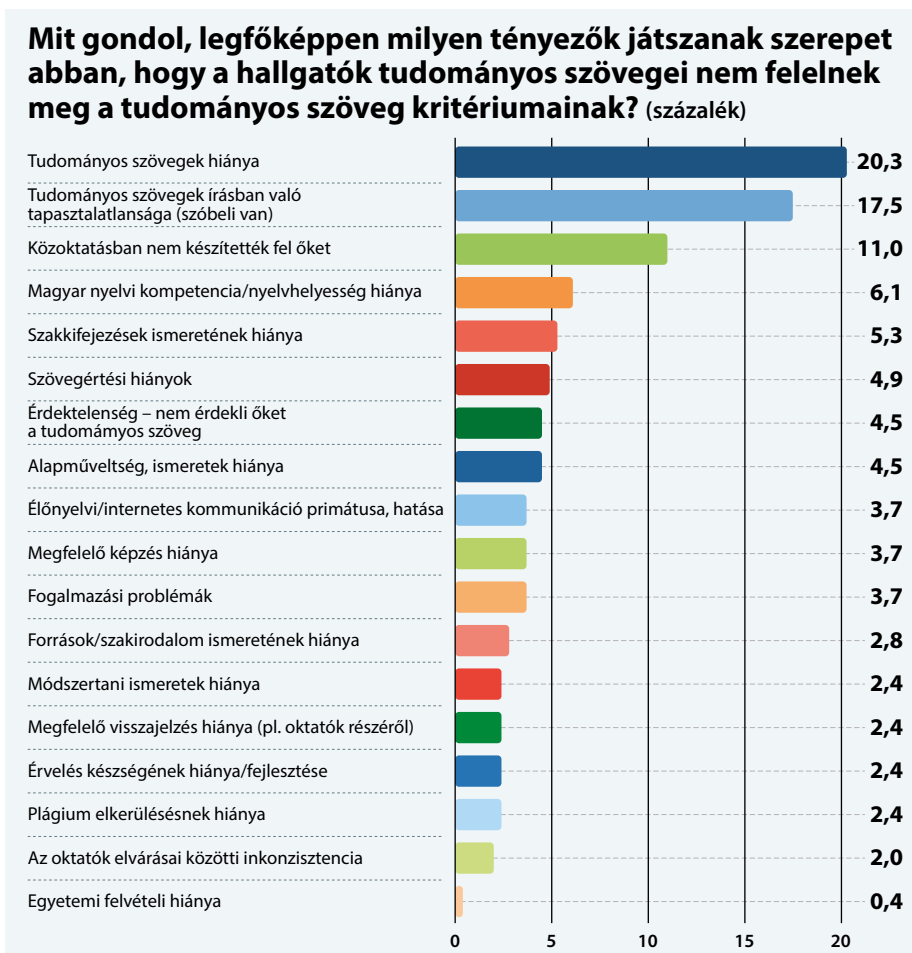
- „Nincsenek hozzászokva a tudományos szövegek olvasásához, ezért nehezebben értelmezik.”

A válaszadók zöme azonban nem jelölte meg a tudományos műfajú szövegek olvasásának előnyét, hanem általánosságban emelte ki a tudományos szövegek olvasásának hiányát mint a tudományos szövegekkel kapcsolatos tapasztalat egyik formáját, például:

- „Az ilyen [tudományos] jellegű munkák olvasásának a hiánya”,
- „Általában keveset olvasnak, kevés szakmai szöveget olvasnak.”
- „Nem olvasnak tudományos szöveget, ezért nem is tudják, milyen az.”
- „Az egyik fő ok, hogy kevés szakirodalmi szöveget olvasnak.”

Ez az eredmény alátámasztja Arum és Roksa kutatását (Arum–Roksa 2011) is, mely szerint a hallgatók szinte alig olvasnak tudományos szövegeket, és nem ritka az sem, hogy csupán a vizsgára való felkészülés során olvasnak el egy-egy szakirodalmi tételt vagy nem is magát a szöveget, hanem csupán a kivonatát.

1 A szöveges válaszokat eredeti formában, helyesírással, tipográfiával közlöm.

3. grafikon. Az oktatók (A) kérdésre adott válaszainak megoszlása

A második legnagyobb válaszcsoport szintén a hallgatók tudományos szövegekkel való tapasztalatlanságára vonatkozik, ebben az esetben az oktatók a tudományos szövegek írásának hiányával indokolták a nem megfelelő minőségű, hallgatók által írt tudományos szöveges produktumokat. Ez a kód összesen 43 alkalommal (17,48%) jelent meg. Az adatközlők válasza szinte minden esetben megegyeztek abban, hogy a hallgatóknak kevés a jártassága a tudományos írásban, amint azt az alábbi példák is mutatják:

- „[A hallgatók] [j]áratlanok a tudományos szövegek írásában.”
- „Nincs gyakorlatuk a tudományos szövegek írásában. Ha kérnek tőlük ilyet, főként a tartalmára kapnak visszajelzést, nem a formájára.”
- „Kevés gyakorlattal, tapasztalattal rendelkeznek a tudományos szövegek alkotása terén.”
- „Gyakorlatlanság a tudományos szövegek olvasásában és írásában.”

A gyakorlat hiányában pedig a válaszok szerint az is szerepet játszik, hogy a tanulmányaik során jellemzően nem kapnak sok tudományos szövegalkotást igénylő feladatot:

- „Kevés ilyen jellegű szöveget kell írniuk a tanulmányaik során.”
- „Nincs elég tudatos szövegalkotási feladat az oktatás során.”

Számos esetben az írásbeli szövegalkotást megkövetelő feladatok helyett inkább szóbeli vizsgáztatás vagy beszámoló, előadás van. És bár a szóbeli tudományos megnyilatkozásnak szintén sajátja a tudományos nyelvezet, a szakterminológia ismerete, a logikus gondolatmenet stb., viszont a formai követelmények, mint például a szerkesztettség, a hivatkozás és bibliográfia lejegyzése, az írásra jellemző. Ezt pedig az előbb tárgyalt tudományos szövegek olvasásával, valamint az írással lehet a leghatékonyabban elsajátítani.

Az oktatók 27 esetben (10,98%) a közoktatást/korábbi tanulmányokat is okolták a hallgatók gyenge tudományos szövegeiért. Hiányolják ugyanis, hogy a korábbi tanulmányok során nem találtak elegendő mennyiségben (és minőségben) a tudományos szövegekkel:

- „Sok rossz áltudományos szöveget olvastattak és írtattak velük korábban az iskolában (amiről elhitték, hogy az a tudomány), én pedig nem vagyok elég ügyes abban, hogy megértssem, mitől jó egy jól megírt tudományos szöveg. :(”
- „Középiskolai tanulmányaik alatt egyáltalán nem találkoznak szövegtípusok írásával, azok jellemzőivel, nincs esszéírásban semmilyen gyakorlatuk”

Megemlítendő az is, hogy az oktatók szerint a korábbi tanulmányok során nem alakul ki a megfelelő nyelvhelyesség, a helyesírás, a nyelvtan stb.:

- „A közoktatásból nem hozzák magukkal a megfelelő szintű íráskészséget. Nem tudnak fogalmazni, már az alany-állítmány egyeztetése is sokuknak gondot okoz.”

- „A közoktatásból kivезett az önálló fogalmazás (és egyre inkább a hosszabb, akár irodalmi szövegek olvasásának) követelménye - tkp. csak ún. kiválasztós, vagy legfeljebb tesztszerű feladatmegoldás a jellemző -, ezért a hallgatók képtelenek a gondolataikat rendszerezetten, logikusan érvelve megfogalmazni és akár szóban, akár írásban szabatosan előadni (a szókincs szegényességéről, a katasztrofális helyesírásról már nem is beszélve).”
- „Közoktatás hiányosságai - nem tanulnak meg nyelvileg korrekt szöveget alkotni, esszét (bármilyen jellegű gondolatokat kifejtő, érvelő szöveget) írni; pedig a tudományos szövegalkotás erre tudna ráépülni.”

A hiányos magyar nyelvi kompetencia/nyelvhelyesség 15 alkalommal (6,10%) külön in-vivo-kódként is megjelent, ahol az adatközlők főként a helyesírási ismeretek hiányát emelték ki:

- „sokuknak kimondottan rossz a helyesírásuk”,
- „nincsenek tisztában sokszor az alapvető helyesírási szabályokkal sem (pl. külön- egybeírás)”,
- „helyesírási problémák”,
- „egyre rosszabb a helyesírásuk”

A szakkifejezések ismeretének hiánya már a tudományos szövegek olvasásának elmaradásánál is felmerült, viszont 13 alkalommal (5,28%) egyértelműen különálló kódként jelent meg. Ez azt jelenti, hogy az oktatók külön kiemelték azt, hogy a hallgatók hiányos szakterminológiai ismeretekkel rendelkeznek, ennélfogva kevésbé vagy egyáltalán nem tudják a szakmai szókincset tudományos szövegkörnyezetben használni. Az adatközlők válaszai között szerepelt a hallgatók szövegértési hiányainak kiemelése (4,88%) is, például:

- „szövegértelmezés készségének hiánya”,
- „szövegértés általában gyenge”,
- „Még bölcsészhallgatóknál is óriási problémák vannak a szövegértéssel: egyrészt a szókincsük sekélyes volta miatt, másrészt azért, mert nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy hosszabb szöveget figyelmesen olvassanak.”

Megjelent még a hallgatók érdektelensége (4,47%), amely azt jelenti, hogy a hallgatókat nem érdekli a tudomány és a tudományos szövegek írása, mivel

egyrészt sok esetben csak le szeretnék tudni a kurzus követelményeit, másrészt nem céluk a tudóssá válás.

További válasz volt az alapműveltség hiánya (4,47%), az élőnyelvi/internetes kommunikáció primátusa és hatása (3,66%), a módszertani ismeretek hiánya (2,44%).

Az oktatók önreflexiójára vall, hogy egyes adatközlők a megfelelő visszajelzés hiányát is a hallgatók gyenge minőségű tudományos szövegeinek (lehetséges) okai közé sorolták (2,44%). Lényeges ugyanis megemlíteni, hogy – csakúgy, mint egyéb területeken – fejlődés csak a részletes, építő jellegű visszajelzés mellett lehetséges. Fontos tehát, hogy a reflexió ne csak a szöveg tartalmára és külalakjára vonatkozzon, hanem annak nyelviségére is:

- „Nem kapnak sok oktatótól visszajelzést a munkájukról, nem javítják, beszélnek meg velük a hiányosságokat, annak javítási lehetőségeit, nem kapnak esélyt a javításra;
- „[...] nem kapnak megfelelő visszajelzést.”
- „Nem beszélünk meg velük kritikusan kritikai/tudományos szövegeket, kevés szöveget íratunk velük és NEM BESZÉLJÜK MEG VELÜK ALAPOSAN A SAJÁT SZÖVEGEIKET.”
- „A kollégák nem mindegyike magyarázza el, miért nem jó a beadott dolgozat formailag, általában csak tartalmilag értékeli.”

Természetesen ehhez az is szükséges, hogy a hallgatók éljenek a konzultáció adta lehetőséggel. Egyes oktatók válaszai alapján ugyanis gyakori, hogy a hallgatók tudományos szövegalkotása során gyakran elmarad a konzultáció, legyen szó akár egy-egy tantárgy teljesítésére szolgáló tudományos szövegről vagy szakdolgozatról.

A hallgatóknak szánt kérdőív (B) kérdése (*A beadandók/TDK dolgozatok/stb. megírása során milyen nehézségekbe szoktál ütközni?*) a tudományos szöveges produktumok során jelentkező problémákra fókuszál. A kérdésre összesen 86 válasz érkezett, majd az irreleváns válaszok (például: *nem is tudom*) eltávolítása és a kódolás után összesen 93 kódolt egység jelent meg. A kódok megoszlásáért lásd az 4. grafikont.

Az eredmények közül kiemelkedően magas a *forrás találása* nevű kód. A 93 kódolt egységből 35 alkalommal (37,60%) jelent meg ez a kód, ez pedig azt

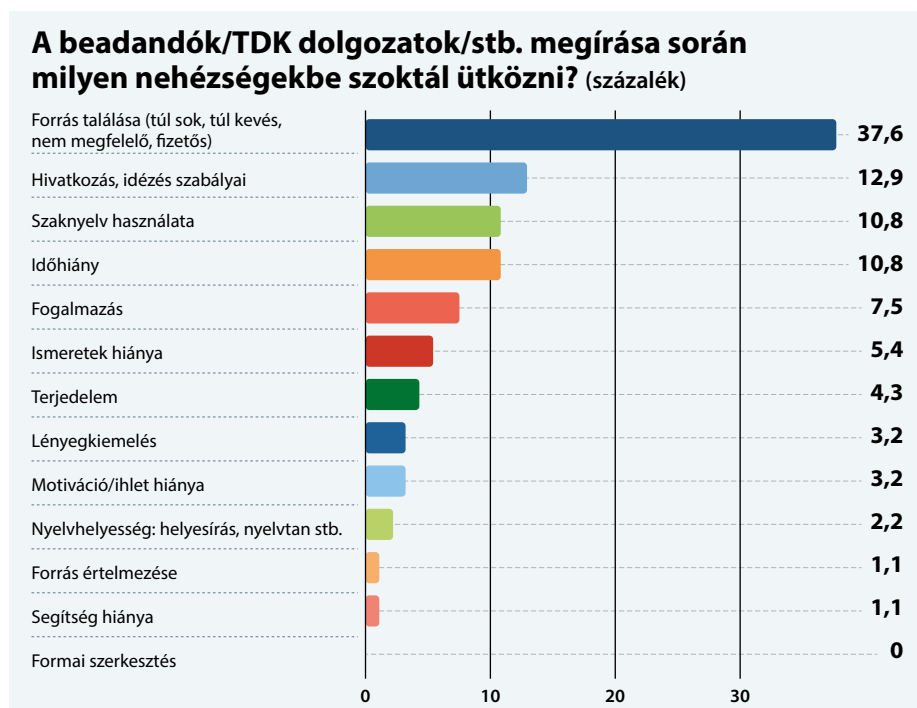
jelenti, hogy a hallgatóknak a szakirodalom, a forrás találása okozza a legnagyobb problémát. A válaszadók ennek több okát is meghatározták; az (1) és (2) példán az látható, hogy egyes hallgatók szerint nem elegendő a színvonalas, minőségi forrás. Feltételezhető csupán, hogy kevésbé gyakorlottak a tudományos szövegek keresésében, nem ismerik azokat a platformokat, adatbázisokat, ahol számukra megfelelő, akár ingyenes szakirodalmat találhatnának. Ez utóbbit szemléltetik a (3) és (4) példák:

- (1) „Kevés minőségi forrás“,
- (2) „Nincs elég szakirodalom“,
- (3) „Kevés az ingyenesen elérhető, korszerű forrás“
- (4) „Nem elérhető forrás“

Ellentétben az (1) és (2) példákkal az (5) példa esetében az látszik, hogy egyes hallgatók szerint túl sok tudományos szöveg érhető el, amelyek közül nem egyszerű a legmegfelelőbb(ek) kiválasztása. A (6) és (7) példák szintén arra hívják fel a figyelmet, hogy a szakirodalom keresése okozza a(z egyik) legnagyobb nehézséget:

- (5) „túl sok elérhető forrás az interneten, sokszor egymásnak ellentmondó információkkal“,
- (6) „tudományos anyagok keresése“,
- (7) „megfelelő forrás felkutatása, a forrás hitelességének ellenőrzése“

Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a hallgatóknak a szakirodalom és forrás keresése, megtalálása okozza a(z egyik) legnagyobb problémát. Lényeges tehát, hogy megismerjék azokat a platformokat, adatbázisokat, amelyeken ingyenesen és könnyedén keresgélhetnek a tudományos anyagok között, valamint tudniuk szükséges, hogy mik azok a szempontok, amelyeket egy releváns és hiteles forrás esetében meg kell figyelni (mint például a szerző, évszám, megjelenés helye stb.).

4. grafikon. A (B) kérdésre adott válaszok kódjainak megoszlása

A válaszok alapján a második legnagyobb nehézséget a hivatkozás és az idézés szabályai közötti eligazodás okozza. 12,9% tartja nehéznek a hivatkozást, ugyanis nem egyértelmű a hallgatók számára, hogy mikor és hogyan kell hivatkozni úgy, hogy az minden szempontból megfelelő legyen. Az alábbi példák jól szemléltetik, hogy a hallgatók ismerik a plágium fogalmát, tudják is, hogy egy tudományos szövegben azt el kell kerülni, viszont nem egyértelmű számukra, hogy miként kell ezt a műveletet elvégezni:

- „Nem értem a hivatkozási szabályokat.”
- „Nem vagyok biztos benne, hogy a forrásokat hogyan hivatkozzam le.”
- „Idézésként – ha külföldi idézeteket saját fordításban tudok felhasználni magyarul, akkor az eredeti szöveget is fel kell tüntetnem a hivatkozásban?”
- „A ‘szakszerű’, rendes lehvivatkozás.’”

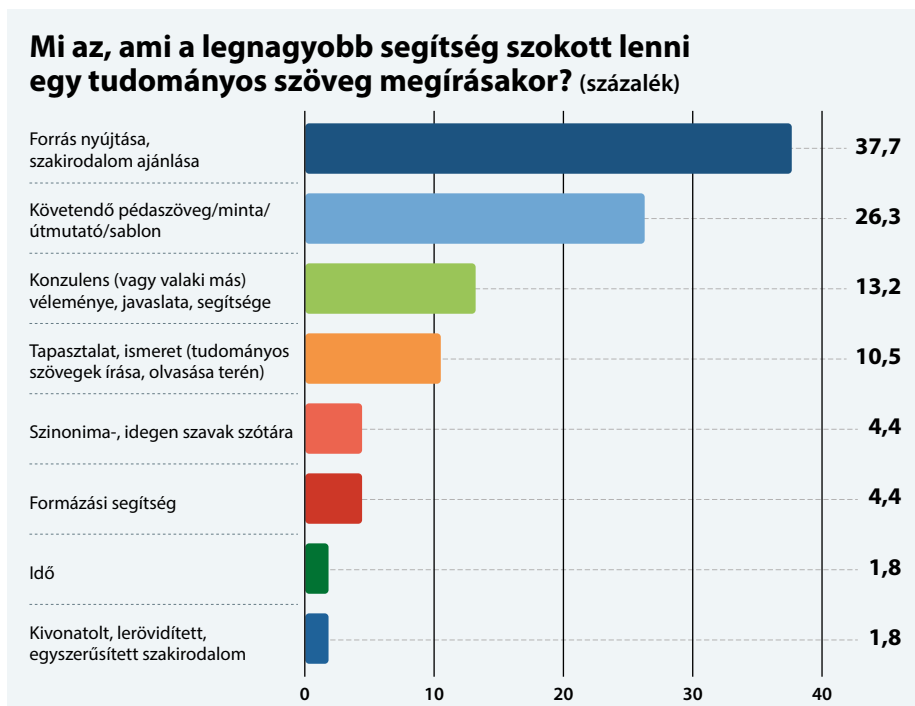
A hallgatóknak nehézséget okoz még a szaknyelv használata (10,8%). A válaszok azt mutatták, hogy saját bevallásuk szerint egyrészt nem ismerik az egyes területek szakkifejezéseit, másrészt problémát okoz nekik az elolvasott szakirodalom átfogalmazása, a forrásszövegtől való eltérés, úgy, hogy az megfelelően szakmai és tudományos nyelvezetű maradjon.

A tudományos szöveg megírása során megjelenő nehézségek között merült még fel a hallgatók időhiánya (10,8%), az egyes területek ismeretének hiánya (5%), az általuk hosszúnak ítélt tudományos szövegek terjedelmének való megfelelés (4,3%), a motiváció vagy ihlet hiánya (3,2%), a források értelmezése és a szakirodalmak lényegének kiemelése (3,2%), a nyelvhelyesség biztos ismerete (2,2%), valamint a segítség hiánya (1,1%).

A tudományos szövegalkotást legjobban segítő dologra irányult a hallgatók kérdőívének (C) kérdése (*Mi az, ami a legnagyobb segítség szokott lenni egy tudományos szöveg megírásakor?*). A kérdésre összesen 132 válasz érkezett, a kódolás során pedig 114 kódolt egység keletkezett. Amint az 5. grafikon is mutatja, a kódolt egységek 37,72%-a a forrás, szakirodalom ajánlására vonatkozik, vagyis a hallgatók úgy vélik, hogy az segíti őket a legjobban, ha valaki (legfőképp az oktató) kijelöli számukra a témájukhoz kapcsolódó releváns szakirodalmat:

- „Amikor van megadva néhány felhasználható szakirodalom, amivel elindulhatok, azok nyomán könnyebb keresgélni a többit.”
- „tanár által javasolt szakirodalom”
- „Ha kiadják, hozzá a megfelelő szakirodalmat és nem nekem kell megkeresnem azt.”

Ez az adat összecseng az előző kérdésben kapott eredménnyel is, ahol a hallgatók a tudományos szövegalkotás legnagyobb nehézségeként a szakirodalom, forrás keresését jelölték meg. Ebből az következik, hogy míg a legnagyobb nehézséget a megfelelő forrás vagy szakirodalom megtalálása okozza, addig a legnagyobb segítséget is a mások által kijelölt szakirodalom, felhasználható tudományos szövegek jelentik.

5. grafikon. A (C) kérdésre adott válaszok kódjainak megoszlása

A válaszokban megjelent kódolt egységek 26,32%-a egy olyan szövegre vonatkozott, amely szemlélteti az elkészítendő írást, mint például egy minta-szöveg, sablon vagy egy nem csupán formai követelményeket részletező útmutató. Az alábbi példák alapján a hallgatók általában olyan mintaként szolgáló tudományos szövegeknek örülnek a legjobban, amelyek valóságok, ugyanis annak mentén ők maguk is hasonlót tudnak alkotni:

- „Egy másik elkészített munka, amelyből látom, hogyan kell felépíteni egy ilyen tudományos szöveget”
- „Egy hasonló témában írt tudományos szöveg, amiből látható az elvárt stílus, formai követelmény, terjedelem”
- „Mások munkái, szó használatuk”
- „Egy hasonló mit várnak el”
- „Ha egy kész tudományos szöveget látok (pl. minta, útmutató)”

- „Ha előre, világosan tisztázva van minden formai- és tartalmi követelmény a készülő munkát illetően, illetve kapunk egy mintát is (akár teljesen más tartalmi témában).”

Nem meglepő módon természetesen a más személyek által nyújtott segítség, javaslat is megjelent kódként, ez pedig a kódolt egységek 13,16%-át tette ki. A hallgatók tehát örömmel veszik és nagy segítséget jelent számukra, ha valaki átnézi és véleményezi a készülő tudományos szövegüket. Ez a személy nem feltétlen kell, hogy az oktatójuk, konzulensük (1–3. példa) legyen, hanem lehet az a szakdolgozat-felelős (4. példa) vagy bárki más (5–6. példa), aki a munkával kapcsolatban hasznos tanácsokkal tudja ellátni a hallgatót:

- (1) „tanárom segítsége”,
- (2) „konzultáció az oktatóval”,
- (3) „oktatóm segítsége”,
- (4) „szakdolgozat-felelős”
- (5) „ha van valaki, aki átolvassa a megírt szöveget”,
- (6) „nézze át valaki, aki jóváhagyja”

Mindemellett megjelent még a tudományos szövegek írása és olvasása terén gyűjtött tapasztalat (10,53%) is, tehát a hallgatók tudják, hogy a tudományos műfajban való gyakorlottságnak köszönhetően könnyebben tudnak ilyen jellegű szövegeket készíteni. Ez az eredmény szintén megegyezik az oktatók korábbi válaszainak egyikével, véleményük szerint ugyanis abban, hogy a hallgatók tudományos szövegei nem felelnek meg a tudományos szöveg kritériumaink, hangsúlyos szerepet kap a tudományos műfajú szövegek olvasásában (20,33%) és írásában (17,48%) való tapasztalatlanságuk.

A hallgatók tudományos szövegeinek megírását segíti még a *szinonima- vagy idegen szavak szótára* (4,39%), hiszen ezek segítségével cizelláltabban tudnak fogalmazni; a *formázási útmutató* (4,39%), amely a munkák formai szerkesztését segíti; az *idő* (1,75%), amelynek köszönhetően el tudnak mélyülni az olvasásában, kutatásban és az írásban; valamint a *kivonatolt, lerövidített, egyszerűsített szakirodalom* (1,75%), mivel a tudományos nyelvezetet és az egyes területek szakkifejezés-használatát sokszor bonyolultnak, érthetetlennek és tőlük távolinak érzik.

Összegzés

A felsőoktatás hallgatói esetében elvárás, hogy a tudományos íráskészségük megfelelő legyen ahhoz, hogy a tanulmányaik során megalkossanak egy olyan tudományos szöveget, amely egyrészt egy tudományterületen való jártasságról tesz tanúbizonyságot, másrészt saját kutatást ismertet. A felsőoktatási tanulmányaik elején járó hallgatók (tudományos) szövegalkotási képességeiben azonban jelentős hiányok mutatkoznak. Ezeket a hiányosságokat felismerve vették be számos egyetemen a szakirodalmi információkon alapuló academic writing kurzust, ahol a hallgatóknak többek között olyan tudás elsajátítására nyílik lehetőségük, mint például a tudományos szövegtípusok megismerése, a hivatkozási stílusok elsajátítása, a szakirodalom feldolgozása, a szövegek tagolása. A tudományos szövegalkotást elősegítő kurzusokon viszont mindemellett rendkívül fontos lenne figyelembe venni, hogy a hallgatók tudományos íráskészsége, tudományos munkái kapcsán milyen problémákat vetnek fel az oktatók és milyen problémákat jelölnek meg a hallgatók. A tudományos íráskészség fejlesztése érdekében jelen tanulmány egy olyan vizsgálatot mutatott be, melynek célja a hallgatók és oktatók tudományos szöveggel kapcsolatos tapasztalatainak, véleményének feltárása.

A vizsgálat megállapította, hogy az oktatók szerint a hallgatók nem megfelelő minőségű tudományos szövegeinek leginkább a tapasztalatlanságuk az oka, amely egyrészt a tudományos szövegek olvasásának, másrészt a tudományos munkák írásának hiányából származik. Az oktatók, továbbá a hallgatók gyenge minőségű tudományos szövegalkotásának hátterében húzódó tényezőként tekintenek a közoktatásra mint a (tudományos) szövegalkotásra nem megfelelően felkészítő intézményrendszerre. Az oktatók egyrészt hiányolják, hogy a hallgatók a korábbi tanulmányok során nem találtak elegendő mennyiségben (és minőségben) tudományos szövegekkel, másrészt a közoktatás során nem alakult ki egy, a tudományos stílusra jellemző és annak reprodukálásához szükséges nyelvi eszközkészlet (például a helyesírás vagy a terminushasználat területén). A válaszok arra is rávilágítottak, hogy a hallgatóknak egy-egy tudományosabb szövegproduktum (például TDK-dolgozat, beadandó munka)

megírása során a legnagyobb nehézséget a forrás, a szakirodalom felkutatása jelenti. A válaszadók ennek több okát is meghatározták, mint például azt, hogy számukra nem elegendő a színvonalas, minőségi forrás; túl sok vagy túl kevés az általuk elérhető forrás; vagy pedig nem tudnak ingyenesen szakirodalomhoz jutni, nem ismerik azokat a platformokat, ahol díjmentesen tudnának releváns forrást/szakirodalmat találni. Ez az adat összecseng és egyenesen arányos azzal az eredménnyel is, amely szerint a legnagyobb segítséget a mások által nyújtott szakirodalom jelenti a hallgatók számára. Megfigyelhető továbbá, hogy a hallgatóknak nehézséget okoz még a hivatkozás és az idézés szabályrendszerében való kiigazodás, a szaknyelv megfelelő használata is. A tudományos írás tanítása a felsőoktatásban kulcsfontosságú, a hallgatók és oktatók attitűdjének, valamint az általuk megjelölt problémáknak a feltárása pedig nem kis mértékben járulhat hozzá a hallgatók tudományos szövegalkotásának fejlesztéséhez és eredményességéhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arum–Roksa 2011.** Arum, Richard – Roksa, Josipa: *Academically adrift. Limited learning on college campuses*. The University of Chicago Press, Chicago, 2011.
- Coffin et al. 2005.** Coffin, Caroline – Carry, Mary Jane – Goodman, Sharon – Hewings, Ann – Lillis, Theresa M. – Swann, Joann: *Teaching Academic Writing. A toolkit for higher education*. Routledge, London–New York, 2005.
- Deli–Rétvári 2018.** Deli Eszter – Rétvári Márton: Academic writing: a tudományos írás céljai és problémái. *Jel-Kép*, 4. (2018) 62–70.
- Doró 2012.** Doró Katalin: Tudományos nyelvi formulák angol alapszakos szakdolgozatok bevezetőjében. In: Silye Magdolna (szerk.): *Porta Lingua 2012. Szaknyelvkutatói irányzatok és alkalmazások: cikkek, tanulmányok a hazai szaknyelvtanításról és -kutatásról*. SZOKOE, Debrecen, 2012. 27–34.
- Gruber–Huemer 2016.** Gruber, Helmut – Huemer, Birgit: Studentisches Schreiben erforschen und lehren: Grundlagenforschung und ihre Umsetzung in ein Kursprogramm. *ZFHE*, 11/2. (2016) 81–101.
- Gruber et al. 2006.** Gruber, Helmut – Rheindorf, Markus – Wetschanow, Karin – Reisingl, Martin – Muntigl, Peter – Czinglar, Christine: *Genre, Habitus und wissenschaftliches Schreiben*. Lit. Verlag, Wien, 2006.
- Holschuh Simmons 2005.** Holschuh Simmons, Michelle: Librarians as disciplinary discourse mediators: Using genre theory to move toward information literacy. *Libraries and the Academy*, 5. (2005) 297–311.
- Jánk 2021.** Jánk István: A magyar anyanyelv-pedagógia adóssága, aktuális problémái és a csőlátású magyarországi magyarok. In: Csernicskó István – Kozmács István (szerk.): *Kétnyelvűség – oktatás – nyelvmenedzselés. Írások, tanulmányok Vančo Ildikó születésnapjára*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 2021. 129–138.
- Kirkpatrick 2012.** Kirkpatrick, Lori C.: *Students’ strategies for writing arguments from online sources of information*. (Unpublished doctoral dissertation.) The University of Western Ontario, London, Ontario, Canada. 2012.

- Klein–Boscolo 2016.** Klein, Perry D. – Boscolo, Pietro: Trends in research on writing as a learning activity. *Journal of Writing Research*, 7/3 (2016) 311–350.
- Kruse 2003.** Kruse, Otto: Getting started: academic writing in the first year of a university education. In: Björk, Lennart – Bräuer, Gerd – Rienecker, L – Jörgensen, Peter Stray (Eds.): *Teaching academic writing in European higher education*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 2003. 19–28.
- Lillis–Scott 2008.** Lillis, Theresa – Scott, Mary: Defining academic literacies research: Issues of epistemology, ideology and strategy. *Journal of Applied Linguistics*, 4/1. (2008) 5–32.
- Molnár 2006.** Molnár Edit Katalin: A műfaji tudás és tanítása. In: Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest, 2006. 259–280.
- Molnár 2009.** Molnár Edit Katalin: Az írásbeli szövegalkotás funkciója és hatékonysága magyar egyetemista diákok dolgozatainak szövegeiben. *Anyanyelv-pedagógia*, 2. (2009) <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=138>; a letöltés időpontja: 2022. szeptember 12.
- Pintér–Molnár 2017.** Pintér Henriett – Molnár Pál: A forrásokra építő tanuláscélú írás: a forrásalapú írás. *Magyar Pedagógia*, 117. (2017) 1. sz. 29–48.
- Rási 2022.** Rási Szilvia: Metadiszkurzív elemek tanárszakos hallgatók szemináriumi dolgozataiban. In: Kocsis Ágnes – Szlávich Eszter – Varga-Sebestyén Eszter (szerk.): *Észlelés és előfordulások. Tanulmányok a 15. Félúton konferenciáról*. ELTE BTK, Budapest, 2022. 97–113.
- Sternberg R. – Sternberg K. 2010.** Sternberg, Robert J. – Sternberg, Karin: *The psychologist's companion: A guide to writing scientific papers for students and researchers*. Cambridge University Press, New York, 2010.
- Szilassy 2014.** Szilassy Eszter: Egy felsőoktatási szövegalkotási felmérés tanulságai. *Anyanyelv pedagógia*, 3. (2014) <https://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=528>; a letöltés időpontja: 2022. szeptember 22.
- Veszelszki 2016.** Veszelszki Ágnes: Academic Writing, wissenschaftliches Schreiben, tudományos írás. Egyetemi hallgatók írásos produktumai – stilisztikai és grammatikai szempontból. In: Feld-Knapp, Ilona (hrsg.): *Grammatik*. Eötvös József Collegium, Budapest, 2016. 286–305.

SEVERINO-VARSÁNYI ORSOLYA

ARAB FORRÁSOK A HUNOKRÓL

A forrásanyag tudományterületi rendszerezése, műfaji besorolása

KIVONAT: Jelen tanulmány számba veszi, rendszerezi és elsősorban tudományterületi besorolás szempontjából osztályozza azokat a forrásokat, melyek a heftalitákról említést tesznek. Ennek a besorolásnak az a célja, hogy felhívja a figyelmet a történelmi szövegek mellett a földrajzi, irodalmi és vallástudományi szövegek jelentőségére is.

A tanulmány emellett értékeli, hogy egy ilyen szélesebb spektrumú forrásanyag milyen mértékű tudományos nővummal szolgálhat, valamint hogy az eddig a heftalitákra vonatkozó, arab nyelvű és számba nem vett források milyen módon erősítik meg a heftalitákra vonatkozó eddigi ismereteket.

KULCSSZAVAK: heftaliták, arab források, szászánida uralkodók, arab hódítások kora

Jelen tanulmány* célja a 2021. május 1. és 2022. április 30. között a Magyar-sághkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjában a hunok történetére vonatkozó forráskutatás-projekt keretei közt végzett munkám első eredménye-

* Szeretném hálámat kifejezni Sárközy Miklósnak értékes javaslataiért.

inek rövid bemutatása, valamint a később megjelenő, várható eredményeinek előrejelzése. Az volt a feladatom, hogy olyan arab nyelvű forrásokat keressek, melyek a hunokat bármilyen kontextusban említik. A források azonosítása után ezek összegyűjtésével, lejegyzésével és fordításával folytattam munkámat. Az eredetileg történeti szövegekre összpontosító keresés köre kiszélesedett: más tudományterületekhez, változatos műfajokhoz tartozó szövegekben találtam említéseket. Gyűjtőmunkám minden fellelt említést számításba vett: nem tettem különbséget részletesebb, elbeszélő és „informatív”, valamint csak említés-szintű megjelenések közt, melyektől kevésbé várható új adalékok megismerése. A munka forrásgyűjtő fázisát befejeztem, itt a talált szövegeket mutatom be a címben említett rendszerezés keretében. A fordítás fázisának lezárása után jegyzetanyagot is készítek, s munkám végső produktuma a jegyzetelt források közlése lesz, mind eredeti nyelven, mind magyar nyelvű fordításban.

Bevezetés

A téma kutatásának jelentősége, hogy a magyar nyelvű tudományosság eddig nem tett kísérletet a hunokról szóló arab nyelvű források teljes (vagy részleges) *corpus*ának bemutatására, közlésére. Munkám e hiány pótlásának megkezdését tűzte ki célul. A forráskutatás fontossága abban áll, hogy a Közép-Ázsiában élő hunokra vonatkozó, mai napig nem pontos ismereteink hézagjait foltozhatja: a hun történelem számos kérdése (etnikai, földrajzi háttér) vitatott a nemzetközi tudományosságban; és javarészt még mindig eldöntetlen a heftaliták nyelve, nyelveinek kérdése is. A IV–VI. század közti népvándorlás során Közép- és Dél-Ázsiában új népek (heftaliták, kidariták, chioniták, alkhanok) jelentek meg, akiknek eredetét illetően nincs teljes egyetértés a kutatók között: például arra vonatkozóan, hogy mind hunok-e, vagy némelyek más eredetűek. A különböző vélemények oka lehet az, hogy maguktól e kérdéses népektől elenyésző írott dokumentáció maradt fenn, az adott korszakra vonatkozóan külső tanúk, akár ellenfelek tollából kevés és töredékes, néha egymásnak ellentmondó forrás áll rendelkezésre. Amennyiben ellenségtől származnak, hitelességüket torzíthatja félelem, előítélet, propagandisztikus célzat. A régészeti anyag is limitált,

azonban a numizmatika sokszor hoz értékes adalékokat. Dél-Ázsia esetében kedvezőbb a helyzet, ugyanis innen származnak olyan szanszkrit nyelvű feliratok, melyek hun uralkodók felügyelete alatt készültek.¹ A közép-ázsiai területek esetében azonban saját dokumentációról nem beszélhetünk, ezért itt különösen fontosak a perzsa és arab nyelvű említések. Ehhez a kutatáshoz volt céлом az arabisztika eszközeivel hozzájárulni.

Az arab nyelvű történelmi, földrajzi és más forrásokban a hunokra vonatkozóan az *al-hayāl*, *al-hayātila* alakokkal, vagyis a „heftalita, heftaliták” névvel találkozunk,² mely megnevezés az iráni és indiai területeket érintő támadások második hullámában résztvevő hun törzsekre utal.³ Noha jelen tanulmány a fenti alak előfordulásait követve elsősorban a heftalitákkal foglalkozik, megjegyzendő, hogy a muszlimok által később lakott területen több hun csoport is felbukkant hosszabb-rövidebb ideig, nemcsak a heftaliták, hanem kidariták, chioniták, nezak hunok, alkhon hunok is. Az iráni hunok első hullámát a chioniták tették ki a IV. században, őket a kidariták követték, őket az alkhonok, majd a nezakok, és ezek után érkeztek a heftaliták.⁴

Az iráni és indiai területeket fenyegető hun törzsekről az első források még más nyelvűek, ezeket tekintjük bevezetésképp röviden át, hogy háttérrel, kontextualizációs lehetőséget nyújtsanak a korábban is ismert és a frissen azonosított arab nyelvű források számára. Jelen fejezetnek nem célja részletes történelmi ismertetést adni: a szakirodalom friss⁵, valamint néhány korábbi jelentős fejleményének⁶ és az ismert forrásoknak a számbavétele csupán arra szolgál, hogy az alább felsorolt arab forrásokban hozott utalások esetében nyilvánvaló legyen, hogy mely időszakra vonatkoznak, a más nyelvű forrásokhoz képest miben hoznak újat, és mely források nem voltak eddig ismertek, hivatkoztak a kutatásban.

Az első támadókról, még a chionitákról, Ammianus Marcellinus írja, hogy a szászánida II. Šāpūrral harcoltak 356-ban, Irán északnyugati határán, valamint

1 Bakker 2020, 1.

2 Az alak etimológiáját l. részletesen Czeglédy 1954, 238.

3 Bivar 1971, 303.; Schottky 2004.

4 Schottky 2004; l. még Bakker 2020.

5 Schottky 2004; de la Vaissière 2003.

6 Enoki 1959; Enoki 1969–70.; Frye 1984, 12. fejezet; Göbl 1967.

Hürāsānban említi őket. Ezt követően, 380 körül, egy bizonyos Kidara bukkan fel Hürāsānban Kušanšāhként („kusánok felett [uralkodó] királyként”), neve a kusán–szászánida érmeiken görög–baktriai írással Kidaro formában jelenik meg. A domináns hun törzsszövetség kidarita névvel lesz ismert, de a megnevezés inkább egy politikai szövetségre, semmint egységes etnikumú csoportra utal.⁷

A későbbi, V. Bahrām Ğūr (420–438) és II. Yazdaġird (438–457) uralkodása alatti hun betörésekben részt vehettek kidariták, de Procopius leírásában (*De bello persico* 1.3.1–7.) a Fīrüz (457–484) alatti eseményekről írva már heftalitákról beszél: Fīrüz kifejezetten hozzájuk fordul segítségért, mikor fivére, III. Hurmuz uralmára tör. A heftaliták, vagy más néven fehér hunok általában más hunoktól különálló csoportként, a perzsa határ közvetlen közelében élőként jelennek meg. Fīrüz és a heftaliták küzdelméről egy Lázár nevű örmény történetíró is beszámol.⁸

Procopius leírása szerint a heftaliták termékeny területen élnek, ők az egyedüli világos bőrű hunok, akik nem élnek nomádként, egyetlen királyt ismernek el, egy alapos szabályozást nyújtó alaptörvényt követnek, és a szomszédos államokkal helyesen, igazságosan bánnak. Ír a sajátos temetkezési szokásaikról is, mely gyakorlat ellentétben áll az Ammianus által leírt chioniták hamvasztási szokásával, valamint az európai hunok és a közép-ázsiai chioniták temetkezésének régészeti leletek alapján rekonstruált gyakorlatával. Ezért feltételezhető, hogy a heftaliták egy második hun hullámot alkottak, amely az V. század elején érkezett Baktriába, és a kidaritákat Gandharába űzte.⁹

A korai időszakra vonatkozó, más nyelvű források után a muszlim történetírók (arab és iráni nyelveken) és más tudományterületek alkotói bőséges írásanyagot nyújtanak a szászánida Fīrüz heftaliták elleni hadjáratairól – a jelen fejezetben bemutatott források jellemzően ettől az időszaktól kezdve tartalmazznak anyagot a heftalitákra. Az arab nyelvű források tartalmát más nyelvű források is kiegészítik: keresztény forrásokban, mint például a szír nyelvű Oszlopos Józsué

7 Bivar 1971, 303.; Bivar 2004; Dani–Litvinsky 1996, 104.; Felix 1991; Ghirshman 1948, 69–81.; Schottky 2004; Zeimal 1996, 120.

8 Bivar 1971, 303.; Bivar 2004; Ghirshman 1948, 81–91.; Litvinsky 1996, 138.; Zeimal 1996, 124., 138–139.

9 Bivar 1971, 303–304.; Bivar 2004; Litvinsky 1996, 136.

Krónikájában is megtaláljuk Firüz és a heftaliták kapcsolatának leírását, ahogy a fent említett örmény történetírónál, Lázárnál is. A leírások alapján valószínűsíthető, hogy Firüz több sikertelen hadjáratot indított ezek ellen a hunok (heftaliták) ellen: az elsőben egy víztelen sivatagba vezették és megadásra kényszerítették, az utolsóban egy rejtett árokba rohant lovasságával, s mind ott is pusztultak. Ezekről a hadjáratokról jól ismert arab nyelvű beszámolók találhatók al-Ṭabarīnál, al-Balāḍurīnál, al-Ṭaʿlabīnál, al-Masʿūdīnál és al-Ṭabarī művének Balʿamī által készített, kibővített perzsa fordításában, valamint legbővebben a *Šāh-nāmében*. A perzsa változatok a heftalita király nevét Ḥošnawāzknént hozzák, az arab források Aḥšunwār/zknént. A források tanúsága szerint a heftaliták nem nomád törzsek csoportjaként, hanem szervezett államként jelentek meg.¹⁰

Ezt követően a heftaliták kiterjedt terület felett uralkodtak Belső-Ázsiában, Hurāsānban és Afganisztánban. Amikor Kawād (488–496) került a trónra Iránban, hamar leváltották és bebörtönözték, de megszökött, és a heftalitákhoz menekült. Elnyerte az uralkodó támogatását, aki katonai segítséget nyújtott neki, s erre támaszkodva visszazerezte uralmát.¹¹

A szászánida hatalom I. Anūšīrwān alatti, 558 és 561 közötti újjáépítése után a perzsák az újonnan érkezett török hordával, mely Singībū Ḥāqān irányítása alatt állt, összehangoltan léptek fel, s egyesült erővel le tudták győzni a heftalitákat Buḥārā mellett. A heftalita területeket felosztották az Oxus vonala mentén. A perzsa források közül a *Šāh-nāma* szól az eseményekről, a legyőzött heftalita királyt Ġātfarnak nevezve, míg az arab források közül al-Ṭabarī Warāzknént (vagy Wazar változatban) említi. A heftaliták hatalma Transzoxániában megszűnt, Afganisztánban azonban maradtak fenn heftalita királyságok, amelyek részben még az arab hódítások kora után is léteztek egy ideig. Miután az arabok 651-ben meghódították Hurāsānt, Harātból érkező heftalita csoportok részt vettek az ʿAbd Allāh b. ʿĀmirral szembeni ellenállásban Qūhistānban, és még 704-ben is említetnek azok közt a csoportok közt, akik Mūsā ibn ʿAbd Allāh b. Ḥāzim lázadásakor részt vettek a harcokban.¹²

10 Bivar 1971, 303–304.; Bivar 2004; Brunner 1984; Litvinsky 1996, 138–139.

11 Bivar 2004.

12 Bivar 2004; Widengren 1952, 73.; Litvinsky 1996, 144.

A transzoxániai heftalita fejedelemségek és az indiai királyságokon rajtaütő afganisztániak közötti kapcsolat nem ismert pontosan. Az utóbbiak a közép-ázsiai hun államokból származhattak, de valószínűleg különállóak és függetlenek voltak. Az indiai források nem tesznek éles különbséget a kidariták és a heftaliták között, pusztán *hunáknak* nevezik a betolakodókat, kevés utalás jelenik meg a *śveta hunákra*, vagyis „fehér hunokra”, a heftalitákra. Kumāragupta gupta császár utolsó évében, 454–455-ben hun invázióval nézett szembe, amelyet koronahercege, a későbbi uralkodó, Skandagupta visszavert, a későbbi támadásoknak változó sikerrel állt ellen. 510 körül egy heftalita uralkodó, Toramaṇa kiterjesztette hatalmát Észak- és Nyugat-India nagy részére. Utóda 525 körül fia, a legendásan vad és kegyetlen Mihirakula lett. A heftalita királyság következő uralkodói Afganisztánban éltek, bár az bizonytalan, hogy pontosan hol volt székük. Érmék felirataiból és a Rāḡatarāṅgiṇī kasmíri krónikájának rövid megjegyzéseiből más uralkodók neveit is megismerhetjük: mint például Laḡana Udayāditya és Hīṅgala Narendrāditya, valamint az utolsó királyt, címe, rangja szerint Purvādityaként. Ő kevéssel 600 előtt halhatott meg.¹³

A VII. századból az arab történetírók az arab kormányzók, többek közt Quṭayba ibn Muslim egy Tarḡān Nizak nevű ellenfelét említik Afganisztán északi és északnyugati részéről – ennek alapján elmondható, hogy a heftalitákon kívül legalább egy másik hun csoport (hacsak személynévben) is említésre kerül az arab forrásokban: a nezak hunok. A jövőben a kutatómunka ennek a terminusnak a további előfordulásait keresve folytatódhat, elképzelhető, hogy az eredmények köre még bővülhet. Arachosiából egy VII. századi uralkodó érmei ismertek, akinek a neve pehlevi formában *Tkyn ḡwl's'n MLK'* (Tegin Ḥorāsān Šāh), s ő valószínűleg azonos azzal a személlyel, akit al-Birūnī Varhateginnek nevez egy „török” dinasztia alapítójaként. Bár ez a név valóban török eredetre utal, mégis elképzelhető, hogy a két alak heftalita eredetű. Tegin Ḥorāsān Šāh valószínűleg Teginābād (a mai Kandahār helyén vagy közelében) alapítója. A középkori Kalaḡ is heftalita kötődésű törzs volt.¹⁴

13 Bivar 2004; Dani–Litvinsky–Zamir Safi 1996, 169–170.; Frye 1984, 349.; Ghirshman 1948, 108–109.; Litvinsky 1996, 142.; Schottky 2004; de la Vaissière 2003, 129.

14 Bivar 2004; Dani–Litvinsky–Zamir Safi 1996, 179–182.; Frye 1984, 350.; Ghirshman 1948,

Források

A IX–XVI. század arab történetíróinál, geográfusainál és egyéb szövegekben összegyűjtöttem mindazokat a helyeket, ahol név szerinti utalást találtam a heftalitákra. Ezen források egy része eddig is ismert és hivatkozott volt, és kifejezetten a hunokra vonatkozó, a közelmúltban egy ERC-projekt (vezető: Michael Willis; projekt neve: *Beyond Boundaries*; száma: 609823) eredményeképp megjelentetett forrásgyűjteményben, a *Hunnic Sourcebook*ban (teljes cím: *Hunnic Peoples in Central and South Asia: Sources for Their Origin and History*) is megjelent.¹⁵ A korábban hivatkozott szövegek mellett újabbakat is azonosítottam, vagy a korábban talált szövegek *corpus*át az ismert szerzők ismert szövegeiből több hivatkozással megnőveltem.

Ezeket a szövegeket műfaj/tudományterület szerint csoportosítottam, majd az adott csoportokon belül talált szövegeket kronológiai sorrend szerint rendeztem el.

A következőkben ezeket a területeket, a szerzőket és műveiket szeretném röviden előszámlálni, majd kiemelni, hogy forrásgyűjtésem miben egészíti ki a korábbi szöveggyűjtéseket, mely időszakokra és területekre vonatkozóan nyújt adalékokat.

Történetírás

A talált szöveghelyek igen tekintélyes része a szászánida uralkodók és a heftaliták közti harcokról, valamint szövetségekről szól. A legkorábbi hivatkozást a IX., a legkésőbbit a XVI. századból találtam:

IX. század

- Abū Muḥammad ‘ Abdallāh ibn Muslim ibn Qutayba al-Dīnawarī al-Marwazī (meghalt 889) *Kitāb al-Ma‘ārif* című művében a Yazdağird ibn Bahrām, Firūz ibn Yazdağird és Balāš ibn Firūz uralko-

98–104.; Grenet 2002; Schottky 2004.

15 Balogh 2020, 194–219.

dása alatti események elbeszélésében találtam releváns részeket. E forrás hivatkozása a heftaliták történetére a szakirodalomban nem jellemző.

- Abū Bakr Aḥmad ibn Yaḥyā ibn Ġābir ibn Dāwūd al-Balāḍurī (meghalt 892) *Ġumal min ansāb al-ašrāf* és *Futūḥ al-buldān* című művei az arab hódítások idejéből említenek Qūhistānban heftalitajelenléteket. A *Futūḥ*-beli hivatkozást számontartja a szakirodalom.¹⁶
- Abū Ḥanīfa Aḥmad ibn Dāwūd ibn Wanand al-Dīnawarī (meghalt 895) *Kitāb al-aḥbār al-tiwāl* című művében először Sém fiainak le származottjait veszi számításba, és ott tesz rövid említést a heftalitákról, majd Bahrām, Yazdaġird ibn Bahrām, Fīrūz ibn Yazdaġird, Kawād ibn Fīrūz, Anūšīrwān ibn Kawād és Kisrā Anūšīrwān harcait/szövetségeit írja le a heftalitákkal. Ismert forrás.¹⁷
- Aḥmad ibn Abī Ya‘qūb ibn Ġa‘far ibn Wahb ibn Waḍīḥ al-Ya‘qūbī (meghalt 897/8) *Tārīḥ al-Ya‘qūbī* című történetírása Bahrām Ġūr ibn Yazdaġird, Yazdaġird ibn Bahrām, Fīrūz ibn Yazdaġird, Kawād ibn Fīrūz, Anūšīrwān ibn Kawād, Hurmuz ibn Anūšīrwān idejéből tartalmaz utalásokat, valamint az arab hódítások idejére utal – utóbbi utalás ismert a szakirodalomban.¹⁸

X. század

- Muḥammad ibn Ġarīr al-Ṭabarī (meghalt 923) *Tārīḥ al-Rusul wa-l-mulūk* című műve Yazdaġird ibn Bahrām Ġūr, Fīrūz ibn Yazdaġird, Kawād ibn Fīrūz idejéből hoz utalásokat, majd az arab hódítások idejéből Qūhistānban említ heftalitajelenléteket. Az egyik legismertebb forrás, az említett időszakokra vonatkozóan a szakirodalom mindig hivatkozza.
- Abū l-Ḥasan ‘Alī ibn al-Ḥusayn ibn ‘Alī al-Mas‘ūdī (meghalt 956) *Murūġ al-Daḥab wa-ma‘ādin al-ġawhar* című történeti munká-

16 Bosworth 1995; Altheim 1969, 65.; Ghirshman 1948, 100., 102., 113.

17 Altheim 1969, 47–53.; Balogh 2020, 194–199.; Esin 1977, 326.; Litvinsky 1996, 140.; Weber 2016.

18 Bosworth 1995; Ghirshman 1948, 100.

ja Bahrām, Fīrūz, Anūšīrwān heftalita kapcsolatait említi, *Kitāb al-tanbīh wa-l-išrāf* című műve Fīrūz ibn Yazdağird csatáját. Az előbbi a szakirodalomban is ismert, hivatkozott forrás.¹⁹

- Euty chius of Alexandria (Sa‘id ibn Batriq meghalt 940 körül) *Annalese* Bahrām Ğūr, Kawād, Kisrā Anūšīrwān idejéből említ találkozásokat; ismert forrás.²⁰
- Maqdisī (meghalt 991/996 után) történelmi művében, az *Al-bad‘ wa-l-tārīḥ*ban említést tesz Fīrūz és Anūšīrwān heftaliták elleni támadásairól, majd az arab hódítások idején a heftalitákkal való küzdelemről. A szakirodalomban nem találkoztam említésével.

IX-XI. század

- Az anonim *Se‘ert Krónika* Yazdağird heftalita kapcsolatait említi, majd Fīrūz halálát írja le, ezután Kawād, Ğāmāsf és Kisrā Anūšīrwān idejét beszéli el. Ismert forrás.²¹

X/XI. század

- Abū ‘Alī Aḥmad ibn Muḥammad Miskawayh (meghalt 1030) *Kitāb tağārib al-umam wa-ta‘āqub al-himam* című művében Bahrām Ğūr, Yazdağird ibn Bahrām Ğūr, Fīrūz, Kawād ibn Fīrūz és Kisrā Anūšīrwān idejéből írja le a heftalita kapcsolatokat, majd az arab hódítások idejére vonatkozóan találhatunk benne adalékokat. A szakirodalomban nem jellemző idézése.
- Abū Manšūr ‘Abd al-Malik Ibn Muḥammad ibn Ismā‘il al-Ṭa‘labī (+1038) *Ta‘rīḥ Mulūk al-Fāris* című perzsa uralkodókat számba vevő történetírásában Hurmuz ibn Sābūr (i.e. Šāpūr), Fīrūz és Kawād uralkodásának kapcsán írja le a heftalitákkal kötött szövetségeket, valamint a velük vívott küzdelmeket.²² Egy rövid utalást Fīrūz idejére a *Kitāb al-i‘ğāz wa-l-iğāz* című műben is találtam, azonban a szakirodalomban nem találkoztam rá vonatkozó hivatkozással.

19 Altheim 1969, 57–58.; Balogh 2020, 209–210.; Enoki 1959, 20.; Weber 2016; Widengren 1952, 75.

20 Balogh 2020, 215–217.; Weber 2016; Widengren 1952, 74–75.

21 Balogh 2020, 210–215.; Weber 2016.

22 Szakirodalom ismeri, például: Weber 2016; Widengren 1952, 72–73., 75., 81., 82.

XI. század

- Abū Na‘im al-Iṣbahānī (meghalt 1038) *Kitāb tāriḥ Iṣbahān* vagy *Aḥbār Iṣbahān* című művére nem találtam hivatkozásokat a szakirodalomban. Ennek lehet magyarázata az, hogy csak egy kifejezetten rövid említést tesz Firūz halálára a heftaliták földjén.
- Abū Rayḥān al-Bīrūnī (meghalt 1048) *Kitāb taḥqīq mā li-l-Hind min maqūlāt maqbūlāt fi al-‘aql aw marḍūlāt* című műve táblázatos formában hozza egyes régiók lakóinak listáját. „Nyugati” területekre hivatkozva említ egy *hūn* nevű csoportot, majd ugyanezt a nevet a „Sanakahttól délre fekvő területek lakói” közt is hozza. Ismert, hivatkozott forrás. Al-Bīrūnī hivatkozásai a hunokra ismeretek a szakirodalomban.²³
- Ibn Ḥazm (meghalt 1064) *Kitāb Ġawāmi‘ al-sīra wa-l-ma‘ārif* és *Kitāb rasā’il Ibn Ḥazm* című műve az arab hódítások idejéből említi a heftalitákat. A szakirodalom nem hivatkozza.

XII. század

- Ismā‘il ibn Muḥammad ibn al-Faḍl ibn ‘Alī al-Quraṣī al-Ṭalīḥī al-Taymī al-Iṣbahānī, Abū al-Qāsim (meghalt 1141) *Siyar al-salaf al-ṣāliḥīn* című műve az arab hódítások idejéből hoz egy rövid említést; a szakirodalom nem hivatkozza.
- Ibn al-Ġawzī, ‘Abd al-Raḥmān (meghalt 1200) *Kitāb al-Muntazam fi tāriḥ al-mulūk wa-l-umam* című történetírása Firūz ibn Yazdaġird heftalita szövetségét, majd a háborúskodást említi röviden. A szakirodalom nem hivatkozza.
- Abū al-Baqā’ Hibatallāh Muḥammad Ibn Namā al-Ḥillī (meghalt XII. sz.) *Kitāb al-manāqib al-mazīdiyya fi aḥbār al-mulūk al-asādiyya* című műve Anūšīrwān heftaliták elleni támadását említi röviden. A szakirodalom nem hivatkozza.
- Hibatallāh ibn ‘Alī ibn Muḥammad al-Ḥasanī, ibn al-Šaġarī (meghalt 1148) *Kitāb Amālī* című írása arra tesz utalást, ahogy

23 Aradi 2010, 52.

Anūširwān a heftaliták ellen vonul. A szakirodalom nem hivatkozza.

XIII. század

- Sibṭ ibn al-Ġawzī (meghalt 1256) *Kitāb mirāt al-zamān fī tawārīḥ al-a‘yān* című műve Fīrūz ibn Yazdaġird, Kawād bin Fīrūz, Anūširwān ibn Kawād idejéből hoz utalásokat, a szakirodalom nem hivatkozza.
- ‘Izz al-Dīn Ibn al-Aṭīr (meghalt 1293) *al-Kāmil* című egyetemes történelme Bahrām ibn Yazdaġird, Yazdaġird ibn Bahrām Ġūr, Fīrūz, Kawād ibn Fīrūz és Anūširwān idejéből írja le a heftalitákkal való kapcsolatot. A szakirodalom ismeri.²⁴
- Ibn Ḥallikān Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ibrāhīm ibn Abī Bakr (meghalt 1282) *Wafayāt al-a‘yān* című műve egy leírásában említi Tranoxániát mint a heftaliták országát. Nem hivatkozza a szakirodalom.
- Sulaymān ibn Mūsā ibn Sālim ibn Ḥassān al-Kilā‘ī al-Ḥimyarī (meghalt 1237) *Kitāb al-iktifā’ bi-mā taḍammanahu min maġāzī Rasūl Allāh* című történelme az arab hódítások korából említi röviden a heftaliták legyőzését. Nem hivatkozza a szakirodalom.

XIV. század

- Abū al-Fidā’ ‘Imād al-Dīn Ismā‘īl ibn ‘Alī Ibn Maḥmūd ibn Muḥammad ibn ‘Umar ibn Šāhanšāh ibn Ayyūb (meghalt 1331) *al-Muḥtašar fī Aḥbār al-bašar* című történelme Bahrām Ġūr, Fīrūz és Anūširwān idejéből említi heftalitákat. Nem hivatkozza a szakirodalom.
- Abū Ḥafs Zayn al-Dīn ‘Umar ibn al-Muzaffar Ibn al-Wardī (meghalt 1348/49) *Kitāb Tārīḥ Ibn al-Wardī* című történetírása Yazdaġird, Fīrūz, Kawād és Anūširwān idején tesz utalásokat a heftalitákra. Nem hivatkozza a szakirodalom.

24 Weber 2016; Widengren 1952, 73.

- Šams al-Dīn Abū ‘Abdallāh Muḥammad ibn Aḥmad ibn ‘Uthmān ibn Qāymāz ibn ‘Abdallāh at-Turkumānī al-Fāriqī ad-Dimashqī al-Dāhabī (meghalt 1348) *Siyar a‘lām al-nubalā’* című műve területként hivatkozik a heftaliták országára, ahogy *Tārīḥ al-islām wa-wafayāt al-mašāhīr al-a‘lām* és *Al-‘ibar fī ḥabar man ḡabar* című művei is. A szakirodalomban nem talákoztam említésével.
- Ibn Faḍl Allāh al-‘Amrī (meghalt 1349) *Kitāb al-ta‘rīf bi-l-muṣṭalaḥ al-šarīf* című művében területként utal a heftaliták földjére. Nem hivatkozza a szakirodalom.

XV. század

- Ibn Ḥaldūn (meghalt 1406) *Kitāb Tārīḥ Ibn Ḥaldūn* című történetírásában Firūz, Kawād és Anūšīrwān idejében utal a heftalitákkal való kapcsolatra. A szakirodalom nem hivatkozza.
- Abū Bakr ibn ‘Abdallāh ibn Aybak, ibn al-Dawwādārī (meghalt 1432 után) *Kitāb kanz al-durar wa-ḡāmi‘ al-ḡurar* című történelmében Yazdaḡīrd, Firūz és Kawād idejéből említ rövid utalásokat. A szakirodalom nem hivatkozza.
- Ibn Tuḡrī Badrī (meghalt 1470) *Kitāb al-nuḡūm al-zāhira fī mulūk Mišr wa-l-Qāhira* című művében terület megnevezéseként beszél a heftaliták országáról. A szakirodalomban nem talákoztam az említésével.

XVI. század

- Al-Tayyib Bāmaḥrama (meghalt 1540) *Qilādat al-naḥr fī wafayāt a‘yān al-dahr* című művében területként hivatkozik a heftaliták országára. A szakirodalom nem hivatkozza.

XVII. század

- Ḥāḡḡī Ḥalifa (meghalt 1657) *Kitāb sullam al-wuṣūl ilā ṭabaqāt al-fuḥūl* című munkájában Anūšīrwān idejéből utal a heftalitákra. A szakirodalom nem támaszkodik rá.
- Ibn al-‘Imād al-Ḥanbalī (meghalt 1679) *Kitāb ṣaḡarāt al-ḡahab fī aḥbār min al-ḡahab* című művében területmegnevezésként szerepel a heftaliták földje. A szakirodalom nem tekinti releváns forrásnak.

„Lexikai-terminológiai” megközelítés

Ebben az alfejezetben azokat a hivatkozásokat gyűjtöttem össze, amelyek az *al-hayṭāl*, *al-hayāṭila*, *al-hayṭal* alakokkal lexikográfiai megközelítésből foglalkoznak, etimológiáját keresik vagy definíciót adnak hozzá.

VIII. század

- Ḥalīl ibn Aḥmad al-Farāhidī (meghalt 791) a *Kitāb al-‘ayn* című lexikonjában a *hayṭal* alakról magyarázatként azt írja, türkök, valamint *Sind*-beliek. *Sind* az India, Karmān és Siġistān közti terület neve. A szakirodalomban nem találkoztam az említésével.

X. század

- Abū ‘Abdallāh Muḥammad al-Ḥwārizmī (meghalt 997) *Mafātīḥ al-‘ulūm* című enciklopedikus-lexikográfiai művében a *hayāṭila* alak meghatározásához azt írja, Tuḥāristān lakói, türkök. A szakirodalom hivatkozta ezt az utalást.²⁵
- Muḥammad ibn Aḥmad ibn al-Azharī al-Harawī (meghalt 981), *Tahḏīb al-Luġa* című lexikonja szerint a *hayṭal* és *hayāṭila* alakok türkökre és Indiából származó népcsoportra utalnak. A szakirodalomban nem találkoztam rá vonatkozó hivatkozással.

XI. század

- Ismā‘īl ibn Ḥammād al-Ġawharī (meghalt 1003/1010), *al-Šiḥāḥ tāġ al-luġa wa-šihāḥ al-‘arabiyya* című lexikonjában a meghatározás al-Ḥwārizmīt másolja. A szakirodalom nem hivatkozta.
- Abū al-Ḥasan ‘Alī ibn Aḥmad ibn Ismā‘īl Ibn Sīda (meghalt 1066) *al-Muḥkam wa-l-muḥīṭ al-a‘zam*-beli meghatározása szó szerint egyezik al-Harawīéval. Nem jelenik meg a szakirodalomban.

XII. század

- Abū al-Qāsim Maḥmūd ibn ‘Umar Al-Zamaḥšarī (meghalt 1143) *Asās al-balāġa* című műve a *hayāṭilāt* a türkök egy csoportjának, valamint al-Sindből származók egy csoportjának írja le, mint

25 Lásd például: Bivar 1971, 304.; Bosworth–Clouston 1965, 5–6., 8.

ahogy Ḥalīl ibn Aḥmad tette. Nem találkoztam említésével a szakirodalomban.

XIII-XIV. század

- Ibn Manẓūr Muḥammad b. Mukarram ibn ‘Alī ibn Aḥmad al-Anṣārī al-Ifriķī al-Miṣrī Ğamāl al-Dīn Abu ‘l-Faḍl (meghalt 1311/1312) *Lisān al-‘Arab* című lexikonja al-Ḥwārizmī meghatározását másolja, majd a ḥadīṭből, valamint a költészetből idéz a *hayāṭila* alakok előfordulására. A szakirodalom nem veszi releváns forrásként számításba.

XVI. század

- Ğamāl al-Dīn al-Fattanī (meghalt 1573) *Mağma‘ biḥār al-anwār* című művében Indiából származó népcsoportként látjuk a *hayāṭila* meghatározását. A szakirodalom nem hivatkozza.

Földrajz, geográfusok

Ebben az alrészben a földrajzi munkákban azonosított forrásokat gyűjtöttem össze.

X. század

- Abū ‘Abd Allāh Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ishāq al-Hamadānī, Ibn al-Faqīh (meghalt 976) *Kitāb al-buldān li-ibn al-Faqīh* című műve szerint a heftaliták Transoxánia, Ḥurāsān lakói. Nem találkoztam hivatkozásával a szakirodalomban.
- Abū al-Qāsim Muḥammad Ibn Ḥawqal al-Bağdādī al-Mawṣilī (meghalt 977) *Kitāb ṣūrat al-arḍ* című műve az Eufráteszen egy hídról beszélve arra utal, hogy a „heftaliták idejében” a híd ott állt. Nem hivatkozza a szakirodalom.
- Maqdisī (meghalt 991 vagy 996 után) *Aḥsan al-taqāsīm fī ma‘rifat al-aqālīm* című művében terület megnevezéseként használja a *ğānib al-hayāṭila* és a *ğānib hayṭal* kifejezéseket. A szakirodalom támaszkodik rá.²⁶

26 Altheim 1969, 55.; Weber 2016.

- Abū ‘Ubayd ‘Abdallāh ibn ‘Abd al-‘Azīz ibn Muḥammad al-Bakrī al-Andalusī (meghalt 1094) *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik li-l-Bakrī* című műve történelmi anyagot hoz: Fīrūz heftaliták elleni vonulását. Nem találkoztam rá vonatkozó hivatkozással a szakirodalomban.

XIII. század

- Yāqūt Šihāb al-Dīn ibn ‘Abdallāh al-Rūmī al-Hamawī (meghalt 1229) *Kitāb Mu‘ğam al-Buldān* jában egy Ašrūsana nevű terület leírásakor olvashatjuk, hogy ez a név Transoxánia kiterjedt része, a heftaliták országától Sīhūn és Samarqand között; majd Bādġīs leírásakor látjuk, hogy régen a heftaliták királyságához tartozott. Ez az utalás a szakirodalom számára is ismert.²⁷ Tubbat leírása szerint Tubbat olyan terület megnevezése, mely korábban Kínával, Indiával, keletről a heftaliták országával, nyugatról pedig a türkök területével volt határos. Ğagāniyān vagy Šuġāniyān a heftaliták országának transoxániai részeként jelenik meg. Al-Ḥuttal esetében írja, hogy „Hayṭal”-hoz tartozik, melyet Transoxániával azonosít. Ḥurāsān leírásakor említi Hayṭalnak, Noé sarjának letelepedését a területen, és a heftaliták földje megnevezés etimológiáját ezzel magyarázza. A heftaliták földje a leírás szerint a Ğīhūn folyón túl fekszik. Ḥurāsān leírásának egy későbbi pontján Transoxániát azonosítja a heftaliták földjével. Utal a heftaliták és a szászánidák kapcsolatára is, kiemeli, hogy Fīrūzt az előbbieket ölték meg. Sayhūn leírásakor említi, hogy ez nem azonos a heftaliták területén levő Sīhūnnal. Viszonyítási pontként használja Hayṭalt akkor is, amikor Faḍyānakaṭ területét írja le: Transoxániába, a heftaliták irányába helyezi. Farġāna leírásában azt olvashatjuk, hogy Transoxániában van, határos Turkistānnal, abban a „sarokban”, mely keletről Hayṭal irányában van. Hayṭalt külön is meghatározza: Transoxániába helyezi, és azonosítja Buḥārāval, Samarqanddal, Ḥaġnaddal.

27 Lásd például: Bivar 1971, 304.; Dani–Litvinsky–Zamir Safi 1996, 179.

Az utalások ilyen részletes számbavételét nem tapasztaltam a szakirodalomban.

XIII-XIV. század

- ‘Abd al-Mu‘min ibn ‘Abd al-Ḥaqq ibn Šamā’il al-Qaṭī’i al-Baġdādi (meghalt 1338) *Marāšid al-iṭlā’ ‘alā asmā’ al-amkina wa-l-baqā’* című műve Ašrūsana leírásában azonos meghatározást ad al-Hamawīéval, majd Ğaġāniyān esetében is. Transoxánia keleti részéről írja, hogy ennek neve a heftaliták országa volt az iszlám megjelenése előtt. A szakirodalom nem hivatkozza.

XV. század

- Sirāġ al-Dīn ibn al-Wardī Abū Ḥaḥṣ, al-Bakrī al-Qurašī, al-Ma‘arrī (meghalt 1447) *Kitāb Ḥarīdat al-‘aġā’ib wa-farīdat al-ġarā’ib* című munkája Ṭuḥāristānt azonosítja a heftaliták földjével. A szakirodalom nem hivatkozza.
- Ibn ‘Abd al-Mun‘im al-Ḥimyarī (meghalt 1495) *Kitāb al-rawḍ al-mu‘ītar fī ḥabar al-aqtār* című műve Abaršahir leírásakor Abaršahirt azonosítja Nīsābürral, majd adalékként megjegyzi, hogy az arab hódítások során ide igyekezett al-Aḥnaf, mikor találkozott a heftalitákkal, akikkel megütközött, s akiket legyőzött. Később utalást tesz rá, hogy míg Perzsia a szászánidáké lett, addig Ḥurāsān a heftaliták fennhatósága alá került. A könyv egy pontján a soġd csoportot azonosítja a heftalitákkal. Nem jellemző a rá vonatkozó hivatkozás a szakirodalomban.

XVI. század

- Muḥammad b. ‘Alī Al-Brūsīwī Sipāhī-Zāda (meghalt 1589) *Awḍaḥ al-masālik ilā ma‘rifat al-buldān wa-l-mamālik* című műve Ibn Ḥawqalra támaszkodva ír Bādġīsról, őt idézve határozza meg kis települések, falvak és szántók együttesének Harāt környékén, mely a heftaliták területe volt. Tūrān leírásakor a területet azonosítja Transoxániával, ezt pedig a heftaliták országával. Transoxánia leírásakor annak keleti részét határozza meg a heftaliták országaként, de ez a megnevezés az iszlám eljövetele után háttérbe szorult. Walwāġ város leírásakor azt Ṭuḥāristān vonzáskörzetébe helyezi, melyet pe-

dig a néhai heftalita királyság területére tesz. Külön meghatározást szentel a heftalitáknak (*hayātila*) is, akiket Tuḥāristān régi lakóiként említ. A szakirodalom nem hivatkozza.

Adab irodalom

Ez a forráscsoport olyan hivatkozásokat tartalmaz, melyek az úgynevezett *adab*-irodalmi művek történelmi részeiben fordultak elő.

IX. század

- Abū Muḥammad ‘ Abdallāh ibn Muslim ibn Qutayba al-Dīnawarī al-Marwazī (meghalt 889) *‘Uyūn al-aḥbār* című művében Firūz-nak a heftaliták és Aḥšunwār nevű királyuk ellen indulását említi, akik Balḥ területén éltek. A szakirodalom nem hivatkozza.

X. század

- Ibn ‘ Abd Rabbihi (meghalt 940) *Kitāb al-‘Iqd al-farīd* című művében a heftalitákról azt írja, hogy ők azok, akik Ḥurāsānban éltek és annak idején megölték Firūzt, a szakirodalom nem tekinti releváns forrásnak.

XII. század

- ‘ Abdalraḥmān ibn Naṣr ibn ‘ Abdallāh al-Šayzarī (meghalt 1193) *Al-Nahī al-maslūk fī siyāsat al-mulūk/ al-Manḥağ al-maslūk fī siyāsat al-mulūk* című királytükre röviden említi Firūz és a heftaliták történetét. Nem találkoztam említésével a szakirodalomban.

XIV. század

- Šihāb al-Dīn Aḥmad ibn ‘ Abd al-Wahhāb al-Nuwayrī (meghalt 1333) *Kitāb nihāyat al-arab fī funūn al-adab* című művében tesz említést az al-Šāš nevű folyóról, melyet a heftaliták országa és Turistān közötti határként határoz meg. Majd két folyót említ: Sīḥūn és Ġīḥūn névvel, melyekről azt írja, hogy a heftaliták földjén találhatók. Leírja Firūz és a heftaliták esetét, majd Balāš, Kawād és Ġāmāsf történetével megy tovább. Később az arab hódítások idején említi újra a heftalitákat. A szakirodalom nem hivatkozza.

Adminisztráció, államigazgatás

Ebben a forráscsoportban oly műveket tanulmányoztam, melyek kifejezetten az adminisztráció munkatársainak, az írnokrétegnek nyújtottak gyakorlati segítséget. A gyakorlati tudnivalók mellett, az *adab*-művekhez hasonlóan, ezek a művek is célul tűzték ki annak az ismeretanyagnak rövid átfogását, amely hozzátartozott az általános műveltséghez: ennek része a történelem.

IX/X. század

- Qudāma ibn Ġa‘far ibn Qudāma ibn Ziyād al-Kātib al-Baghdādi (meghalt 932/48 körül) *Kitāb al-ḥarāğ wa-š-inā‘at al-kitāba* című műve al-Aḥnaf ütközetét említi a heftalitákkal az arab hódítások idejéből. A szakirodalomban nem talákoztam említésével.

XV. század

- Šihāb al-Dīn Abū al-Abbās Aḥmad ibn ‘Alī ibn Aḥmad ‘Abd Allāh al-Qalqašandī (meghalt 1418) a *Šubḥ al-a‘shā*-ban a heftaliták területét kora Māzandarān tartományával azonosítja. Egy későbbi leírásban azt írja, Tūrān lett az a név, melyet a heftaliták egész transoxániai területére kezdtek el alkalmazni. Később Tuḥāristānról írja, hogy a heftaliták területe volt régen. Nem hivatkozva a szakirodalom.

Ḥadīṭ-tudományok

Ebben az alcsoportban olyan utalások szerepelnek, melyek a *ḥadīṭ*-ban előforduló, nehezen érhető szavak magyarázatakor jelennek meg, általában al-Aḥnaf közlését idézve. Ezen utalások nem találtak utat a szakirodalomba.

IX. század

- Abū ‘Ubayd al-Qāsim ibn Sallām al-Ḥurasānī al-Harawī (meghalt 838) *Kitāb al-ğarībajn fi al-Qur‘ān wa-l-Ḥadīṭ* című művében al-Aḥnafot idézi, aki a heftalitákat megemlíti.
- Abū Muḥammad ‘Abdallāh ibn Muslim ibn Qutayba al-Dīnawarī al-Marwazī (meghalt 889) *Kitāb ta’wīl muḥtalif al-ḥadīṭ* című művében utal Firūz heftaliták elleni hadjáratára.

X. század

- Abū Sulaymān Ḥamd b. Muḥammad al-Ḥattābī al-Bustī (meghalt 996-998 körül) *Kitāb Ḡarīb al-Ḥadīṭ* című munkájában al-Aḥnafot idézi, aki a heftalitákat megemlíti. Egy későbbi helyen a heftaliták mint Indiából származó csoport kerülnek röviden említésre.

XI. század

- Abū Mūsā al-Madīnī, Muḥammad b. Abī Bakr ‘Umar b. Aḥmad b. ‘Umar b. Muḥammad al-Iṣfahānī (1185) *Kitāb al-maḡmū‘ al-muḡīṭ fī ḡarībī al-Qur‘ān wa-l-Ḥadīṭ* című műve al-Aḥnafot idézi, ahogy név szerint említi a heftalitákat, majd magyarázatában Indiából származó csoportnak mondja őket.

XIII. század

- Maḡd al-Dīn Abū al-Sa‘ādāt al-Mubārak ibn Muḥammad ibn Muḥammad ibn ‘Abd al-Karīm al-Šaybānī al-Ġuzurī ibn al-Aṭīr (meghalt 1210) *Kitāb al-nihāya fī ḡarīb al-ḥadīṭ* című munkája szintén az al-Aḥnaf-idézetet hozza két helyen is, és a heftalitákat mindkétszer indiai népcsoportnak magyarázza.

Életrajzírás, Nisba

Ez a műcsoport oly alkotásokat foglal magába, melyek életrajzi elemeket vagy jeles személyek nevében a *nisba* (a névnek azon része, mely a személy származására utal) ismertetését tartalmazzák. Ezek az utalások nem szerepelnek a szakirodalomban.

XII. század

- ‘Abd al-Karīm ibn Muḥammad ibn Manšūr al-Tamīmī al-Sam‘ānī al-Marwazī, Abū Sa‘d (meghalt 1167) *Kitāb al-ansāb* című művében Bādġīs a leírásban mint múltbeli heftalita terület jelenik meg.

XIII. század

- Ibn al-Aṭīr Abū al-Ḥasan (meghalt 1233) *Kitāb al-lubāb fī tahḏīb al-ansāb* című művében az *al-Bādġīsī* nevet al-Bādġishoz köti, melyet kis települések és falvak, valamint földek gyűjtőneveként hatá-

roz meg, mely Harātnak és környékének feleltethető meg, és régen a heftaliták földje volt.

XIV. század

- Abū Naṣr Tāğ al-Dīn ‘Abd al-Wahhāb ibn ‘Alī ibn ‘Abd al-Kāfi al-Subkī (meghalt 1370) *Ṭabaqāt al-Šāfi‘iyya* című művében Sulṭān Ġalāl al-Dawla Malikšāh ibn Alp Arslānról írja, hogy területei kiterjedtek Transoxániára, a heftaliták földjére, Bāb al-Abwābra, Ḥurāsānra, Irakra, Levantéra és Bizáncra.

Tafsīr

Az egzegézisben elvéve fordulhat elő említés, egyet azonosítottam, melyre nem hivatkozik a szakirodalom.

XI. század

- Abū Bakr, ‘Abd al-Qāhir ibn ‘Abd ar-Raḥmān ibn Muḥammad al-Ġurġānī (meghalt 1078) *Darağ al-durar fī tafsīr al-āyi wa-l-suwar* című műve szerint Farāsiyāb ibn Yāsir ibn Būḍāsib ibn al-Turk ibn Yāfit a heftaliták területére ment Irakból.

Összefoglalás

A forráskutatás szakaszának lezárultával, a talált hivatkozások rendszerezésével úgy találtam, hogy az utalások köre szélesebb, mint amit a szakirodalom eddig számításba vett, jóllehet számos, a szakirodalomban nem szereplő, itt azonosított említés nem ad hozzá jelentős ismeretet eddigi tudásunkhoz. A szakirodalom hivatkozta a történelmi forrásokat, a történelem terén kevés újdonságot találtam; a földrajzi forrásokkal is foglalkozott a kutatás: az itt talált anyagok egy része már korábról szintén hivatkozott. A lexikai anyagokat a szakirodalom jórészt figyelmen kívül hagyta, ahogy az irodalmi, adminisztratív, *ḥadīṣ*szal és egzegézissel foglalkozó műveket és a *nisba*-irodalmat is. Az újonnan azonosított előfordulások, amennyire jelenleg megállapítható, nem hoznak eddig ismeretlen anyagot, viszont szélesebb körű alapot, forrásokat adhatnak a további kutatásnak. A források közlése, elemzése után azonban elképzelhető, hogy eme utóbbi megállapítás módosul, és olyan részletek is megvilágosodnak, melyekre a szerző most még nem lát rá.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Altheim 1969.** Altheim, Franz: *Geschichte der Hunnen II.* De Gruyter, Berlin, 1969.
- Aradi 2010.** Aradi Éva: The Yue-chis, Kushans and Hephtalites. *Journal of Eurasian Studies*, 2. (2010) 2. sz. 45–56.
- Bakker 2020.** Bakker, Hans T.: *The Alkhan. A Hunnic People in South Asia.* (Companion to Hunnic Peoples in Central and South Asia. Sources for Their Origin and History.) Barkhuis, Groningen, 2020.
- Balogh 2020.** Balogh, Dániel (szerk.): *Hunnic Peoples in Central and South Asia: Sources for Their Origin and History.* Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Barkhuis, Groningen, 2020.
- Bivar 1971.** Bivar, Adrian David Hugh: Hayāṭila. In: Lewis, Bernard – Ménage, Victor Louis – Pellat, Charles – Schacht, Joseph (Ed.): *Encyclopaedia of Islam III.* Brill, Leiden, 1971. 303–304.
- Bivar 2004.** Bivar, Adrian David Hugh: Hephtalites. In: Ehsan Yarshater (Ed.): *Encyclopaedia Iranica XII.* Brill, Leiden, 2004. 198–201. Az online verziót használtam: <https://iranicaonline.org/articles/hephtalites>; a letöltés időpontja: 2022. május 31.
- Bosworth 1995.** Bosworth, Charles Edmund: Nizak, Ṭarḥān. In: Bosworth, Charles Edmund – van Donzel, Emeri – Heinrichs, Woflhart Peter – Leconte, Gérard (Ed.): *Encyclopaedia of Islam VIII,* Brill, Leiden, 1995. 67.
- Bosworth–Clauson 1965.** Bosworth, Charles Edmund – Clauson, Gerard: Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (1965) No. 1/2, 2–12.
- Brunner 1984.** Brunner, Cristopher J.: Akšonvār. In: Ehsan Yarshater (Editor-in-chief): *Encyclopaedia Iranica I.* Brill, Leiden 1984, 729–730.
- Czeglédy 1954.** Czeglédy Károly: Heftaliták, hunok, avarok, onogurok. *Magyar Nyelv*, 50. (1954) 142–151.
- Dani–Litvinsky 1996.** Dani, Ahmad Hasan – Litvinsky, Boris Anatolevich: The Kushano-Sasanian Kingdom. In: Litvinsky, Boris Anatolevich (Ed.): *History of Civilizations of Central Asia III.* Unesco, Paris, 1996. 103–119.

- Dani–Litvinsky–Zamir Safi 1996.** Dani, Ahmad Hasan – Litvinsky, Boris Anatolevich – Zamir Safi, M. H.: Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir, and Later Hephtalites. In: Litvinsky, Boris Anatolevich (Ed.): *History of Civilizations of Central Asia III*. Unesco, Paris, 1996. 163–183.
- de la Vaissière 2003.** de la Vaissière, Étienne: Is there a „Nationality of the Hephtalites”? *Bulletin of the Asia Institute*, 17. (2003) 119–132.
- Enoki 1959.** Enoki, Kazuo: On the Nationality of the Ephthalites. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 18. (1959) 1–58.
- Enoki 1969–70.** Enoki, Kazuo: On the Date of the Kidarites (1)–(2), *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 27. (1969) 1–26.; 28.; (1970) 13–38.
- Esin 1977.** Esin, Emel: Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek? An Enquiry concerning the Prince of Badhghis Who in A.H. 91/A.D. 709–710 Opposed the 'Omayyad Conquest of Central Asia. *Journal of the American Oriental Society*, 97. (1977) 3. sz. 323–332.
- Felix 1991.** Felix, Wolfgang: *Chionites*. <https://www.iranicaonline.org/articles/chionites-lat>; a letöltés időpontja: 2022. május 25.
- Frye 1984.** Frye, Richard: *The History of Ancient Iran*. C.H. Beck, Munich, 1984.
- Göbl 1967.** Göbl, Robert: *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*. I. Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1967.
- Grenet 2002.** Grenet, Franz: *Nēzak*. <https://iranicaonline.org/articles/nezak>; a letöltés időpontja: 2022. május 25.
- Grishman 1948.** Grishman, Roman: *Les Chionites-Hephtalites*. L'institut Français, Kairó, 1948.
- Litvinsky 1996.** Litvinsky, Boris Anatolevich: The Hephtalite Empire. In: Litvinsky, B. A. (Ed.): *History of Civilizations of Central Asia III*. Unesco, Paris, 1996. 135–162.
- Schottky 2004.** Schottky, Martin: Huns. In: Ehsan Yarshater (Editor-in-chief): *Encyclopaedia Iranica XII*. Brill, Leiden, 2004. 575–577.
- Weber 2016.** Weber, Ursula: *Narseh*. <https://www.iranicaonline.org/articles/narseh-sasanian-king>; a letöltés időpontja: 2022. május 26.
- Widengren 1952.** Widengren, Geo: Xosrau Anōšurwān, les Hephtalites et les peuples turcs. *Orientalia Suecana*, 1. (1952) 69–94.

Zeimal 1996. Zeimal, Evgenii Vladislavovich.: The Kidarite Kingdom in Central Asia. In: Litvinsky, Boris Anatolevich (Ed.): *History of Civilizations of Central Asia* III. Unesco, Paris, 1996. 119–133.

SZÖNYI VIVIEN

KÖZÖSSÉGI TÁNCALKALMAK EGY MOLDVAI MAGYAR TELEPÜLÉSEN

KIVONAT: A tanulmány a moldvai Magyarfalu táncéletével, azon belül is a kalendáriumi ünnepekhez (karácsony, szilveszter, újév, vízkereszt, *húshagyat*, húsvét, pünkösd, templombúcsú) és az emberi életfordulókhoz (keresztelő, lakodalom, születésnap) kapcsolódó, a szórakozás rendszeres (vasárnapi tánc, *guzsalyas*, diszkrétéka, diszkó) és spontán (társasmunka, házibuli) táncalkalmával, valamint a hagyományőrző tevékenységhez köthető táncos eseményekkel (táncpróba, előadás, táncház) foglalkozik. Az egyes táncalkalmak helyszíne (nyilvános vagy privát, kültéri vagy beltéri), ideje és időpontja (nappali vagy esti), valamint résztvevőinek életkora és családi állapota közösségileg meghatározott, azonban a helyi normák és szokások a kutatás által figyelemmel kísért időszak alatt, tehát a múlt század közepe óta jelentős átalakuláson mentek keresztül. Az adatközlői elbeszélésekre és a kutató saját megfigyeléseire támaszkodó tanulmány Magyarfalu folyamatosan változó tánckultúrájához szeretné közelebb vinni az olvasót, ezzel együtt pedig a moldvai magyarság táncfolklorisztikai megismeréséhez kíván hozzájárulni.

KULCSSZAVAK: táncalkalom, ünnep, szórakozás, hagyományőrzés, Moldva

Bevezetés

A tanulmány a moldvai Magyarfalu (Arini) közösségének ünnepi és szórakoztató táncalkalmait vizsgálja az 1940-es évektől egészen napjainkig. A településen végzett táncantropológiai kutatás 2015-ben vette kezdetét, ahol azóta is résztvevő megfigyelőként, illetve interjúkészítés formájában igyekszem adatokat gyűjteni a folyamatosan változó táncalkalmak szervezésére, szokásaira és körülményeire vonatkozóan. Az írás témaválasztását indokolja, hogy a moldvai magyarok táncélete egy kevésbé vizsgált kérdésköre a hazai táncfolklorisztikának, megismerése nélkül viszont nehezen körvonalazható a keleti táncdialektus részeként számontartott moldvai dialektusterület,¹ emellett szinte értelmezhetetlen a táncolás gyakorlatának helye és szerepe az adott település szociokulturális rendszerén belül.

Magyarfalusi táncalkalmak

Magyarfaluban a táncolás konkrét helyhez és időhöz, ezáltal alkalomhoz is kötött, s csak kivételes esetekben fordul elő spontán módon. Az alkalomhoz kötöttségből fakadóan a tánc funkciója és tartalma az adott kontextusban értelmezhető, a gyakorlatot ettől a jelentésmezőtől elvonatkoztatni nagyon nehéz maguknak a táncosoknak is. Veress Sándor 1930-ban a moldvai Klézsén tapasztalta meg az éneklés szituatív jellegének erősségét: „Azt már látom, hogy nem úgy megy a dolog, ahogy az otthoni gyűjtések után képzeltem. [...] Mert hiába beszélek, akármit mondok, a válasz mindig az, hogy ők nem szoktak énekelni, nem tudnak, és ezt százszor elismétlik. Mikor meg egy öregasszonytól siratóéneket kértem, azt mondja, hogy biz ők szépen tudnak, várjam csak meg, ha meghal valaki, aztán ott hallgassam, hogy milyen szépen megy. De hát éne-

1 Saját nézőpontja szerint a magyar és a román táncfolklorisztika is a keleti táncdialektushoz sorolja a moldvai magyarok által lakott térséget. Bővebben lásd Bucşan 1977, 330–332.; Martin 1990, 450.; Giurchescu 1995, 234., 246–248.

kelje nekem most el, mondom, nem azért jöttem én ebbe a faluba, hogy azt várjam, míg meghal valaki, így is el lehet azt mondani. De azt nem, mondja a vénasszony, mert akkor mindjárt eljő Szent Mihály.”²

A magyarfalusi kutatás során magam is szembesültem a táncolás ezirányú determináltságával, mely több ponton megnehezítette a gyűjtőmunkát. Az adatközlők gyakran arra hivatkozva nem feleltek kérdéseimre, hogy „ott és akkor” tudták a tánclépést, a táncnevet, a hozzá kapcsolódó dallamot vagy szokást, azonban „itt és most” ezeket nem tudják felidézni, vagy ha emlékeznek is mindenre, az adott kontextusból kiszakítva szégyen, „nem [helyén]való” róla beszélni.³ Mindez felélelzi a táncolás szituációkötött funkcióit, az adott „speciális [tánc]alkalom” normarendszerének és a táncoló személy tudatállapotának eltérését a hétköznapitól, ennek függvényében a megszokott viselkedési szabályok ideiglenes megszegését, mely hiába kollektív és elfogadott az adott kontextusban, abból kilépve nem válik a közbeszéd publikus tárgyává.

A táncolás *ünnepi* alkalmi kapcsolódhatnak a kalendáriumi év jeles napjaihoz és a fontosabb emberi életfordulókhoz, *szórakozási* formaként gyakorolhatják rendszeresen és alkalmi jelleggel is. Véleményem szerint az ünneplés és a szórakozás nem feleltethető meg teljes mértékben egymásnak, mivel egyik a szent, másik a profán világ igényeit igyekszik kielégíteni. Természetesen a két funkcionális és jelentésmező nem választható szét ennyire élesen a táncolás esetében, a következőkben mégis két csoportba osztva tárgyalom a *homo festivus* (ünneplő ember)⁴ és további két csoportban a *homo ludens* (játzó ember)⁵ különféle táncalkalmait a vizsgált településen. Végül a közösség orga-

2 A lejegyzés 1930. július 15-én készült Klézsn (Cleja). Veress 1989, 302. Magyarfaluban is úgy tartják, hogy Szent Mihály viszi el a halottak lelkét. Iancu 2011, 129.

3 Rubinyi Mózés hasonló viszonyulást tapasztalt a moldvai fiataloknál népdalgyűjtéskor: „[...] az eddigi utazók, de maguk a csángók is azt hangsúlyozzák, hogy nincsenek dalaik. Hiszen e szót nem is ismerik. *Ének* névvel pedig nagyobbára csak a templomiakat illetik meg. A *nótát* is csak a kántorok ismerik – a dallam fogalmának hordozójaként. Csak ha a nagyobbára magyarföldi kántor megmagyarázta nekik, hogy *bolondságokat*, olyasmit értek [ti. a dalok alatt], a melyekkel guzsalyosokban szoktak pajzánkodni, akkor énekeltek el nagy szégyenkezve egy-egy dalt.” Rubinyi 1901, 172. Kiemelés a szerzőtől, megjegyzés tőlem.

4 Nyíri 1977, 649.

5 Huizinga 1949, ix.

nikus táncalkalmi mellett röviden kitérek a táncolás organizált formájára, a hagyományörző oktatási tevékenység által teremtett táncos eseményekre, ahol az ünneplés és szórakozás mellett a tudatos tanulás, alkotás és előadás szintjei is megjelennek.

A vallási ünnepek táncalkalmi

Magyarfaluban a jelentős kalendáriumi ünnepekhez, helyi szóhasználat szerint *idnapokhoz*⁶ szinte mindig kapcsolódott táncalkalom vagy valamilyen táncos szokás. Az 1940-es és 1970-es évek közötti periódusban karácsony, újév, vízkereszt, húsvét, pünkösöd és búcsú alkalmával közösségi jellegű nyilvános *táncot* szerveztek a falu központjában, a Megyánon. A kültéri táncolás télen, rossz idő esetén is alapvető volt,⁷ s nem este, hanem nappal tartották meg a szentmise⁸ és a vecsernye között. Megesett, hogy nem szerveztek minden egyes ünnepkor táncot – ez nagyban függött a táncszervezők tevékenységétől, a fiatalság aktuális igényeitől vagy lehetőségeitől. Karácsonykor, december 25-én és 26-án, újév esetén inkább január 2-án és 3-án került sor táncra, bár ezek a táncalkalmak sosem kerültek olyan biztosan megrendezésre, mint a vízkereszt *tánc* január 6-án. Az idősebb adatközlők emlékei szerint ez volt a legjelentősebb táncalkalom a téli időszakban. Ugyanezt figyelhetjük meg tavasszal is, amikor a változó időpontban ünnepelt húsvétkor szinte mindig tartottak táncot (húsvéthétfőn és utána kedden), míg pünkösdkor ez néha elmaradt. A búcsú a templom patrónusának ünnepnapjához van igazítva, tehát 1968-ig Szent István vértanú szeptember 2-i ünnepéhez közelebb eső vasárnap és hétfőn tartották a táncmulatságot.

6 Az „ünnepnap” valamikori alakja az „id+nap» (jelentése: ’szent nap’) volt, de ez az összetétel és ez a jelentés idővel elhomályosult.” Tánczos 2015, 6. Lásd még Benkő 1976, 1053.

7 „Karácsonykor künn vót [a tánc], há. Úgy falták ott a hóba! Mikor hó, mikor sár. De hát táncoltak.” Elmondta: 1975-ben született magyarfalusi asszony.

8 A településen ebben az időszakban még nem volt plébánia, de vélhetően a nagyobb ünnepnapok alkalmával egy kitérő pap celebrálta a misét.

Ezekon a táncalkalmakon a faluközösség minden korosztálya részt vehetett (és részt is vett), a fiatalság mellett a házások is táncolhattak. A gyermekek ezalatt játszottak, az idősebbek pedig *vigyázkodtak* és *tanácsoltak*, tehát szemlélődtek és beszélgettek, figyelemmel kísérték a táncolókat. A férfiak közül többen a kocsmában voltak vagy a kocsmá és a tánchely között mozgolódtak, iszogattak és beszélgettek.

A magyarfalusiak más római katolikus települések búcsúit is gyakran látogatták. Elsődlegesen a közeli Lábnjik (Vladnic), Diószén (Gioseni), Horgyest (Horgești), Valén (Valeni) és Ketris (Chetriș) búcsúiban fordultak meg, de a távolabbi Klézse, Rekecsin (Răcăciuni) és Ploszkucén (Ploscuțeni) falvakba is eljutottak.⁹ A rendszerváltás előtt ezekre az ünnepekre gyalog vagy szekérral jártak a fiatalok, házások és az idősebbek. Amíg a nyilvános táncalkalmakat következetesen megrendezték, a környező ortodox települések búcsúiba is ellátogattak a magyarfalusi fiatalok, akik a templomi szertartáson nem, de a táncban részt vettek. Ilyenkor gyakran meghívták azokat is, akik a kollektívben töltött közös munka révén ismeretségre tettek szert a románok körében.¹⁰

Ebben az időben a helyi tradíciónak egy kiemelt napja volt a hamvazószerdát megelőző húshagyókedd vagy *húshagyat*, ahogy a faluban nevezik.¹¹ A nagyböjtöt megelőző nap sütéssel és főzéssel telt, ugyanis este táncot és vacsorát rendeztek több helyen. A fiataloknak bált szerveztek egy nagyobb ház szobájában vagy az iskola egyik termében, ahol sötétedés után kezdetét vette a tánc. 11 óra körül asztalhoz ültek, s elfogyasztották a leányok által készített ételeket. Éjfél után már nem volt szabad táncolni, így a vacsora végeztével mindenki hazament. „Ha van szeretéjük [szeretőjük/kedvesük], akkor a leányok kell, hogy pregötiljanak [készítsenek] ételt. Tyúkot vágnak. S ha van két leány, akkor visznek egy ép [teljes] tyúkot, sütnek bélest, ilyen túróval. Csinálnak ételeket, s a legény viszen egy korsó bort, pohárt a leányok. S mikor még van egy óra 12-ig, akkor fognak enni, de még hamarkább. Mikor eljött 12 az óra, akkor teszik el az asztalt, gátá [vége].

9 A csíksomlyói búcsú egykori látogatására még az idősebb adatközlők sem emlékeznek. Vö. Iancu 2011, 357.

10 Iancu Laura a szomszédos Recea település Illés napi búcsúját emeli ki, melyet a magyarfalusi közösség tagjai is látogatnak. Iancu 2011, 358.

11 Laknerné–Porvay 1986, 9.; Iancu 2011, 350.

Ettünk húst, s mi maradt, akkor odaadták a cigányoknak [muzsikusoknak]. Muzikáltak [zenéltek], s ettek ők is azután.”¹² Mindeközben a házasok és akár az idősebbek is összegyűltek egy-egy háznál, rokoni vagy szomszédsági alapon 5-6 család, s egy kiürített szobában táncoltak, majd vacsoráztak. Ilyenkor az egész településen nagy mozgolódás volt, „zengett a falu”, mivel minden falurészben, több családnál is mulatságot szerveztek. Mindez nem jelenti azt, hogy aznap este mindenki táncra perdült volna, hiszen volt, aki elutasította a *húshagyat* szokásrendjét. „Én úgy utáltam, mikor mómám [anyám] kikente [kimeszelt] ott bent, szépen kitakarította húshagyatra, s mikor táncoltak, összegyűltek ott bent sokan, összegyurakodtak, hát még a plitát [kályha főzőlapját] is felkoplisztották [levertek]. De én elmentem hazulról, elmentem egy matusámhoz [nagynénémhez]. Ott háltam. Há én úgy utáltam azt a pipabúzt! S mennyi ördög legény, s mennyi ördög bába [öregasszony], s bacsó [öregember].”¹³ Fontosnak tartom kiemelni, hogy az elbeszélésekben a *húshagyati* táncalkalom esetében fordul elő először a *bál* kifejezés használata, mely valószínűleg esti és beltéri jellegéből adódóan különült el a nappali és kültéri *tánc*tól. „Vót egy tíz gazda, fogadtak egy két cigányt [muzsikust], csináltak egy bált, olyat. Háznál! Kítették az ágyakat onnan honnünnet [bentről], s táncoltak ott bent. Há’ Burduzsén mekkora vót...vót egy két bál is oda le. Mert kicsike vót Burduzsén.”¹⁴

Az 1970-es évektől ezek a táncalkalmak egyre inkább megritkultak, hagyományos megrendezésük többször elmaradt, 1968 óta a búcsút pedig Szűz Mária születésének szeptember 8-i emléknapján ünneplik. A rendszerváltást követően a 2000-es évekig csak karácsonykor, illetve újévkor volt tánc a kultúrotthonban, esti bál formájában, melyet a fiatalság és a fiatal házasok látogattak.

Az utóbbi húsz évben ezeket a bálakat, melyeken több település fiataljai és házaspárjai is részt vesznek, a községközpont kultúrotthonában, Gäiceanában szervezik meg. A *revelion* (szilveszter) közösségi megtartása újabb jelenségnek mondható a településen. A december 31-ei táncmulatságot eleinte a helyi kultúrotthonban tartották, azonban nem tudott teljesen beépülni a helyi hagyo-

12 Elmondta: 1930-ban született magyarfalusi asszony.

13 Elmondta: 1926-ban született magyarfalusi asszony.

14 Burduzsén a település egyik része. Elmondta: 1948-ban született magyarfalusi férfi.

mányba, mivel a 2000-es évektől többnyire elmaradt, az elmúlt években pedig csak alkalmi szinten került megszervezésre az egyik magyarfalusi kocsmában a fiatalok részvételével. Napjainkra a hagyományos helyi szervezésű ünnepi táncalkalmak közül csak a búcsú maradt, melyet továbbra is a szabad ég alatt, a Megyánon tartanak, azonban már ott sem napközben, hanem este kerül sor a táncra. A környező települések búcsúit ma már ritkán látogatják, akkor is leginkább a rokoni kapcsolatok ápolása miatt.

A táncalkalmak mellett érdemes szót ejteni néhány téli rituális szokásról, melyek az ünnepnapokat kísérik, s több esetben dramatikus-táncos elemet is tartalmaznak. Az ó- és újév határán napközben és este is általánosnak mondható a zajkeltés, melyet egykoron kolompokkal, ostorral, puskával, napjaikban pedig petárdákkal, tűzijátékkal űznek a legények. Az év utolsó napján hagyományos kántáló és éneklő szokásokban nem, viszont a *kecske* és a *medve* alakoskodó játékokban rituális tánccal találkozhatunk. Ezek a tárgyalt időszakban folyamatosan változtak, elsősorban külső (tanári, papi) beavatkozás (tanítás) hatására, számos elemet átvettek a szomszédos román települések hagyományából. Az egykoron magyar nyelvű szövegek ma már csak románul hallhatók, a rendszerváltást megelőzően még a legények által gyakorolt alakoskodásokat napjainkban gyermekek mutatják be házról házra járva.¹⁵

Az emberi életfordulók ünnepeinek táncalkalmai

A legfontosabb közösségi szinten megünnepeelt emberi életfordulónak a házasság tekinthető. Az 1940-es és 1970-es évek között két fiatal egybekelését a leánykérés szokása előzte meg Magyarfaluban. Ilyenkor a házasodni kívánó legény a keresztszülőkkel (későbbi nászokkal), szülőkkel, esetleg néhány közeleb-

15 Érdemes megfigyelnünk, ahogy a december 31-ei *uráló* és alakoskodó szokások megtartását a legények elhagyták, azzal egy időszakban kezdett megjelenni a településen a szilveszteri esti mulatság.

bi családtaggal felkereste a jövendőbelije házát. A leánykérést a keresztapa vagy a keresztanya tolmácsolta, aki elmondta, hogy a vele érkezők egy bárányt, juhot vagy vadkecskét¹⁶ keresnek.

„Eljött az asszony, aszongya: »Jaj Rózsika, ide jött bé egy báránykám, addig futok az izlázról [gyepűről], jaj a lelkemnek! De láttam jó béjött az ográdába [udvarba], nehogy elzavard!« Mám [anyám] nem vette számát, gyelók [egyáltalán]! Há beszélgetnek, mire: »Nem jött, néni Anna, nem járt [ti. itt a bárány], nem is láttam.« »Na állj meg Rózsika, mert itt van nálad!« Akkor vótak ilyen tréfa beszédek úgy, hogy nem is leted [találtad] ki.»¹⁷

A leány családja ilyenkor tréfálkozva kivezetett egy juhot vagy kecskét, s azt adták oda a legénynek vagy beöltöztettek egy férfit, esetleg egy öregasszonyt fehér ruhába, fátlyallal letakarva, s őt vezették a kérők elé. A tréfálkozás részeként húsok és sütemények helyett zöldséggel, bor és pálinka helyett vízzel kínálták a vendégeket. Hosszas „keresés” után végül megtalálták, akiért jöttek, kivezették a lányt is a legény elé. A leánykérés után közös vacsorát ültek, melyet néhol tánc követett a családi háznál. Ennek a szokásnak nem tartották meg minden esetben a fent leírt rituális részeit, azonban a leánykérést családi körben többnyire megünnepelték.¹⁸

Magyarfaluban a hagyományos lakodalom, helyi szóhasználat szerint *nunta*, háromnapos volt, általában télen, hétköznapokon tartották, amikor az esketés keddi vagy csütörtöki napra esett. A lakodalom első napja a *nyírásza*, azaz a menyasszony házánál volt, ahová csak az ifjú pár még házassulatlan barátai és rokonai kaptak meghívást, a második napot pedig a *nyirel*, azaz a vőlegény házánál töltötték, ahol az egész faluközösség házas tagjai jelen lehettek. „Mikor vót a lakodalom, a nunta, olyan hideg vót, hogy megfagyott a kenyér, megfagyott a galuska [töltött szőlőlevél]. Verték be azokat a cerusokat [cölöpöket] [ti. a földbe], hát nem vótak asztalok.»¹⁹

16 Magyarfaluban a szarvasünöt nevezik vadkecskének.

17 Elmondta: 1937-ben született magyarfalusi asszony.

18 Gunda Béla a szokást *kézadás*nak nevezte, amikor is a kérők juhot kerestek a lányos háznál. Gunda 1990, 48. Kós Károly leírásában a kérőknek háromszor kellett meglátogatniuk a lány családját, s csak harmadszorra történt meg a *kézfogó*. Kós 1997, 76., 78.

19 Elmondta: 1949-ben született magyarfalusi asszony.

A násznépi menetben olykor férfiruhába öltözött asszonyok is megjelentek, akik ijesztgették és összekormozták a gyermekeket és a fiatalokat. A lakodalom harmadik napja volt az úgynevezett *palakányia*, melynek alkalmával az ifjú pár szűkebb családi köre, valamint az előkészületekben aktívan segítők elfogyasztották a lakodalomból megmaradt ételeket és tartottak maguknak egy külön mulatságot.

Az 1970-es évektől megjelent a polgári esküvői szertartást követő táncmulatság, az úgynevezett *konónia*.²⁰ Ez az alkalom pár héttel megelőzte a templomi esküvőt, hétköznapi és hétvégén is megtarthatták, de csak fiatalok vehettek rajta részt. A *konóniára* külön zenészeket fogadtak, vacsorát és egész estés táncmulatságot tartottak, valamint megajándékozták a fiatal párt. Gyakorlatilag ennek hatására az egymás után három napig tartó lakodalom kétnaposra rövidült, mivel a menyasszony házánál tartott tánc helyét átvette a *konónia*. Az 1980-as évektől az esketést és a *nuntát* is egyre többen hétvégén szervezték meg. „Régebb két-három héttel korábban vót [a *konónia*], nem mint most, hogy esküsznek meg a kaminnál [kultúrotthonnál] es, a templomnál es. Akkor megcsinálták két héttel vagy hárommal a lakodalom előtt, s így mentek le oda a primáriához [polgármesteri hivatalhoz], nem jöttek ide fel ők. S akkor szombaton este, mondjuk héttől tartottak egy ilyen [táncot], s elé kettőkorig, háromkorig vót ilyen zene, kászetofón [magnó], boxákkal [hangfalakkal], izékvel, avval csináltuk a kununia csivilát [polgári esküvői mulatságot]. A nyírásánál [menyasszonyál] vót ez otthond.”²¹

Az 1990-es évek közepén a *konónia* mint önálló táncalkalom eltűnt a falu táncéletéből. A polgári és egyházi esküvőt ugyanazon a napon, szombaton tartják, melyet egy estés mulatság követ a falu kultúrotthonában. Erre az ünnepségre az egész faluközösség hivatalos. A rendszerváltást követően a *palakányia* jelentősége visszaesett, az ezredforduló óta csak néhány család tart ilyenkor mulatságot. Bár nem gyakori, napjainkban mégis előfordul, hogy a lakodalmat

20 A kifejezés a román *cununie civilă*, azaz polgári esküvő magyarfalusi tájnyelvi változatára vezethető vissza. A polgári esküvőt 1905-ben tették kötelezővé az akkori Román Királyságban. Halász 2020, 155.

21 Elmondta: 1975-ben született magyarfalusi asszony.

egy másik település kultúrotthonában vagy egy városi étteremben szervezik meg, és az sem példanélküli, hogy esküvő és *nunta* nélkül együtt él és családot alapít egy fiatal pár.

Végezetül két rendhagyó „lakodalomról” kell szót ejteni. Magyarfaluban a temetéssel kapcsolatban nem találtam táncolásra vagy zenélésre utaló adatot.²² A településen elhunyt házасulatlan fiatalokat volt, hogy menyasszonynak vagy vőlegénynek felöltöztetve temették el, a temetés után a faluközösség tort ült,²³ azonban a szertartást nem kísérte rituális táncszokás.²⁴ A fiatal papok felszentelését követően a papi lakodalmat, melyet ugyancsak *nuntának* hívnak, egy zárt-körű vagy nyilvános összejövetelel tartják meg, ahol a közös étkezés mellett a pap ajándékokat kap, s táncmulatsággal ünneplik meg az új státuszát.²⁵

Az emberi életfordulók ünnepei közül a *keresztelő* ugyancsak hagyományosnak mondható, mivel a csecsemő keresztelését szinte minden esetben kisebb családi körű étkezés, *keresztelőlakoma* követte.²⁶ A rendszerváltás után egyre általánosabbá vált ezt az otthoni ünnepséget zenehallgatással, egyúttal táncal kísérrni. A 2000-es évek óta egyes családoknál teljes táncalkalomná nőte ki magát az esemény, helyi szóhasználat szerint a *kumetria*,²⁷ hiszen vannak, akik zenészeket fogadnak a keresztelőre, melyet zártkörűen, a rokonok, barátok és szomszédok meghívásával a helyi kultúrotthonban, esetleg egy városi étteremben tartanak meg. A keresztelőt követő tánc a templomi szertartás után, délután és este van, melyen minden korosztály képviselteti magát.

A *név-* és *születésnapok* megünneplése a faluban nem tekint nagy múltra vissza. Korábban is megemlékeztek mindkettőről a családon belül, az ünnepel-tet felköszöntötték, azonban a születésnap táncos mulatságok megszervezése csak az ezredforduló óta vált népszerűvé. Ezeket a kisebb ünnepségeket családi

22 Vö. Laknerné–Porvay 1986, 9.

23 Vö. Kós 1997, 94.; Halász 2020, 277–278.

24 Moldva esetében csak az ortodox román közösségekben fogadnak zenészeket a temetésre. Németh 2009, 12. Moldovai vonatkozásban a *chiperiul* temetési táncszokás ismert. Chiseliță 2009, 347.

25 Iancu 2011, 186.

26 Iancu 2011, 170. Lásd még Halász 2020, 360.

27 Román nyelvterületen a keresztelő ünnepség általános megnevezése *cumetrie*. Giurchescu 1995, 16.

vagy baráti körben otthon tartják meg, többnyire az adott születésnapot követő vasárnap délután. A fiatalok és az idősebbek körében is kedvelt szokás. A közös étkezést a születésnap tortája és az ajándékok átadása zárja, melyet italozás és táncolás követ. Napjainkban a legtöbb ünnepi táncalkalmat telefonkészülékkel megörökítik, majd a fotókat és videókat a közösségi oldalakon megosztják. Ezen reprezentációs alkalmak közül a születésnap kitüntetett szereppel bír.

A szórakozás rendszeres táncalkalmai

Az ünnepi események mellett a szórakozás utáni vágy is alkalmat teremt a táncra. Magyarfaluban az 1970-es évek elejéig csaknem minden vasárnap, a mise után táncot tartottak a szabad ég alatt, eleinte a deák²⁸ udvarán, később a Megyánon. A böjti időszak kivételével a szokást egész évben tartották, télen is.²⁹ A táncalkalmon az egész faluközösség részt vehetett, azonban csak a fiatalok állhattak be a táncba. Előfordult, hogy egy-egy fiatal házaspár is közéjük keveredett, amíg a szervezők vagy maguk a fiatal táncosok ki nem tessékelték onnan. Ez általában a tréfálkozás egy szegmense volt, nem követte komolyabb szankció.

„Nagy havat elhányták a deáknak az ogradájába [udvarán], aztán gyűltek, egy [reggel] 10-kortól összegyűltek leányok, legények, küsebbek, nagyobbak. Úgy rúgták a táncot, hogy vége! Az asszonyok mentek, de álltak meg a kapun küjél [kint]. Néztük, hogy táncolnak. Ez ennek a fia, ez ennek a leánya. Öreg bábák [öregasszonyok] es mentek. Há lássak még én es efjúságot [fiatalságot].”³⁰

Az 1970-es évektől ezek a közösségi táncalkalmak már nem voltak rendszeresek. Amennyiben a legények otthon tartózkodtak, néha még megszervezték őket, valamint a leányok, ha nyári időszakban összebeszéltek, akkor megfogadtak egy helyi zenészt, aki néhány óráig a falu központjában szolgáltatotta nekik

28 A településen deáknak hívják a kántort. Helyi szerepköréről lásd bővebben Iancu 2011, 64–66.

29 Magyarfaluban nem volt szokás, mint más moldvai településeken, hogy téli időszakban a vasárnapi *táncra* egy ház nagyobb szobáját kibéreljék.

30 Elmondta: 1926-ban született magyarfalusi asszony.

a talpalávalót. A vasárnapi táncra vonatkozóan az 1980-as évektől már nincs adatom.

„Én nem ültem itthon, mert el vótam menvel [ti. dolgozni]. Ha hazajöttünk nyárra, egy vasárnapra, több efjúság [ifjúság], hogy dolgoztunk Bräilába vagy Galați-ba, vótunk egy-egy harmincan is egy helyt. S akkor мүк [mi] összebeszélünk, ne, hazamenünk ekkor, s ekkor, kimenek mondom én, s még egyvel, s fogadjunk táncot. S aztán mentem ki [ti. Băcioiu-ba zenészeket fogadni], nyárba es. Kapálás üdején [idején] vagy aratáskor. Mikor kijöttek a miséről, a templomból, akkor ott kellett legyenek a cigányok. Fútták [fújták], mikor kijött a világ [nép] a miséről, akkor futtak vagy egy táncot, kettőt, hármat, ötöt, megnyit futtak, aztán kellett vigyük, adjunk ennik.”³¹

A fiatalok számára rendszeres táncalkalmat teremtett a *guzsalyas*, vagy más néven *gyűlés*,³² *gyülekezés* szokása is. A késő őszi és téli időszakban a fonó, szövő, varró vagy kötő munkát a lányok, fiatal és idősebb asszonyok korosztályok szerint tagolódva kisebb csoportokban közösen végezték. A házasulatlan lányok négyen-öten rokoni vagy szomszédsági alapon hétfőtől péntekig minden este összegyűltek valamelyikük házánál. „Este húzták a harangot Szűz Máriának, aztán ettünk itthond, aztán mentünk el, mint mennék én most magához, aztán más este mentünk máshoz. Csináltunk rendet. Most este nekem vótak gyűlve, hónap este magának. Akkor fontunk, szóttunk, köttünk. Ilyen lámbánk [petróleum lámpánk] vót.”³³

Az adott napra kiszabott munkát mindenkinek el kellett végeznie, de ezen felül a *guzsalyasban* a szórakozási szokások több formáját gyakorolták: mesét (*beszédet*) mondtak,³⁴ viccet meséltek, találós kérdéseket tettek fel egymásnak,³⁵

31 Elmonda: 1951-ben született magyarfalusi férfi.

32 A fiatalok ezen munkaalkalmát a gyimesi magyarok is *gyűlésnek* nevezték, bár ott szélesebb értelemben, több társas összejövetel megnevezésére használták. Kallós Zoltán szerint „A szót a románok is átvették s *ghilus* alakban, ugyanezen jelentéssel használják.” Kallós–Martin 1970, 198.

33 Elmonda: 1930-ban született magyarfalusi asszony.

34 A mesemondás azokban a *guzsalyasokban* népszerűbb volt, ahol idősebb asszonyok dolgoztak, s a munkafolyamatok tanulása miatt bekapcsolódtak melléjük a fiatalabb lányok is.

35 Halász 2020, 48–50.

tréfás játékokat űztek,³⁶ énekeltek vagy táncoltak. A *guzsalyasok*ba kisebb csapatokban a legények is eljártak, akik leginkább a hangulat fokozásáért feleltek. Amíg a lányoknak dolgozniuk kellett, ők gyakran iszogattak, kártyáztak, aki tudott, az muzsikált is. „Aztán elfogyott a fonójik, a kájertyik [szövőjük], aztán birkozódtak [ti. a legények], aztán táncoltak. Azokat a bánkákat [padokat] kivették, aztán fogtak táncolni. Régen volt sültü. Hogy mondják, furulya.”³⁷

„Mikor a legények, s a leányok elkezdték, kihallott a hegyre! Há nem tőt [telt] el [a guzsalyas], hogy ne énekeljenek. Magyar éneket, román éneket. De nekem most nem jut eszembe. Fútták [énekeltek] magyarul es. »Szerettem, szerettem falu végén lakni, mert az én édesem oda jár itatni. Lovát itogassa, magát mutigassa.« Há én úgy tudtam énekelni!”³⁸

Az este folyamán a *guzsalyas* háznál tartózkodtak a lány szülei, kisebb testvérei is, akik nem vettek részt a fiatalok szórakozásában, a szomszéd szobából/konyhából mégis „figyelemmel kísérték” az eseményeket. Ezek a *gyűlések* kétségkívül a magyarfalusi fiatalok egyik legjelentősebb ismerkedési, párválasztási alkalmi voltak egykoron. „Annyikat játszottunk, hogy mikor hazamentünk, úgy mentünk bé reszketve az ajtón, hogy most kérdeznek meg, hogy moticscsuk [mutassuk] meg, hogy mit dógoztunk. Há semmit, mit dógozzunk? Királyoztunk.”³⁹

A településen böjti időszakban tilos a tánc vagy az éneklés, igaz ez az advent idejére is. Egy idős adatközlő elbeszélése szerint azonban az 1940-es években a *kisböjt* alatt ez a táncilalom nem vonatkozott a *guzsalyasra*, ugyanis éjfél után a lányok és a legények közösen ettek, táncoltak, végül pedig együtt indultak a kora reggeli imaórára a templomba.⁴⁰ „Nálunk vót béles, csináltunk galuskát [töltött szőlőlevelet], leves ételt, tyúkot vágtunk. Mikor a másikhöz elindultunk, akkor azok is biztosan úgy tettek. Aztán onnan mentünk a templomba, a gyűlésből. Vittük a kájétokat [füzeteket], az olvasókat. Aztán mikor kijöttek a

36 Lásd még Gyapjas et al. 1952, 12.

37 Elmondta: 1932-ben született magyarfalusi asszony.

38 Elmondta: 1926-ban született magyarfalusi asszony.

39 Elmondta: 1964-ben született magyarfalusi asszony.

40 Ez adventi időszakban a rorátét jelenti, azonban ekkor még nem volt pap a településen, így a helyi kántor vezette a reggeli imaalkalmakat.

templomból, akkor mind odagyűltünk azhoz a házhoz, vegyük el a fonalunkat, vegyük el a kötönket. Kellett menjünk a templomba, s mi egész éjend [éjjel] nem aludtunk! Jó vót akkó, mert ifjak vótunk! Aztán aludtunk nappal egy-egy kicsit.”⁴¹

A *guzsalyasok* mint táncalkalmak az 1970-es évektől kezdtek háttérbe szorulni, mivel a legények egyre kevésbé tudtak részt venni rajtuk. Ettől függetlenül a *guzsalyaskodás* szokása egészen az 1990-es évek végéig létezett a faluban,⁴² elsősorban a lányok közreműködésével. A legények jelenlétében vagy anélkül a munka mellett maguk között is énekeltek, táncoltak. Érdemes kiemelni, hogy az 1980-as évektől a „guzsalyaskodni”, „guzsalyasba menni” kifejezést már olyan esetekben is használták a fiatalok, amikor tényleges szövőmunkát nem végeztek, csak összegyűltek egyikük házánál beszélgetni és szórakozni, így „guzsalyasok” akár nyáron is lehetek.

A település iskolájának egyik termében vagy egy üresen álló házban az 1980-as évek második felétől nyári időszakban heti rendszerességgel *diszkrétét* szerveztek vasárnap délutánonként. Ezen az eseményen csak házасulatlan fiatalok vettek részt, valamint alkalmanként fiatal házасok, a zenét pedig egy helyi születésű legény szolgáltatta. Ez a táncalkalom nem volt hosszú életű a településen, az 1990-es évek elején megszűnt. A rendszerváltás után már előfordult, hogy a magyarfalusi fiatalok más település szórakozóhelyein vagy kultúrotthonaiban szervezett diszkóba jártak. A helyi *diszkrététa* megszűnésével ezek a diszkók váltak a fiatalok rendszeres szórakozási alkalmainak kizárólagos helyszínévé továbbra is vasárnapokon.

Az elmúlt 10-15 évben a környékbeli diszkókat péntek és szombat esténként szervezték meg. A térség legnagyobb diszkója Lujzikalagorban található, melyet a település messzesége miatt csak ritkán látogatnak a magyarfalusiak. Közelebbi célpontjaik között Vultureni, Huruiești, Pâncesti és Szászút (Sascut) szórakozóhelyei említhetők, ahová általában autókkal, előre megszervezett kis csapatokban jutnak el – jobbra a fiúk. Amennyiben a nagyobb ünnepek

41 Elmondta: 1926-ban született magyarfalusi asszony.

42 Klézse, Somoska (Somușca) és Külsőrekecsin (Fundu Răcăciuni) falvakban ekkorra már megszűnt a *guzsalyaskodás* szokása. Péterbencze 2020, 183.

alkalmával is diszkót szerveznek a térségben, a magyarfalusi fiatalok inkább a găiceanai bálra látogatnak el.

A szórakozás eseti táncalkalmai

A szórakozás táncalkalmai közül említést érdemel néhány olyan eset is, melynek megszervezése nem tekinthető rendszeresnek, mégis egy falurész, korcsoport, baráti kör vagy család számára lehetőséget nyújt a táncolásra. Az ide sorolt táncalkalmak közül néhányat csak egy-egy adatközlő elbeszélése alapján tudtam rekonstruálni. Mindez bizonyítja az alkalom eseti jellegét, valamint előrevetíti annak a lehetőségét, hogy kutatás folytatásával még több spontán, egyszeri táncalkalom kerül feljegyzésre.

Az 1950-es évek végén, amikor még rendszerek voltak a vasárnapi *táncok* a deák udvarán, megesett, hogy az egyik falurész lakói saját mulatságot tartottak. Burduzsénben mint a település egyik legkisebb, zsákutcás részén, viszonylag elkülönült jellege miatt az ott élő családok között szoros szomszédsági viszonyrendszer létezett. Néha előfordult, hogy a szomszédok összegyűltek valamelyikük udvarán vasárnap délután, s közösen táncoltak. Ebben a táncban a házasok és idősebbek is részt vehettek, a zenét pedig egy helyi muzsikus vagy kézi hajtású gramofon szolgáltatta.⁴³

Ugyancsak az 1950-es évekre tehető a legények és házas férfiak szombat esti beltéri összejövele, amikor is néhányszor kibérelték egy özvegyasszony házának nagyobb szobáját. Az *emberes bálban* italoztak, muzsikáltak és táncoltak, a leányok vagy asszonyok nem voltak jelen. Elképzelhető, hogy ezek az eseti táncalkalmak egy régebbi hagyomány lassú eltűnésének utolsó emlékei.⁴⁴ „Szombat esténként ezek aszonták, hogy emberes bálok, nem leányos, legényes, tudod-e. De annyit jut eszembe, hogy anyámnál fogadtak bálokat, mert vót egy

43 Az adatközlői elbeszélések alapján csak egyetlen család tulajdonában volt gramofon a településen.

44 Az Egyházaskozárra települt magyarfalusi születésű Gusa Pál emlékei szerint munka után szombatonként is szerveztek mulatságot a faluban. Laknerné–Porvay 1986, 8.

ilyen nagy szobája nekije, s akkor abba a nagy szobába a legények fogadtak hozzá bált. Nagy vót a hely ott bent, s özvegy vót, be is engedte. S jut eszembe, hogy én néztem ki a sutuból. A kályha után vót egy hely, ahova a gyermekek feküdtek le, s akkor annak aszonták sutu. S én akkor ott neztem ki a szoba [kályha] likak [lyukak] közt, úgy járták ott bent! Hátrafogott kéz. Legények!”⁴⁵

Valamivel gyakoribbnak tekinthetők azok az alkalmak, amikor a társasmunkák végeztével a segítséget elfogadó család megvendégeli (*megtiszteli*) a munkában résztvevőket.⁴⁶ Ilyenkor, a munka utolsó napján vagy a rá következő vasárnap, étellel és itallal kínálják az egybegyűlteket, a nagyobb munkák (házépítés, aratás) esetén közösen táncolnak is.⁴⁷ Itt csaknem minden korosztály részt vehet a táncban, ugyanakkor a házibulival ellentétben ezen az eseményen a tánc csak egy járulékos tényező, nem fordul elő minden esetben, így hiába tartják fenn a *megtisztelés* szokását még napjainkban is, nem tekinthető rendszeres táncalkalomnak. Az összejövetel mögött meghúzódó jelentés is eltér egy általános buliétől, mivel a társasmunkát követő lakoma és táncolás egykoron a hálaadás és a munka lezárásának egy rituális aktusa lehetett.

Az 1980-as években néhány vasárnap a hazatért vendégmunkások is szerveztek táncot a falu központjában. Ez annyiban különült el a korábban hagyományos vasárnapi *tánc*tól, hogy házas emberek szervezték, így ők maguk és saját korosztályuk is beállt táncolni, emellett a szervezők fizették a teljes zenekart, nem pedig a táncolók. Emiatt ezek az eseti táncalkalmak nyilvános közegben reprezentálták az adott személy anyagi gyarapodását, valamint a közösség részére felajánlott *pomanaként*⁴⁸ is értelmezhetők. „Most emberül [házas férfiként] is fogadtam táncot én. Bémentünk Izraelba, s hazajöttünk, beszélünk há-

45 Elmonda: 1950-ben született magyarfalusi asszony.

46 A kaláka táncok gazdag gyimesi hagyományáról lásd Kallós–Martin 1970, 200–202.; román vonatkozásban lásd Giurchescu 1995, 49.

47 Vö. Kós 1997, 93.

48 A román *pomană* szó jelentése alamizsna, adomány, mely Magyarfalu hagyományaiban kitüntetett szereppel bír. Nemcsak a temetés utáni negyvenedik napon tartott tort értik alatta (Iancu 2011, 325.), hanem az önzetlen vagy hálát kifejező ajándékot is. Egy Líbiában dolgozó magyarfalusi vendégmunkásra így emlékszik vissza a lánya: „De olyan jószívű volt, hogy amikor hazajött, s mit hozott, mind odapománázta [elajándékozta]. Mind!” Elmonda: 1964-ben született magyarfalusi asszony.

rom ember vagy egy négy, s fogadtunk egy vasárnap egy táncot. Mindcsak ilyen fánfárak [rézfúvós zenekar]! Béhoztunk több cigányt [muzsikust]. Jött 10–12.”⁴⁹

A táncos események sorában szót kell ejteni azon zártkörű, családi házban/udvaron tartott összejövetelekről is, melyek elsődleges célja a közös kikapcsolódás, szórakozás. Magyarfaluban a *buli* vagy *gyülekezés* kifejezést használják ezekre az alkalmakra, azonban az újkeletű spontán szórakozási formáktól való elkülönítés érdekében a továbbiakban házibuliként⁵⁰ hivatkozom rá. Ezek feltehetően régebben is részei voltak a falu táncéletének, ám az adatközlők elbeszélései alapján tudatos – és továbbra is csak eseti – megszervezésük az 1970-es évektől datálható. A baráti vagy családi körben szervezett *házibulik*at vasárnap délután szervezik, jó idő esetén az udvaron, ahol általában közös főzéssel-sütéssel (napjainkban grillsütéssel),⁵¹ étkezéssel, beszélgetéssel és táncolással töltik az időt egészen sötétedésig.

A táncban ilyenkor lehetősége van minden korosztálynak, még a gyermekeknek is részt venni. A rendszerváltást megelőzően a házibulikba azon szomszédos falvakból származó, román nemzetiségű barátok is meghívást kaptak, akikkel a szervező család egy mezőgazdasági csoportban közösen dolgozott. Újabban a külföldön dolgozók hazaérkezése alkalmából szoktak otthoni összejövetelt szervezni, amikor is a korábban „indok nélküli” szórakozás helyét az újbóli találkozás és a család újraegyesülésének megünneplése veszi át.

Végezetül a táncolás olyan jelenkori alkalmi emlékhelyek, amikor a tánc ismét csak járulékos elemként funkcionál, nem egy előre eltervezett közösségi cselekvés. A fiatalok újabban a kocsmában, helyi szóhasználat szerint a *bárnál*, valamint a nyári időszakban a szabad ég alatt, néha az erdőben összegyűlnek beszélgetni, sütögetni. Ilyenkor – hangulattól függően – eseti jelleggel táncolnak is. Érdeemes megemlíteni, hogy a helyi kocszmákban nem általános a tánc még a hétvégi esteiken sem. Ilyenkor elsősorban a házassulatlan legények látogatják a helyet, ahol az alkoholfogyasztás helyett a közös időtöltésen, beszélgetésen és a társasjátékokon (póker, rómi, biliárd) van a hangsúly.

49 Elmondta: 1951-ben született magyarfalusi férfi.

50 A házibuli kifejezés használatával eddig még nem találkoztam a településen.

51 A grillsütés helyi szóhasználat szerint *grötár*, *grötározás*. A román *grătar* szó jelentése rost, sütőrostély.

A hagyományörző csoportok táncalkalmai

Magyarfaluban a 2000-es évektől működnek hagyományörző tánccsoportok, melyek az irányított tánctanulás által a koreografált tánctudás bemutatását teszik lehetővé. Ehhez hasonló előadásokat már korábban is készítettek a helyi állami iskolában, tehát az intézményesített keretek közt való táncolás nem újkeletű a településen. A jelentősebb állami vagy vallási ünnepeken a gyermekek előadást mutattak be az iskolában, ahová a faluközösség minden tagja hivatalos volt. Ezek nem kimondottan táncelőadások voltak, azonban tartalmaztak táncos részeket, melyek a helyi hagyományos táncrepertoárra és bizonyos népies műtáncokra épültek. A táncbemutató ideje olykor ütközött a lokálisan érvényben lévő tánctilalommal, de mindezt vélhetően felülírta a tánc színpadi, bemutató jellege, mely eltért a táncolás helyi értelmezésétől. „Jött karácsony, csináltak szerbáreát [ünnepséget] karácsony előtt. Akkor böjti napok [voltak], de az iskolánál kellett táncolni. Akkor csináltak táncot a gyermekek, s nagyocskák, legények. Ott táncoltam az iskolánál enser [mindig].”⁵²

Az ezredfordulót követően megjelenő, délutáni munkarendű magyar iskola tevékenységi körébe tartozik a helyi hagyományok felkutatása és azok vizsatanítása. Mindez újabb táncolási lehetőséget nyújt a magyarul tanuló gyermekeknek és a „Kerek alma falapi asszonykórus” tagjainak,⁵³ hiszen az iskolai ünnepekre vagy más belföldi, esetleg magyarországi rendezvényekre készülve táncpróbákat tartanak. A gyermekek táncpróbáit egy helyi születésű asszony, Bogdán Gátu Klára vezeti, aki az előadások alatt férjével közösen szolgáltatja a zenekíséretet. A felnőtt tánccsoportot, melynek ő maga is a tagja, a magyar tanítóval közösen irányítják. A próbákat a magyar iskola régi épületében (a *régi gradinicánál*) vagy Bogdán Gátu Klára házában az udvarán tartják meg.

Ehhez a tevékenységi körhöz szorosan kapcsolódik a Magyarfalusi Napok elnevezésű program, mely 2006 óta kerül megrendezésre a faluban, lehetőség

52 Elmondta: 1928-ban született magyarfalusi asszony.

53 A felnőtt ének- és tánccsoport saját Facebook-oldallal rendelkezik Magyarfalusi asszonykórus néven.

szerint minden nyáron.⁵⁴ Ennek főszervezője Bogdán Tibor, a helyi hagyományörző asszony fia, akinek munkáját több alkalommal Iancu Laura, helyi születésű néprajzkutató segítette. A rendezvény programjai között szerepel más moldvai magyar települések táncsoportjainak előadása, a magyarfalusi táncsoportok fellépése és a kora esti *táncház*.⁵⁵ A Magyarfalusi Napok programjain a faluközösség minden tagja részt vehet korosztálytól függetlenül.⁵⁶

Összegzés

Jelen tanulmány a moldvai Magyarfalva táncéletének egy szegmensét, az ünnepekhez, a szórakozáshoz és a hagyományörzéshez kapcsolódó táncalkalmak körülményeit tárgyalta. A kutatás által figyelemmel kísért időszak alatt a falu táncéletének átalakulása elsősorban a táncalkalmak helyszínének, időpontjának és résztvevőinek változásaiban érhető tetten. Az 1940-es és a 2010-es évek között a kültéri, nappali, közösségi szervezésű és részvételű kalendáriumi ünnepekhez kapcsolódó táncalkalmak száma lecsökkent, a szórakozás rendszeres táncalkalmai a faluban megszűntek, az emberi életfordulók mulatságai viszont számuk és jelentőségük tekintetében előtérbe kerültek. Az egykori közösségi táncélet egyre inkább privát térbe vagy épp a településen kívüli szórakozóhelyekre szorult, a lokális jellegű organikus táncszervezés pedig mindinkább organizálttá vált. Ezen átalakulás összefüggésbe hozható a Moldvát és Magyarfalut érintő regionális és helyi érvényű gazdasági és társadalmi változásokkal, melyek részletes kifejtésére egy következő tanulmányban vállalkozom.

54 2016 óta anyagi támogatás hiányában nem tudják megszervezni az eseményt.

55 A táncház kifejezés Magyarfaluban a magyar iskola működésének köszönhetően jelent meg, azonban továbbra sem épült be a helyi szóhasználatba.

56 A programsorozatnak külön honlapja is van a www.magyarfalusinapok.blogspot.com oldalon.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benkő 1976.** Ünnepek. In: Benkő Loránd: (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. Ö–ZS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 1053.
- Bucşan 1977.** Bucşan, Andrei: A román néptánc sajátosságai. In: Kaposi Edit – Pesovár Ernő (szerk.): *Táncstudományi Tanulmányok* 9. Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, Budapest, 1977. 314–342.
- Chiseliţă 2009.** Chiseliţă, Vasile: Muzica tradiţională de dans. In: Ghilaş, Victor – Chiseliţă, Vasile – Galaicu, Violina – Şarban, Ion (Eds.): *Arta muzicală din Republica Moldova. Istorie şi modernitate*. Grafema Libris, Chişinău, 2009. 339–366.
- Giurchescu 1995.** Giurchescu, Anca: *Romanian Traditional Dance*. Wild Flower Press, Mill Valley, CA, 1995.
- Gunda 1990.** Gunda Béla: A moldvai magyar népi műveltség jellegéhez: Néprajzi gyűjtőúton a moldvai magyaroknál. In: Niedermüller Péter (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve* 15. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 37–87.
- Gyapjas et al. 1952.** Gyapjas István – Hubay Győző – Jankovich Erzsébet – Simon Antal – Somlai István – Végvári Rezső: [Jelentés, cédulázott szöveges gyűjtés, zenei lejegyzés.] Digitalizált kézirat. Zenetudományi Intézet, Népzene- és Néptánckutató Osztály és Archívum, Kézirattár, Akt. 220, 1952. 1–93.
- Halász 2020.** Halász Péter: *Az első csóktól az első gyermekig. A párválasztás, a házasság és a gyermek a moldvai magyarok szokás- és hiedelemvilágában*. Tortoma Könyvkiadó, Barót, 2020.
- Huizinga 1949.** Huizinga, Johan: *Homo Ludens. A Study of the Play-element in Culture*. Routledge, Kegan Paul Ltd., London–Boston–Henley, 1949.
- Iancu 2011.** Iancu Laura: *Helyi vallás a moldvai Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat*. Doktori disszertáció, kézirat. Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz–Kulturális Antropológia Doktori Program, Pécs, 2011.
- Kós 1997.** Kós Károly: Moldvai csángó menyegző (1949). In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 5. *Dolgozatok a moldvai*

- csángók népi kultúrájáról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1997. 73–95.
- Laknerné–Porvay 1986.** Laknerné Brückler Andrea – Porvay József: *Az Egyházaskozáron élő moldvai csángók táncagyománya*. Szakdolgozat. Zenetudományi Intézet, Népzene- és Néptáncutató Osztály és Archivum, Kéziratár, Akt. 1210, 1986. 1–26.
- Martin 1990.** Martin György: Magyar táncdialektusok. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játék*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 390–451.
- Martin–Kallós 1970.** Martin György – Kallós Zoltán: A gyimesi csángók táncelete és táncai. In: Dienes Gedeon – Maácz László (szerk.): *Táncstudományi Tanulmányok*. Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, Budapest, 1970. 195–254.
- Németh 2009.** Németh László: Magyar népzene Moldvában. In: Tálás Ágnes Judit (szerk.): *Moldvai táncok – Klézse, Somoska. A Kárpát-medence táncos öröksége sorozat IV. része*. Oktatási segédanyag – DVD. Hagyományok Háza, Budapest, 2009. 1–23.
- Nyíri 1977.** Nyíri Tamás: Homo festivus. *Vigilia*, 42. (1977) 10. sz. 649–656.
- Péterbencze 2020.** Péterbencze Anikó: A moldvai csángó-magyar táncok jellemzői a Bákó környéki lokális közösségekben. In: Lanszki Anita (szerk.): *Tánc és kulturális örökség. VII. Nemzetközi Táncstudományi Konferencia a Magyar Táncművészeti Egyetemen*. Magyar Táncművészeti Egyetem, Budapest, 2020. 183–193.
- Rubinyi 1901.** Rubinyi Mózes: A moldvai csángók múltja és jelene. *Ethnographia*, 12. (1901) 4. sz. 166–175.
- Tánczos 2015.** Tánczos Vilmos: Négy börtöntörténet az ünnep lényegéről. *Korunk*, 26. (2015) 12. sz. 3–8.
- Veress 1989.** Veress Sándor: Moldvai gyűjtés. Szerkesztette: Berlász Melinda és Szalay Olga. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989.

TÁNCZOS VILMOS

ZOOMORFIZMUSON ALAPULÓ METAFORIKUS KÉPEK EGY SZÉKELY FALU (CSÍKSZENTKIRÁLY) TÁJNYELVÉBEN

KIVONAT: A kognitív nyelvészet a metafora fogalmát tágan értelmezi: a konkrét nyelvi megfogalmazódástól függetlenül metaforikus viszonynak tekint minden képi megfeleltetést, amelynek két elemét a hasonlóság elve kapcsolja össze. A jelen közlemény adattári része egy egy csíki székely faluban, Csík-szentkirályon végzett nyelvi gyűjtésre alapozott metaforagyűjtemény. Olyan állandó nyelvi kifejezéseket tartalmaz, amelyekben a metaforák forrástartománya az állatok világa, céltartománya pedig valamilyen emberi gondolkodás- és viselkedésforma. Az adattári részre reflektáló bevezető tanulmányban a szerző a metaforikus képek használatának néhány esztétikai-poétikai és társadalmi-pragmatikai kérdésére keresi a választ.

KULCSSZAVAK: kognitív metafora, proverbium, zoomorfizmus, székely nyelvjárás

A székely nyelvjárás táji változataiban köztudottan gyakran fordulnak elő metaforikus képek. A metaforák gyakori használata a székelység körében több mint egyszerű tájnyelvi sajátosság: ebben a nyelvi jelenségben a népcsoportra jellemző közösségi gondolkodás egyik fontos sajátossága érhető tetten. Az elő-

beszédben gyakran előforduló metaforák pontosabbá és érzékletesebbé teszik a nyelvi kifejezést.

A jelen közlemény szótárszerűen szerkesztett adattári része olyan állandó nyelvi szerkezeteket tartalmaz, amelyek zoomorf képekkel jelenítenek meg emberi gondolkodás- és viselkedésformákat, vagyis a metaforák forrástartománya minden esetben az állatok világa. A gyűjtött nyelvi anyag egyetlen székely faluból, Csíkszentkirályról származik, ahol az élőnyelvi megnyilatkozásokra figyelve az elmúlt másfél évtized folyamán végeztem nyelvi gyűjtést.¹

Bevezetés: a metaforikus képek tág értelmezése

A *metafora* fogalmát a kognitív nyelvészeti szemléletet követve tágan értelmezem: olyan képi megfeleltetéseket értek rajta, amelyek hasonlóságon alapulnak. A hangsúly tehát két analóg kép megfeleltetésén, vagyis a leképezésen van, nem

1 Ebből a nyelvi gyűjtésből az évek során már több kisebb publikációt is megjelentettem: Nyelvi képek, proverbiumok szótára. In: *Elejtett szavak*. Egy csíki székely ember nyelve és világképe. Bookart, Csíkszereda, 2008, 259–350.; 777 proverbium Csíkszentkirályról. In: *Acta Siculica 2008*. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. Főszerk.: Kinda István. Sep-siszentgyörgy, 2008, 543–580.; *Az emberi testre és a testiségre vonatkozó metaforikus kifejezések Csíkszentkirály szókincsében*. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, LIX. (2015) 2. sz. 117–142.; A vallással és az egyházi élettel kapcsolatos állandó nyelvi kifejezések egy csíki falu (Csíkszentkirály) szókincsében. In: Bihari Nagy Éva – Keményfi Róbert – Marinka Melinda – Kavecsánszki Máté (szerk.): *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. DE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2016, 436–448.; Nyelvi megnyilatkozásokat jelölő tájszók és állandó szókapcsolatok egy csíki falu (Csíkszentkirály) szókincsében. In: Benő Attila – Fazakas Annamária (szerk.): *Stilus virum arguit – A stílus elárulja az embert*. Köszöntő kötet Máthé Dénes 65. születésnapjára. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2017. (Egyetemi füzetek 34.), 162–178.; A kaszálás módja. In: *Elejtett szavak*. Egy csíki székely ember nyelve és világképe. Bővített és javított kiadás. Hargita Kiadóhivatal – Székelyföld Alapítvány, Csíkszereda, 2019. 21–62.; Egy csíki székely falu (Csíkszentkirály) készülő tájszótára (szerkesztési elvek és mutatóanyag: a lótarás tájnyelvi kifejezései). In: Dóka Krisztina (szerk.): *Múltidézők. Írások a magyar népi kultúráról és örökségéről*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest (megjelenés alatt). – A teljes nyelvi gyűjtés helyi tájszótárként való megszerkesztése és közreadása a jövő feladata.

pedig a képeket megjelenítő nyelvi formákon, amelyek a legkülönbözőbbek lehetnek. A lényeg, hogy a zoomorf elemet tartalmazó, a nyelv felszínén is jelen lévő képet (A) minden metafora esetében elkülöníthetjük az általa felidézett másik képtől (B). Az első kép esetünkben mindig egy zoomorf forrástartományból származik, a második képet pedig a metaforák előbb említett céltartományához (emberi viselkedés, gondolkodás) sorolhatjuk. A metafora két elemét mindig analógián alapuló metaforikus viszony kapcsolja össze, ez az $A \rightarrow B$ megfeleltetés alapfeltétele. A kifejtetlen metaforák esetében a nyelvi felszínen csak a forrástartomány képe van jelen, amely az analógia következtében felidéz egy másik, belső képet is. Például: *kan* (A) \rightarrow 'nőcsábász férfi' (B); *kabalahúgy* (A) \rightarrow 'poshadt vagy meleg ivóvíz' (B); *vartyog* (A) \rightarrow 'fecseg' vagy 'zsémbel' (B) stb. A hasonlatok kifejezetten ráirányítják a figyelmet arra, hogy a metaforikus képnek két része van (*olyan, mint...*), de a nyelvi felszínen általában csak az egyik képet fejtik ki. Például a *viszi, mind macska a tollúseprűt* hasonlat esetében a nyelv csak a kép zoomorf részét (A = macska a tollúseprűvel) láttatja, a neki megfeleltetett antropomorf kép (B = valamilyen tárggyal rohanó ember) csak a képzeletünkben, illetve magában a valós helyzetben jelenik meg. Vannak olyan metaforák is, amelyek esetében a metafora mindkét része nyelvi szinten is kifejtett. Például a *véröss kutya, véröss ló, véröss embër egy se jó* közmondásban mind a zoomorf rész (A = *véröss kutya, véröss ló*), mind az antropomorf rész (B = *véröss embër*) jelen van. Kifejtett metaforák lehetnek továbbá bizonyos hosszabb, összetettebb állandó nyelvi szerkezetek, amelyek a nyelv felszínén ugyancsak tartalmazzák a metaforikus kép mindkét részét.² Akár nyelvi szinten is kifejtett, akár nyelvi szinten kifejtetlen metaforákról van szó, a lényeg mindig az, hogy az analógián alapuló megfeleltetés mindkét része elképzelhető.

2 Ezekről a műveleti fogalmakról bővebben: Kövecses 2005a és 2005b; Kemény 2001; Lakoff-Johnson 1980.

A metaforikus képek poétikai értelme

Jogosan merül fel az a kérdés, hogy mi ennek a képi megfeleltetésnek az értelme. Miben áll a metaforák hatása? Miért van ezekre a képekre egyáltalán szükségünk?

Úgy vélem, hogy a választ és a magyarázatot az elméleti ikonológia területén kell keresnünk. Kulcsfontosságúnak tartom Ernst Gombrichnak azt a megállapítását, miszerint a metaforák két részének elkülönítése csak elméletileg létezik, a működő nyelvben viszont egyáltalán nincs meg a jelölő (A) és a jelölt (B) elegáns distinkciója.³ Az emberi gondolkodásnak van egy olyan tendenciája, hogy nehezen teszünk különbséget az ábrázolás és a jelkép között. A nyelvben *egyszerre* vannak jelen a szó szerinti és a metaforikus átvitt jelentések. Gombrich úgy fogalmaz, hogy a nyelv kedveli azt a „szürkületi tájat”, ahol a jelölő és a jelölt, a név és a viselője összemosódik. Vagyis lehetetlen pontos határt húzni a szó szerinti kép és a metaforikusan felfogott kép között.⁴

De vajon miért lépünk be a metaforák „szürkületi tájába”, ahelyett hogy világosan és egyértelműen fogalmaznánk meg azt, amit mondani akarunk? Ennek, úgy vélem, két oka van: 1. A metaforikus kifejezések élénkebbé, képszerűbbé teszik a közlést, vagyis a két kép együttes jelenléte nyilvánvalóan gazdagítja a nyelvi kifejezést. 2. A metaforáknak esztétikai hatása is van, a velük való élés élményt, örömet okoz. Egy-egy találó képpel találkozva az emberek elmosolyodnak, felkacagnak vagy esetleg megsértődnek, megharagszanak – mindenképp érzelmileg viszonyulnak a metaforákhoz. Ha létezne képek nélküli, szigorúan egyértelmű nyelv (ilyen még a legszigorúbb tudományos világban sem létezik!), az kétségkívül unalmas volna.

A metaforák esztétikai hatásának magyarázatát keresve kézenfekvő itt Hankiss Elemér oszcillációs vagy vibrációs elméletére hivatkozni, aki *Az irodalmi mű mint komplex modell* című könyvében⁵ a versek rímeiről értekezve arról ír, hogy

3 Gombrich 1997, 34–35.

4 Gombrich 1997, 34–35.

5 Hankiss 1985.

az azonos nyelvi formával, de eltérő tartalommal rendelkező rímek esetében a rímhívóra adott rímválasz váratlansága, különlegessége elbizonytalanítja a verset olvasót, akinek tudata ennek következtében oszcillálni kezd az azonos–nem azonos tengelyen, és ez a tudati vibrálás számára esztétikai élményt jelent. Úgy vélem, valami hasonló történik a metaforák által szándékosan létrehozott „szürkületi tájban” is: amikor a jelölő kép (A) és az általa felidézett másik kép (B) azonosságának vagy nem azonosságának kérdésével szembesülünk, tudatunk a feladott talányt igyekszik megfejteni, és ezáltal a nyelvi közlemény jelentésének megértésén túl esztétikai élményhez is jutunk. Az esztétikai-poétikai élmény nagysága, milyensége nemcsak a kép újszerűségétől, poétikai minőségétől függ,⁶ hanem attól is, hogy a befogadó számára mennyire számít szokványosnak vagy újszerűnek. A kreatív, élményszerű nyelvi megnyilatkozásokat a beszélőközösség általában pozitívan értékeli, a teljesen konvencionális nyelvi kifejezésekre, az állandósult szokványos metaforákra pedig fel sem figyelünk, ez utóbbiak nem jelentenek esztétikai élményt számunkra. Vannak olyan állandóvá, nyelvi konvencióvá lett kifejezések, amelyeknek voltaképpen jelentésszerkezetén a beszélők épp a rutinizáltság miatt nem is gondolkodnak. Például a *ne baszd a legyet!* kifejezés obszcenitása az élő, hétköznapi nyelvben fel sem tűnik, a metaforának ez az oldala háttérben marad, miközben a beszélő szándékának megfelelően csak maga a jelentés tolakszik előtérbe (’ne töltsd az időt hiábavaló, fölöslegesen aprólékos munkával’).

A metaforák a nyelvben általában a szókincs természetes részei. A beszélők általában nem úgy tekintenek rájuk, mint kivételes nyelvi képződményekre. Ujváry Zoltán folklórkutató a proverbiumok kapcsán a műfaji tudatosság hiányára hívja fel a figyelmet, és ez a sajátosság valóban perdöntő szempont lehet: „A proverbiumok a beszédben a szókincs részeként, attól elválaszthatatlanul élnek, és töltik be feladatukat. Ez az egyetlen népi műfaj, amit a tudomány választ ki, és rekeszt el a szókincsből, és teszi önálló vizsgálat tárgyává. A nép erről a műfajról mitsem tud. Közmondásai, szólásai kultúrájának természetes alkotóelemei voltak és maradnak.”⁷

6 A szépirodalom költői képei esetében a költői tehetség ismérve nem csupán a képek találó pontossága, hanem a képek újszerűsége, a kreativitás mértéke is. Erről lásd: Máté 2007.

7 Ujváry 2000, 447.

A metaforák azonban mégis kiemelkednek a szövegkörnyezetükből, de ennek mértéke a kép tartalma és a beszédhelyzet függvényében változó lehet. Általában elmondható, hogy a metaforák jelentésgazdagságára a beszédpartnerek is felfigyelnek. Ez természetes, hiszen a beszélők gyakran éppen azért élnek velük, hogy kihangsúlyozzák a nyelvi szokatlanságot vagy a jelentés különlegességét. A „kiemelt jelleget” gyakran feltűnő nyelvi formák (rím vagy betűrím, ritmus, szójáték, beszélő név, nyelvtani homonímia stb.) is jelzik.⁸ Ha például a *Szomorú disznószar, de mégrepesztél, / míg a nyáron a porba hëmpërgëtél!* ritmusos, rímes helyzetmondatot halljuk, kétségkívül észrevesszük nemcsak a nyelvi kifejezésforma különlegességét, hanem érdekelni kezd a talányos jelentés (‘szomorú, kedvetlen ember’) és a használat pragmatikai kontextusa (miért és kinek mondják?) is. A kiemelt jelleget mutatja az is, hogy a közösség olykor egy-egy metaforikus kép szerzőjét, azaz egy különlegesen találó, emlékezetes kép „tulajdonjogát”, sőt a kép keletkezési körülményeit is számontartja: „*Csiszër Laji Poklonfalvába csak Görén Laji vót, má öregembër. Ègy pácával kibotorkált vót a temetőbe. Jövet az úton kérdezték tölle: »Hova járt, Laji bácsi?« »Eljártam, mëgnëztem a **vasz**kot!« Két nap múlva mëg ës vót halva! A **vaszokba** benne vót.*”

Mivel a metafora mindkét része működésben van, ezért mindig vigyáznunk kell arra, hogy mikor milyen képet alkalmazunk. Nem mindegy, hogy milyen helyzetben nevezünk egy kislányt *kicsi varasbékának*, egy nagyleányt *veszedelmes boszorkánynak*, egy nőcsábász férfit *falú bikájának* vagy egy öregasszonyt *vén csoroszlyának*. Az eredendően tudati oszcillációban élő metaforikus kép mindkét részéhez mágikusan és performatív módon viszonyulunk, ezért a metaforákat a társadalomban a legkülönbözőbb módon értékelik. A metaforák lehetnek például sértők vagy hízelgők.

8 Szemerkenyi 1988, 219.

A zoomorfizmuson alapuló metaforák főbb típusai

A zoomorfizmuson alapuló metaforák forrástartománya az állatok világának bármely része lehet: metaforikus értelmet nyerhet maga az illető állat, ennek valamely testrésze, jellemző külső vagy belső tulajdonsága (például hangja, színe, mozgása, jellemző szokása stb.). Ugyanilyen gazdag változatosság jellemzi a metaforák jelentésmezőjének tagolódását is (emberi jelenségek, tulajdonságok, az ember által teremtett tárgyi világ részei stb.). A jelölők és a jelöltek e bonyolult gazdagsága miatt a metaforák képi típusait nehéz meghatározni és egymástól elkülöníteni. A gyűjtött nyelvi anyag alapján néhány jellegzetes kategória mégis kirajzolódni látszik.

a) A legalapvetőbb, általánosan ismert képtípus esetében **az állat emberi személyt jelenít meg**: *Ha a számár elbógi magát, esső lész.* (= ásító ember); „*Anyám nem akarta, hogy én egy oláh bocshoz hézzamēnjek.*” (= román származású legény); „*Nē, hogy felesél a varasbéka!*” (= kislány); *Tyúkászik.* (= udvarol, nők után jár). Ezen a típuson belül érdekes nyelvi lelemények azok a metaforák, amelyekben egy minősítő jelző mintegy antropomorfizálja az állatot, kiemelve azt a tulajdonságot, amely a metaforikus jelentésátvitel alapja: *benntyúk* (= otthon ülő, onnan ki nem járó női személy); *néma réce.* (= hallgatag ember); *durrungozó[s] légy* (= kitartóan, folyamatosan beszélő ember).

b) Az **állatok testrészei és az állatokhoz metonimikusan hozzátartozó dolgok** ugyancsak lehetnek a zoomorf metaforák forrástartományai.

Az állati testrész – emberi testrész megfeleltetés igen gyakori. Ez a képtípus zoomorfizálja az embert: *Olyan mejje van, mind egy régáti kotlónak.* (kotló mellcsontja = ember mellkasa); *Mëggömbölyödik a talpa, mind a macskának.* (macska gömbölyű talpa = vízhány); „*Valami pipeszörök nőttek nekem és a képēmre.*” (kisliba pihéje = borosta); *Az orra kerekédjen mëg, mind a többi disznyóknak!* (disznó orra = ember orra); *Mëgcubákosodik.* (állat combja = meghízott ember vastag combja).

Ritkábbak azok a képek, amelyek esetében az állati testrészt a teljes embert fejezi ki: „*csak olyan vót, mind egy kerthöz vert lófasz*” (= bágyadt, gyenge személy). Vagy azok, ahol az állatok testrészei az emberi világ tárgyi dolgait nevezik meg: „*Ez a kaszakanta olyan, mind a ganci pëte*.” (gúnár nemiszerve = horgas tárgy). Előfordul, hogy tárgyi dolgokat neveznek meg az állatokhoz hozzátartozó dolgok is: *kabalahúgy* (= ihatatlan, meleg ivóvíz); „*Eljártam, meg-néztem a vaszkot!*” (állati vaszkok = sírhely, sírgödör).

Az állatok testrészeivel vagy metonimikusan hozzájuk tartozó dolgokkal nagyon elvont emberi jelenségeket is meg lehet nevezni, illetve célozni lehet ilyen elvont tartalmakra. Ezeknek a metaforikus képeknek már nehezebb a megfejtésük, a székely kultúrán kívüliek számára olykor talányosak vagy érthetetlenek lehetnek: *Kakasszar és van benne*. (= oda nem tartozó, kínos, kellemetlen dolog); *Benne van a lópor*. ~ *Lóporos*. (= 1. rosszfeleség, kutyaság van benne 2. makrancos, kiszámíthatatlan természetű); *Kecske s juh, kétféle gyapjú!* (= nagy értékkülönbség van a két dolog között).

c) Az állatok jellemző **mozgásformái, tevékenységei** megnevezhetik a hasonló konkrét emberi tevékenységet: *bogározik* (= ide-oda szaladgál); *elcsángál* (= a közösségtől eltávolodik, tévelyeg); *szakad az ina* (= nem bírja a terhet); *ízinkél* (= maradékot hagy a táplálékból). De az állati mozgások, tevékenységek, állapotok belső emberi tulajdonságot, állapotot is kifejezhetnek: *repesztél* (= vágyakozik vmire); *körömködik* (= iparkodik, törekszik); *A kutya és haragszik az orráét*. (= a felingerelt ember haragos lesz); *Még van gyűlve a teje*. (= nyugtalan, mert megoldatlan problémája van); *Kotyog rajta a patkó*. (= beteges, halni készül); *Néz belé, mind a varjú az üress lófejbe*. (= már kiürült edénybe éhesen néz). Az állati mozgások, rájuk jellemző helyzetek a társadalom általános törvényszerűségeit, erkölcsi értékrendjét is kifejezhetik: *A lúd nyoma a vízbe nem látszik* (= a nő félrelépésének nincs nyoma); *Ha/hol tó nincs, béka sincs*. (= a tiltott nemi kapcsolatnak a nő az oka); *Mindén türkös bika a maga fejire hányja a földet*. (= a kötekedő természetű ember magának szerez bajt).

d) Egyes állatok jellemző **tulajdonságai, szokványos helyzetei** emberi jellemet, természetet, állapotot nevezhetnek meg. A *kércin* (= játékos módon hízelgő) és a *kajtár* (= a tiltott táplálékot felkutató) a macska, a *kergetegés* (= agybetegség miatt körbe forgó) a juh, az *orozmaró* (= alattomosan, sunyin támadó) a

kutya, a *szodé* (= mohón evő, falánk) a tehén jelzői, de metaforikusan emberre is alkalmazhatók mind melléknévi, mind képzett igei formákban (*kércinködik*, *kajtárkodik*, *kergetegésködik*, *szodéskodik* stb.). Ezt a metaforatípust nemcsak önálló szavak (lexémák), hanem teljes mondatokkal kifejezett proverbiumok is megjelenítik: *A ló és odfut, ahol a [zabos]tarisnyát rázzák.* (= az emberek azzal tartanak, aki jóval, jövedelemmel kecsegteti őket); *Jól leadja a tejet.* (= könnyen megkapható nő); *Március a kehés lovat s a kehés embert mögvallassa.* (= tudniillik köhög, betegeskedik mindkettő).

Az állatokra jellemző **hangadást** kifejező hangutánzó szavak érzékletesen fejezhetik ki az emberi beszédet és a hangadás mögött álló lelkiállapotokat: *bummog* (medve), *csáfog* (csirke), *csemmeg(tet)* (disznó), *csirikol* (madár), *ku-kukkol* (kakukk), *kauszol* (kutya), *orgonál* (farkas), *rekég* (béka), *urukol* (béka), *vákog* (béka), *viccsan* (malac vagy madár).

Az állatok jellemző megjelenését, állapotát megjelenítő nyelvi kifejezések a hasonló emberi megjelenés, kinézet, állapot metaforái lehetnek: *Merkél, mind a béka a csihánba.* (= tágra nyílt szemmel haragosan néz); *kihányja a csontjait* (= lesóványodik); *olyan, mind a beteg pipe* (= erőtlen, gyenge, bágyadt). Ez a metaforatípus olykor a megjelenített emberi állapot, helyzet erkölcsi megítélését is tartalmazza: *Vërëss kutya, vërëss ló, vërëss embër egy se jó.* (= a vörös hajú és arcszörzetű ember rosszféle); *bëgyëz* (= büszkén, hivalkodóan jár); *cirmos az orra* (= hibás, bűnös).

Bizonyos állatok jellegzetes viselkedési vagy megjelenési formái az emberi társadalom jelenségeinek, erkölcsi értékrendjének lehetnek metaforái: *Sok/nem csak egy tarka kutya van a világon.* (= hasonló, de nem azonos dolog); *A kutya és örökké a dombra szarik.* (= aki gazdag, az még gyarapodik); *A macska ügyës kikaparja.* (= kiderül a titok, a büntett); *pipepurc* (= semmiség, jelentéktelen dolog); *Ha a kutya a hájat elnyelte, nem okádja vissza.* (= a jogtalanul elvett dolgot nem lehet már visszaszerezni); *lúd lúddal, s tyúk tyúkkal* (= mindenki magához hasonlóval barátkozzon, házassodjon).

e) Meghökkenetőek azok az erősen képszerű metaforák, amelyek **antropomorf környezetbe, az ember tárgyi világába helyeznek bele állatokat**, és az így antropomorfizált állatok lesznek egy-egy emberi jelenség metaforáivá. Ezek a metaforák egyidejűleg alapoznak az állati és emberi forrástartományra,

a jelentés céltartománya pedig ebben az esetben is az emberi világ: *Disznyóra bársonyköntös.* (= méltatlan dologra pazarolt érték); *Döglött disznyónak nem kell pajta[ajtó].* (= öreg, impotens ember nyitott slicce); *Annyiba vészi, mind a macska a vasárnapot.* (= nem veszi semmibe).

Ugyancsak az állati világ meghökkentő antropomorfizálásáról van szó akkor, amikor az állat valamilyen **állatra nem jellemző emberi attribútummal** jelenik meg, és így lesz valamilyen emberi tulajdonság, helyzet képi metaforája: *Pisolyog, mind a macska a köménlevesnek.* (= némán, lelkesedés nélkül mosolyog valamin); *Köhög a bolha, pedig nincs tüdeje.* (= olyan ügyben tiltakozik, amiben nem illetékes); *Ingyen még a kutya se szarik.* (= mindennek ára van).

f) A mitikus világból egyik általános jellemzője, hogy a mítosz gyakran zoomorf kategóriákban fejezi ki a világ bizonyos jelenségeit. A **kozmosz állatszerű megjelenítése** természetesen a nyelvben is jelen van. Például az időképzeteket gyakran fejezik ki mitikus hátterű zoomorf metaforikus képek: *Csíkba a farkas nem észli még a telet.* (= a téli hideg soha nem marad el); *Szént Istánkor a szarvas beléhuddik a patakba.* (= augusztus végén vége a nyárnak); *A szalonnát addig nem szabad megkezdni, amíg a kakukk még nem szóllal.* (= a téli szalonnát tartalékolni kell a nagy nyári munkák idejére); *letejtel az üdő* (= esik az eső). A térképzetek is állatszerűvé válhatnak: *Gyimesbe a kilométert egy veszett kutya mérte.* (= Gyimesben nagyok a távolságok). Az objektív világ létező tárgyi jelenségeit is lehet állati tevékenységeknek tulajdonítani: *Kivette a kakas a vámot.* (= meghámozott főtt tojás hiányzó része).

g) A jelen közlemény adattári része tartalmaz olyan metaforákat is, amelyek esetében az **állatokkal kapcsolatos emberi tevékenységek** nyernek metaforikus jelentést. Mivel mind a metaforák forrástartománya (a tevékenységek köre), mind céltartománya (a megnevezett antropomorf jelenség) a legváltozatosabb lehet, ezért ezeket a jelentésátviteleket lehetetlen tipologizálni. Néhány példa: *Héssel nem lehet verebet fogni.* (= nem lehet elijeszteni magunktól azt, amit később meg akarunk szerezni); *Ki van húzva rëa a cinkus.* (= a pusztulásra szántak közé van sorolva); *csészlészik* (= keres, kutat valamit [csészle = szűnyog]); *kasárt fordít* (= 1. tartózkodási helyet változtat' 2. álláspontot változtat); *Aki bogár után mënnyën, hamar szarba habarodik.* (= aki nevetséges célokat, bolondos embereket stb. követ, bajba kerül).

h) A székely nyelvjárásban találkozunk **abszurd metaforikus képekkel** is, amelyeknek lényegi sajátosságuk, hogy a metafora alapját képező analogikus viszony nem szokványos, esetleg teljesen érthetetlen. Emiatt ezek a metaforikus képek rendkívül meghökkentők és ugyanakkor humorosak is. Ezeket a „képtelen képeket” ugyancsak nehéz tipologizálni, de az abszurditásuk ellenére is találó képek működését mindig meg lehet érteni. Például a *férégiszánk* metafora azért lehet a ’kis termetű, esetleg testileg is nyomorult, jelentéktelen ember’ képi megjelenítése, mert egy jégcsúszdán csicsconkázó egér nemcsak képtelen, hanem megmosolyogtató és ugyanakkor jelentéktelen jelenség is (az összetett szó „férég” előtagja ’egér’, „iszánk” utótagja pedig ’jégcsúszda’ jelentésű). A *gyúródik, mind Zsögöd közt egy juh* szóláshasonlat alapja és egyszersmind a humor forrása a látszólag egymást kizáró ellentét (oximoron): ha a juh egyedül megy az utcán, miért és hová gyurakszik? A *kakastejjel van sültve* gyerekhez szóló, evésre felszólító biztatás performatív hatásának alapja a képtelen tartalom nyílt és egyértelmű felvállalása. A be nem következhető, lehetetlen dolgokra való utalás érthető, logikus módon történik képtelen zoomorf képekkel: *Addig még sok seggetlen varjú szarik!* (= sohanapján); *Inkább kecskén/kutyán szántok!* (helyzetmondát: valaminek a megtagadása). Néhány további ilyen képtelen, abszurd metafora: *A kecske a vonatot elkerüli.* (= a ráfordított költés a keresetet meghaladja); *Kétyög, mind a lófasz a tokjába.* (= nagyon ideges, dühös); *Van, akinek a lófaszt a hátába vágják, s mégés a seggibe szökik.* (= szerencsés ember); *Ügyelj, met a rézfaszú bagoly mēgreszel!* (= vigyázz magadra!); *Prücsköt herélünk harmadába [s gyere/jere te és kalákába!]* (= helyzetmondát: kitérő, semmitmondó válasz a ’mit csinálnak?’ kérdésre).

A metaforikus képek társadalmi beágyazottsága

Egy közösség nyelvi öntudatának legfontosabb fokmérője, hogy az emberek milyen mértékben figyelnek a beszédre, milyen mértékben tartják elvárásnak a pontos és találó nyelvi megnyilatkozásokat, megbüntetik-e a nyelvi tévedéseket.

A nyelvet jól birtokló társadalomban az emberek játszanak a szavakkal, meg tudják választani azokat a képeket, amelyekkel árnyaltan fejezik ki gondolataikat. Meggyőződésem, hogy a székelyek még ma is otthonosan mozognak a nyelvi képek „szürkületi tájában”, pontosan érzik a jelentések különbségeit. A székely társadalom, melyik az itt közreadott zoomorf képeket létrehozta, nagyon figyel a beszédre. Ha kell, vidám kacagással, lelkes egyetértéssel megjutalmaz egy-egy találó képet, de ha kell, gúnykacajjal, tiltakozással megbünteti egy-egy beszédhelyzethez nem illő nyelvi kifejezést. Azaz él a „szürkületi táj” adta mozgáslehetőségekkel.

Annak, hogy egy közösségen belül metaforikus képek tömkelege legyen használatban, több feltétele is van. Mindenekelőtt a közösségnek ismernie kell a metaforák forrástartományát (a zoomorf metaforák esetében az állatok világát), hiszen ennek hiányában a képek nem jöhetnek létre. Ha például a *szűgyhám fesziül* szólás ’férfiúi nemi gerjedelem’ jelentését meg akarjuk érteni, tudnunk kell, hogy a *szűgyhám* a terhet húzó ló hámjának elülső, melli részét jelenti. Vagy a *meg van gyűlve a teje* szólás ’nyugtalan, ideges, izgága’ és ’siet valahová’ jelentéseinek megértéséhez szükséges tudni azt, hogy a tehénfejésnek a megfelelő időben kell történnie.

A hagyományos paraszti életvilág pusztulása előidézheti a hozzá tartozó közösségi metaforák (például szólások, közmondások, egyéb állandó kifejezések) egy részének eltűnését, de ha erre minden nyelvi kifejezés esetében nem is kerül sor, ezek a képek már csak mint értelmüket, képi tartalmukat vesztett kulturális csökevények, *survival* jelenségek élnek tovább, és így szokványossá válva már nem hoznak létre esztétikai élményeket.

A metaforikus képek jelenléte egy-egy közösség életében nemcsak a fenti kognitív feltételektől és körülményektől, hanem a nyelv életének pragmatikai körülményeitől is függ. A beszélőközségnek mindenekelőtt késznek kell mutatkoznia arra, hogy elfogadja ezeket a képi metaforákat. Ebben a vonatkozásban a metaforikus képek lehetnek a közösségi öntudat forrásai (például ma szerepet játszanak a székely öntudat kialakulásában), de kiválthatnak nyelvi stigmatizációt is. Az ismert metaforikus képek mellőzése olykor önstigmatizációnak tulajdonítható. Ezen a ponton jegyzem meg azt is, hogy a székely nyelvjárás metaforikus képeit a magyar középosztály és az értelmiség félreértette,

amikor a XX. század első felében létrehozta és máig élte a „csavaros eszű góbé” mítoszáét.⁹ A képi világ félreértésének alapja egyfelől vélhetően a tudatlanság volt (az, hogy sem a képek háttérében létező életvilágot, sem a képeket működtető képi logikát nem ismerték), másfelől bizonyos szándékossággal is számolnunk kell: ez az „érdekes” képi világ az úgynevezett „székelykedés” formájában bekerült például az alacsonyabb esztétikai értékkel bíró szépirodalomba, valamint más művészi alkotásokba, a kereskedelembe, az értelmiség által irányított népszokásokba (például lakodalmi vőfélyek rigmusai) stb.

9 Erről az átértelmezésről bővebben: Biró 1997.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Biró 1997.** Biró A. Zoltán: *Hétköznapi humorvilág*. ProPrint Könyvkiadó, Csíkszereda, 1997.
- Gombrich 1997.** Gombrich, Ernst: *Icones symbolicae*. A szimbolikus kifejezés filozófiái és ezek hatása a művészetre. In: Pál József (szerk.): *Az ikonológia elmélete*. JATEPress, Szeged, 1997. 31–114. (Ikonológia és Műértelmezés 1.)
- Hankiss 1985.** Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Magvető, Budapest, 1985.
- Kemény 2001.** Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- Kövecses 2005a.** Kövecses Zoltán: *A metafora*. Gyakorlati bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Typotex Kiadó, Budapest, 2005.
- Kövecses 2005b.** Kövecses Zoltán: Túl a fogalmi metaforákon. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 71–88.
- Lakoff–Johnson 1980.** Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- Máté 2007.** Máté Zsuzsanna: A ’nem konvencionális’ költői metaforák oszcilláló esztétikai hatásmechanizmusáról. *Pro Philosophia Füzetek* 49. *Történet- és kultúrbölcseleti almanach*, (2007) 1. szám, <http://www.c3.hu/~prophil/profi071/mate.html>; a letöltés időpontja: 2022. június 30.
- Szemerkenyi 1988.** Szemerkenyi Ágnes: Közmondás és szólás (proverbium). In: Istvánovits Márton (szerk.): *Magyar Néprajz V. Magyar népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 213–237.
- Ujváry 2000.** Ujváry Zoltán: Ló a gömöri nép szólásaiban. *Magyar Nyelvjárások*, XXXVIII. (2000) 447–450.

A D A T T Á R

A zoomorf metaforikus képek itt következő adattári részét szótárszerűen állítottam össze. Egy-egy szócikk kövér betűvel szedett címszava általában valamelyik állat neve (**bagoly**, **kukukk**) vagy pedig valamilyen állatokra jellemző, illetve állatokkal kapcsolatos emberi tevékenység (**bézőr**, **farol**). Azok a címszók, amelyeknek sem a tájnyelvi hangalakja, sem a tájnyelvi jelentése nem különbözik a köznyelvitől, szögletes zárójelbe kerültek ([**farkas**], [**hágik**]). A címszó után következnek a metaforikus nyelvi szerkezetek és ezek helyi jelentései olykor egy-egy jellemző példamondattal együtt. Az állandó nyelvi szerkezetek nyelvi megformáltságát szem előtt tartva célszerűnek láttam külön csoportokban egymástól elkülöníteni a közmondásszerű nagyobb frazeológiai egységeket (**Fr.**), az igei kifejezéseket (**Kif.**) és a metaforikus tartalmú, külön- vagy egybeírt jelzős szerkezeteket (**Sz.**). Egy-egy ilyen egységen belül a metaforikus képeket tartalmazó nyelvi szerkezeteket a fogalomalkotó szavak alfabetikus rendje szerint állítottam sorrendbe.

Ahol egy-egy metaforikus kép megértése néprajzi magyarázatokat igényelt, ezeket a szövegrészeket az **Nr.** rövidítés vezeti be. További használt rövidítések: **Gyak.** = gyakorító ige, **Kics.** = kicsinyítő alak.

A zárt *ë* hangot ennek jelentéseket megkülönböztető szerepe miatt a címszókban, a metaforikus kifejezésekben és a példamondatokban egyaránt jelöltem.

[**agár**] 'sovány' „*Agár embër vót.*”

[**bagoly**] **Fr.** *A bagoly [a faszát] leeresztette.* 'nehéz, kilátástalan helyzet alakult ki' „*Ha nem jötteték vóna, itt nálunk biza a bagoly leeresztette vóna.*” „*Ha a nagy terü alatt ebbe a nagy sárba a tengerszél talál törni, akkor nézhessük magunkot, akkor a bagoly a faszát egészen leeresztette.*”; **Ügyelj, met a rézfaszú bagoly mēgreszel!** 'vigyázz magadra!' (tréfás) – **Nr.** *A rézfaszú bagoly ijesztő hiedelemként.* Hasonló a *böbös*, *mumus*, *vankuj* stb. gyermekijesztőkhöz. Általános elterjedtségük archaikus eredetükre utal. **Kif.** *baglyoskodik.* 'éjszakázik, virraszt.'

- bakk** 'bak, hím állat' **Sz. bakkbúz** 'humortalan, magányos férfiember' „*Ez a bakkbúz Zolti se kap immá s; ha fejjérnépet magának.*”; **bakklegén** 'vénlegény'
- [**barom**] 'durva, műveletlen ember' „*Hogy tudsz ekkora nagy barom lenni!?*”
- [**begy**] **Kif. begyéz.** 'büszkén, hivalkodóan jár, kelletti magát, magára vonja a figyelmet' (ló, női személy) „*A ló se mind ló. Az úton úgy begyéznek, s mikor a nehéz terüvel menni kell, curukkolnak.*” „*A lányok mind ott begyéztek az úton vasárnap délután.*”; **Mögveti a begyit.** 'jóllakik, degeszre eszi magát'
- [**béka**] **I. Fr. Annyi, mind békán a tollu.** 1. 'csupasz' 2. 'nincstelen' „*Annyi a pénze, mind békán a tollu.*”; **Merkél, mind a béka a csihánba.** 'tágra nyílt szemmel haragosan néz' „*Nem szól hézzám, csak merkél réjám, mind a béka a csihánba.*”; **Ha/hol tó nincs, ott béka sincs.** 'a félrelépésnek, tiltott nemi kapcsolatnak a nő az oka' „*Ha a menyecske olyan vóna, úgy eltaszitaná! Após, nem após, de ha kell, kell! Hol tó nincs, ott béka sincs.*” → *rekég*
- béüt** 1. 'beront, támad' (állat) „*A medve béütött a marhák közi.*” 2. 'beront, támad' (ember, természeti jelenség) „*A tél az idén igen hamar béütött, hamar leteleltünk.*”
- bézör ~ bézür** 1. 'mohón iszik' (állat) „*A tehen szonnyas, erőst zőri bé a vizet.*” 2. 'mohón iszik' (állat) „*Úgy zūri bé a pálinkát, mind a vizet.*” „*Égy béfaló falást nem ett, csak zőrte bé a pálinkát.*”
- [**bika**] **Fr. Mindén türkös bika a maga fejjire hányja a fődet.** 'a verekedős, kötekedő természetű ember magának szerez bajt'; **Kif. Türkölnék.** (inkább többes számban) 1. 'egymásnak feszített homlokkal küzdenek, öklelődnek' (hím állatok, pl. bikák, szarvasok) „*A szarvasbikák reggelig türköltek.*” 2. 'küzdenek egymással' (emberek) 3. 'haragszanak egymásra' 4. **Nr. A türkölés** gyermekjáték neve: fiúgyermekek egymásnak feszített homlokkal megpróbálják egymást hátrataszítani. „*Gyere, türköljünk!*” **Sz. türkös bika** 1. 'verekezős bika' 2. 'verekezős természetű ember' → *szarv*
- [**bocs**] 1. 'bivaly vagy medve kicsinye' 2. 'csecsemő, fiúgyermek' „*Annak a bocsát tették vót bé hézzád, ugye?*” „*Anyám nem akarta, hogy én egy oláh bocsához hézzaménjek.*”
- [**bogár**] **Fr. Aki bogár után menyén, hamar szarba habarodik.** 'aki nevetséges célokat akar megvalósítani, komolytalan vagy bolondos embereket követ, hamar bajba kerül' **Kif. bogárodzik ~ bogározik, el~, ki~, oda~** 1. 'legyek,

bögölyök csipései miatt ide-oda futkos' (állat, leginkább szarvasmarha) 2. 'ide-oda szaladgál' (gyerek) „*Hova a sújba bogárodzol annyit?!*”; **elbogárodzik ~ elbogározik** 1. 'elfut, elszalad vhová' (szarvasmarha,) „*A tehenyék valamerre elbogároztak.*” 2. 'játékosan elfut, elszalad vhová' (gyermek); **bo-garászik** 'tetvészkedik' - Eufemisztikusan megnevezve.

[**bolha**] Fr. **Bolhából élőfántot csinál.** 'eltúloz vmit'; **Köhög a bolha, pedig nincs tüdeje.** 'olyasmibe szól bele, olyan ügyben tiltakozik, amihez nincs jogosultsága'; **Szökik, mind a nikkélbolha.** 'fürge, ugrik.

bornyu 'borjú' Kif. Bögi a bornyát. 1. ' (tehén) keresi a borját, vágyakozik utána' 2. '(anya) keresi a gyermekét, vágyakozik utána'; **bornyúdzik, még~ (vki után/vmiért).** 'vágy(akoz)ik vmire' „*Rég az üdeje, hogy bornyúdzik, hogy valahogy még kéne nézze a pityókafődet.*” „*Héjába mondom neki, hogy annyit ne bornyúddzon a dolog után.*”

bög(i) ~ bőget(i), még~ 1. 'siratja vmijét, vágyakozik vmi után' (állat) „*Ha a bornya elpusztul, még a tehen és megbögi.*” 2. 'sirat, sajnál vmit/vkit' (ember) **Gyak. bőgededzik ~ bőgedézik** „*Többet immá ne bőgedézz!*” **Kif. rököl** 1. 'bög' (állat) 2. 'ordítva sír, szaggatottan hangosan zokog' (durva) „*Itt nekem héjába rökölsz, mégmondtam, hogy nem mész sehova!*”

[**bőr**] Fr. **A bőre a rúdra kerül.** 1. 'elpusztul, megdöglik' (állat) 2. 'meghal' (ember) (durva); **Csuda, hogy a bőre és mégvan.** 'sokat dolgozott, nehéz sora volt, csoda, hogy még egyáltalán él' „*A csuda (értsd: az a csoda), hogy még a bőröm és mégvan.*”; **Nem ér többet/annyit, mind a bőre/a bőrínél. ~ Nem éri még a bőrit.** 'értéktelen, dologkerülő' (ember) „*Olyan cifra menyecskét kaptak, hogy nem ér többet, mind a bőre.*”; **Láttam én a cigán hátán juhbőrt és, s báránbőrt és!** 'láttam már öreg halottat és fiatal is' – Magyarázata: „*A báránbőrre és sor kerülhet, nemcsak a juhbőrre. Az öregnek meg kell halni, de a fiatal és megghalhat.*” **Kif. bőröl (vkit).** ~ **mégbőröl (vkit).** 'megfizettet vkit vmiért, kizsákmányol' „*Ha az ügyvédék kezibe kerülsz, jól mégbőrölnék.*”

búgik 1. 'ivarzik' (kocadisznó) 2. 'közösül' (nő) **Kif. búghatnék ~ búghatnékja van** 1. 'párosodási időszakban van a kocadisznó' „*A disznyó búghatnék, el kell vinni a kanhoz.*” 2. 'nemi gerjedelem' (nőre)

camtat 1. 'cammog' (medve) 1. 'cammog' (ember) „*Apámat Nagy Èmrené úgy hitta hogy Camtató Mójzi.*”

cinkus 'nyílcédula, sorshúzásos osztó-cédula' **Fr. *Ki van húzva a cinkus rēja.***

~ **Rēja van húzva a cinkus.** 1. 'a pusztulásra, eladásra stb. szántak közé van sorolva' (állat) 2. 'meg akarják büntetni, haragszanak rá' „*Régtől ki vót a cinkus rēja húzva, s osztán végül ki és vették (ti. a munkahelyéről).*”

cocókázik 1. 'lovagol' 2. 'lószekérrel szekerezik' 3. 'járművel ide-oda jár' (gúnyos) „*Vajon még meddig cocókázunk?!*” – Gyermeknyelvi szó. **Kif. *cocókáztat ~ cocóztat – cocókázta ~ cocóztassa*** 1. 'lovon sétáltat' 2. 'lószekérrel szekereztet' 3. '(járművel) magával visz' „*Akkor kellett cocókáztatni Szērédába, amikor neki kedve szottyant.*”

[**cubák**] 1. 'comb' (állaté) 2. 'comb' (emberé) **Kif. *Mégcubákosodik.*** 'még hízik'

curuk(k)! (lónak) – 1. Ló hátráltatására használt szó. 2. Parancsszó ember hátráltatására. (durva) **Kif. *Curuk(k) hátra!; Hí curuk(k)!; curuk(k)ol, hátra~, ki~, neki~, oda~, vissza~*** 'hátrál' (ló, ember); **curuk(k)oltat, hátra~, ki~, neki~, oda~, vissza~** 'hátrálásra kényszerít' (lovat, embert) „*A buglyának jól neki kell curukoltatni.*”; **visszacuruk(k)ol** 'meghátrál' (ló, ember – átvitt értelemben is) „*Innen nekünk most má nem lehet visszacurokkolni.*”; **visszacuruk(k)oltat** 'hátrálásra kényszerít' (lovat, embert – átvitt értelemben is) „*Én biza tégedet most visszacurokkoltatlak, met ebből vásár nem lesz!*”

csá! 1. 'jobbra tarts!' (állatterelő szó: ló v. szarvasmarha számára) 2. 'előre indulj!' (embernek) Változata: **csá hí elé!** (durva)

csáfog 1. 'csipog, sír' (csirke) „*Étlen-szonnyan csáfogtak a csürkéek egész nap.*” 2. 'sír, panaszkodik' (ember). (gúnyos)

csángál, el~, oda~ 1. 'a csordától, nyájtól eltávolodik, szabálytalanul külön utakon jár' (állat) 2. 'a közösségtől eltávolodik, tévelyeg' (ember) – **Nr.** A csángó népnév etimológiája.

csemmög 1. 'csámcsog' (disznó) 2. 'csámcsog' (ember) **Gyak. *csemmögtet*** „*Csemmöggettük a halhúst.*” **Sz. *csemmögős*** 'ragadós' „*Csemmögős sár vót.*”

csészle 'szunyog' **Kif. *csészlész(ik)*** 1. 'szunyogokat üt' 2. 'keres, felkutat vmit kevés eredménnyel v. nem túl nagy lelkesedéssel' „*Csészlésztünk róka gomba után.*”

csimmasz 'csimasz' (= hernyószerű kártékony bogár a veteményeskertben) – „*A csimmasz kövér helyekén, ganyés vagy vizes földön van.*” **Fr. *Félmént a***

csimmasz az agyára. ~ **Csimmasz van az agyán.** 'megbolondult, okoskodik v. tudatlankodik' „Valami csimmasz félément az agyára, s most rajtam követelődzik.”

csirikol 1. 'csiripel' (madár) „Arra ébredtem fél, hogy má csirikolnak odaki a madarak.” 2. 'hangosan gyorsan, sokat beszél, csármál' (gyermek, kislány) „Ott csirikoltak a lejánkák az udvaron.”

csitkol (vkivel, vki után) 1. 'a csikó a kanca után jár' 2. 'idősebb vagy tekintélyesebb személlyel jár, nem marad el tőle' (leginkább gyermek) „A gyermek örökké ott csitkolt az anyjával.” „Én nincs mit ott csitkoljak a pappal, méhet házszéntelni a cigányokhoz egyedül és!”

[**csont**] **Kif. Csontra hízik.** 'lesoványodik' (tréfás); **csontolódik, bé~, le~ (vho-vá)** 'elhelyezkedik, lefekszik' „A kocadisznyó bécsontolódott a helyire, s a malacok odabúttak hozzá.” „Este mü korán le szoktunk csontolódni.”; **Kihánya a csontjait.** ~ **A csontjai kiülnek.** 'lesoványodik, kijönnek a csontjai' (öregember v. öreg állat, főleg marha) „Négyvenhatba szározság vót, nem vót takarmán, az állatok azon a télén kihánták a csontjaikat.”

csordál (vki/kkel) 'együtt jár csoporttal, társasággal' „Égyütt csordáltak ide-oda.”

csök(e) ~ csög(e) 'ló nemi szerve' „Ha a lovat csípi a légy, füstölni kell mellette, s valaki legyezze a csökit.” **Sz. csökbér ~ csögbér** 'nemi közösülés fejében a férfinak nő által adott fizetség' „Marikának az agyán van a porckopás, hogy képes ilyen drágán megfizetni annak a románnak a csökbért.”

csűg 'fejletlen, torz, kicsi' (állat, ember) „Ha csűg, akkor idétlen, féjszég, nem valóságos. Állat és lehet, ember és lehet. Valami, ami nem fejlött, hiányossága van.” „El kell hagyni a tehen fejésit, me osztán csűg lész a bornyuka.” **Kics. csűgöcske.**

csürke 'csirke' **Fr. Nekiszökik, mind a csürke a takonnak.** 'hirtelen elkezdd vmit, kap vmin'

darvadozik 'búslakodva gubbaszt' „Ott darvadozott ő és egy darabnég, s osztán szépen hazamént egyedül.”

déllő ~ dérlő 1. 'állatok déli pihentetésére szolgáló bekerítetlen, általában árnyékos hely legelőn' 2. 'pihenőhely' (pl. munkahelyeken) „Kijöttünk egy

cséppét a déllőbe szivarozni.” – Ny. Az *l* helyetti *r*-es ejtést helyi nyelvjárási sajátosság magyarázhatja. Analógiák: *alsó* ~ *assó* ~ *arsó*, *első* ~ *erső*, *Karsa*. **disznyó** 'disznó' **Fr.** *A káposztaléleves akkor jó, ha egy disznyó belé van dögölve.* (ti. ha friss hús van benne); *Az orra kerekedjen még, mind a többi disznyóknak!* – Átokformula. Tréfás.; *Döglött disznyónak nem kell pajta(ajtó).* 'öreg, impotens ember nyitott slicce'; *Disznyóra bársonköntös.* 'méltatlan dologra pazarolt érték'; *Éhes disznyó makkal álmodik.* 'vágyik vmire, amit nem érhet el'; *Hallgatkozik, mind a süket disznyó a zabba/búzába/rozsbába.* 'tudatában van annak, hogy hibázott, ezért lapít, hallgat'; *Érdéke [hogy ügyeljén magára], mind a Vinnyogó disznyájának.* 'saját érdeke, hogy gondja legyen magára' – A szólás egy vélhetően valóban elhangzott párbeszédből származik. Egy Vinnyogó gúnynevet viselő öregember sok disznót tartott. Ősszel kihajtotta őket makkoltatni a bükkerdőre, és ott magukra hagyta az állatokat. Amikor arra figyelmeztették, hogy ott a disznókat megesszik a vadak, ezt felelte: „Hát érdeke, hogy ügyeljén magára!”; *Haragszik a disznyópásztor, s a falu nem tudja.* 'alacsonyabb rangú személy duzzogása, ami jelentéktelen, csak ő maga tud róla'; *Nem öröztünk együtt disznyót!* 'tekintélyesebb v. idősebb vagyok, add meg a tiszteletet'; *Szomorú disznyó-szar, de mégrepesztél, / míg a nyáron a porba hëmpërëgtél!* – Ritmusos, rímes helyzetmondattal. Jelentése: 'szomorú, kedvetlen ember'. A rigmust ahhoz intézik, illetve arra vonatkoztatják, aki ok nélkül szomorkodik, de nem hagyja magát megvigasztalni. Durva.; **Kif.** *disznyólkodik* 'disznó módra viselkedik' (ember).

[döf] (vkit) **Kif.** *mëgdöf* 1. 'megdöf' (állat) 2. 'meglök, figyelmeztet' „*Mëgdöf-tem, hogy ne horkoljon.*” 3. 'szóval megbánt' „*Ha találkozunk, ő örökké mëgdöf valamivel.*” **Gyak.** (*mëg*)*döföd.*

dungó 'dongó' **Sz.** *szardungó* 'jellemtelen ember'

farkal (vki után) 'követ vkit, nem marad el tőle' „*A gyermek egész nap ott farkalt az anyja után.*” – Úgy követi, mint a fark az állatot: ide-oda jár, de tőle nem marad el.

[farkas] **Fr.** *Csíkba a farkas nem eszi még a telet.* 'a tél, a hideg soha nem marad el'; *Farkasok döge!* – Szitokszó állatnak, főleg lónak.; *Farkas bárán(y) bõrbe csak lopni jár.* 'mágát képmutató módon kedvező színben feltünt-

tő veszélyes, kegyetlen ember'; *Farkast emlégetnek, s a kert alatt sétál.* – Helyzetmondat. Akkor mondják, ha váratlanul épp az jön oda, akit előbb emlegettek; *Lágy pásztor mellett gyapjat szarik a farkas.* 'ha nem elég határozott, erélyes egy ügy megbízott felelőse, akkor a rábízott vagyomból mások garázdálkodnak'; *Mindëgy, hogy a farkas eszi-ë mëg vagy a medve.* 'így is, úgy is veszteség'; *Olyan éhës, mind a farkas!* 'nagyon éhes'.

farol ~ **fartal**, **el~**, **félre~**, **helyre~**, **ki~**, **mëg~**, **oda~**, **vissza~** 1. 'farát fordítja' „*Farol a ló.*” **Kif. elfarol** ~ **elfartal** (**vmitől**, **vmi mellől**) 1. 'a farát félrehúzza vmi mellől, pl. nem veszi fel a terüt' (ló v. szarvasmarha) 2. 'gyáván, sunyin félreáll vmi mellől, feladja előző álláspontját' (ember) „*Végül elfartalt mindënki, s én egyedül maradtam.*”; **odafarol** ~ **odafartal** (**vhová**, **vmi mellé**) 1. 'helyére áll' (ló v. szarvasmarha) 2. 'odaáll vki/vmi mellé' (ember); **visszafarol** ~ **visszafartal** 1. 'visszahököl terühúzás közben' (ló v. szarvasmarha) 2. 'visszatér korábbi álláspontjához, helyzetéhez' (ember); *Farta, nye!* Állatterelő indulatszó, a tehenet állítják így félre. Embernek mondvá udvariatlan, durva; **mëgfartal** (**vkinek**) 'a farát odafordítja közösüléshez' (nöstény állat, női személy) „*A mú legényünk büghetnék, s a magik lëjánnya, ha mëgfartalna neki.*” – **Nr.** paródia, lakodalmi rítusszöveg.

fartaltat, **el~**, **helyre~**, **ki~**, **mëg~**, **oda~**, **vissza~** 1. 'lovat v. szarvasmarhát a helyére léptet' 2. emberi viselkedést helyreigazít „*A vége a lëtt, hogy mindënkít helyrefartaltattak: bé këllëtt a kollektívbe állani.*” **Kif. mëgfartaltat** (**vkít**) 1. 'hátraléptet, visszahököltet' (lovat v. szarvasmarhát) 2. 'visszafordít, legyöz vkit' „*Mü itt hëjába szökdösünk, met kicsin vagyunk, s osztá végül münköt ës mëgfartaltatnak.*”

fërég 'egér' **Fr. Amëtt a fërég a szalonnát mëgrágta, azëtt a szalonnát mëg nem këll elvetni.** 'a tisztátalan, esetleg már állapotos leánynak meg kell bocsátani'; *Elmëntek a macskák, s a fëregék táncolnak.* 'a felettesek/szülök hiányában a beosztottak/gyerekek kedvükre szórakoznak'; *A fërég ës mëgunja ëgy likra jární.* 'az egy nővel fenntartott nemi kapcsolat unalmas'; *A fërég mëgáll rajta.* 'vastag tejfel'; **Sz. fërégiszánk** 'kicsi, nyomorult ember' (az *iszánk* szó jelentése: 'csúsza a jégen') „*Te sëmmi fërégiszánk!*” (szitkozódás, gyalázkodás)

[fül] ~ **fil** 'fül' **Kif. Olyant mondok/csinálok, hogy füle lesz. ~ Ennek füle van!** 'rendkívüli, szokatlan dolog, jelenség'; **Sz. fülitől/filitől farkáig** 'elejétől végig, teljesen' „*Filitől farkáig nem vót üdö kérdëzzem.*”

ganci 'gúnár' **Fr. Olyan, mind a ganci pëte.** 'horgas' (a *pët* tájszó jelentése: 'hím-
vessző') „*Ez a kaszakanta olyan, mind a ganci pëte.*”

[gólya] **Fr. Ængëm se a gólya kötött!** 'én sem vagyok akárki, nekem is jár a tisz-
telet'; **Kering, mind a gólyafos/gólyaszar a levëgöbe.** 'kószál, tévelyeg'

[gyík] → *kégyó* (kígyó)

[**hág(ik)**], **mëg~** 1. 'nagyobb állat hímje (csödör, bika, kos) nöstényével pá-
rosodik' 2. magáévá tesz (férfi nőt) **Kif. hághatnék ~ hághatnékja van** 1.
'párosodhatnék' (csödör) 2. 'nemi gerjedelme van' (férfi); **Fr. Mëghágja az
ördög.** 'tulajdonába veszi a démon' (vallásos képzet) „*Immádkozom, hogy
az ördög ne hághasson mëg.*”

hajdász 1. 'hajkurász, kerget' (állatot, embert) 2. 'keres' „*Hajdásztam az altatót
ës, s osztán valamiket adott ës az orvos.*”

[**hajt**] (vkit) 1. 'hajt' (állatot) 2. 'biztat, ösztönöz' (embert)

herél, ki~, mëg~ 'ivartalanít' „*Kiheréllek!*” ~ *Mëgheréllek!* (fenyegetés, gyermek-
hez) **Fr. Úgy orditt, mintha herélnék.** 1. 'ordítva sír, jajgat' 2. 'csúnyán, han-
gosan énekel' „*Lörincz Sándor temetëssin úgy ordittottunk, mintha heréltek
vóna, szëgyëllhettük magunkot.*” (értsd: énekeltek a halotti torban, megölték
a halott legénytársuk lakodalmát) **Kif. Ki van herélve.** 'impotens'

[**in**] **Kif. Szakad az ina.** 1. 'nem bírja a terhet' (állat) 2. 'nem bírja a terhet' (em-
ber) (átvitt értelemben is)

ízink 'maradék, ételmaradék' (állati és emberi) „*Maradt ëgy kicsi ízink a já-
szojba.*” **Kif. ízinkël** 'turkál az ételben, étvágytalan; maradékot hagy' „*Ne
ízinkëlj, hanëm ëgyël rendëssën!*”

jártást/jártásba vësz(ën) 'határozottan, gyorsan megy vmi felé' (állat és ember)
„*A tehenyëk ëgy darabnég jól ëttek itt, de osztán ëccër mëgindultak, s jártást
vëtték vót, úgyhogy alig ërtem vót ököt utol.*”

[**juh**] **Fr. Gyúródik, mind Zsögöd közt egy juh.** 'gyurakodik, tolakszik'; **Forog,
mind a kergetegës juh.** 'bolondul, értelmetlenül forog körbe'; **Mëg van ker-
getegësëdve.** 'megbolondult, szokatlanul furcsán viselkedik'; **Sz. kergetegës
juh.** 'métélyes' (juh) „*Juhnál van olyan, hogy ilyen csimmaszfële mënyën az*

agyára. *A juh forog körbe, az a kergetegés juh.*” „*A juh kergetegés vót, s megdöglött.*” **kergetegés bolond** ’bolond, aki kihívó módon zavarodott, esetleg fizikai mozgásán is látszik a zavarodottság’. – **Nr.** Az állandó szókapcsolatok alapja egy juhbetegség. Az ún. *kergetegés juh*nak az agyát *csimmasz* (lásd ott!) támadja meg, aminek folytán a juh körbe kezd forogni, úgymond „megbolondul”. **Fr. Könnyezik, mind a Bolygó Péter joha.** ’szivárog a szeméből a könny’ „*Nem mondta, hogy mi baja, csak csendésen könnyezett, mind a Bolygó Péter joha.*” – A juhnak a szeme fáj, ezért könnyezett. **Kif. kasárt fordít** 1. ’juhkosár (karám) helyét megváltoztatja’ 2. ’tartózkodási v. nyugvóhelyet változtat’ 3. ’álláspontot változtat’ 4. ’vkit elhagy, máshoz szegődik’ **Nr.** A *kasár* szó jelentése: ’szétszedhető akol, juhkosár, karám, amelybe éjszakára a juhsereget vagy a marhacsordát beterelik’. A kaszálon felállított *kasár* a terület trágyázását, *kasározását* szolgálja. Hogy a *kasáros* területet fokozatosan növeljék, a *kasár* helyét időnként megváltoztatják (*kasárfordítás*); **serégélnek** ’nagy seregben, csoportosan mennek’ (állat, ember)

kabalahúgy 1. ’kanca vizelete’ 2. ’állott, poshadt v. meleg ivóvíz’ „*Én ebből nem iszom, met ez tiszta kabalahúgy!*”

[**kakas**] **Fr. Kivette a kakas a vámot.** – A meghámozott főtt tojás hiányzó részére mondják. **Kif. bëndérez(ik) ~ bendéresz(ik)** 1. ’kakas tyúkot meghág’ 2. ’férfi nőt magáévá tesz’ **Sz. kakasszar** ’oda nem tartozó, kínos, kellemetlen dolog’ „*Mégvették a lakást, de kakasszar, bankkőcsön és van benne.*”; **kakastej** ’nem létező, képzeletbeli tej, ami a kenyérnek vagy kalácsnak a gyermeki képzelet szerint csodálatos jó ízt ad’ „*Gyere, véd el, met ez kakastejjel van sütvé.*”

[**kecske**] **Fr. A kecske a vonatot elkerüli.** ’a költés a keresetet meghaladja’ „*A gabonának nincsen ára, a szántás s az arattatás pedig sokba kerül, úgyhogy végül a kecske a vonatot elkerüli.*”; **A kecske se ményén a vásárra, de ütik az inát.** ’rákényszerítik vmilyen neki nem tetsző dologra. **Kecske s juh – kétféle gyapjú!** ’nagy (érték)különbség van a két dolog között’ „*Bartis Albét, Babinak hitták, féjszeg embér vót, s kaszálta a pityókatárét. Rosszul mént neki, mégsajnáltam, odaméntem s egy néhány rendét neki béváltam. Mikor látta, hogy én hogy kaszállok, elkezdte: »Kecske s juh – kétféle gyapjú!«*”; **Ha kecs-**

kén/kutyán szántok se (tészék vmit). ~ Inkább kecskén/kutyán szántok! 'inkább még nagyobb nyomorúságot, nehézséget vállalok, mintsem hogy ezt tegyem' „Ha kecskén szántunk se mēnyünk hēzzik kőccsönēt.” *Pattog/szökdősik, mind a kecskeszar a dēszkán.* 'felesel, tiltakozik, neki áll feljebb'; *Űgy szereti, mind a kecske a kést.* 'nem szereti, gyűlöli'; *A vén kecske és mēgnyalja a sót.* 'az öreg embert is érdeklik a fiatal nők'

kégyó 'kígyó' **Fr. Akit égyszēr a kégyó mēgmart, még a gyéktól és fél.** 'veszélyes tapasztalatot szerzett, ezért később indokolatlanul is óvatos' *Fújja a kégyó-követ.* 'áskálódik vki ellen, haragot tart vkivel' „Métt fúvod úgy rēám a kégyókövet, én nem vétettem semmit?"; *Kégyót melenget a kebelibe/kebelin.* 'olyan embert pártol, aki később hálátlansággal fizet.'

[kos] **Kif. Vagy kosul, vagy bakkul.** 'mindenképpen' „Vagy kosul, vagy bakkul, de valahogy el kell vigyem innét ezt a ganyét.” – Mind a kos, mind a bak hím állatot jelent. Tehát a választási lehetőség valójában nem adott – erre van alapozva a jelentés. Tréfás.; *koslat* 1. 'járkál' (kos) 2. 'túl sokat, gyakran jár vhová' (ember)

körömködik 1. 'kapaszkodik' (állat) 2. 'iparkodik' (ember) „Körömködnek-ē a gyermēkēk, hogy valamit érjenek el?”

[kukukk] **Fr. A szalonnát addig nem szabad mēgkezdeni, amíg a kakukk mēg nem szállal.** – **Nr.** Tavasszal a télen felfüstölt szalonnát sokáig nem szelték meg, hogy maradjon a nyári nagy mezei munkák idejére.; *Mond, mind a kukukk.* 'unalmasan ismétli magát' **Kif. kukukkol** 'ismételten mond' „Hējába mind kukukkoltam neki, úgy se csinálta mēg.”

[kutya] **Fr. Ábrándozik, mind vak kutya a hódvilágnak.** 'nevetséges, naiv módon álmodozik vmiről'; *Békapja/elüti, mind a kopó a legyet.* 'mohón, azonnal megeszi' „Sokan vótunk, s azt a kicsi ételt, úgy elüttük, mind a kopó a legyet.”; *Bizonytalan, mind a kutya vacsorája lámpaótás/lámpafúvás után.* 'bizonytalan, reménytelen helyzet, esélytelen dolog'; *Csak ēccēr vót Pestēn [Budán] kutyavásár [s akkor és a kutya, amelyik legelől vót, mēgdöglött].* 'csak egyszer volt kivételesen szerencsés helyzet'; *Gýmēsbe a kilométért egy veszēt kutya mérte.* 'Gyimesben nagyok a távolságok'; *A hamis kutyától félni kell, nem kell hērgēlni.* 'a veszélyes ellenfelet nem szabad irritálni'; *Ingyen még a kutya se szarik.* 'mindennek ára van'; *Kihēgyēző-*

dik, mind a kutyaszar a hóból. ~ Kikopik, mind a kutyaszar a hó alól. ~ Ottmarad, mind hóménéskor a kutyaszar. 'csúfos módon kilátástalan, reménytelen helyzetbe kerül'; *A kutya és haragszik az orráétt.* 'ha ingerlik, az ember joggal lesz haragos'; *A kutyát nem lehet megkötni, ügyes elszabadul.* 'a félrejáró férfit nem lehet visszafogni'; *A kutya és örökké a dombra szarik.* 'aki gazdag, az még gyarapodik'; *A kutya és jó dógába vesz még.* 'jólétben elbízta magát vki, és rosszul, elbizakodottan cselekszik' „El lehet válni az asszonytól, de a kutya és örökké a jó dógába vesz még.”; *Égy kutya kölykezte/kölykedzette ököt.* 'közös a származásuk'; *Ha a kutya a hájat elnyelte, nem okádja vissza.* 'ha vki már megszerzett vmi hasznavehető, csábos dolgot, nem lehet már tőle visszavenni'; *Kicsi kutya nagytól tanul [ugatni].* 'a nagyoktól tanulnak a kicsik'; *A kutyának s a papnak ugatni kell. ~ A papot s a kutyát a szájáétt tartsák.* 'a papnak kötelessége prédikálni, feddeni' - Gúnyos.; *A kutya a szőrit elhányja, de a természetit nem.* 'a rossz természetű ember nem javul meg'; *Kutyaharapást a szőrivel!* 'a bajt ugyanazzal kell orvosolni, ami azt előidézte'; *Mind a kutya, amelyiket leforráztak.* 1. 'kudarcot vallott' 2. 'megszégyenült' „Úgy ment el, mind a kutya, amelyiket leforráztak.”; *Mégszorult, mind a recsenyédi kutya.* 'nehéz helyzetbe került'; *Sok/nem csak égy tarka kutya van a világon.* 'hasonló, de nem azonos dolog' (helyzetmondattal); *Üti a kutyát fa nélkül.* 1. 'mímel vmit' (általában támadó jellegű dolgot) 2. 'álságos módon úgy tesz vagy mond vmit, mintha valóban megtenne vmit, de voltaképpen csak imitálja a cselekvést vagy ígér alaptalanul vmit, de igazában nem áll szándékában vagy nem tudja valóban azt tenni' „Csak járt a szája, hogy így tészén s úgy tészén, de csak ütötte a kutyát fa nélkül, nem akart ő tenni semmit se.”; *Vöröss kutya, vöröss ló, vöröss embér égy se jó.* 'a vörös hajú és arcszörzetű ember rosszféle'. *Kif. elmar (vkít)* 1. 'harapással elüldöz' (állat) 2. 'elüldöz, megvádol' (ember) „Elmarták a papot a faluból.”; *hërgël, fel~* 'mérgecs, bosszant, uszít' (kutyát, embert) „Ha a kutyát sokat hërgëlöd, végül mëgharap.”; *hërgët, fël~ (vkít vmivel)* 'bosszant, uszít' „Hërgëtték örökké az öregët, hogy mondja el, mi történt a szëmivel.”; *kauszol* 1. 'ugat, csahol' (kutya) „A kutya egész éjjel kauszolt, nem hagyott alunni.” 2. 'köhög' „Meghült, s most ëggyet kauszol.” 3. '(csúnyán) énekel „Ki kauszol így? Ez nem ének, ez csak olyan kauszolás.”; *kutyafile!* ~ *kutyának a*

file! 1. 'semmisség, jelentéktelen dolog' 2. tagadás kifejezése; **lekutyapicsáz** 'aláértékel, leszid, pocskondiáz vmit' „Csuli az eladó malacokot jól lekutyapicsázta.”; **ellomoz (vhova)** 'elszalad' (kutya, ember) „Hova lomezott el vajon ilyen hirtelen?”; **orgonál** 1. 'vonít' (kutya) 2. 'sír' (gyermek); **orozmaró** 1. 'alattomosan, sunyin támadó, veszélyes (kutya)' „Ennek csak (ti. kutyának) a szája nagy, de a másik, a csendes orozmaró.” 2. 'sunyi, veszélyes ember'; ~ **orrol (vkire vmiért)** 1. 'haragszik' 2. 'sértődött' „Orrol réám, amiért nem őt fogadtam meg. → macska (Viszi, mind a macska/kutya a tolluseprút.); → kecske (Inkább kecskén/kutyán szántok!) → *sain*

[légy] **Fr. Bassza a legyet (vmivel)**. 'tölti az időt vmivel; hiábavaló, fölöslegesen aprólékos munkát végez'; **Elcsapja, mind a Jóisten a legyet**. 'szélnek ereszt, elbocsát' „Isten számába elcsapta a marhákot, mind a Jóisten a legyet.”; **Könnyebb a legyet megfogni egy csépp mézzel, mind egy hordó ecettel**. 'kedvességgel többre megy az ember, mint szidalommal' **Sz. durrungozó(s) légy** 1. 'dongó légy' 2. 'kitartóan, folyamatosan beszélő ember'

[ló] **Fr. Abrakol(tat) a hëgy alatt**. 'késve, az utolsó pillanatokban végez vmit, próbál felkészülni vmire'; **Bécsapja/béëngedi a gyeplőt a lovak közi**. 'szabadjára enged, nem tart féken' „Amelyik (=aki) a gyeplőt a lovak közi béëngedi, az sonyorog, kénlódik s szënved.”; **Beléjött, mind a ló a fingásba**. 'megszokta, rutinosan végzi'; **A cigán a lován ül, s keresi**. 'olyasmit keres, ami kéznél van'; **Elfut vele a ló**. 1. 'elhiszi magát, gógös lesz' 2. 'milyen káros szenvedély rabja lesz'; **Ûgy elveri, mind szódás a lovát**. 'nagyon megveri'; **Ûsszeállnak, mind a lovak az árnyékba**. 'vadházasság, törvénytelen kapcsolat férfi és nő között'; **A fejé népet fasszal [s lovát zabbal] nem lehet megijeszteni**. 'a nők nem rettennek meg a férfi nemi erejétől'; **Farhámba ül**. 'megmakacsolja magát' „A gyermek farhámba ült, még csak azért sem akar tanulni.” – **Nr.** A húzni nem akaró makrancos ló beleült a farhámba, megmakacsolta magát.; **Fëlbogozza a farkát [s elmënyën]**. 'büszkén, magát kicicomázva elmegy' „Ûgy darabig dógozott velünk, de osztán egyszer csak fëlbogozta a farkát, s elmënt.” – **Nr.** Az ünnepi fogatba (pl. lakodalomba) befogott vagy ünnepi lovaglásra felkészített ló farkát befonták, „felbogozták”, és úgy indultak el vele.; **Fënn hordja/fëlveti a farát**. 'büszkén, peckesen jár' „Még jól férhez tud mënni, jól fënn hordja a farát!”; **Ismerlek fakó, hogy**

milyen húzós vagy! 'lusta, dologkerülő' (emberre, gúnyos); *Kerthöz/falhoz vert lófasz.* 'bágyadt, gyenge, beteg, esetleg másnapos' (személy) „Akart volna dógozni ő és, de csak olyan vót, mind egy kerthöz vert lófasz.”; *Ketyөг, mind a lófasz a tokjába.* – Abszurd kép. Jelentése: 'nagyon ideges, dühös, reszket'; *Kotyog rajta a patkó.* 'beteges, halni készül'; *Krisztus (urunk) az elszállt legényétt, s az egyeslovas embérétt nem szөнvedett [, met szөнved az magáétt өppe eleget].* – 'a feleség házához nőszült fiatalembernek és az egylovas fogatosnak nehéz, sanyarú élete van' – Nr. A proverbium vallásos és egyszersmind mágikus szemléletet fejez ki: minden szenvedés, áldozat kényszerítő erejű, általa az ember megválthatja önmagát, az üdvözüléshez tehát már nincsen szüksége Krisztus megváltó szenvedésére.; *Kihúzzák a kötőféket a fejből.* 'szabad lesz, elbocsátják (pl. a munkahelyéről)'; „Szeгénnek mahónap húzzák ki a kötőféket a fejből.”; *Látod amott azt a szürke mént, mint védi a seggit a légytől? Úgy védem én a lelkétékét a büntől!* – Prédikáció paródia.; *Lerúgja a patkót.* 'meghal'; *Amelyik ló jobban húz, azt ütik.* 'azt dolgoztatják, aki amúgy is jól dolgozik'; *A ló és mégbotlik, pedig négy lába van.* 'bárki tévedhet'; *A ló és odafut, ahol a [zabos]tarisnyát rázzák.* 1. 'az emberek azzal tartanak, aki vmilyen jóval, jövedelemmel kecsgetteti őket' 2. 'félrelépés nemi kapcsolat magát kívántató, felajánló nővel'; *Olyan, mind a (ló)pokróc. ~ Durva, mind a (ló)pokróc.* 'goromba, durva viselkedésű'; *Amelyik ló visszafelé húzza a szekeret, avval nem érdөmös.* 'válassz olyan társat, akivel közösek a céljaid'; *A lovat s az asszont úgy szerresd, hogy ne tudja.* – Ti. visszaél vele, ha észreveszi a feltétlen szeretetet.; *Lófasz [s esti fény]!* – Helyzetmondattal, abszurd kép. Egyfajta verbális „legyintés”, gesztus. Körülbelüli jelentése: 1. 'nem lesz abból semmi, nem válik be, nem történik meg' 2. 'nem ér semmit!'; *Benne van a lópor. ~ Lóporos.* 1. 'rosszféleléség, kutyaság van benne' 2. 'makrancos, kiszámíthatatlan természetű' „Látod-э milyen kicsike, s má hogy benne van a lópor!” – Nr. A lópor az istállózott ló naponkénti tisztogatásánál a vakarás alkalmával a lóvakaró fogai közé gyűlt finom por. Egy Debrecenből származó történeti néprajzi adat szerint a kocsis a lóport a vakaró fogai közül az istálló tisztára separt földjére a ló faránál párhuzamos sorokba verte ki, ezzel a sorporral bizonyítva az állat rendes ápolását. (Lásd: Balogh István: A lófogatok Debrecenben

a XVIII–XIX. században. A ló és ökör igazása. *Ethnographia* LXXVI. 1965. 2. 161–186., idézett hely: 173–174. old.); **Március a kehës lovat s a kehës embërt mëgvallassa.** 1. 'a márciusi hideg idöben elöjön a betegség' 2. 'a télutó legyengíti a beteg embert és a beteg állatot, kérdésessé válik a túlélésük'; **Mëg lehet mënet közbe patkolni.** 'lassan, lomhán, lustán jár' (ember); **Az ostor a hátán csattan.** 1. 'ütik a befogott lovat' 2. 'elszenved vmit, megissza vminek a levét' (ember) „Az ostor végül az én hátamon csattan.”; **A száz pëngös paripa és mëgbotlik.** 'bárki követhet el hibát'; **A szügyhám feszüil.** 1. 'a terhet húzó ló hámjának elülső, melli része, szügyháma feszüil' 2. 'akar vmit' (ember) 3. 'férfiúi nemi gerjedelem' „A fiam má a lëányokhoz jár, met nála és a szügyhám feszüil.”; **Van, akinek a lófaszt a hátába vágják, s mégës a seggibe szökik!** 'van, aki mindig szerencsés, minden előnyére válik, még a szerencsétlenség is javára fordul' **Kif. fëllövász[ol] (vkit vmire) ~ fëllövássza magát (vmire)** 1. 'felbiztat, fellelkesít vkit vmire' „Fëllövászoltuk magunkot, hogy mënjünk el mü és nyaralni a Búdösbe.” 2. 'siettet, hajt' „Mëtt lovászoltátok úgy magatokat?”; **Tartsa a gyeplöt.** 'féken tart' „Ha a gyeplöt nem tartod szorosan, ez a kölyök fëlül egësszen a fejedre.”; **lócsics! ~ lócsicst!** 1. 'semmi' „Azt kapsz, lócsicst!”; 2. 'tagadás, tiltás' „Én elmënnék most valahova...« »Lócsicst! Nem mënsz most te sehova!« – Verbális gesztus, amelynek jelentése lehet tagadás, tiltás, legyintés stb.; **lóhalálába 'sietve'** „Idejött nagy lóhalálába, ëppe csak mëgmondta, s futott és el.”; **Kif. ësszerugja patkót (vkivel).** 'konfliktusba kerül vkivel' **löháton mënyën.** 'gyorsan halad, múlik' „Löháton mënyën az üdö.”; **löháton ~ lóhátról vësz.** 'könnyen, komolytalanul nemtörödöm módon vesz vmit, oda se figyel' „Löháton van véve az és, ami itt bent a faluba van, hát még az erdön!”; **lóhátról beszél.** 'dölyfösen, sietve, nyeglén beszél'; **mëgkantéroz (vkit)** 'elvarázsol, elbájol' „Iren néni úgy mëgkantérozta Adëlkát, hogy a lëjánka mindën vasárnap odajö hëzza.” – **Nr.** A veszélyes női hiedelemleányek (boszorkányok, szépasszonyok) kantárt ütöttek a férfiak fejébe, és ezzel elvarázsták, például lóvá változtatták őket, majd lovagoltak rajtuk.; **pacérozik ~ pacírozik** 1. 'vidáman futkosik' „A ló az udvaron pacérozik.” 2. 'büszkén, fellengzősen járkál' „Ott pacíroztak az úton vasárnap a nagymise után.”; **nagyhúzó** 'kurva' „A vénasszon fiatal

korába nagyhúzó vót, s osztán a kutyának se kellett.” → *kutya* (Vërëss kutya, vërëss ló, vërëss embër egy se jó.)

[lúd] Fr. *Gyermékkorába a lúd a szárnyával hëzzavert*. 'gyengeelméjű vagy naiv felnőtt személy'; *Lúd lúddal, s tyúk tyúkkal*. 'mindenki a magához hasonlóval barátkozzon, házasodjon'; *A lúd nyoma a vízbe nem látszik*. 'a nő félrelépésének nincs nyoma'; *Tapod, mind a lúd a meleg pityókába*. 1. 'egy helyben gyorsan tapos' 2. 'a tettvágytól izgatott, ideges, sietős neki' „*Indulni kellett vóna, de a szeker késëtt, úgyhogy csak tapodtunk, mind a lúd a meleg pityókába.*”

[macska] Fr. *Dógozz, macska!* (tréfás biztatás); *Kidugja a macska a körmit a zsákból*. 1. 'kiderül a titok' 2. 'fény derül a rejtett rosszindulatra'; *A macska úgyës kikaparja!* 'kiderül a titok, a büntett'; *Mëggömbölyödik a talpa, mind a macskának*. 'vízhólyag keletkezik a talpán'; *Pisolyog, mind a macska a köménlevesnek*. 'némán, lelkesedés nélkül, vagy értetlenkedve vagy egyet nem értően mosolyog vmin' (ti. a macska nem szereti a köménymaglevest); *Úgy ül rajta, mind a macska a küszürün*. 'kényelmetlenül, nem megfelelő módon ül vmin'; *Annyiba vëszí, mind a macska a vasárnapot*. ~ *Annyi neki, mind a macskának a vasárnap*. 'nem veszi semmibe'; *Viszi, mind a macska/kutya a tolluseprút*. 'könnyen, gyorsan viszi'; *Kif. Cirmos az orra*. 1. 'a macska kajtárkodott, bünös' 2. 'bünös, hibás ember'; *Sz. kajtár* 1. 'a tilosban is mindent felkutató' (macska vagy ember) „*Kajtár vót Izsák Sanyi az orosz fogságba.*” 2. 'félrejáró, csapodár' (férfi) – Igei alak: *kajtárkodik*; *kércin* 'játékos módon hízelgő (macska vagy ember)' „*Kércin vót a lëjánka eröst, ott csingolászott a nagyapja nyakán.*” „*Az ëjen kércin macskát én nem szeretëm.*”; *kércinkëdik* 'kétszínűen hízeleg, csábít, kedveskedik' „*Jól áll neki a kercinkëdës.*”

[madár] Fr. *Bédugja a száját (vmivel)*. 1. 'ételt tesz a madár szájába' 2. 'elhallgattat vkit azzal, hogy vmit ad neki'; *Tátja a száját (vmire)*. 1. 'nyitja a csőrét ételre várva' (madár) 2. 'vár vmit, vágyakozik vmire' „*Tátotta a száját a tötélëkës káposztára.*”; *Tátva marad a szája*. 'nem kap vmiből, pedig várta, számított rá' „*Hejába tátotta a száját rëa, végül tátva maradt a szája.*”; *Tátottszájú*. 1. 'málészájú' „*Ha valami tátottszájú vóna, nagy baj vóna.*” 2. 'figyelmetlen' „*Ne légy tátottszájú!*”; *Láttál-ë a nagy madar tövibe füzfajfia-*

kot? – Képtelen kép, paradoxon. Gyermek nyelvi szocializációját szolgáló megszólítás.; **Kif. repesztél** 1. 'nagyon vágyakozik vmire, bízik a cél elérésében és tesz is érte' „Az onokám és mind repesztél, keresi szégén a munkát, de sehol sëmmi.” 2. 'híresztel, terjeszt' „Az újság repesztéli, hogy...” **Sz. madárka** 'kenyérsütéskor a tekenő oldaláról levakart, esetenként cukrozott kenyértésztából formázott kis, madár alakú cipócska' (gyermekeknek)

[malac] Fr. **Állva aluszik, mind a Czikó Balázs malaca.** 'állva elaludt' - A malac megdőglött, de a disznópajta oldalának nekitámaszkodva, megdőglöve is lábon állt. Ezért arra gondoltak, hogy csak aluszik.; **Úgy elmént, mind a Czikó Balázs malaca.** 'nem jött vissza, elveszett'; **Síkul, mind a malac a jég-én.** 'járás közben síkul, csúszik'; **Teli van ésszel, mind a tordai malac szarral: seggel mënyën a vállunak, s mégës jóllakik.** 'nagyon ostoba' (gúnyos).

[marha] → *tehen*

[medve] Fr. **Annyi, mind a medvének egy szem mána.** 'fogára sem elég, kevés' **Kif. mëgmedvésédik** 'megházasodik' (tréfás); **bummog, oda~, vissza~** 'brummog, nehezen érthetően, morogva szól vkihez' „Odabummogott valamit neki, s avval az ajtón kimënt.” „Az anyjának visszabummogott valamit.” → *béüt*

[nyúl] Fr. **Apád baszott vóna nyúlat helyetted [, hogy futtál vóna el]!** – Szidalom-, átokformula.; **Ébren aluszik, mind a nyúl.** ~ **Úgy aluszik, mind a nyúl [a borozdába].** 'éberen alszik'; **Olyan egyformák, mind két nyúlszar.** 'hasonlítanak, egyformák'; **[Amikor az mëglesz,] akkor a seggëm Bakó ódalába nyúlat ló!** 'nem tud megtörténni vmi' - Lehetetlenség formula.; **A nyúl és mëghál, annak sincs szállása.** 'nem kell búsulni az éjszakai szállást, majdcsak lesz vhogy'

[nyú] Fr. **Beléésik, mind a nyú a tormába, s azt gondolja, hogy annál jobb nincsen.** 'a saját kedvezőtlen helyzetét a legjobbnak gondolja, ezért meg van elégedve vele és nem törekszik változtatásra'

[ökör] Fr. **Csak az ökör seggitől a szarváig lát.** 'nem lát ki a maga környezetéből, tájékozatlan a világ dolgaiban' „Akikből kulákat csináltak, azok éjt nappá tettek, úgy dógoztak, s mégës ők kerültek a Duna-csatornához. Nem érdëmëlték mëg a mëgtorlást, met csak az ökör seggitől a szarváig láttak.”;

Tanulj tinó, me ökör léssz belölled. 'addig tanulj, amíg fiatal vagy' (tréfás, gúnyos) → *tehen*

pipe 'kisliba' Fr. **Olyan, mind a beteg pipe.** 'erőtlen, gyenge, bágyadt' „Úgy eré-
gelt bé az utcán, mind egy beteg pipe.”; **Úgy orrba vágja, mind a zsögödi em-
bër a pipét.** 'orrba vágja' – Nr. Falucsúfoló. A szomszéd faluban, Zsögödben
szivarpapírt tettek a pipe lába alá, hogy érje fel a vályút, de mivel így sem
érte fel, orrbaverték. Sz. **pipepurc** 'semmiség, jelentéktelen dolog'; **pipeször**
'pelyhedsző, gyenge borosta, szakáll' „Valami pipeszörök nõttek nekem és a
képemre.”

prücsök 'tücsök' Fr. **Prücsköt herélünk harmadába [s gyere/jere te és kaláká-
ba!]** – Helyzetmondat. A „mit csinálnak?” kérdésre adott tréfás válasz, a
tényleges válaszadás elõl való kitérés.

réce 'kacsa' Sz. **néma réce** 'hallgatag ember' „Béjött Lakatos Laci, de ő olyan
néma réce, sokáig nem mondta, hogy mit akar.”

rekég 1. 'brekeg, kuruttyol' (béka) 2. 'békaszerű hangot ad' (egyéb állat: bárány,
disznó stb.) „Valami rekégést hallottam.” 3. Nr. 'a visszajáró halott, az ún.
rekégő hangja' (hiedelem)

sain 1. 'kegyetlen, alattomos, de nem mutatja ki' (fõleg kutyára, emberre) „Erõst
sain embër vót az öreg.”

sandal, bé~, elé~, fël~, ki~, oda~, vissza~ stb. 'lassan, halkán, sunnyogva jár,
megy' (állat és ember) „A lëjánka odasandalt, s leste a csokoládét.” „A kert
felé sandalt, hátha el tudna szökni.” „Hát látom, hogy sandal bé a kapun!”
Gyak. **sandalog ~ sandarog**

[szamár] Fr. **Rossz szamár az, amelyik a maga terhit nem bírja.** 'az embernek
el kell tudnia végezni a feladatát'; **Ha ló nincs, a szamár és jó.** 'a gyengébb
lehetőséget, megoldást is el kell fogadni'; **Szamárbógés nem hallik a mënny-
nybe.** 'hitvány, méltatlan ember vádaskodásával nem kell törõdni'; **Ha a
szamár elbõgi magát, essõ lesz.** 1. hiedelem, idõjõslás 2. 'hangosan ásító
ember' (helyzetmondat)

[szarka] Fr. **Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka.** 'többre vállalkozik,
többet akar, mint amennyire erejébõl, képességeibõl telik'

[szarv] Kif. **Kinõ a szarva.** 'elszemtelenedik' „Erõst kinõt vót a szarva, amikor
néptanácselnõk lett.”

[szarvas] **Fr. Szént Istánkor beléhuddik a szarvas a patakba.** 'vége a nyárnak'
– **Nr.** Időjárási megfigyelés, hogy Szent István napja táján (aug. 20.) hidegebbre, ősziésre, esősre fordul az idő.

szodé 1. 'mohón evő, falánk' (állat v. ember) „*Én enni hála Istennek tudok, s tudtam és örökké. Anyád azt mondja, hogy én erőst szodé vagyok. »Te a legelső lettél vóna Oroszországba és, aki a szodéság miatt meghót vóna. Met a fogásba és megéttél lenne mindént, s belépusztultál vóna.«*” **Kif. szodéskodik** 'falánkoskodik, mohóskodik' „*Ne szodéskodj!*”

[szőr] **Fr. Kényés a szőre.** 'sértődékeny' „*Az anyóssának igen kényés a szőre, nem lehet neki akármit mondani.*”; **A szőrös felire esik.** 'szerencsés, jól sikerül neki vmi' „*Na, most az égzyszér mü és a szőrös felünkre estünk!*”; **Szörvel szőrt [csérél].** 'vmit mindenestül odaad vmiért, amit ugyancsak mindenestül fogad el' „*A házból blokkba (= tömbházlakásba) kötözött, úgy, hogy szörvel szőrt csérélt.*” – A szólás eredetileg állatok egymással való elcserélésére vonatkozott. **Kif. szörméntin** 'óvatosan, nem kihívóan'

támad, ki~, le~, mäg~ (vkit) 1. 'megtámad' (állat embert) „*Ügyelj, met kitámad a kakas!*” 2. 'számon kér, felelősségre von' „*Kitámadott engemét az úton.*”

tehen 'tehen' **Fr. Nem fér a nyakára.** 'nem akarja csinálni, nehezére esik' „*A nyakára neki és úgy reáfért vóna, mind másnak.*”; **[Jól] leadja a tejet.** 1. 'könnyen fejhető tehen' 2. 'könnyen megkapható nő'; **Ügy jó/foly(ik) ki belőle a szó, mind a tehenből a ganyé.** 'szószátyár, bőbeszédű'; **Letejel az üdő.** 'beáll az esős idő'; **Mäg van gyűlve a teje (vmivel).** 1. 'nyugtalan, ideges, izgága, mert vmi megoldatlan problémája van' „*Mäg van gyűlve most a tejik, met a lejánka állapotos lett!*” 2. 'siet vhová' „*Hova futsz ilyen hamar? Jól mäggyűlt a tejed!*”; **A marha és hazafelé jobban siet.** 'siet haza' (állat vagy ember); **A tehen elejibe állj fával/kosztval, s a fejé népe elejibe fasszal.** (koszt = 'karó') 'a nők a férfiakat szexuális teljesítményük szerint értékelik'; **Kif. elapasztja a tejet.** 1. 'nem ad tejet' (tehen) 2. 'megszünteti vki pénzelését, támogatását' (ember); **haza/hazafelé áll a feje** 'haza szeretne menni, bármelyik pillanatban hazaindul' „*A tehennek a csordába hazaáll a feje, met kicsi bornya van otthon.*”; **leköti a nyakát** 'elkötelezi magát, szerződik' „*A nyakadot te ne kösd le!*”; **mägfej (vkit).** 'kizsákmányol, becsap' „*Na, hát tük most ingemét jól mägfejteték!*”; **nyúllik a nyaka.** 1. 'nyúlik az állat nyaka igavonás közben' 2.

'kötelessége, elvégzendő feladata van' (embernek) „Könyöd neki ígýrgetni, de osztán végül az én nyakam nyúlik.”; **nyújtsa a nyakát (vmi felé, vmerre)**. 'vágyakozik vmire, indulna abba az irányba' „Én amíg a gyárba dógoztam és, a nyakamot örökké nyújtottam a mező felé.”; **rëatehenkëdik** 1. 'nehézkos mozdulattal ránehezedik vkire' „Ne tehenkëdj rëám, me én élve dögot nem tartok!” 2. 'anyagi értelemben erőszakosan rátámaszkodik'

[**tetű**] Fr. **Örökké a tetves vakaródzik. ~ Minél tetvesebb, annál jobban vakaródzik.** 'az akar többnek, másnak látszani, mint ami, akinek van, miért szégyenkeznie, akinek vmi kellemetlen, aki szabadulni akar vmitől' „Van, aki emlégeti, hogy neki az ősei kik vótak, s mik vótak, de hát minél tetvesebb valaki, annál jobban vakaródzik.”

[**tinó**] → ökör

[**tyúk**] Fr. **Olyan éhes, mind a mónárné tyúkjá.** 'nem éhes'; **Elëbb kotalj, s azután vágj!** 'ne vetemedj/nem vagy képes tettelegességre' - A *vág* szó kétértelműségén (1. 'üt' 2. 'megcsíp szárnyas állat') alapuló szólás az alábbi, fenyegető párbeszëdből alakult: »Úgy mëgváglak!« »Elëbb kotalj, s azután vágj!«; **Olyan mejje van, mind ëgy rëgáti kotlónak.** 'vézna, satnya ember' (tréfás).; **Olyan/úgy sír, mind akinek a tyúk mëgëtte a kënyerit.** 'jelentéktelen ok miatt el van keseredve'; **Kif. tojóskodik** 'lassan, körülményeskedve csinál vmit'; **tyúkászik** 'udvarol, nők után jár'; **Sz. benntyúk** 'otthon ülő, onnan ki nem járó (női) személy' „Olyan benntyúk lëtem.”

[**vaddisznó**] Fr. **Úriembër nem vaddisznó.** 'udvariasan, elökelően viselkedik' **vacsog** 1. 'cuppog' (víz cipőben, csizmában) 2. 'siránkozik, jajgat' (állat, ember) 3. 'méltatlankodik, tiltakozik'

vákog 1. 'kuruttyol' (béka) 2. 'gágog, hápog' (pl. kacsá, lúd) 3. 'panaszkodva vagy méltatlankodva beszél ad (ember) „Mit vákogsz itt annyit?!” (durva)

varasbéka 1. 'varangyosbéka' 2. 'kislány' „Në, hogy felesël a varasbéka!” (tréfás, kedveskedő) Fr. **Leesik/ellepcsen, mind a varasbéka.** 'elterül a földön' „Le-estem, mind ëgy varasbéka.”

[**varjú**] Fr. **Nëz belé, mind a varjú az üress löfejbe.** 'már kiürült edénybe vagy egyéb, vmikor értékes dolgot tartalmazó tartályba éhesen néz, ott még vmit keres'; **Addig még sok seggetlen varjú szarik!** 1. 'sok időnek kell eltelnie még addig' 2. 'sohanapján'; **A gölya szabadságon vót, s a varjú hozta.** 'sö-

- tétebb bórszínnel született csecsemő; *Látott má karón varjat [elszállni]*.
 'ismert, közönséges dolog számára'
- vartyog** 1. 'brekeg' (béka) 2. 'cuppog' (pl. nedves lábbeli) 3. 'összevissza beszél, fecseg' 4. 'méltatlankodik, zsémbel'
- vaszok** 1. 'vacok, állat hitvány fekvőhelye' 2. 'sírgödör' „*Csiszér Laji Poklonfalvába csak Görén Laji vót, má öregembër. Egy pácával kibotorkált vót a temetőbe. Jövet az úton kérdezték tölle: »Hova járt, Laji bácsi?« »Eljártam, még-néztem a vaszokt!« Két nap múlva még és vót halva! A vaszokba benne vót.*”
- Kif. vaszalkodik ~ vaszarkodik** 1. 'helyezkedik, keresi a helyét' 2. 'erőlködik, igyekszik, törekszik' „*Ugyanbiza hova vaszarkodik ő és?*” 3. 'viszi vmire' „*Annyira osztá valahogy vaszalkodtunk, hogy ezt a kicsi házat félépítettük.*”;
- bévaszalkodik ~ bévaszarkodik (vhová)** 'izegve-mozogva elhelyezkedik vhová'; **vaszkalódik ~ vaszkolódik** 'izeg-mozog, fészkelődik'
- vereb** 'veréb' **Fr. Hessel/dobbal nem lehet verebet fogni.** 'zajjal, ijesztéssel nem lehet megszerezni azt, amihez csak óvatossággal, figyelmességgel lehet közelebb kerülni'
- veszött** 1. 'veszettségben szenvedő' (állat) 2. 'nagy, félelmetes' „*Nincs olyan veszött sár, hogy az utcába mënni ne lessën.*” **Kif. megvesz. ~ még van veszve**
 1. 'veszett állapotba kerül' (állat) 2. 'megharagszik, feldühödik' (ember)
- viccsan, fél~, még~** 1. 'nyikkan' (malac) 2. 'madárhangot ad' 3. 'megnyikkan' (gyerek)
- zabola** 1. 'zabla' 2. 'herpesz, a száj kipállása' **Kif. zabolás a szája.** 'herpesz van az ajkán'
- zabos** 1. 'nyugtalan, ficáncoló' (ló) 2. 'mérges' (ember) „*Láttam rajta, hogy zabos valamiétt.*”
- zsámbás** 'lábfejős, rossz járású, sánta' (ló, ember) „*A zsámbás ló és olyan, hogy nehezen indul még, de ha megindul, beléjő.*” 2. 'beteges' (ember) **Kif. zsámbálódik** 'zsörtölődik, zsémbelődik'

TÓTH ZSOLT

A MAGYAR ÉS A MONGOL IGENÉVRENDSZER ÖSSZEVETÉSE

KIVONAT: Az igenevek a morfológiai leírások egyik legvitatottabb témakörét jelentik. A magyar igenevek természetének jobb megértése szempontjából célszerű őket a tipológiailag hasonló nyelvekkel összehasonlítani.

A magyar és a vizsgált mongol nyelvek (mongol, burját, kalmük) igenévrendszere között eredetileg jóval kisebb a különbség, mint jelenleg első ránézésre látszik, különösen, ha teszünk némi diakrón kitekintést is. Az alapvető melléknévi igenevek mind a magyarban, mind a három mongol nyelvben az általában előidejű, egyidejű és utóidejű aspektust kifejező melléknévi igenevek. A melléknévi igenevek egyes esetekben mindegyik nyelvben felvehetnek névszói esetragot, többesszám-jel, birtokos személyjelet, vagy követheti őket névutó. A melléknévi igeneveknek lehet saját, a mondatétól eltérő alanyuk, bár ez a mai magyar nyelvben erősen visszaszorult, és csak a befejezett melléknévi igenév rendelkezhet saját alannyal, az is elsősorban E/3. személyűvel. A melléknévi igenevek névszói esetragos alakjaiból mindegyik nyelvben másodlagos határozói igenevek (Károlyi terminológiájával főnévi gerundiumok) jöttek létre, bár ezek használata a mai magyarban sporadikus.

Az igenevek a hozzájuk tartozó bővítményekkel mellékmondat értékű igenévi szerkezeteket alkothatnak a nyelvtani alárendelés eszközeként. Bár a magyarban az igenévi szerkezetek használata hátrébb szorult, különösen a saját alanyú igenévi szerkezeteké, a jelzői funkciójú melléknévi igenévi szerkezetek továbbra is igen sűrűn előfordulnak.

KULCSSZAVAK: mongol nyelvek, igenevek, melléknévi igenév, határozói igenév, cselekvésnév, összehasonlító nyelvészet

Az igenevek a morfológiai leírások talán legérdekesebb, egyben legvitatottabb témakörét jelentik. Az *igenév* mint terminus technicus a (görög–latin gyökekre támaszkodó) nemzetközi nyelvészeti leírásokban nem is létezik, hanem az igeneveket általában mint nem véges igei formákat (*non-finite verb forms*) tartják számon.¹ Az igenév tulajdonképpen egy magyar nyelvészeti szakkifejezés, Károly Sándor (1956, 10.) szerint a *melléknévi igenév* terminust Imre Sándor alkotta meg 1873-ban, míg a *főnévi igenév* és a *melléknévi igenév* szakkifejezést Simonyi Zsigmond hozta létre 1879-ben. Az eltérő terminológia okozta nehézségek miatt is különösen érdekes összevetni a magyar igeneveket más nyelvek igeneveivel. Célszerű legelőször is a rokon, valamint a tipológiailag hasonló, mint például az uráli és altaji nyelvekkel való összehasonlítás, hiszen mint Janhunén (2014, 24.) rámutat: „Az urál-altaji nyelvek e g y tipológiai övezetet alkotnak, amely Fennoskandiától, Pannóniától és Anatóliától Turkesztánig, Szibériáig, Mongóliáig, Mandzsúriáig, Koreáig és Japánig terül el.” Tehát, bár a tanulmányban vizsgált mongol² nyelvek (halha, burját, kalmük) több ezer kilométer távolságra helyezkednek el a magyar nyelvterülettől, vizsgálatuk releváns lehet a magyar igenevek természetének jobb megértése szempontjából.

Az indoeurópai leíró nyelvtanok az igevevet általában az igei paradigma részeként tartják számon. Ez a szemléletmód azonban nem éppen megfelelő az uráli és az altaji nyelvek esetén, célszerűbb Antal László (1977, 121.) álláspontjához igazodni: „[...] nyilvánvaló, hogy egy képzős alak nem tartozhat bele annak az alapszónak a paradigmájába, amely alapszóból képeztük. A paradigmába csak ragos alakok tartozhatnak.” Az igenevekre az angolszász szakirodalom a *non-finite verb form* (nem véges igealak) kifejezést használja, így az elnevezés már önmagában sugallja, hogy az igenév igealaknak, vagyis az igei paradigma részének tekintendő.

1 „Érdekes, hogy az igeneveket egyetlen európai grammatika sem tartja külön szófaji kategóriának, hanem mindenütt az igével együtt tárgyalja őket. Valószínűleg azért, mert az indoeurópai nyelvekben az igenév sokkal fontosabb szerepet tölt be az igeragozásban, mint a magyarban. A magyarban viszont dominánsabb az igenevek mondatrészszerpepe, mint más európai nyelvekben.” (MLNyS 1996, 57.)

2 Jelen tanulmányban a mongolt átfogó értelemben használjuk. A Mongóliában használt – sokak által a mongol nyelvként ismert – nyelvet halhának nevezzük.

Bár az igeneveket a magyar grammatikai leírások általában önálló szófajnak tekintik, gyakran úgy jellemzik őket, hogy átmeneti szófaji kategóriát képviselnek, mivel egyidejűleg rendelkeznek igei és névszói tulajdonságokkal. Pontos definiálásuk nem egyszerű feladat, alább megadom két megfogalmazásukat. Sz. Kispál Magdolna (1966, 23.) leírása szerint: „Igenevek tehát azon különféle képzővel alakult deverbális származékok, melyek igtőből és egységesnek érzett toldalékból állnak, melyeknek az igtartalmon kívül akció-, idő- és igenemi vonatkozásuk van, nyelvtani szinonimái az igeéne, továbbá igei bővítmenyeket (határozó, tárgy, alany) vehetnek magukhoz.” Dékány Éva (2004, 179.) szavai szerint: „A generatív nyelvtanokban »nem véges alárendelés/igei kifejezés«-nek nevezett szerkezeteket a hagyományos nyelvtanokban »igenév«-nek hívják. [...] Az igeneveket a hagyományos nyelvtanokban és tipológiai munkákban aszerint nevezik el, hogy a mondatban milyen funkciót töltenek be: főnévi igeneveknek/infinitivusoknak hívják azokat, amelyek tipikusan argumentum szerepű főnévi csoportok helyzetében és célhatározói módosítóként jelennek meg, melléknévi igeneveknek nevezik azokat, melyek főnévi módosítóként fordulnak elő, és határozói igeneveknek hívják azokat, melyek igei projekciók adjunktumai, azaz szabad határozói lehetnek. Bizonyos deverbális főneveket is az igenevek közé sorolhatunk, ezek értelemszerűen főnévi disztribúcióval rendelkeznek. Az igeneveket a rendes főnevektől, melléknevektől és határozó(szó)któl az különbözteti meg, hogy megőrzik a kiinduló ige teljes vonzatszerkezetét (és gyakran a tárgyesetkiosztási képességét is). Azaz az igeneveket alannyal, tárggyal és határozóval lehet bővíteni.”

Ylikoski (2003, 187.) tanulmányában az indoeurópai és az uráli nyelvekben vizsgálta a nem véges igei formákat, vagyis az igeneveket, és négy fő típusukat határozta meg: *infinitivus* (főnévi igenév), *participium* (melléknévi igenév), *converbum* (határozói igenév) és *nomen actionis* (cselekvésnév). Ráadásul a magyart hozza olyan példaként, mint amely jól szemlélteti a négyféle tipikus igenév meglétét. Alapos elemzésének azonban van egy nagy hibája. Nem foglalkozik azzal a ténnyel, hogy míg az indoeurópai igenevek alapvetően nem rendelkezhetnek saját alannyal, addig az uráli igenevek jellemzően igen, vagy nyelvtörténetük korábbi fázisában rendelkeztek. A magyart tipikus példának hozni – legalábbis uráli szemszögből nézve – azért nem szerencsés, mert az

igenevek saját alannal való elláthatósága rendkívüli mértékben visszaszorult, szemben a nyelvtörténetileg korábbi állapotokkal. Erre például Horváth László (2005, 239.) is utal: „Az uráli összehasonlító nyelvészet eredményei és ómagyar nyelvemlékek adatai arra mutatnak, hogy az ősmagyarban a melléknévi és a határozói igenévnek is lehetett saját alanya.”

Magyar igenévrendszer

A magyar igenevek első fajtája a főnévi igenév, *-ni* képzővel. Nemritkán külön altípusnak szokták tekinteni a személyragozott alakjait. Újabban ezt sokan egyfajta igei személyragnak írják le, holott ez a toldalék valójában birtokos személyjel, ennek felismerését épp az urál-altaji összehasonlító vizsgálatok könnyítik meg. De a modern leírásokban is akad példa a szuffixum birtokos személyjel voltának elismerésére: „Az infinitívus végződése a főnevek birtokos ragozásával azonosak, tehát inkább nominális, mint verbális természetűek.” (Dékány 2004, 185.) A birtokos személyjelként való azonosítást valószínűleg azok a hangtani jelenségek akadályozzák, amelyeket Károly Sándor (1956, 11.) így jellemez: „A *-ni* végzet *n* eleme nomenképző, magánhangzója lativusrag. [...] A személyragozott alakokban a személyrag valószínűleg ehhez a *-ni* végzethez járult, az *-i* azután a palatális hangrendű szavakban nyíltabbá vált, a veláris hangrendű szavakban illeszkedett.”

Némileg a főnévi igenév kérdésköréhez tartozik a következő igenév, amelyet Ylikoski is kifejezetten megemlít, noha a magyar igenévrendszer leírásából általában ki szoktak hagyni, nevezetesen az *-ás/-és* képzős *nomen actionis* (cselekvésnév). A kihagyás oka valószínűleg az, hogy könnyen szubsztantivizálódik, és nehéz objektív kritériumokat adni ahhoz, hogy az *-ás/-és* képzős szó mikor tekintendő főnévnek és mikor igenévnek. Károly Sándor (1956, 15.) így jellemezte a helyzetet: „A ragtalan *-ás, -és* képzős főnevektől sem lehet teljesen megtagadni az igenévi jelleget. [...] elsősorban a személyre vonatkoztatott cselekvést jelentő főneveket (genitivus subiectivus-sal) vehetjük igei természetűnek.”

Az igenevek következő fajtájának a melléknévi igenevet szokták említeni, amelynek három típusát különböztetik meg: az *-ó/-ő* képzős folyamatos, a *-t/-*

tt képzős befejezett és az *-andó/-endő* képzős beálló melléknévi igenevet. Az igenevek elnevezése újabban több vitát vált ki, de világos, hogy az elnevezés a legjellemzőbb használatot jelöli, és informatívabb, mintha csak a toldalékkal neveznénk meg az igeneveket. Az uráli és altaji nyelvek igeneveit vizsgálva gyakran találkozhatunk avval, hogy egy igenév több funkciót is elláthat, vagy éppen ugyanazt a funkciót betöltheti több igenév is, továbbá az idők folyamán egyes igenevek szerepköre meg is változhat. Célszerű a melléknévi igeneveknek aspektuális elnevezést adni, hiszen a magyar – ahogy általában az uráli és altaji – melléknévi igenevek nem abszolút időt (múlt, jelen, jövő) fejeznek ki, hanem relatív időt (előidejűség, egyidejűség, utóidejűség). Ugyanaz az alakú igenév a főmondat tartalmától, *verbum finitum*ának igeidejétől függően kifejezhet különböző (szemantikai) időket.

D. Mátai Márta (2005, 208.) szerint eredetileg – az ősmagyar korban – a *-t/-tt* képzős igenévnek a *participium perfectum* funkciója mellett *nomen agentis*, *nomen actionis* és *nomen acti* szerepe is volt. A *nomen actionis* szerep ma is jól megjelenik a birtokos személyjellel és névszói esetraggal vagy névutóval ellátott alakok esetén (Bővebben l. Tóth 2021.).

Sokan külön említenek egy igenévi formát, amely a legtöbb értelmezési vitát váltja ki, ez a *-(t)tA* forma, amely gyakorlatilag a befejezett igenév – általában E/3 – birtokos személyjellel ellátott alakja. Ezt számosan külön kategóriának kezelik, és különböző önellentmondásos neveket adnak neki, mint *igei igenév* vagy *igenév-ige*. Az igenév helyes értékeléséhez ugyancsak az urál-altaji összehasonlító elemzések jelentenek nagy segítséget (Bővebben l. Tóth 2021.).

A befejezett melléknévi igenevek esetén ma is találunk példát – elsősorban E/3. személy esetén – saját alanyra: (1) *A testvérek a nagyapjuk építette házban laktak.* (Rácz–Szemere 1970, 52.) Azonban az úgynevezett saját alany pontos mondatrészi besorolása kérdéses, mint azt az előbbi mondatához fűzött tankönyvi megjegyzés is mutatja: „Alanyi szerepű mondatrész a *nagyapjuk* is, de nem a mondat alanya, hanem bővítmény: a *nagyapjuk építette* alanyos szószereket meghatározó tagja. Azt nevezi meg, aki az *építette* átmeneti szófajiságú [...] minőségjelzői szerepű szóval kifejezett cselekvést végezte.” (Rácz–Szemere 1970, 52.)

Van még egy fajta melléknévi igenév, a tagadó, amelynek kérdése általában nem szokott felmerülni. A megemlítésében az egyik kivétel Károly Sándor (1956, 16.): „Igen korlátolt használatuk miatt, azonkívül a jelentéstani és a mondattani kritériumok szerint sem tekinteném igeneveknek a *-tlan*, *-tlen* képzős deverbális melléknéveket, bár kétségtelen, hogy bizonyos szempontok igenévi jellegük mellett szólnak.” Pomozi Péter (1998, 15.) ad részletesebb indoklást a tagadó melléknévi igenév (*-tlan/-tlen*) elismerése mellett. Az alábbi indokokat hozza: a) ugyanúgy állhat jelzői pozícióban, mint a melléknévi igenevek; b) őrizi alapigéje vonzatstruktúráját, mint más *verbum infinitivumok*; c) más *participiumok*hoz hasonlóan melléknévi szerepben alapigéje vonzatstruktúrája nélkül predikátumként állhat; d) más igenevekhez hasonlóan mellékmondatértékű igenévi szerkezet része lehet.

Az igenevek következő típusa a *-va/-ve* képzős határozói igenév, valamint az általában ennek szinonimájaként megadott *-ván/-vén* képzős alak. Ez azonban nem teljesen helyes, mivel – bár a két alak számos esetben szabadon felcserélhető egymással –, vannak olyan esetek, amikor ez nem áll fenn, mivel a *-ván/-vén* képzős igenév rendelkezhet saját alannyal. Másrészt létezik a két igenév között bizonyos funkcionális különbség is, amely lehet, hogy ma kevésbé hangsúlyos. Bárczi (1966, 286.) említése szerint: „[...] a XVI–XVIII. század során [...] lassan kialakul bizonyos funkcionális különbség a kettő között: a *-ván*, *-vén* képzősök időhatározói vagy okhatározói jellegűek, a *-va*, *-ve* képzősök meg túlnyomóan mód- és állapothatározók” D. Mátai (2005, 634.) is hasonló jellemzést ad: „Lassacsán bizonyos funkcionális különbség is kialakult a két alak között: a *-ván/-vén* képzősök időhatározói vagy okhatározói, a *-va/-ve* képzősök pedig túlnyomóan mód- és állapothatározói szerepűek lettek.” Példa egy saját alanyos *-ván/-vén* igenévre, amely nem cserélhető fel: (2) **Megérkezvén a tavasz, megkezdődtek az IBUSZ szervezte társasutazások.** (MLNyS 1996, 110.)

Meg kell említeni, hogy korábban a *-va/-ve* képzős határozói igenév is kaphatott személyragot (tulajdonképpen birtokos személyjelet), amely jelenség fokozatosan visszaszorult, majd eltűnt (Bárczi 1966, 74.; D. Mátai 2005, 395.). A XIX. században már lényegében csak T/3. alak használata fordult elő (D. Mátai 2005, 740.).

A szinkrón elemzéseknél nem szokott felmerülni az a kérdés, hogy ezen a két alakon kívül létezhetnek-e még más határozói igenevek. Számos uráli és altaji nyelv esetében azonban az egyes nyelvek mérvadó nyelvtanai határozói

igenévnék tekintenek jónéhány olyan igenévi formát is, amelyek eredetüket tekintve melléknévi igenevek esetragos alakjai vagy akár névutós *participiumok*. Károly Sándor (1956, 17–18.) viszont igenévi táblázataiban említést tett *főnévi gerundiumokról*: *-ását, -ására, -ásában, -ása közben* stb. (*-tát, -tában, -táért* stb.), továbbá *melléknévi gerundiumokról* (*-óan, -ólan, -ólag, -óban, -tan, -tlan*). A *főnévi gerundiumokat* megnézve jól látható, hogy a befejezett melléknévi igenév valójában *nomen actionis* szerepet tölt be, amikor todalékkal van ellátva. Az ilyen *főnévi gerundiumoknál* is találhatunk példát saját alanyra a mai nyelvben is: (3) *Az etetési időszak az első fagyok késő őszi beköszöntétől, november második felétől márciusig tart.* (veol.hu)

A mongol igenévrendszer

Az Ylikoski által említett igenevek közül a leíró nyelvtanok értékelése alapján a mongol nyelvekben – a leíró nyelvtanok és tankönyvek tanúsága szerint – általában kettő, a melléknévi igenév és a határozói igenév van jelen, mégpedig igen nagy számban, melléknévi igenévből általában legalább 4-5 típusú, határozóiból pedig még ennél is jóval több, körülbelül 10-15 típusú létezik az egyes nyelvekben. A főnévi igenév különálló kategóriaként nem létezik, a főnévi igenévi szerepet is a melléknévi igenevek látják el, leginkább a beálló melléknévi igenév.³ A cselekvésnév funkciót pedig elláthatja a beálló, a befejezett és a gyakorító melléknévi igenév is.

Melléknévi igenév

A mongol nyelvekben előforduló melléknévi igenevek bármely mondatrész szerepét betölthetik: 1) a jelzőét, közvetlenül a jelzett szó előtt állva, nominatívuszi vagy genitívuszi alakban, 2) az alanyét, alanyesetben használva és általában birtokos személyjellel ellátva, 3) a tárgyét és a határozóét, esetragokat

3 Újabb kalmük nyelvtanokban a főnévi igenév külön kategóriaként szerepel, a beálló melléknévi igenévvvel azonos képzővel.

vagy különböző névutókat felvéve, 4) az állítmányét, a mondat legvégén állva (Szansejev 1964, 195.).

Szansejev (1964, 195.) szerint a mongol melléknévi igenevek alkalmanként nemcsak a cselekvést jelölhetik, hanem a cselekvés végrehajtóját, tárgyát vagy eredményét is. Valójában ez nem is jelent mongol különlegességet, lényeges eltérést a magyar és más uráli nyelvek melléknévi igeneveinek eredeti jellegétől. Amint Bárczi (1990, 17.) is rámutat: „[...] egy-egy fgr. igenévképző jelenthette, s gyakran ma is jelentheti – esetenként, a helyzettől és a mondatbeli összefüggéstől függően – a cselekvőt, a cselekvés elszenvedőjét, és magát a cselekvést, hogy csak a főbb árnyalatokat említsük [...] Ma már persze az igenevek egy állandó funkcióban megállapodtak, de azért még mindig fölismerhető bennük az eredeti poliszemantika.”

A mongol melléknévi igenév, ha a cselekvés végrehajtóját fejezi ki, felveheti a többes szám jelét (Szansejev 1964, 196.). Ugyanez igaz a magyar melléknévi igenévre, sőt, elég, ha alanyi pozícióban van az igenév. (4) *Büszke vagyok rá, hogy a legutolsó cikkemben írtak öt nap után is megállják a helyüket.* (mandiner.hu)

A melléknévi igenevek – a magyarban csak a befejezett – betölthetik a *nomen actionis* szerepét is, függetlenül attól, hogy egyébként a magyarban és a kalmükben létezik külön alakja ennek a kategóriának.⁴

Beálló melléknévi igenév (*futuritive participle*)

Jelen vagy jövő idejű, esetleg általános jelen idejű cselekvést jelöl.

(5) halha (Kullmann–Tserenpil 1996, 148.)

Чи	одоо	ява-х	хэрэгтэй.
2SG	most	megy-PTCP.FUT	kell

'Neked most menned kell.'

(6) burját (Khabtagaeva–Kempf 2011, 116.)

Мүнөө	хэ-хэ	ажалгүй	бай-на-бди.
most	tesz-PTCP.FUT	munka-NEG	van-PRS-1PL

4 Ezt részletesebben bemutattam *Néhány magyar igenévi szerkezet urál-altaji összevetésben* című cikkemben (Tóth 2021).

'Most nincs semmi dolgunk [elvégzendő munkánk]'

(7) kalmük (Musajev 2014, 68.)

Элтд ир-х арвн эжил-ин туришарт шин гер-мүд тосх-хар
Elishta-DAT jön-PTCP.FUT tíz év-GEN folyamán új ház-PL épít-CVB.FIN
бэд-нэ.

van-PRS.IPF

'Elisztában a következő [eljövendő] tíz évben új házakat akarnak építeni.'

Befejezett melléknévi igenév (*perfective participle*)

Múlt idejű, befejezett cselekvést jelöl, amely a múltban kezdődött és a múltban is fejeződött be.

(8) halha (Kullmann–Tserenpil 1996, 140.)

Би Герман-аас ир-сэвн хүн-д байр ол-ж
1SG Németország-ABL jön-PTCP.PRF ember-DAT lakás szerez-CVB.IPF
өг-сөн.

ad-PTCP.PRF

'Szereztem egy lakást a Németországból **érkezett** embernek.'

(9) burját (Khabtagaeva–Kempf 2011, 69.)

Табалга соо бай-хан хүн-үүд – манай кафед-ын оюта-нар.
szoba -ban van-PTCP.PRF ember-PL 1PL(GEN) tanszék-GEN diák-PL

'Akik a szobában voltak, a mi tanszékünk diákjai.'

(10) kalmük (Imejev et al. 2011, 109.)

Хурвн хонгтан бэд-сн гиич эндр хэр-ж од-в.
három napig van-PTCP.PRF vendég ma visszatér-CVB.IPF elmegey-PST.PRF(3SG)

'A vendég, aki három napig tartózkodott [itt], ma hazautazott.'

Gyakorító melléknévi igenév (*habitative participle*)

Szokásos, rendszeresen ismétlődő cselekvést fejez ki. A kalmükben gyakran szerepelhet egyszeri cselekvés kifejezésére is, funkciója ilyenkor nagyjából azonos a beálló vagy a befejezett melléknévi igenév szerepével (Birtalan–Rákos 2002, 189.).

(11) halha (Kullmann–Tsererenpil 1996, 144.)

Улаанбаатар-т тамхи там-даг хүн олон буй.

Ulánbátor-DAT dohány szív-PTCP.HAB ember sok van

‘Ulánbátorban sok a **dohányzó** ember.’

(12) burját (Khabtagaeva–Kempf 2011, 59.)

Буряд хэлэ заа-даг багша-мнай Буряд орон-хоо ер-ээ.

burját nyelv tanít-PTCP.HAB tanár-PX.1PL burját ország-ABL jön-PTCP.IPF

‘A tanárunk, aki burját nyelvet tanít, Burjátiából jött.’ (~A burját nyelvet **tanító** tanárunk Burjátiából jött.)

(13) kalmük (Imejev et al. 2011, 118.)

Сэн сур-дг оюм-нр болн сурхульч-нр эн жил

jól tanul-PTCP.HAB egyetemista-PL és tanuló-PL ez év

сардан Москва-д амр-х.

hónapon_át Moszkva-DAT pihen-PTCP.FUT

‘A jól **tanuló** egyetemisták és iskolások idén egy hónapot Moszkvában fognak pihenni.’

Magyarban ennek az igenévnek általában megfeleltethető a folyamatos melléknévi igenév.

Folyamatos melléknévi igenév (*imperfective participle*)

Általában a múltban kezdődött és jelenleg is tartó cselekvést jelöl. A burjátban viszont a kifejezett cselekvés közvetlenül a beszéd pillanata előtt befejeződött, és a többi nyelvtől eltérően gyakran áll állítmányi pozícióban (sokszor partikula nélkül is). Kalmük kivételével, amelyben tagadó alakja szinte egyáltalán nem használatos, az igenév tagadóformája gyakran szerepel többféle múlt idejű forma tagadásaként.

A halha nyelvben (állító mondatban) direktben már nem használatos, hanem csak szintetikus alak részeként a főige folyamatos határozói igenévi alakját követi a létige folyamatos melléknévi igenévi alakja. A burjátban jelzői pozícióban nem használatos.

(14) halha (Kullmann–Tserenpil 1996, 146.)

Ta mer ur-ж бай-гаа хүн-ийг тани-х уу?
 2SG(HON) ez jön-CVB.IPF van-PTCP.IPF ember-ACC ismer-PTCP.FUT Q
 'Ismeri ezt az érkező embert?'

(15) (kalmük Imejev et al. 2011, 128.)

Эн минн уми-а дегтр.
 ez 1SG(GEN) olvas-PTCP.IPF könyv
 'Ez az a könyv, amit épp olvasok.'

Szenvedő melléknévi igenév (*passive participle*)

Olyan cselekvésekre használják, amelyet valamilyen tárgy elszenved. Általában élettelen dolgokkal kapcsolatban alkalmazzák (Szansejev 1962, 278.). Halhában ismeretlen ez a fajta igenév.

(16) kalmük (Musajev 2014, 68.)

Олн-зүсн өңг-тә цецгүдәр бүрк-амә тег сәәхн
 sokszínű szín-COM virág-PL-INS borít-PTCP.PASS sztyepp szép
кевс мет бол-на.
 szőnyeg mint válik-PRS.IPF(3SG)

'A különböző színű virágokkal **borított** sztyepp egy szép szőnyeghez hasonlít.' Magyarban megfeleltethető neki a befejezett melléknévi igenév, különösen tekintettel arra, hogy a tranzitív igék befejezett melléknévi igenéve szenvedő aspektusú.

Régmúlt melléknévi igenév (*resultative participle*)

Sajátos burját melléknévi igenév. Olyan múlt idejű cselekvést fejez ki, amely a beszéd pillanatáig befejeződött, és amelynek a végrehajtója nem tért vissza kiinduló helyzetébe (Szansejev 1964, 226.).

Szansejev a befejezett melléknévi igenévvvel összevetve szemlélteti jelentését, miszerint például *эндэ ерэхэн багша* kifejezés kétértelmű, mivel jelentheti azt is, hogy 'a tanár, aki ide jött [és még itt van]' és azt is, hogy 'a tanár, aki itt volt', viszont *эндэ ерэхэй багша* kifejezés esetén egyértelmű, hogy a tanár még itt van.

Állandósági igenév (*agentive participle 2*)

Olyan cselekvést jelöl, amely általános, állandó, könnyen megvalósítható vagy elérhető valaki számára (Szansejev 1962, 274.).

(17) burját (Szansejev 1962, 275.)

Манай тайууаа мухай дуу зарг-ааиа хүн энэ-л даа.

1PL(GEN) tajdzsi -ról dal kibocsát-CVB.AGT ember ez-PCL PCL

'Íme, ez az az ember, aki a mi tajdzsinkről dalokat költ.' (~Íme a mi tajdzsinkről dalokat **költő** ember.)

Van még két olyan igenév, amely nem tekinthető tényleges melléknévi igenévnek: 1) **Ágens melléknévi igenév (*agentive participle*)**, amely egy cselekvés végrehajtóját jelöli. Mindhárom vizsgált nyelvben gyakorlatilag teljesen szubsztantiválódott, valószínűleg csak a hagyományok miatt szerepel rendszeresen a mongol nyelvtanokban a melléknévi igenevek között. 2) **Leíró melléknévi igenév (*descriptive participle*)**, amely már csak a burjátban produktív. Csak névszók jelzőjeként szerepelhet. Jelentése '*olyan, hogy*'.

Határozói igenév

Az egyes nyelvekben még a határozói igenevek számának pontos meghatározása is problémás, mivel különböző nyelvtanok eltérő számú igenevet adnak meg. Ennek oka többek között, hogy bizonyos igenevek nagyon ritkán használatosak, különösen az élőnyelvben. Néha önkényesnek tűnik annak meghatározása, hogy mi tekinthető határozói igenévnek, például míg az insztrumentálisragos befejezett melléknévi igenevet számos mongol nyelvtan okhatározói igenévnek tekinti, addig az egyidejűség kifejezésére használt, mind a három nyelvben rendkívül elterjedt datívusz-lokatívuszraggal ellátott beálló melléknévi igenévi alak nem szerepel a nyelvtanok igenévlistáján.

	Mongol	Burját	Kalmük
határozói igenév (converb)			
folymatos (<i>imperfective</i>)	-Ж	-жА	-Ж
befejezett (<i>perfective</i>)	-АА᠔	-АА᠔	-А᠔
módhatározói (<i>modal</i>)	-н	-н	-н
feltételes (<i>conditional</i>)	-БАл (-БААс)	-бАл	-хлА (-вл; -вАс)
megengedő (<i>concessive</i>)	-вч	-бАшье	- вч, - вчн (-в чигн)
folymatos előidejű (<i>abtemporal</i>)	-сААр	-hААр	-сАр
határhatózó (<i>terminative</i>)	-мАл	-тАр	-тл
szoros előidejű (<i>successive</i>)	-хлААр	-хлАААр	-хлАрн; -хлАг
előidejű (<i>contemporal</i>)	-мАгц	-мсААр	м цацу (-м дару)
követő (<i>concomitant</i>)	-нзУУм: -УУм	-----	-----
közbeeső (<i>incidental</i>)	-нзАА	-нзАА	-----
tagadó (<i>negative</i>)	-лгү	-нзү	-лго (-л уга)
szétválasztó (<i>selective</i>)	-хААр; -снААс; -нхААр	-нхаар	-хАр
célhatározói (<i>final</i>)	-хАА; -хААр	-хАЯА -хАА; -хААр	-хАр
*pillanatnyi (<i>momentaneous</i>)	-с ээ-/хуй-	-᠔ ээ-/хэ-	-----
okhatározói (<i>causal</i>)	-снААр	-----	-----
fokhatározói (<i>gradiative</i>)	-----	-сА; -хысА	-----
szokatlansági (<i>essive</i>)	-----	-мгАшАА	-----
cselekvésváltó (<i>adversative</i>)	-снАА	-hАнАА	-----
előfeltételes (<i>preconditional</i>)	-мААж(ин); -мАА нь	-----	-----
*idéző (<i>reporting</i>)	-рУУн	-----	-----

1. táblázat. Halha, burját, kalmük határozói igenevek⁵

5 Megpróbáltam a lehető legszélesebb körben összegyűjteni a határozói igeneveket, és mind-egyiknek megfelelő magyar nevet adni. Az angol terminusok közül megpróbáltam a le-

A mongol határozói igeneveket általában két csoportra szokták bontani: 1) *egyidejű határozói igenevek*, 2) *tulajdonképpeni határozói igenevek*. Az első csoportba sorolják a folyamatos, a befejezett és a módhatározói igenevet, az összes többit pedig a másodikba.

Szandanova (1995, 76.) szerint az egyidejű határozói igenevek olyan cselekvéseket jelölnek, amelyek kísérik a fő cselekményt, vagy valamilyen fokon párhuzamosak avval, vagy pedig jellemzik, pontosítják azt. Ezek az igenevek nem kaphatnak birtokos személyjelet.

Néhány nyelvtani leírás szerint az egyidejű határozói igenevek mellérendelést, a tulajdonképpeni határozói igenevek pedig alárendelést valósítanak meg. Azonban az altaji nyelvek határozói igenevei mindig alárendelő kapcsolatot hoznak létre, ahogy erre rámutat például Janhunén (2012, 63.) is.

Janhunén (2012, 163.) azon jellemzőjük alapján osztja két részre a határozói igeneveket, hogy lehet-e saját, vagyis a (fő)mondat alanyától különböző alanyuk. Azokat a határozói igeneveket, amelyeket csak azonos alanyú mondatokban lehet használni, *összekapcsolt igeneveknek (conjunct converbs)* nevezi, azokat pedig, amelyeket különböző alanyú mondatokban is lehet használni, *szétválasztott igeneveknek (disjunct converbs)*. Janhunén (2012, 164.) szintén két részre osztja a határozói igeneveket a ragjuk transzparenciája szerint, az *elsődleges igenevek* nem tartalmaznak szinkron szempontból azonosítható morfológiai elemeket, míg a *másodlagos igenevek* többé-kevésbé transzparens ragokat tartalmaznak. A Janhunén által *másodlagos határozói igenévnek* tartott igenevek rokoníthatók a Károly (1956, 17–18.) által említett *főnévi gerundiumokkal*.

A melléknévi igenevekkel szemben a határozói igenevek nem léphetnek fel névszók jelzőjeként, és nem lehetnek alanyi szerepben, valamint nem állhatnak a mondat legvégén állítmányként. A határozói igeneveknek általában nincs (szintetikus) tagadóformájuk.

gelfogadottabbat megadni. Megfelelő alak hiányában több igenévnek saját magam adtam nevet (*causal, gradiative, essive, adversative*).

Folyamatos határozói igenév (*imperfective converb*)

Minden mongol nyelvben megtalálható. Egyidejűséget vagy ritkábban szoros előidejűséget fejez ki. Sokszor használják összetett igei szerkezetekben. A beszélt és az írott nyelvben egyaránt elterjedt.

(18) halha (Tóth 2020, 525.)

Дорж сандал-д-аа суу-ж халуун цай уу-ж
Dordzs szék-DAT-RX ül-CVB.IPF forró tea iszik-CVB.IPF
бай-сан.
van-PTCP.PRF

'Dordzs a székén ült, és forró teát ivott.' (~Dordzs a széken **ülve** forró teát ivott.)

(19) burját (Makarova 2008, 283.)

Намар боло-жо набшалан шарла-ба.
ősz válik-CVB.IPF levél sárgul-PST.PRF

'Beköszöntött az ősz, megsárgultak a levelek.' (~**Beköszöntvén** az ősz, megsárgultak a levelek.)

(20) kalmük (Imejev et al 2011, 90.)

Өдp болһн мана делгүр-т олн амтн ир-жс, хулд
nap minden 1PL(GEN) bolt-DAT sok ember jön-CVB.IPF vásárlás
ке-нэ.
csinál-PRS.IPF

'Minden nap sok ember jön a boltunkba vásárolni.' (~Minden nap sok ember a boltunkba **bejőve** vásárol.)

A módhatározói igenév mellett ez az az igenév, amely közel áll a magyar határozói igenévhez.

Befejezett határozói igenév (*perfective converb*)

Határozatlan idejű, de többnyire rövid előidejűséget jelöl, amelynél az első cselekvés a második kezdete előtt már befejeződött. A beszélt és az írott nyelvben egyaránt elterjedt. Ez az igenév nagyon alkalmas az egymás után lejátszódó cselekvések elbeszélésére.

(21) halha (Todajeva 1951, 148.)

Тэр өглөө эрт бос-оод нүүр гар-аа угаа-гаад
 3SG reggel korán felkel- CVB.PRF arc kéz-RX mos- CVB.PRF
 хувцс-аа өмс-өөд цай-гаа уу-гаад сургууль руу
 ruha-RX felvesz- CVB.PRF tea-RX iszik-CVB.PRF iskola DIR
 яв-лаа

megy-PRS.PRF

'Reggel miután korán felkelt, megmosakodott, felvette a ruháját, és megitta a teáját, elment az iskolába.'

(22) burját (Makarova 2008, 159.)

Даабар-яа дүүрг-ээд гэр-ээ сэбэрл-ээд
 feladat-RX elvégez-CVB.PRF ház-RX takarít-CVB.PRF
 сэнгэ-хэээ ошо-бо-б.

szórakozik- CVB.FIN elmegy-PST.PRF-1SG

'Miután megcsináltam a feladatot, és kitakarítottam, elmentem szórakozni.'

(23) kalmük (Pjurbejev 2010, 163.)

Өрүн цэд-хин хөөн Цаган хойр суулх ав-ад хүдэ
 reggel tea-GEN után Cagan kettő vödör vesz-CVB.PRF kút
 ор-ад усн-д од-в.

bemegy-CVB.PRF víz-DAT megy-PST.PRF(3SG)

'A reggeli teája után Cagan fogott két vödört, és a kúthoz ment vízért.'

Módhatározói igenév (*modal converb*)

A mondat fő eseményével párhuzamosan zajló cselekményt jelöl, gyakran a cselekvés módját fejezi ki, néha csak egyidejűséget vagy szoros előidejűséget. Önálló használata ritkább, általában összetett igealakokban és segédigés szerkezetekben használják.

(24) halha (Kullmann–Tserenpil 1996, 158.)

Би чийдэн-гээ унтраа-н хэвт-лээ.
 1SG lámpa-RX elolt-CVB.MOD lefekszik-PRS.PRF

'Eloltottam a lámpámat és lefeküdtem.'

(25) burját (Szanzejev 1962, 285.)

Хүн_зон амаршала-н бүгэдэ дохи-но-д.
emberek üdvözöl-CVB.MOD mind biccent-PRS.IPF-3PL

‘Az emberek üdvözölve mind biccentettek.’

(26) kalmük (Imejev et al. 2011, 180.)

Көвүн дуул-н йов-жэ гэр-эн эрг-в.
fiú énekel-CVB.MOD megy-CVB.IPF ház-RX visszatér-PST.PRF(3SG)

‘A fiú énekelve ment haza.’

Ez az az igenév, amelyik leginkább megfelel a magyar *-va/-ve* határozói ige-névnek.

Feltételes határozói igenév (*conditional converb*)

Olyan eseményt jelöl, amelynek bekövetkezése feltétele egy másik cselekmény bekövetkeztének. Használják időhatározói funkcióban is *amikor* jelentéssel.

A kalmük nyelvben az eredeti (*-өл* vagy az archaikus *-вAc* képzővel ellátott) feltételes határozói igenév szinte teljes mértékben kiszorult a használatból, helyette manapság a korábbi szoros előidejű határozói igenevet alkalmazzák a feltételesség kifejezésére. A modern kalmük nyelvtanok (pl. Szanzsejev 1983, 251.) a feltételes igenév képzőjének a *-хлА* szuffixumot említik, a szoros előidejű határozói igenév képzőjének pedig a *-хлАрн* szuffixumot adják meg, amely tulajdonképpen az eredeti képző alanyi (reflexív) birtokjellel ellátott változata.

(27) halha (Kullmann–Tserenpil 1996, 317.)

Та захиа-гаа одоо явуул-бал тэр 2 өдр-ийн дараа
2SG(HON) levél-RX most küld-CVB.COND 3SG 2 nap-GEN múlva

түүнийг ав-на.

azt(ACC) kap-PRS.IPF

‘Ha most feladja a levelét, ő két nap múlva megkapja.’

(28) burját (Darzsajeva 2001, 48.)

Та цаг-т-аа ерэ-бэл, иймэ юумэн
2SG(HON) idő-DAT-RX jön-CVB.COND ilyen dolog

боло-хо-гүй бай-гаа.

történik-PTCP.FUT-NEG van-PTCP.IPF

‘Ha időben jött volna, nem történne ilyen dolog.’

(29) kalmük (Ocsirov 1964, 230.)

Нох-аг сээнэр сурһ-чк-хла, кун түрчн цаг-т мер
 kutya-ACC jól tanít-PCL-CVB.COND ember ínséges idő-DAT 3SG
ик нөкд бол-на.
 nagy segítség válik-PRS.IPF(3SG)
 'Ha a kutya jól idomított, a nehéz időkbен nagy segítséget jelent.'

Megengedő határozói igenév (*concessive converb*)

Olyan cselekvést fejez ki, amelynek ellenére megy végbe egy másik.

(30) halha (Kullmann–Tserenpil 1996, 163.)

Тэр англи хэл-ний багш боло-вч англ-уар муу
 3SG angol nyelv-GEN tanár válik-CVB.CONCES angol-INS rosszul
ярь-даг.
 beszél-PTCP.HAB

'Noha angoltanár, rosszul beszél angolul.'

(31) бурját (Darzsajeva 2001, 45.)

Наран-ай угаа-баише, хүйтэн халхин хэбиээл-хэ юм.
 Нар-GEN süt-CVB.CONCES hideg szél fúj-PTCP.FUT PRED
 'Habar süt a nap, mégis hideg szél fúj.'

(32) kalmük (Imejev et al. 2011, 248.)

Күүкд-көвүд хаза даар-вчн, гер-т ор-х-и.
 gyerekek(PL) kint fázik-CVB.CONCES ház-DAT bemegy-PTCP.FUT-NEG
 'Habar kint fáznak, a gyerekek nem mennek be a házba.'

Magyarban nem találunk hasonló tartalmat kifejező produktív alakot. Mindazonáltal a halha mondatot fordíthatjuk olyan kifejezésekkel, amelyek eredetükre nézve névszói formának tekinthetők: angoltanár **létére** / angoltanár **volta ellenére**.

Folyamatos előidejű határozói igenév (*abtemporal converb*)

Általában olyan hosszan tartó cselekvést fejez ki, amely nem feltétlenül fejeződött be a következő cselekvés kezdetéig. A бурját igenév a hosszú előidejűségen

kívül szolgálhat mintegy a fő cselekvés kezdőpontjának kijelölésére is.

(33) halha (Tóth 2015, 479.)

Тэд_нар хоол хий-сээр маш ядар-сан.
 3PL étel készít- CVB.ABT nagyon elfárad-PTCP.PRF
 'Sokáig főztek és nagyon elfáradtak.'

(34) burját (Darzsajeva 2001, 37.)

Пенси-дэ гараа-хаар гурбан жэл боло-бо.
 nyugdíj-DAT megy-CVB.ABT három év eltelik-PST.PRF(3SG)
 'Három év telt el azóta, hogy nyugdíjba ment.'

(35) kalmük (Szansejev 1983, 258.)

Эн хээр-т олн зүсн мал бэр-сэр идг хуучр-в.
 ez föld-DAT sok fajta jószág hold-CVB.ABT takarmány elfogy-PST.PRF
 'Miután ezen a területen sok fajta jószágot tartottak, a takarmány elfogyott.'

Határhazározói igenév (*terminative converb*)

Azt fejezi ki, hogy a cselekvés egy másik cselekvés időtartamáig, illetve befejeződéséig, esetleg kezdetéig tart. Kifejezhet szoros előidejűséget vagy egyidejűséget is.

(36) halha (Tóth 2015, 487.)

Хүүхд-ийг унта-ж өг-тол ээж нь хажууд
 gyerek-ACC elalszik-CVB.IPF ad-CVB.TERM anya PX.3SG mellette
 хэвтэ-нэ.
 fekszik-PRS.IPF

'Amíg el nem alszik a gyerek, az anyja mellette fekszik.'

(37) burját (Darzsajeva 2001, 36.)

Гүни-ин бүрэнхы-н уна-тар Майдар хүдэл-өөд
 éjszaka-GEN sötétség-GEN leesik-CVB.TERM Majdar dolgozik-CVB.PRF
 трактор-аар-аа гэр-т-ээ хар-яа.
 traktor-INS-RX ház-DAT-RX visszamegy-PTCP.IPF(3SG)

'Majdar az esti sötétség leszálltáig dolgozott, majd hazament a traktorjával.'

(38) kalmük (Imejev et al. 2011, 138.)

Хур op-мл маднд гер-т-эн кыр-х
 eső bemegy-CVB.TERM 1PL(DAT) ház-DAT-RX érkezik-PTCP.FUT
 кергтэ.

kell

’Haza kell érnünk, mielőtt elkezd esni.’

A magyar nyelvben gyakorlatilag létezik egy azonos funkciójú *másodlagos igenévn*nek tekinthető alak, amelynek szuffixuma a következő elemekből épül fel: befejezett melléknévi igenév képzője + birtokos személyjel + terminatívuszrag. (39) *A helyreállítási munkálatok befejeztéig átmeneti vízhiány lesz a mai napon.* (Tóth 2021, 207.)

(40) *Vár feszülten a nap áldoztáig.* [Vörösmarty Mihály: Szép Ilonka] (Rácz-Szemere 1970, 76.)

Szoros előidejű határozói igenév (*successive converb*)

Egyidejűséget vagy szoros előidejűséget fejez ki. A kalmükben az eredeti *-хла/-хлэ* szuffixumos változat átvette a feltételes igenév szerepét, helyette a *-хларн/-хлэрн* változat használatos. Létezik még egy ritkábban használt *-хлаг/-хлэг* variáns, amely szintén kifejezheti az egyidejűséget vagy szoros előidejűséget (Birtalan–Rákos 2002, 192.).

(41) halha (Sanders–Bat-Ireedüi 1999, 134.)

Нар гара-хлаар дулаан бол-дог.
 Nap felkel-CVB.SUCC meleg válik-PTCP.HAV

’Amikor felkel a nap felmelegszik az idő.’

(42) burját (Khabtagaeva–Kempf 2011, 214.)

Нурагш-ад хуу-халаар, хэшээл эхил-нэ.
 diák-PL ül-CVB.SUCC tanóra kezdődik-PRS.IPF(3SG)

’Amint a tanulók leülnek, az óra megkezdődik.’

(43) kalmük (Musajev 2014, 69.)

Эж-аав-ур-н од-хларн, би теднд нөкд болд-в.
 nagyszülők-DIR-RX elmegy-CVB.SUCC 1SG 3PL(DAT) segítség válik-1SG

’Amikor elmegyek a nagyszüleimhez, segíték nekik.’

Előidejű határozói igenév (*contemporal converb*)

Olyan cselekvést jelöl, amelynek befejeződése után azonnal kezdődik a másik, de a kettő nem fedi át egymást.

Kalmükben ennek az igenévnek nincs szintetikus alakja, szintetikus-analitikus alakjának tekinthető az *-м цаау* vagy annak ritkábban használt változata, az *-м дару* formula. Azért is tekinthetjük ezt önálló határozói alaknak, mivel az *-м* eredetileg a leíró melléknévi igenév képzője, de az a mai kalmükben már nem produktív.

(44) halha (Tóth 2015, 480.)

Би өвчин тус-магц, эмч-ид оч-дог.
1SG betegség eltalál-CVB.CONT orvos-DAT megy-PTCP.HAB

'Egyből doktorhoz megyek, amint megbetegszem.'

(45) burját (Darzsajeva 2001, 36.)

Наран-ай оро-мсоор хэрюун боло-бо.
Nap-GEN lemegy-CVB.CONT hűvös válik-PST.PRF(3SG)

'Amint lement a nap, hűvös lett.'

(46) kalmük (Ocsirov 1964, 208.)

Ахлач-иг гер-т ор-м_цаау хург экл-в.
elnök-ACC terem-DAT bemegy-CVB.CONT gyűlés kezdődik-PST.PRF(3SG)

'Amint az elnök belépett a terembe, elkezdődött a gyűlés.'

(47) kalmük (Ocsirov 2011, 144.)

Хург чил-м_дару амтн таp-ад хэр-цхэ-в.
gyűlés befejeződik-CVB.CONT emberek szétszéled-CVB.PRF hazatér-COOP-PST.PRF(3SG)

'Az emberek szétszéledtek és haza mentek, amint a gyűlés véget ért.' (~ A gyűlés **véget értével** az emberek szétszéledtek és hazamentek.)

Magyar megfelelője lehet a ma már ritkán használt *-tÁvAl* (befejezett melléknévi igenév képzője + insztrumentálisz-komitatívusz esetrag összeolvadásával létrejött) *másodlagos határozói igenév* vagy esetenként a *-vân/-vén* formájú határozói igenév.

(48) *Csak mert még nem tűnt fel, hogy az eső eleredtével rohannának ki az emberek autót mosni.*

Követő határozói igenév (*concomitant converb*)

Olyan cselekményt jelöl, amelynek befejezte után rögtön következik a másik. Ritkán használatos igenévi alak. Halhában általában csak írásban fordul elő. Burjátban szinte csak az adverbializálódott **ябууд** forma használatos.

(49) halha (Kullmann–Tserenpil 1996, 170.)

Багш-ийг хичээл-ээ эхл-үүт сурагч-ид чимээгүй бол-ов.
 tanár-ACC óra-RX kezd- CVB.CONC tanuló-PL csöndes válik-PST.PRF
 'A tanulók elhallgattak, amint a tanár elkezdte az óráját.'

(50) burját (Darzsajeva 2001, 38.)

Дэгэл-ээ-шье тайла-нгүй яб-ууд нэгэ аяга хүйтэн
 kabát-RX-PCL levél-CVB.NEG megy-CVB.CONC egy csésze hideg
сай гудамхя-ад газаашаа гара-ба.
 tea lehalt- CVB.PRF ki- kimegy-PST.PRF(3SG)
 'A kabátját le se vette, egy hajtásra megivott egy csésze teát, és kiment.'

Közbeeső határozói igenév (*incidental converb*)

Azt a cselekvést jelzi, amelynek lefolyása közben megvalósul a mondat fő cselekvése. Kalmükben nem ismert. Csak azonos alanyok esetén használható.

(51) halha (Tóth 2015, 484.)

Та зах руу очу-нгоо дэлгүүр-т ор-оод
 2SG(HON) piac DIR megy- CVB.INC bolt-DAT bemegy-CVB.PRF
яв-аарай!
 megy-IMP(HON)

'Amikor megy a piacra, legyen szíves, ugorjon be a boltba!'

(52) burját (Szansejev 1962, 291.)

Гэр-т-ээ буса-нгаа магазин-да оро-хо-б.
 ház-DAT-RX visszatér- CVB.INC bolt-DAT bemegy-PTCP.FUT-1SG
 'Hazafelé bemegyek a boltba.'

Tagadó határozói igenév (*negative converb*)

Olyan cselekvést, történést jelöl, mely egy másik cselekvést, történést megelőzően vagy azzal egy időben nem következett/következik be. A beszélt és az írott nyelvben is használatos. Sokan nem önálló igenévnek, hanem a módhatározói igenév tagadóformájának tartják.

(53) halha (Kaszjanyenko 2002, 81.)

Нацаг орон дээр-ээ хувцс-аа тайла-лгүй хэвт-эв.
Nacag ágy rajt-RX ruha-RX levet-CVB.NEG lefekszik-PST.PRF

'Nacag lefeküdt az ágyára, anélkül, hogy levette volna a ruháját.'

(54) burját (Szanzsejev 1962, 286.)

Мархансай эрхи тата-жа, хэнэйшье нюур хара-нгүй
Marszanhaj olvasó húz-CVB.IPF senki(GEN) arc néz-CVB.NEG
хуу-на.

ül-PRS.IPF(3SG)

'Marszanhaj az olvasót morzsolva, senkire se nézve ül.'

(55) kalmük (Imejev et al. 2011, 180.)

Сөөни дуусч Манжэ унт-лго дегтр уми-в.
éjszaka folyamán Mandzsi alszik-CVB.NEG könyv olvas-PST.PRF(3SG)

'Mandzsi egész éjszaka könyvet olvasott, anélkül, hogy aludt volna.'

A magyarban gyakorlatilag létezik ezzel az igenévvvel rokonítható *másodlagos igenévi* forma, amelynek suffixuma a tagadó melléknévi igenév + esszívusz-modáliszrag. Érdekessége, hogy kifejezhet akár aktív, akár passzív cselekvést.

(56) A csapat nyeret**lenül** esett ki a csoportjából. (= anélkül, hogy nyert volna)

(57) A Ferencváros veret**lenül** végzett az élen. (Pomozi 1998, 15.) (= anélkül, hogy megverték volna)

Szétválasztó határozói igenév (*selective converb*)

Olyan cselekvést jelöl, amely helyett egy másik lenne kívánatos.

(58) halha (Tóth 2015, 491.)

Зорчигч-ид-ын хэл-сн-ээр жолооч тормоз
 utas-PL-GEN mond-PTCP.PRF-INS sofőr fék

дар-снаас газ дар-сан.

nyom-CVB.SEL gáz nyom-PTCP.PRF

‘Az utasok vallomása szerint a sofőr fékezés helyett gázt adott.’

(59) burját (Darzsajeva 2001, 46.)

Ажлал-гүй яба-нхаар маанадта туhal-ыш!

munka-NEG megy-CVB.SEL 1PL(DAT) segít-IMP(2SG)

‘Ahelyett, hogy dologtalanul járkálsz, inkább segíts nekünk!’

(60) kalmük (Imejev et al. 2011, 189.)

Үнтэ хуви худж_ав-хар, эврэ хар-ар-н уй-сн

drága ruha vásárol-CVB.SEL saját kéz-INS-RX varr-PTCP.PRF

деер ги-жэ мини ээжэ кел-нэ.

jobb mond-CVB.IPF 3SG(GEN) nagymama mond-PRS.IPF(3SG)

‘Nagymamám azt mondja, hogy drága ruha vásárlása helyett jobb a saját kézzel varrt.’

Célhatározói igenév (*final converb*)

Azt a cselekvést mutatja, amelynek végrehajtása érdekében a fő cselekmény történik.

(61) halha (Szansejev 1960, 97.)

Бат адуун-аас мор-ио бари-хаа яв-сан.

Bat ménes-ABL ló-RX fog-CVB.FIN megy-PTCP.IPF

‘Bat elment, hogy kifogja a ménesből a lovát.’

(62) burját (Darzsajeva 2001, 46.)

Хурьга абалса-хаяа энэ хир-ээр отара-да

bárány vásárol-CVB.FIN ez időszak-INS tartaléklegelő-DAT

гара-даг.

kimegy-PTCP.HAV

’Ebben az időszakban a tartaléklegelőre megy, hogy bárányokat vegyen.’

(63) kalmük (Ocsirov 2011, 42.)

Дү_көвү-һән танд көдлми-т орул-хар би нааран
 öcss-RX 2PL(DAT) munka-DAT bemegy-CVB.FIN 1SG ide
 ир-лэ-в.

jön-PRS.PRF-1SG

’Azért jöttem ide, hogy az öcsémet felvetessem munkába hozzátok.’

Magyar nyelv esetében: „A főnévi igenév önmagában is állhat mellékmondat értékű célhatározóként: hazajött meghalni, elment bevásárolni stb.” (Benkő 1972, 20.)

Okhatározói igenév (*causal converb*)

Azt a cselekvést jelöli, amely miatt bekövetkezett a fő cselekvés. (Elég egyértelműnek tűnik, hogy valójában a befejezett melléknévi igenév insztrumentálisragos alakjáról van szó.)

(64) halha (Kaszjanyenko 2002, 95.)

Тэр бие муу-май бол-сн-оор их_сургууль-д
 3SG test rossz-SOC válik-PTCP.IPF-INS egyetem-DAT
 яв-сан-гүй.

megy-PTCP.IPF-NEG

’Nem ment be az egyetemre, mert rosszul érezte magát.’

Magyar megfelelőjeként előfordulhat a kauzálisz-finálisz esetragos befejezett melléknévi igenév.

(65) A vár **elestéért** elsősorban Héderváryt és Törököt tették felelőssé, akiket nagyon elközbázzással sújtottak. (ujkor.hu)

(66) Vezekel szerelme átkozott **voltáért**. [Arany] (Rác–Szemere 1970, 73.)

Fokhatározói igenév (*gradiative converb*)

Valamilyen cselekvés szélsőséges mértékét mutatja. Csak a burjátban létezik a három nyelv közül.

(67) burját (Darzsajeva 2001, 47.)

Актова_зал-ай догол-со альга_таша-на-д.
 díszterem-GEN reng-CVB.GRAD tapsol-PRS.IPF-3PL
 'Annyira tapsoltak, hogy rengett a díszterem.'

Szokatlansági határozói igenév (*essive converb*)

Olyan szokatlan cselekvést jelöl, amely a fő cselekménnyel párhuzamosan történik. Csak a burjátban létezik a három nyelv közül.

(68) burját (Darzsajeva 2001, 46.)

Шу бай-магшаа үнээ-гээ хаа-даг гү-и?
 2SG áll-CVB.ESS tehen-RX fej-PTCP.HAB Q-2SG

'Te hogy-hogy állva fejed a tehenet?'

A magyarban a *-va/-ve* határozói igenévvél helyettesíthetjük. (Ha szükséges a szokatlanságot egyéb eszközzel hangsúlyozhatjuk.)

Cselekvésváltó határozói igenév (*adversative converb*)

Ez egy olyan előidejű igenév, amely azt fejezi ki, hogy a fő cselekvés hirtelen, váratlanul váltja fel a másikat. Csak azonos alanyok estén használható.

(69) halha (Kaszjanyenko 2002, 80.)

Тэр хүн хэсэг зуур зогсо-сноо гэр лүү оч-ив.
 az ember darab időközben megáll- CVB.ADV jurta DIR elmegy-PST.PRF
 'Az az ember egy kis időre megállt, majd elindult a jurta felé.'

(70) burját (Tóth 2020, 515.)

Бороо оро-жо бай-ханаа бага замха-ба.
 eső bemegy-CVB.IPF van- CVB.ADV kicsit abbamarad-pst.prf(3sg)
 'Eddig esett az eső, most kicsit elállt.'

Előfeltételes határozói igenév (*preconditional converb*)

Korlátozott körülményeket jelöl 'csak akkor; csak azért mert'. Halhában szóban soha, írásban nagyon ritkán fordul elő. Burjátban és kalmükben ismeretlen igenév. (Főleg a csaharban és néhány más belső-mongol nyelvjárásban használt igenév.)

(71) halha (Kullmann–Tserenpil 1996, 172.)

<i>Та</i>	<i>МОНГОЛ-ЧУУД-ЫН</i>	<i>дунд</i>	<i>амьдар-маажийн</i>	<i>тэднийг</i>
2SG(HON)	mongol-PL-GEN	között	él-CVB.PREC	3PL(ACC)
<i>сайн</i>	<i>ойлго-но.</i>			
jól	megért-PRS.IPF			

'Csak akkor érti meg jól a mongolokat, ha közöttük él.'

A nyelvtanokban említésre kerülnek olyan igenevek, amelyeket nem tekintetünk tényleges határozói igenévnek: 1) **Pillanatnyi határozói igenév** (*momentaneous converb*), amely a halhában és a burjátban olyan cselekvést jelöl, amelyet úgy lehetne fordítani, hogy „egy kicsit, éppen, éppen csak”. Használata szemantikailag erősen korlátozott, csak a 'beszél, mond' és a 'tesz, csinál' ige alakjaival alkotott analitikus alakokban használható. 2) **Idéző határozói igenév** (*converb of reporting*), amely a valaki által mondott szavak, képzelt gondolatok idézésének bevezetésére szolgál. Nagyon ritkán használt igenév, manapság csak ünnepélyes stílusú írásbeli szövegekben alkalmazzák a halhában.

Összegzés

Megállapíthatjuk, hogy a magyar és mongol igenévrendszer között eredetileg jóval kisebb a különbség, mint jelenleg első nézésre látszik. Az alapvető melléknévi igenevek mind a magyarban, mind a három mongol nyelvben az általában előidejű, egyidejű és utóidejű aspektust kifejező melléknévi igenevek. A melléknévi igenevek mind a négy nyelvben egyes esetekben felvehetnek névszói esetragot, többesszám-jelet, birtokos személyjelet, vagy követheti őket névutó. A melléknévi igenevek névszói esetragos alakjaiból mindegyik nyelvben másodlagos határozói igenevek jöttek létre, bár ezek használata a mai magyarban sporadikus.

Szintaxis szempontjából fontos, hogy mindkét nyelvben az igenevek a hozzájuk tartozó bővítményekkel (alany, tárgy, határozó) mellékmondat értékű igenévi szerkezeteket alkothatnak. Bár a magyarban az igenévi szerkezetek használata hátrébb szorult, különösen a saját alanyú igenévi szerkezeteké, a jelzői funkciójú melléknévi igenévi szerkezetek továbbra is igen sűrűn előfordulnak manapság is a magyar nyelvben.

Rövidítések jegyzéke

1; 2; 3 – első, második, harmadik személy; ABL – ablatívusz; CAUS – műveltetés; COOP – cooperativum; CVB.ABT – folyamatos előidejű határozói igenév; CVB.ADV – cselekvésváltó határozói igenév; CVB.AGT – állandósági határozói igenév; CVB.CONC – követő határozói igenév; CVB.CONCES – megengedő határozói igenév; CVB.COND – feltételes határozói igenév; CVB.CONT – előidejű határozói igenév; CVB.ESS – szokatlansági határozói igenév; CVB.FIN – célhatározói igenév; CVB.GRAD – fokhatározói igenév; CVB.INC – közbeeső határozói igenév; CVB.IPF – folyamatos határozói igenév; CVB.MOD – módhatározói igenév; CVB.NEG – tagadó határozói igenév; CVB.PREC – előfeltételes határozói igenév; CVB.PRF – befejezett határozói igenév; CVB.SEL – szétválasztó határozói igenév; CVB.SUCC – szoros előidejű határozói igenév; CVB.TERM – határhatározói igenév; DAT – datívusz-lokatívusz; GEN – birtokos eset; HON – tiszteleti forma; IMP – felszólító mód; INS – insztrumentális; NEG – tagadás; PCL -partikula; PL – többes szám; PX – birtokos személyjel/-rag; PRS – jelen idő; PST – múlt idő; PTCP.HAB – gyakorító melléknévi igenév; PTCP.IPF – folyamatos melléknévi igenév; PTCP.FUT – beálló melléknévi igenév; PTCP.PASS – szenvedő melléknévi igenév; PTCP.PRF – befejezett melléknévi igenév; Q – kérdő partikula; RX – alanyi (reflexív) birtokos személyjel; SG – egyes szám; SOC – szociatívusz

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antal 1977.** Antal László: *Egy új magyar nyelvtan felé*. Magvető, Budapest, 1977.
- Bárczi 1966.** Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Második kiadás. Gondolat, Budapest, 1966.
- Bárczi 1990.** Bárczi Géza: *A magyar igeragozás története*. Nyelvtudományi értekezések 130. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Benkő 1972.** Dr. Benkő László: *Leíró magyar nyelvtan III. Mondattan (2. Az összetett mondat)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972.
- Birtalan–Rákos 2002.** Birtalan Ágnes – Rákos Attila: *Kalmüök, egy európai mongol nép*. Terebess, Budapest, 2002.
- D. Mátai 2005.** D. Mátai Márta: Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest, 2005. 204–233., 393–429., 632–662., 739–756.
- Darzsajeva 2001.** Даржаева, Н. Б.: Полипредикативные конструкции бурятского языка с подчинительной связью. Издательство Бурятского научного центра СО РАН, Улан-Удэ, 2001.
- Dékány 2004.** Dékány Éva: A nem véges alárendelés (az igenevek) története. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 177–238.
- Horváth 2005.** Horváth László: Szó szerkezet-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest, 2005. 234–250., 430–482., 663–673.
- Imejev et al. 2011.** Имеев, В. О. – Харчевникова, Р. П. – Гедеева, Д. Б. – Лиджиева, Л. А.: Практический курс калмыцкого языка. Часть 1. Издательство Калмыцкого университета, Элиста 2011.
- Janhunen 2012.** Janhunen, Juha: *Mongolian*. London Oriental and African Language Library vol.19. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 2012.
- Janhunen 2014.** Janhunen, Juha: A legkeletibb uráliak. *Nyelvtudományi Közlemények*, 110. (2014) 7–30.

- Kaszjanyenko 2002.** Касьяненко, З. К.: *Современный монгольский язык*. Второе издание. Муравей, Москва, 2002.
- Khabtagaeva–Kempff 2011.** Khabtagaeva, Bayarma – Kempff Béla: *Burját nyelv-könyv*. Altajisztikai tankönyvtár 2. SZTE Altajisztika Tanszék, Szeged 2011.
- Kulmann–Tserenpil 1996.** Kulmann, Rita – Tserenpil, D.: *Mongolian Grammar*. Jensco Ltd., Ulanbaatar, 1996.
- Makarova 2008.** Макарова, О.Г.: *Бурятский язык. Интенсивный курс по развитию навыков устной речи*. Второе издание. Бэлиг, Улан-Удэ, 2008.
- MLNyS 1996.** Faluvégi Katalin – Keszler Borbála – Laczkó Krisztina – Lengyel Klára – Rácz Endre: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv (Tanulmányok, előadásvázlatok, összefoglalások, táblázatok)*. Második kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
- Musajev 2014.** Мушаев, В. Н. (ред.): *Калмыцко-русско-английский словарь разговорной речи*. Издательство Кальмыцкого университета, Элиста, 2014.
- Ocsirov 1964.** Очиров, У. У.: *Грамматика калмыцкого языка. Синтаксис*. Калмгосиздат, Элиста 1964.
- Ocsirov 2011.** Очиров, У. У.: Причастные обороты. In: Салаев, В. К. (ред.): *Один из патриархов калмыковедения: К 100-летию У. У. Очирова*. Кальмыцкий государственный университет, Элиста 2011. 31–57.
- Pjurbejev 2010.** Г. Ц. Пюрбеев: *Грамматика калмыцкого языка. Синтаксис*. КИГИ РАН, Элиста, 2010.
- Pomozi 1998.** Pomozi Péter: Az észt és a magyar igenévrendszerről. In: Pusztay János (szerk.): *Észt–magyar összevetés II*. Folia Estonica. Tomus VI. Savarie, Szombathely, 1998. 9–18.
- Rácz–Szemere 1970.** Rácz Endre – Szemere Gyula: *Mondattani elemzések*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.
- Sanders–Bat-Ireedüi 1999.** Sanders, A. J. K. – Jantsangiin Bat-Ireedüi: *Colloquial Mongolian*. Routledge, London, 1999.
- Szandanova 1995.** Санданова, М. Р.: Состав и речевые функции деепричастий бурятского и русского языков. In: Рассадин, В. И.:

Историко-сравнительное изучение монгольских языков. БНЦ СО РАН, Улан-Удэ, 1995.

Szanzsejev 1960. Санжеев Г. Д.: *Современный монгольский язык.* Второе издание. Издательство восточной литературы, Москва, 1960.

Szanzsejev 1962. Санжеев, Г. Д. (ред.): *Грамматика бурятского языка. Фонетика и морфология.* Издательство восточной литературы, Москва, 1962.

Szanzsejev 1964. Санжеев, Г. Д.: *Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол.* Наука, Москва, 1964.

Szanzsejev 1983. Санжеев, Г. Д. (ред.): *Грамматика калмыцкого языка. Фонетика и морфология.* Калмыцкое книжное издательство, Элиста, 1983.

Sz. Kispál 1966. Sz. Kispál Magdolna: *A vogul igenév mondattana.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

Тоджева 1951. Тодаева, Б. Н.: *Грамматика современного монгольского языка. Фонетика и морфология.* Издательство Академии наук СССР, Москва, 1951.

Tóth 2015. Тот, Жолт: *Обстоятельственные обороты в монгольском языке.* *Acta Linguistica Petropolitana*, XI. (2015) part 3. 471–500.

Tóth 2020. Tóth Zsolt: *Időhatározói mellékmondat értékű igenévi szerkezetek a mongol (halha) és a burját nyelvben.* In: *A Magyaraságkutató Intézet évkönyve 2019.* A Magyaraságkutató Intézet Kiadványai 11. MKI, Budapest, 2020.

Tóth 2021. Tóth Zsolt: *Néhány magyar igenévi szerkezet urál-altaji összevetésben.* *Ephemeris Hungarologica*, 1. (2021) 1. sz. 193–210. <https://doi.org/10.53644/EH.2021.1.193>

Ylikoski 2003. Ylikoski, Jussi: *Defining Non-finites: Action Nominals, Converbs and Infinitives.* *SKY Journal of Linguistics*, 16 (2003), 185–237.

INTERNETES PÉLDAMONDATOK

www.veol.hu *Indul a madáretetési szezon, gondoljon az apró énekesekre!* <https://www.veol.hu/egyperces/2021/11/indul-a-madaretetesi-szezon-gondoljon-az-apro-enekesekre>; a letöltés időpontja: 2022. szeptember 27.

mandiner.hu *Döntő pillanat közeleg a háborúban.* https://mandiner.hu/cikk/20220611_ukrajna_haboru_somkuti; a letöltés időpontja: 2022. szeptember 27.

ujkor.hu *Feltörik Magyarország déli kapuját – Nándorfehérvár eleste.* <https://ujkor.hu/content/feltorik-magyarorszag-deli-kapujat-nandorfehervar-eleste>; a letöltés időpontja: 2022. szeptember 27.

VAJDA ANDRÁS

A KARÁCSONYI ÜNNEPKÖRHÖZ KAPCSOLÓDÓ NÉPHAGYOMÁNYOK ALAKULÁSA A MAROS MENTI SÁROMBERKÉN

KIVONAT: A falu – mint önálló identitással rendelkező társadalmi szervezet – eltűnése egyaránt hatással van a mindennapok és a jeles napok szervezésére és megélésére, valamint a helyi hagyományok, ezen belül a jeles napi népszokások alakulására is. A jelen tanulmány azt próbálja felvázolni, hogy miként alakultak a XX. század folyamán Sáromberke magyarságának életében a karácsonyhoz kötődő néphagyományok, továbbá milyen hatásai voltak a különböző gazdasági, politikai és kulturális folyamatoknak a karácsonyhoz kapcsolódó népszokások alakulására.

A karácsonyi időszakhoz kapcsolódó szokások alakulását elemezve azt láthatjuk, hogy a XX. század során legalább három olyan nagy fordulópont említhető, mely meghatározta a helyi népszokások alakulását. Az első világháborút követő hatalomváltás következtében megnőtt a néphagyományok szerepe a nemzeti identitás megőrzésében és ezzel egyidőben az egyház szerepe a jeles napokhoz kötődő népszokások őrzésében. A kommunista diktatúra berendezkedése a karácsonyi szokások visszaszorulásához, közösségi jellegük elhalványulásához vezetett. A karácsony megünneplése visszaszorult a templom falai közé, valamint a szűk családi környezetbe. Az 1989-es rendszerváltás élenkítően hatott a helyi közösségi életre, elindult a karácsonyi népszokások újraélesztése.

A karácsonyi szokások alakulását azonban nem csak a XX. század során több rendben végbement rendszer- és hatalomváltás határozta meg. A megváltozott gazdasági környezet, a földművelő és állattartó életforma feladása, a tömegmédiá megjelenése és a globalizáció is rányomja bélyegét az ünnepi idő megélésére.

KULCSSZAVAK: néphagyomány, jeles napok, karácsony, kántálás, istvározás, jánosozás, betlehemezés

A magyar néprajzi kutatásokban kiemelt helyen szerepel a népszokások vizsgálata. Egyrészt abban az értelemben, hogy már a korai időszakban is jelentős eredmények születtek, számos alapos leírás és összefoglaló munka látott napvilágot. Ezek a magyar népélet vizsgálata során a jeles napokhoz, az agrárélethez, valamint a mindennapokhoz kapcsolódó népszokások bemutatására koncentráltak. Másrészt abban az értelemben is, hogy az utóbbi időben is több átfogó, monografikus leírása készült el a magyar népszokásoknak.

Ugyanez mondható el az erdélyi népszokáskutatásról is: több kiváló munka áll rendelkezésünkre az erdélyi és ezen belül a különböző tájegységek, kistérségek népszokásainak leírásáról. Azonban nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy még mindig vannak olyan területek, ahonnan csupán szórványos adatokkal rendelkezünk. Ilyennek számít a Marosvásárhely és Szászrégen között, a Maros két oldalán elterülő Maros mente is, ahonnan mindmáig nem rendelkezünk a jeles napi szokások átfogó, monografikus leírásával.

Jelen tanulmány ezen a helyzeten kíván javítani, és azt próbálja felvázolni, hogy miként alakultak a XX. század folyamán a Lapos Maros mentéhez tartozó Sáromberke magyarságának életében a karácsonyhoz kötődő néphagyományok. A tanulmány arra a kérdésre is keresi a választ, hogy miként hatottak a különböző gazdasági-politikai és kulturális folyamatok (például az agrár életformának a kollektivizálást követő átalakulása, a gazdálkodó életmód feladása, a kommunista hatalom ideológiai nyomása, valamint a globalizáció) a XX. század során az egyházi jeles napokhoz, ezen belül a karácsonyhoz kapcsolódó különböző népszokások alakulására. Az elemzés kitér továbbá arra is, hogy a

megváltozott gazdasági-kulturális környezet hatására milyen adaptációs mechanizmusok, milyen új habitusok és gyakorlatok lépnek érvénybe a karácsonyi ünnepkör megülése tekintetében.

Elméleti keret

Elsüllyedt parasztkontinens • A hagyományos paraszti környezet átalakulása, a hagyomány feloldódása a falu – mint önálló identitással rendelkező társadalmi szervezet – eltűnését eredményezte. A hagyományos falu helyét egy detradicionalizált vidék vette át, melynek mindennapjait a helyi hagyományok helyett egyre inkább globális folyamatok mentén kialakult, de a helyi közösségek igényeihez alakított stratégiák és világnézeti modellek szervezik. Ahogy Gagyi József találóan megfogalmazta: a mozgási tér kitérülése és az uniós pályázati rendszer által nyújtott nagyobb mértékű pénzforrások elérhetővé válása révén elindult/felgyorsult az infrastrukturális környezet átalakulása, új gazdálkodási és életvezetési stratégiák honosodtak meg és állandósultak, új tárgyvilág épült fel, új kapcsolatok jöttek létre, új vágyak és új interpretációk születtek.¹ A szerző ezt a helyzetet egy helyen az „elsüllyedt paraszti kontinens” metaforájával írja le. Ez időben és térben igen kiterjedt világ, mely „[m]ég mindig megvan, ha nem is ugyanazzal a természeti és társadalmi környezettel, ha nem is ugyanazokkal az emberekkel, mint évszázadokkal ezelőtt, ha építészeti szempontból a »modernizációs hullámok« nyomait (el)viselve is, a helyszín: a falu”.² A falu mint kontextus és mint élettér átvészelt a XX. század faluromboló törekvéseit, de ennek az volt az ára, hogy miközben „[...] a falu épült, civilizálódott [...] visszafordíthatatlanul átalakult”.³ A kérdés csupán az, hogy mi maradt (meg) az átalakulás során a faluból. Milyen társadalmi struktúra, milyen életmodellek és milyen „új mikrokulturális feltételek termelődtek”?⁴

1 Vö. Gagyi 2009a.

2 Gagyi 1999, 29.

3 Gagyi 2007, 5.

4 Vö: Gagyi 2009b, 145.

A paraszti társadalom átalakulását vizsgáló néprajzi kutatások azt mutatják, hogy a XX. század közepén az úthálózat kiépülése és a közlekedés fejlődése, intézményesülése (vasúthálózat, rendszeres buszjáratok) kihatott a falusi lakosság mobilitására, sok esetben kétlaki életformák kialakulását eredményezte.⁵ A XX. század végén lezajlott nagy társadalmi-gazdasági átalakulás pedig a dekollektivizáció, a visszaparasztosodás és a demodernizáció jegyében zajló folyamatokat eredményezett,⁶ melyek régióként eltérő forgatókönyvek mentén zajlottak.

Felbomló horizontok • Hermann Bausinger szerint a horizont felbomlása nemcsak a javak hozzáférése terén hoz változásokat, nem csupán azzal jár, hogy a régi szokások már nem a korábbi funkciójukkal vannak jelen a mindennapokban, hanem azzal a következménnyel is, hogy a hagyomány, amelyre eddig úgy tekintettek, mint tudáskészletre, amely a világot szervezi, elveszíti általános érvényességét.⁷ A horizont szétesése tehát egyszerre jelenti a hagyományos paraszti környezet (a falukép, a faluszerkezet és a falut övező táj/világ) átalakulását, a falusi közösségek felbomlását, a gazdasági szerkezet és kooperációformák átalakulását, valamint a hagyományok és azok normatív erejének csökkenését, hol alig észrevehető, hol látványosabb visszaszorulását és a falu – mint önálló identitással rendelkező társadalmi szervezet – megroppanását, de nem jelenti feltétlenül a népi kultúra végét.⁸ A hagyományok eltűnésének/visszaszorulásának következtében az egyes kulturális javak területén jelentős változások érzékelhetők, melyek leírására a kétarcú modernizáció⁹ fogalma a legalkalmasabb. Ebben az összefüggésben a modernizáció legáltalánosabban a társadalmi vál-

5 Vö. Gagy 2009b.

6 Lásd: Vajda 2019a.

7 Vö. Bausinger 1995, 61–72.

8 Bausinger 1995, 61–72.

9 Értelmezésben a falusi környezetben lezajlott modernizációt Janus-arcú modernizációnak lehet tekinteni. Mégpedig abban az értelemben, hogy miközben elengedhetetlenül szükség volt a vidék modernizációjára, és a jelenből visszatekintve maguk a vidék lakosai is sikerként (szükségesként) értelmezik ezt a folyamatot, a folyamatot kísérő/kiváltó események sok esetben számos bosszúságot, keserűséget, szenvedést és kiábrándulást is eredményeztek az elszenvedők számára. Tehát a falusi modernizáció egyrészt a zsarnokság és a pusztítás eszköze, másrészt éltető és konstruktív erő, a sikeres adaptáció és a túlélés záloga volt.

tozásoknak azon formája, melynek során a különböző agrártársadalmak ipari társadalmakká alakultak át, majd a XX. század végén posztindusztriálissá váltak.¹⁰ Alexander Chayanov a *Paraszti gazdálkodás elmélete* című könyvében¹¹ a parasztság eltűnését Kelet-Európában szintén a modernizációval magyarázza, de a nyugati szemlélettől merőben eltérő érvek mentén. Megközelítésében a harmadik világ elmaradottságát nem a modernizáció lassúságával, hanem a modernizáció folyamata során létrejött függőségi viszonyokkal magyarázza. Ennek eredménye a paraszti gazdálkodás fennmaradása. A szerző szerint a paraszti gazdálkodást az különbözteti meg a kapitalista gazdálkodástól, hogy annak vezérelve a megélhetés egy adott szintjének hosszú távú fenntartása. A modernizáció pedig szétverte a paraszti gazdálkodás eme kereteit (vö. parasztalanítás). Vagy ahogy Terry Marsden írja: az önellátásra berendezkedett faluból fogyasztásra berendezkedett vidék lett.¹² Kovách Imre pedig a vidéki társadalom átalakulásának XX. századi folyamatát összefoglaló munkájában azt írja, hogy vidéknek nevezzük azt, ahol nincsenek parasztek, csak a parasztság emlékezte, különböző formákban, intézményekben.¹³

Néphagyomány-értelmezések • Az európai etnológiai kutatások az elmúlt száz év során gyakran visszatértek a XIX. században a nemzeti identitások ébredése és a nacionalizmusok kialakulása idején definiált néphagyományok kutatásának kérdéséhez. A kezdeti kutatások ezeknek a hagyományoknak az összegyűjtésére, területi eloszlására, tipológiájára koncentráltak, majd a XX. század második felében, a mindennapi életvezetés kereteinek erőteljes átalakulását követően a hagyomány változására, a hagyományok új környezetbe való áthelyeződésére, valamint a hagyományvesztés, a hagyományból való kivetkőzés formáinak és következményeinek vizsgálatára tevődött át a hangsúly.¹⁴

10 Lásd: Fejős 1998, 9.

11 Chayanov 1966.

12 Marsden 1999.

13 Kovách 2012.

14 A kérdés vizsgálatához lásd: Vajda 2016, Jakab–Vajda 2018.

Dorothy Noyes szerint a hagyomány elsősorban mint kommunikáció (átadás, átvétel), ideológia és tulajdon értelmezhető.¹⁵ Edward Shils értelmezésében a hagyomány *traditum*, vagyis minden, amit a múlt a jelennek átad.¹⁶ E szemlélet szerint a hagyománynak elsősorban tudásmegőrző, tudásátmentő feladata van.

Odo Marquard a hagyományt megszokásaink nélkülözhetetlenségéről írt esszéjében a *történelem primér jelenvalóságaként* írja le, amely nem más, mint „a megszokások összessége”, az a valami, ami – Herman Lübbe szavaival élve – „nem bebizonyított helyessége okán érvényes, hanem mert lehetetlen meglennünk nélküle”.¹⁷ Ez a definíció az élet teljességére – ha úgy tetszik, a mindennapokra – utal. Nem csupán a jeles napokhoz, ünnepekhez kapcsolódó cselekvések, gesztusok, tárgyak és szövegek összessége, hanem túl ezen hagyománynak minősül minden, ami emberi, ami az életet élhetővé teszi.

Kolozsváron 2012 decemberében Keszeg Vilmos *Kié a hagyomány? Mire szolgál? A hagyomány: kultúra, használók és forgalmazók között*¹⁸ címmel szervezett nemzetközi tanácskozást. A konferenciafelhívásban Keszeg Vilmos úgy fogalmazott, hogy a XX. században Európában a hagyomány értelmezése terén három paradigma követte egymást. Az első a kulturális kontextus felől közelített (tipológia, elterjedtség, morfológia, struktúra, funkció és a hagyomány történeti megközelítése), a második a hagyományt szociológiai aspektusból értelmezte, a hagyomány alkalmazásának eszközére, a hagyománnyal szembeni attitűdökre figyelt, míg a harmadik a kultúra patrimonizálása, mely a napjainkban kialakuló, a hagyomány managementjére alapozó paradigmaként írható le. Ezek mindegyike – írja a szerző – a hagyomány különböző aspektusaira mutat rá. A Keszeg Vilmos által irányított kolozsvári kutatások a hagyományt operatív fogalomként használják. A hagyomány fogalmát „nem a kultúra- és társadalomfejlődés egy korábbi korszakából fennmaradt reliktumokra vonatkoztatjuk, hanem a környezetben, a kultúra használóitól informális módon átvett, a min-

15 Noyes 2009, 234.

16 Shils 1981, 12.

17 Marquard 2001, 188–189.

18 *A qui appartient la tradition? A quoi sert-elle? La tradition entre culture, utilisateur et entrepreneur. 6–7 décembre 2012, Cluj-Napoca, Romania.*

dennapi életben használt tárgyak, ismeretek, gyakorlatok, mentalitás és attitűd megnevezésére”.¹⁹ A hagyomány tehát 1. közösséget formál, 2. emlékezetet teremt és 3. biografikus funkcióval rendelkezik.²⁰

Voigt Vilmos pedig egyik tanulmányában úgy vélekedik, hogy – akárcsak a népi kultúra fogalma – a hagyomány is erőteljesen etnicizált. Amint írja: „[a] mi a közismert magyar »hagyomány-felfogást« illeti, nálunk, korábbi előzmények (például Bessenyei György történelem-értelmezése) után a reformkorban alakul ki a fogalom rendszeres használata. Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című tanulmánya (1826) voltaképpen egy máig érvényes nézetet képvisel, amely szerint a magyar »néphagyományok« egyszersmind az egész »magyar nemzet« hagyományai is.”²¹

Paládi-Kovács Attila ugyanakkor arra mutat rá, hogy a népi kultúra kutatóinak munkáiban hosszú ideig „[a] hagyomány szó [...] gyakran a honfoglalás előtti időkből származó, saját törvényei szerint továbbélő, olykor módosuló, megújuló népi kultúra szinonímájaként tűnik fel”.²² Ennek a hagyománynak a természetéről Hermann Bausinger a következőt írja: „Az utóbbi évszázadban a nép körében is elterjedt felfogás szerint az, ami történelmileg korábbi – s néhány maradványban még a jelenbe is belenyúlik –, egyúttal történelem nélküli is: maga a természet.”²³ Aleida Assmann egyik tanulmányában szintén arra mutat rá, hogy a hagyományt a XVIII. századi irodalomban a *természet*ként fedezik fel újra és értelmezik.²⁴

Népszokások kutatása • A népszokások, és ezen belül a jeles napi szokások alakulását a néprajzkutatók (de a média képviselői is) a XIX. század óta folyamatosan figyelemmel kísérték. A korai szórványos közléseket követően a XIX. század második felében jelentek meg az első összefoglaló munkák. Az első ilyen monografikus munka Résző Ensel Sándor nevéhez köthető, aki az 1867-ben kiadott művében külön tárgyalta a jeles napokhoz, az emberélet fordulóihoz, a

19 Keszeg 2014, 10.

20 Keszeg 2014, 10–12.

21 Voigt 2007, 10.

22 Paládi-Kovács 2004, 4.

23 Bausinger 1995, 102–103.

24 Assmann 1997, 608–625.

gazdasági év napjaihoz, valamint a céhes élethez kapcsolódó szokásokat, külön kitérve a különböző etnikumok szokásaira is.²⁵ Ezt követően a *Magyar Népköltési Gyűjtemények* 1872 és 1924 közötti 14 kötetében jelent meg számos forrásértékű népszokásleírás és szövegközlés. Valamint Sebestyén Gyula, Katona Lajos és Róheim Géza munkásságát kell mindenképpen megemlíteni ebből az időszakból.²⁶ Az 1933 és 1937 között kiadott, *A magyarság néprajza* címet viselő, a magyar népelettel kapcsolatos ismereteket összefoglaló négykötetes mű számára Szendrey Ákos és Szendrey Zsigmond foglalta össze a szokáskutatás eredményeit, ez utóbbi külön fejezetet szentelt a jeles napok bemutatásának is.²⁷ A második világháború utáni időszakban Dömötör Tekla, Tátrai Zsuzsanna, valamint Ujváry Zoltán munkássága meghatározó a népszokások kutatásának terén. Dömötör Tekla elsősorban a népszokások költészetének vizsgálatára helyezte a hangsúlyt,²⁸ Tátrai Zsuzsanna a jeles napi szokásokat vizsgálta,²⁹ míg Ujváry Zoltán elsősorban a dramatikus népszokásokat tanulmányozta.³⁰ Ugyanakkor meg kell említenünk Verebélyi Kincső nevét is, aki 2005-ben *Szokásvilág* címen közölte a magyar szokások szerkezetének és működésének kommunikációelméleti megalapozottságú leírását.³¹

Az erdélyi szokáskutatás kapcsán elsősorban Pozsony Ferencz munkásságát kell említenünk. A szerző főként az erdélyi és moldvai magyar népszokásokat, valamint az erdélyi szászok jeles napi szokásait vizsgálta.³² Kutatási eredményeit egyetemi jegyzet formájában is közzétette.³³

Maros megyéből az első szokásleírások a XIX. század második feléből, a Szabó Sámuel által irányított néprajzi gyűjtések idejéből származnak. A diákok a balladaszövegek mellett ugyanis több szokásbeszámolót is készítettek.³⁴

25 Résző Ensel 1867.

26 Lásd: Pozsony 2006, 10–12.

27 Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1937, 154–322.; Szendrey 1937, 323–341.

28 Dömötör 1972, 1974.

29 Tátrai 1990.

30 Ujváry 1990.

31 Verebélyi 2005.

32 Pozsony 1997, 1998, 2000, 2015.

33 Pozsony 2006.

34 Lásd: Olosz 2009.

Néhány elszórt közlés a korabeli lapokban (*Ethnographia*, *Fővárosi Lapok*, *Erdély*) látott napvilágot.³⁵ Az egyes települések népszokásainak feltárása a két világháború közötti időszakban is folytatódott, több szokásleírást a *Székelység* című folyóiratban közöltek.

Az 1930-as évek egyik legnagyobb teljesítményének a Makkai Gergely és Nagy Ödön szerkesztésében napvilágot látott kötet számít, melyben a szerkesztők 59 erdélyi és partiumi magyar településről egységes szempontok szerint és viszonylag azonos időben összegyűjtött, a téli ünnepekhez kapcsolódó néphagyományokat tettek közzé.³⁶ Ez a munka összesen 18, Marostorda megyéhez tartozó, magyarok lakta településről tartalmaz a téli ünnepekhez kapcsolódó szokásleírásokat.

A XX. század második feléből pedig Barabás Lászlónak a Marosszéken (Nyárad mentén és a Sóvidéken) végzett széleskörű terepmunkára alapozó szokásvizsgálatait kell megemlítenünk, melyek a régió szokásainak monografikus feltárására irányultak. A szerző az 1970–80-as években elkezdett gyűjtéseit először különböző erdélyi kulturális heti- és havilapokban tette közzé, majd a rendszerváltást követően önálló kötetet szentelt a sóvidéki kalendáris szokások bemutatásának, valamint a marosszéki naptári és dramatikus népszokásoknak, de külön kötetet tett közzé a marosszéki öntözőversek anyagából is.³⁷

Az egykori Marosszéken kívüli területekről azonban csak egy-egy elszórt szokáselemzéssel/leírással találkozunk,³⁸ és csak ritkán fordul elő olyan munka, mely egy település szokásainak monografikus feltárására vállalkozik.³⁹

35 Adataikat lásd: Jakob 2007.

36 Makkai–Nagy 1939.

37 Barabás 1998a, 1998b, 2000, 2002, 2009, 2017, 2020.

38 Például: Horváth 1971; Borbély 2000.

39 Például: Székely 1999.

A vizsgált település és társadalma

Sáromberke⁴⁰ a Maros középső szakaszának dombok által övezett széles völgyében terül el, a Marosvásárhelyt Szászrégennek összekötő 15-ös országút mentén, az előbbtől 14, az utóbbtól pedig 18 km távolságra. Az 1886-ban megépült, Dédát Székelykocsárral összekötő 405-ös vasútvonal szintén érinti a települést. A település műúton és vasúton egyaránt jól megközelíthető, sok szempontból kisebb közlekedési csomópontnak tekinthető. A Marosvásárhelyt Szászrégennek összekötő, észak–dél irányban haladó 15-ös országút két kilométer hosszúságban szeli át. Ebből a falu északi felében, a Felszeg elején nyugati irányba ágazik le a 153B megyei út, mely az előbbit, tehát a 15-ös országutat a Mezőséget átszelő, Szászrégent Kolozsvárral összekötő 16-os országúttal köti össze.

A nagyváros közelsége már a XX. század elején is nagyban befolyásolta a helyi társadalomból történő időszakos kilépések gyakoriságát, valamint a külvilággal fenntartott kapcsolatok minőségét és intenzitását.

A település a 2006-ban létrehozott Marosvásárhely Metropoliszövezet és a Maros Menti LEADER Partnerség elnevezésű fejlesztési kistérség részét képezi.

Területi-adminisztratív szempontból – további hat másik faluval együtt – Nagyernye községhez tartozik. Népesség szempontjából a közepes méretű falvak közé sorolható, fizionómiai szempontból (forma, a belterület szerkezete, textúra) pedig elágazó, alaprajzát tekintve lineáris, utcára szervezett szalagtelkes településnek mondható: a gazdaságok szorosan egymás mellett sorakoznak a települést észak–dél irányban átszelő országút két oldalán.

Nemzetiségi összetételét tekintve a települést a múltban zömében magyarok lakták, és ezt a hangsúlyosan magyar jellegét napjainkban is megőrizte.

40 Dumbăvioara, Maros megye, Románia

Év	összesen	román	magyar	német	egyéb, össze- sen	zsidó	cigány
1850	618	72	452	0	94	0	94
1880	933	16	752	6	159	0	0
1890	968	11	933	8	16	0	131
1900	1003	17	979	7	0	0	0
1910	1030	43	970	17	0	0	0
1920	1017	28	988	0	1	0	0
1930	1071	65	997	7	2	0	0
1941	1084	29	954	4	97	1	95
1956	1271	23	1248	0	0	0	0
1966	1949	166	1772	11	0	0	0
1977	1816	167	1626	5	18	0	18
1992	1692	159	1459	1	73	0	73
2002	1648	75	1539	0	34	0	33
2011	1712	84	1470	0		0	158

1. táblázat. Sáromberke népességének alakulása nemzetiségekre bontva

A lakosság foglalkozási szerkezetét alapul vevő funkcionális osztályozás alapján vegyes (komplex) funkciójú településnek nevezhető; az 1960-as évektől az ingázó szakmunkások, valamint a szolgáltatóipari szektorban dolgozók száma fokozatosan emelkedett az agrár szektorban dolgozókkal szemben. Az 1992-es népszámlálási adatok szerint a lakosság már mindössze 12%-a dolgozott az agrár szektorban, de ekkor még az iparosok és ipari munkások is „megmaradtak földművelőnek és állattartónak”.⁴¹ Az 1990-es évek második felében, a dezindusztrializáció következtében, mintegy ezzel párhuzamosan egy visszaparasztosodási hullám indult el: mivel a környező városok gyárai sorra zárták be kapuikat, az ingázó ipari munkások közül többen is visszakényszerültek az agrár szektorba.

41 Szabó 1994, 20.

Ha a foglalkoztatottságot nézzük, akkor azt látjuk, hogy az 1992-es népszámlálás adatai szerint a település lakosságának mindössze 27,54%-a volt aktív pénzkereső. A lakosság többi része a következő szerkezetet mutatta: 370 tanuló (21,86%), 289 nyugdíjas (17,08%), 205 háztartásbeli (12,11%), 234 más személy által eltartott (13,84%), 2 állami eltartott és 28, az „egyéb” kategóriába sorolt személy. Továbbá megjelent egy új társadalmi csoport is, a munkanélküliek csoportja, mely összesen 98 személyt számlált, vagyis az aktív lakosság 17,37%-át tette ki, amely jóval az országos átlag fölötti érték. Ebből 52-en egy új állást, 46-an pedig az első munkahelyet keresték.

A 2011-es népszámlálás adatai tükrében a közel 10 év alatt jelentősen (mintegy 286 személlyel) megnőtt az aktív lakosság száma, elérve a 663 (37,73%) főt, amelyből 619 (35,23%) volt foglalkoztatott, 44 volt munkanélküli és 1094 (62,26%) az inaktív népesség. A munkanélküliek közül 33 személy volt, aki új állást és 11, aki az első állását kereste. Az inaktív lakosság belső szerkezete pedig a következő képet mutatta: 266 tanuló, 343 nyugdíjas, 129 háztartásbeli, 176 más által eltartott, 8 állami eltartott, 96 más módon eltartott (szociális segélyben részesülő, úgynevezett szociális munkás) és 16 egyéb.⁴²

Karácsonyi népszokások

A karácsonyhoz kapcsolódó népszokások helyzete a XX. század első felében

A XX. század elején Sáromberkén még több karácsonyi népszokást említhetünk. A legkorábbi adataink arról, hogy a településen miként került sor a karácsonyi idő eltöltésére, Mózes Andrásnak az 1940-es években készült és a Magyarországi Kutató Intézet jóvoltából kiadott falumonográfiájában található. A szerző a településen élő néphagyományok bemutatása kapcsán gyermek-

42 A település gazdasági-társadalmi szerkezetének részletes értelmezéséhez lásd: Vajda 2019.

kori emlékeit eleveníti fel, az 1910-es éveket, de mindenképpen az Erdély Romániához történő csatolását megelőző időszakra jellemző állapotokat mutatja be.

A falu társadalmát ebben az időszakban az önellátó gazdálkodásra berendezkedett földművelő és állattartó életmód, valamint a közös hit- és norma-rendszer által biztosított egységes horizont jellemezte. Az akkori református lelkipásztor így jellemezte a településen uralkodó állapotokat: „[a falu] mint a gyöngyszem – minden oldalról egyformának és egységesnek látszott.”⁴³ Ezzel magyarázható, hogy az időszak jeles napi szokásainak közös jellemzője az volt, hogy megélésükre a falu színe előtt került sor. Azaz össznépi részvételt és közösségi eseményt jelentettek.

Az előkészületek • A karácsony ünnepét hosszas előkészületek előzik meg. Ezek egy része a hitélethez kapcsolódik és az egyház által irányított, másik része a családi ház és környezetének az ünnepre való felkészítéséhez, az ünnepi hangulat előkészítéséhez köthető. Ez utóbbira közvetlenül az ünnep kezdetén, karácsony szombatján került sor. A településen a karácsonyi időre való készülés része volt az ünnepi étek elkészítése. A karácsonyra hagyományosan töltelkes káposztát és húslevest készítettek, valamint kalácsot sütöttek. Amíg a házban a sütés-főzés zajlott, a férfiak ellátták az állatokat, majd megseperték a ház előtti utcarészt és az udvart. Az élettér előkészítésének utolsó mozzanata volt a ház földjének tehéntrágyával összekevert agyagpéppel való felsikálására.

Ezt követően került sor a tisztálkodásra, amely a férfiak esetében a borotválkozást is magába foglalta, továbbá a ruházat rendbehozatalára, hogy kellően felkészülve fogadhassák a kántásokat, vendégeket.

Karácsonyfa állítása és házi betlehemes • A XX. század elején a karácsonyfa állítása még nem volt általánosan elterjedt szokás a településen, de a kisgyermekes családok házánál már megtalálható az almával, dióval, perccel és gyertyával díszített karácsonyfa⁴⁴, melyet rendszerint a ház első szobájában, a tisztaszobában állítottak fel. Ugyanúgy az ajándékozás szokása is csak a kis-

43 Zoltáni 1918, 319.

44 Az 1950-es évek második felétől a házi készítésű perccel helyett keksz és néhány szem szaloncukor is került a karácsonyfára.

gyermekes családokra terjedt ki. Ebben az időszakban elsősorban a házi készítésű játékokat (például szánkót, babát), illetve új ruhát kaptak a gyermekek ajándékba. Néhány, elsősorban a Székelyföldről a településre költözött, római katolikus vallású székely család esetében a házi betlehem készítése is szokásban volt. A miniatűr istálló a szentcsalád (Mária, József és a Jézus baba) mellett a kukorica száraz szárából készült apró kórémarmhákat, agyagból készült bárányokat és egy kis mécseszt tartalmazott.⁴⁵

A kántálás • A Mózes András által leírt népszokások közül elsőként a karácsony szombatjához kapcsolódó kántálást kell említenünk. Ez a szerző meghatározása szerint „[a]bban áll, hogy fiúk, leányok, emberek, asszonyok, a szép hangúak külön is, karácsony szombatjának estéjén, szürkülettől kezdve, karácsony első napján a délelőtti templomozásig, a szomszédoknál, rokonoknál, jó ismerősöknél (s mivel falunkban ezek egyikébe, másikába mindenki beletartozik), nyugodtan elmondhatjuk, hogy egymásnál látogatást tesznek. Jézus születésével kapcsolatos, arról szóló éneket vagy más néven kántát énekelnek a ház ajtaja előtt”.⁴⁶

A kántálás kezdetét a református templom esti harangja jelezte, ezzel szinte egyidőben csendült fel a házak udvarán a kisebb-nagyobb csapatokba verődött kántálók éneke. Az éneklés elcsendesedését követően a gazda ajtót nyitott a kántásoknak és betessékelte őket a házba, ahol süteménnyel és az idősebbeket pálinkával is megkínálta. A sütemény elfogyasztását követően a kántások boldog karácsonyi ünnepet kívántak, majd távoztak. A kántálás a szegények megsegítésének intézményeként is működött, a szegényebb sorban lévő vagy árva gyermekeknek a sütemény mellett külön erre az alkalomra sült cipót és aprópénzt is adományoztak.

Mivel a települést a múltban is többségben reformátusok lakták, a kántások énekrepertoárját elsősorban a református egyházi liturgiában előforduló egyházi énekek határozták meg, de emellett előfordultak népi eredetű énekek is. Ahogy Mózes András találóan fogalmaz: „a Felszegen a református templom,

45 Lásd: Mózes 2021, 268.

46 Mózes 2021, 264.

az Alszegeen a népi költészet gazdagította a kánta-anyagot⁴⁷. A szerző ezekből könyvében kettőt említ, a *Betlehembe ment el Mária Józseffel...*, valamint az *Elindult Szent József, szép Szűz Máriával...*⁴⁸ kezdetű énekeket.⁴⁹

A kántások elkészítését követően került sor a kisgyermekes házaknál a karácsonyfát díszítő gyertyák meggyújtására és az ajándékozásra. Erről Mózes András a következő módon emlékezik meg: „Percek múlhattak csupán, de nekünk óráknak tűntek, amíg a csillogás minket is az első házba hívott.

Díszben, fényben a kis karácsonyfa. Alatta nekem rövid szárú, kává, patkós, nővéremnek pedig pirosba szedett csizmát hozott az angyal. Amíg anyám segítségével a lábunkra húztuk, belőlünk is kicsordult az ének:

E mai nap egy kis gyermek
Szűztől született tinéktek!
A gyermek szép és oly ékes,
Vigasságra kellemetes.

Egy-egy szem cukrot kaptunk, s aztán anyám elfújta a gyertyákat. De mégsem lett sötét, mert az apám által készített betlehemes játék istálló piciny mécsese úgy esett a Jézus-buba arcára, hogy annak visszfénye beragyogta a csendesen heverésző kóré marhákat, meg az aranygyapjas agyagbáránykákat. A betlehemest kivittük, s a hátulsó ház asztalára tettük. Gyér fényénél nem- csak levetköztünk, hanem aranyos álomba is ringatóztunk.”⁵⁰

Istvánzás • A XX. század első felében, karácsony másodnapján az Istvánok ünnepélyes és ritualizált keretben történő köszöntésére került sor, melynek célja a karácsony másodnapján este szervezett táncos mulatsághoz szükséges süte-

47 Mózes 2021, 271.

48 Ennek a karácsonyi kántának számos hosszabb-rövidebb változata ismert a magyar nyelvterületen. Mózes András sajnos az éneknek csupán egyetlen versszakát közli kötetében. A kántát még az 1980-as években is ismerték a településen, elsősorban a helyi cigány közösség tagjai énekelték. Az 1990-es évekre azonban már csak egy jelentősen romlott szövegváltozata maradt fenn (például a kezdősor, mely eredetileg úgy hangzott, hogy „Elindult Mária egy jeles éjszaka [...]” helyett „Elindult Mária egyenes éccaka [...]” változatot énekelték). A református egyház mellett működő IKE (Ifjúsági Keresztyén Egyesület) tagjai a néprajzi irodalomra támaszkodva korrigálták a szöveget és újra felelevenítették a kántát, de a helyi repertoárban már nem honosodott meg újra.

49 Az énekek szövegét lásd: Mózes 2021, 264–265., 271.

50 Mózes 2021, 268.

mény és ital összegyűjtése volt. Ilyenkor a település legényeinek egy csoportja, élükön a bálgazdával⁵¹ és a karácsonyi mulatságra felfogadott cigányzenészekkel végigjárta a falut, és sorra felköszöntötték az Istvánokat. Kivétel nélkül bementek minden olyan házhoz, melynek volt István nevű lakója. Először elénekelték az illető személy kedvenc nótáját, majd ezt követte egy táncdal (általában lassú csárdás), megtáncoltatva a ház összes nőtagját, végül pedig a táncot követően felköszöntötték a ház István nevű tagjait. A háziak a köszöntést kaláccsal és itallal hálálták meg, amelyet a legények nem ittak meg, hanem összegyűjtöttek. Ennek elfogyasztására csak a táncmulatság alkalmával került sor.⁵²

Jánosozás • A Mózes András által harmadikként említett karácsonyi szokás a Jánosok köszöntése, melyre karácsony harmadnapján került sor, nagyjából az előbb leírt formában.

Legátus fogadása • A református egyház életében régóta elterjedt szokás, hogy a sátoros ünnepek alkalmával a református teológia és kollégium teológusai, valamint felső osztályos diákjaik prédikálni mennek a gyülekezetekhez, és ennek fejében egyszeri anyagi támogatásban részesülnek. A XX. század elején a településen az volt a szokás, hogy a prédikációt követően a légátus a szentegyházi kíséretében végigjárta a falut és összegyűjtötte a legátumot. A legátum átvétele előtt az egyházi röviden bemutatta a legátust, majd ezt követően a házigazda átnyújtotta az adományra szánt összeget, amelyet az egyházi feljegyzett egy erre a célra készült füzetbe. A légátus megköszönte az adományt, majd a házigazda itallal kínálta a vendégeket, és ő is köszöntötte a legátust. Szokás volt a legátust egészen a kapuig elkísérni.⁵³

51 A bálgazdát a legények választották maguk közül. A bálgazda a közösségben példás magaviseletű, széles megbecsülésnek örvendő legények közül került ki. A XX. század elején a településen ilyen bálgazda volt Berekméri Miklós (Lásd: Mózes 2021, 266.).

52 Lásd: Mózes 2021, 265–266.

53 Lásd: Mózes 2021, 270–271.

A karácsonyhoz kapcsolódó szokások alakulása a XX. század második felében

A XX. század folyamán számos olyan külső hatás érte a települést, mely – Herman Bausinger szavaival élve – a horizontok szétesését, azoknak a világnézeti és erkölcsi szempontból fontos referenciáknak, viszonyítási pontoknak az elvesztését/elhalványulását eredményezte, melyek tükrében az egyes közösségi cselekedetek (ritusok és ritualizált cselekvések) értékelhetők és értelmezhetők voltak, melyekben a hagyományos cselekvések elnyerték értelmüket. A horizont szétesése a hagyományban benne élő személy nézőpontjának relativizálódását jelentette.

Ezek a hatások egyszerre több irányból érintették a közösséget. Egyrészt a politikai és ideológia hatásokat, másrészt a gazdasági modernizációval és az annak nyomán elinduló akkulturáció folyamatával kapcsolatos hatásokat említhetjük.

Az első olyan fordulópontot, amely meghatározta a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó hagyományok alakulását, az első világháború és az ezt követő román hatalomátvétel jelentette. A trianoni békeszerződés értelmében Erdélyt Romániához csatolták, és ebben a megváltozott politikai helyzetben a népi környezetben élő hagyományok szerepe is átértékelődött: azok a mindennapok szervezése mellett a nemzeti identitás kifejezésre juttatása és fennmaradása szempontjából is fontossá váltak. Ezért az egyház kiemelt figyelmet fordított ezeknek a hagyományoknak a felkarolására, életben tartására, az alkalmaknak a megteremtésére és az alkalom megélését biztosító terek és intézmények kiépítésére. Zoltáni Pál református lelkipásztor már 1919-ben a „hitélet és a keresztyén vallásos élet felfrissítését”, valamint „a magyar nemzeti szellem ápolását” szorgalmazta.⁵⁴ A református egyház a magyar népiskola államosítását követően „a magyar nemzeti kultúra ápolása érdekében” felekezeti iskolát létesített⁵⁵, valamint újjászervezte a közművelődés szempontjából fontos szerepet játszó helyi egyleteket (dalkört, színjátszó csoportot, nőegyletet stb.), melyek-

54 Idézi: Szabó 1994, 46.

55 Szabó 1994, 49.

nek nemcsak a kultúra és a művelődés, de a népünnepélyek, egyáltalán a helyi közösségi élet megszervezése szempontjából is fontos szerepük volt. Részben ezzel magyarázható, hogy az új hatalom igyekezett felügyelni, ellenőrzés alatt tartani és sok tekintetben korlátozni ezeket az intézményeket és az általuk a nyilvános térben zajló eseményeket (a bálók visszatérő hivatlan vendégévé vált a román rendőr).

Ennek az időszaknak a politikai változásai azonban a néphagyomány mélyrétegeit nem érintették. A szokások tartalmi és formai szempontból nem vagy alig mentek át változáson, csupán azok funkciója változott. A mindennapok szervezése mellett etnikus dimenzióval bővültek.

A második világháború szintén hatással volt a téli népszokásokra. 1944-ben például, amikor hivatalosan nem lehetett tudni, hogy a fronton maradt férfiak közül ki él és ki lett a háború áldozata, az általános elkeseredettség miatt a karácsonyi és a farsangi multság elmaradt.

A román államnak a fentebb említett korlátozó, ellenőrző szerepe a második világháború után még hangsúlyosabbá vált. A kommunista hatalom minden eszközzel igyekezett a nemzeti identitás kifejezését és megélését biztosító alkalmakat megszüntetni, a vallással szoros kapcsolatban lévő hagyományok megélésének lehetőségét korlátozni. Ebben az ellenőrző/korlátozó tevékenységben az iskolának is jelentős szerep jutott. A kommunizmus idején az iskola igyekezett minden területre kiterjedően felügyelni a diákok tevékenységét, minden eszközzel megpróbálta távol tartani a fiatalokat az egyházi ünnepektől. Helyükbe alternatív eseményeket⁵⁶ szervezett, a hagyományos ünnepek eseményeihez pedig értelmezéseket alkotott meg (lásd lentebb). Az „ünnepmegrontás szomorú jelenségének” ezeket a formáit az egykori református lelkipásztor, Zoltáni Pál is feljegyezte az *Aranykönyv*-be. 1951-ben a következőket írta: „Presbitérium sajnálattal állapítja meg, hogy egyes egyháztagjaink az ünnepi munkaszünetet megrontják olyan munkák végzésével, melyek [...] életszükségleti ügyek [...]. A lelkész atyánkfia felkéretik, hogy a nemtörődömséggel és közönyösséggel ünneprontókat nyilvántartásba vegye és nyilvánosságra hozza.”⁵⁷ Az egyházme-

56 Ilyenek voltak például a pionírávató ünnepségek.

57 Idézi: Nagy 1994, 83.

gyétől pedig az ünnepre készülve a következő óvatos megfogalmazású rendelet érkezik: „Ahol akadályozás nélkül lehetőség nyílik arra, ott a gyermek karácsonyfa-ünnepély megrendezendő.”⁵⁸

Az 1960-as évek elején került sor a településen a földek kollektivizálására, melynek következtében átalakult a falu társadalmának szerkezete is. A korábban földműveléssel és állattartással foglalkozó családok jelentős része ingázó gyári munkássá vált, elindult a föld köldökzsinórjáról való leválás,⁵⁹ a földművelő életformától való elszakadás folyamata, amelynek következtében fokozatosan csökkenni kezdett a falu és a város közötti gazdasági és kulturális távolság/különbség.⁶⁰

A karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó szokások alakulása szempontjából két mozzanatot kell itt megemlítenünk. (1) Egyrészt elkezdődött a karácsony profanizálása. Az államhatalom az iskola intézményén keresztül igyekezett megváltoztatni az ünnep szerkezetét. A Mikulás helyét a Téliapó, a karácsonyfaét a téli fa, a karácsonyét pedig a téli fa ünnepe vette át az oktatási intézményekben. (2) Ezzel egyidőben a karácsonyhoz kapcsolódó hagyományos szokásrend és az erre az időszakra jellemző népszokások össznépi és nyilvános jellege is halványodott. A kántálás mindinkább visszaszorult a gyermekek körébe, az istvánózás és a jánosozás pedig közösségi ünnepből családi ünnepé alakult.

Ilyen körülmények között az intézmények közül felértékelődött az egyház szerepe, megnőtt az egyházi irányítás és egyházi kontroll jelentősége, ez pedig kihatott a jeles napi szokások tartalmára is. Ennek az időszaknak a változásai tehát már a népszokások tartalmára és megjelenési formájára is hatással voltak. Új elemként jelent meg a templomban megrendezett karácsonyfa-ünnepély. Az egyház szerepének felerősödése ugyanakkor annak is köszönhető volt, hogy 1958-tól a közösségbe egy olyan lelkipásztor érkezett, aki még elődjénél is jobban a szíven viselte az egyházi ünnepekhez kapcsolódó népszokások sorsát. A kántálni készülő gyermekeket a szombati vallás- és énekórák keretében

58 Nagy 1994, 83.

59 Gagy 2009a, 141.

60 Lásd: Jakab-Vajda 2021, 10.

felkészítette, a kiváló hangú gyermekek énekeiről pedig több százra rugó mag-nófelvételt készített. Ugyanakkor nagy gonddal és körültekintéssel szervez-te meg a karácsonyi ünnepélyek programját, ügyelve arra, hogy a gyermekek erdélyi hagyományos karácsonyi énekeket és rigmusokat adjanak elő. Ehhez elsősorban Makkai Dezső és Nagy Ödön *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez* című, 1939-ben kiadott könyvét használta. Ugyanakkor, szintén népraj-zi munkákra támaszkodva, betlehemes játékot is betanított a gyermekeknek, melyet az ünnepély keretében adtak elő. Az 1960-as években még alsó és felső osztályos gyermekek vegyesen adták elő a betlehemes játékot és szavaltak rig-musokat, valamint énekeltek karácsonyi énekeket, azonban az évtizedek során az ünnepélynek kötött forgatókönyve alakult ki.

Az ünnepély a következő főbb mozzanatokot tartalmazta:

1. A templomban eloltották a fényeket és a konfirmandusok egyenként, égő gyertyával a kezükben az Úrasztala elé járultak és elmondtak egy-egy ígerészt a Jézus születésével kapcsolatos történetből, majd ezt kö-vetően a karácsonyfához mentek és feltűzték az égő gyertyát a kará-csonyfára.
2. Ezt követően az óvodás és 1–4. osztályos gyermekek karácsonyi verse-ket szavaltak.
3. A felsőbb osztályos tanulók közül válogatott gyermekek előadták a bet-lehemes játékot.
4. A felsőbb osztályos tanulókból álló gyermekek karácsonyi énekeket énekeltek.
5. Az ünnepség zárómozzanataként a gyermekek átvették az egyházköz-ség által készített karácsonyi ajándékcsomagokat.

A karácsonyi ünnepély forgatókönyvének és időpontjának alakulására máig hatóan rányomta bélyegét, hogy az 1960-as években a nagyobb osztá-lyos gyermekekre egyre szigorúbban kezdett odafigyelni az államhatalom helyi képviselete, a néptanács és az iskola, őket intenzívebben tiltották a val-lásóraktól, ünnepélyektől. Nagy Géza akkori lelkipásztor erről a következőket írja egyháztörténeti írásában: „Az egész munkának két közösségi élményt adó sarokköve a májusi anyák napi és a karácsonyi ünnepély volt. Ez utóbbinál is ki kellett válasszuk az ünnep azon időpontját, amikor «a miszticizmuselvonó

kúra» bajnokai nem lehettek a helyükön. Erre legjobbnak a karácsony II. nap délutánja bizonyult. De a hatvanas évek közepén egy ilyen alkalommal felrendelték a gyerekeket az iskolába, s addig akarták ott tartani őket, amíg az ünnepélyünk el nem kezdődik. Utána pedig sorakozó és kísérettel haza! Azt mondtam: húzzuk a harangot addig, amíg valamelyik fél belefárad ebbe az istenkáromló csatába.”⁶¹

Erre a korszakra tehát az jellemző, hogy a korábbi időszakból ismert szokások még inkább kiszorultak a nyilvános térből. Az istvánózás és a jánosozás után a kántálás is családi keretek közé szorult vissza. A fiatalabb gyermekek már csak a közeli rokonokat, szomszédokat köszöntötték, és csupán a helyi cigány közösség tagjai jártak házról házra kántálni. Ugyanakkor egyre gyakoribb jelenséggé vált, hogy a családok bezárták a kapujukat a kántáló gyermekek előtt. Ezzel egyidőben egy másik folyamat is lejátszódott: a kollektív ünneplésre elsősorban a templom falai között került sor. Az organikus hagyomány mellett egyre nagyobb teret nyert az organizált hagyomány.

Az 1989-es rendszerváltást követő időszak változásai

A karácsonyhoz kapcsolódó szokások alakulása szempontjából újabb fordulópontra az 1989-es rendszerváltás eredményezett. Ez mindenekelőtt egy viszszarendeződési folyamatot és a hagyományok újbóli felfedezését, újjáélesztését jelentette. Ez az újjáéledés azonban elsősorban az intézmények által támogatott és ellenőrzött hagyományhasználatot jelentette.

Az intézmények szintjén az iskola szerepe ismét felértékelődött az ünnepi előkészületek terén. Az iskolai vallásóra bevezetésével a karácsonyi ünnepekre való felkészülés során a lelkes munkájában a vallástanárok is segédkeztek. Ez viszont azzal járt, hogy az ünnepi esemény szerkezete fellazult, az időkeret megnőtt. Míg korábban egyetlen betlehemes játék bemutatására került sor, addig az 1990-es évektől kezdődően szinte minden osztály saját betlehemes játékot mutatott be.

61 Nagy 1994, 96.

Ugyanakkor az egyház irányítása alatt újjáalakult a helyi Ifjúsági Keresztény Egyesület, melynek tagjai a lelkész támogatásával újraélesztették a kántálás hagyományát. Az énekek összeválogatása során gondot fordítottak arra, hogy elsősorban népi eredetű karácsonyi énekeket tanuljanak be, és a kántálásnak a néprajzi szakirodalomból ismert formájához igazodva a kántásokat fogadó családot köszöntő rigmust is betanultak. Ezeket a szövegeket a korábban már említett szerzőpáros, Makkai Endre és Nagy Ödön kötetéből választották.

Összegzés

A karácsonyi időszakhoz kapcsolódó szokások alakulását elemezve azt láthatjuk, hogy a XX. század során legalább három olyan nagy fordulópont említhető, mely meghatározta a helyi népszokások alakulását. Az első világháborút követő hatalmváltás következtében megnőtt a néphagyományok szerepe a nemzeti identitás megőrzésében, és ezzel egyidőben az egyház szerepe a jeles napokhoz kötődő népszokások őrzésében. A második világháborút követően a kommunista diktatúra berendezkedése korlátozta a szabad gyülekezést, és minden eszközzel igyekezett tiltani a fiatal generációkat az egyházi ünnepeken való részvételtől. Ez hosszú távon a karácsonyi szokások visszaszorulásához, közösségi jellegük elhalványulásához vezetett. A karácsony megünneplése visszaszorult a templom falai közé, és egyre többen kezdtek ünnepelni szűk családi környezetben. Az 1989-es rendszerváltás élenkítően hatott a helyi közösségi életre, elindult a karácsonyi népszokások újraélesztése. Ez azonban elsősorban nem alulról szerveződött, nem közösségi kezdeményezés eredménye, hanem a helyi intézmények munkájának nyomán, az intézmények nyújtotta keretek által meghatározott módon alakult. Az organikus hagyomány helyét az organizált és ilyen értelemben kitalált hagyomány vette át. Ugyanakkor a karácsonyi szokások tekintetében mindez azt is eredményezte, hogy megnőtt a szokás szertartásos jellege. Immár a szertartásban válik explicitté a közösségi identitás és kerül megerősítésre a normarendszer.

A karácsonyi szokások alakulását azonban nem csak a XX. század során több rendben végbement rendszer- és hatalmváltás határozta meg. A meg-

változott gazdasági környezet, a földművelő és állattartó életforma feladása, a tömegmédiá megjelenése és a globalizáció is rányomta bélyegét az ünnepi idő megélésére. A kívülről jött kulturális minták és ingerek hatására megváltoztak maguk a hagyomány hordozói is. Az egykori faluközösség lakóközösséggé alakul, ahol egyre kisebb szerepe van a közösségi szertartásoknak és a hagyományoknak. A jeles napi szokások által működtetett társadalmi szerepek és viszonyok elhalványulása a hagyomány funkciójára, státusára és létmódjára is hatással van, és ez új fogalom, az örökség bevezetését implikálja. Miközben a hagyomány egyik legfontosabb jellemzője az ismételhetőség, a hagyomány mindig az ismétlésben aktivizálódik, addig az örökséghez elsősorban az interpretáció fogalma társul. Az örökség az interpretáció aktusában jön létre. A hagyományhoz a kollektív emlékezeten keresztül, az örökséghez inkább a különböző intézmények által termelt és fenntartott tudás révén férünk hozzá, azaz ez utóbbit inkább a kulturális emlékezet tartja fenn. Míg a hagyományt mindig az egyének tartják fenn, addig az utóbbi fennmaradását intézmények garantálják.

Ezt nevezi Herman Bausinger „pedagógiai szülőföldelvének”, mely „[...] oktatási intézmények közreműködésével vezet tudatosan vissza a horizontok által egykor lehatárolt térbe; ez érvényes a vidéki nevelésre is, ahol ez a gondolat először megjelent. Ez a megállapítás gyakorlatilag azt jelenti, hogy a tradicionális javak – melyekből az ilyen meggondolások felé orientálódó tanítás nagyrészt kiindul – már egyáltalán nem tartoznak a gyermekek eleve adott külvilágához, sőt, az egykor még a népre jellemző javak csaknem kizárólag oktatási javakként kerülnek a gyermekek elé”.⁶²

62 Bausinger 1995, 82–83.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Assmann 1997.** Assmann, Aleida: Fluchten aus der Geschichte: Die Wiederverfindung von Tradition vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. In: Müller, Klaus E. – Rüsen, Jörn (Hg.): *Historische Sinnbildung*. Rohwolt, Hamburg, 1997. 608–625.
- Barabás 1998a.** Barabás László: *Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások*. Mentor-Custos Kiadó, Marosvásárhely, 1998.
- Barabás 1998b.** Barabás László: *Karácsonytól pünkösdig. Marosszéki népszokások*. Székely Útkereső Kiadványok, Székelyudvarhely, 1998.
- Barabás 2000.** Barabás László: *Aranycsitkók, maszkurák, királynék. Erdélyi magyar dramatikus népszokások*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2000.
- Barabás 2002.** Barabás László: *Húsvét szép reggelén. – Marosszéki öntözőversek*. IMPRESS Kiadó, Marosvásárhely, 2002.
- Barabás 2009.** Barabás László: *Akiket fog a figura. Farsangi dramatikus szokások, népi színhátékok Marosszéken*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.
- Barabás 2020.** Barabás László: *Szikonyország eltűnőben? Életmód és mentalitás, népszokás és játék Sóvidéken*. Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Székelyudvarhely, 2020.
- Bausinger 1995.** Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris–Századvég Kiadó, Budapest, 1995.
- Borbély 2000.** Borbély Éva: Ünnepek, népszokás – turizmus? Egy szokás szerveződése/szervezése 1990 után. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció. Tabula könyvek 1*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest–Pécs, 2000. 153–166.
- Chayanov 1966.** Chayanov, Alexander V.: *The Theory of Peasant Economy*. University of Wisconsin Press, Madison, 1966.
- Dömötör 1972.** Dömötör Tekla: *Magyar népszokások*. Corvina Kiadó, Budapest, 1972.
- Dömötör 1974.** Dömötör Tekla: *Népszokások költészete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

- Fejős 1998.** Fejős Zoltán: Modernizáció és néprajz. In: Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 1998. 7–19.
- Gagy 2007.** Gagy József: *Földosztók, önellátók, gyarapodók. A dekollektivizáció emberei*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 2007.
- Gagy 2009a.** Gagy József: Ankét a kisebbségkutatás helyzetéről. *Regio*, 20. (2009) 3. sz. 30–33.
- Gagy 2009b.** Gagy József: *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.
- Gagy 1999.** Gagy József (szerk.): *Ismerős terepen. Válogatás csíkszeredai antropológiai írásokból*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999.
- Horváth 1971.** Horváth István: *Magyarozdi toronyalja*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1971.
- Jakab 2007.** Jakab Albert Zsolt (szerk.): *Romániai magyar néprajzi bibliográfia*. Transzindex, Adatbank [2007]. <https://neprajzibibliografia.adatbank.transindex.ro>; a letöltés időpontja: 2021. október 26.
- Jakab–Vajda 2018.** Jakab Albert Zsolt – Vajda András: Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Kriza Könyvek, 43. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018. 7–28.
- Jakab–Vajda 2021.** Jakab Albert Zsolt – Vajda András: Ez mind vidék. A vidékre jellemző létformák és kulturális gyakorlatok átalakulása a 21. században. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Vidékiség és vidékkutatások a Kárpát-medencében*. Kriza Könyvek, 48. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2021. 7–32.
- Keszeg 2014.** Keszeg Vilmos: Tradition, patrimoine, société, memoire. In: Keszeg, Vilmos (ed.): *Á qui appartient la traditions?/ Who owns the tradition?* Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca, 2014. 7–15.
- Kovách 2012.** Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változása*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2012.

- Makkai–Nagy 1939.** Makkai Dezső – Nagy Ödön: *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez.* Erdélyi Tudományos Füzetek, 103. sz. E.M.E. Kolozsvár, 1939.
- Marquard 2001.** Marquard, Odo: *Az egyetemes történelem és más mesék.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- Marsden 1999.** Marsden, Terry: Rural Futures: The Consumption Countryside and its Regulation. *Sociologia Ruralis*, 39. (1999) 4. sz. 501–526.
- Mózes 2021.** dr. Mózes András: Adatok Sáromberke történetéhez I–II. In: Vajda András (s.a.r.): *A szülőföld üzenete.* A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 40. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021.
- Noyes 2009.** Noyes, Dorothy: Tradition: Three Traditions. *Journal of Folklore Research*, 46. (2009) 3. sz. 333–368.
- Olosz 2009.** Olosz Katalin (s.a.r.): *Szabó Sámuel: Erdélyi néphagyományok.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.
- Paládi-Kovács 2004.** Paládi-Kovács Attila: A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya. Örökség, hagyomány, néprajz. *Honismeret*, 32. (2004) 2. sz. 1–11.
- Pozsony 1997.** Pozsony Ferenc: *Az erdélyi szászok jeles napi szokásai.* Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 1997.
- Pozsony 1998.** Pozsony Ferenc: *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásban.* Koinónia Kiadó, Kolozsvár, 1998.
- Pozsony 2000.** Pozsony Ferenc: *Adok nektek aranyvesszőt. Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról.* Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2000.
- Pozsony 2006.** Pozsony Ferenc: *Erdélyi Népszokások.* Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 1. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2006.
- Pozsony 2015.** Pozsony Ferenc: *Háromszéki ünnepek. Dolgozatok háromszéki népszokásokról.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2015.
- Réső Ensel 1867.** Réső Ensel Sándor: *Magyarországi Népszokások.* Pest, 1867.
- Shils 1981.** Shils, Edward: *Tradition.* The University of Chicago Press, Chicago, 1981.
- Szabó 1994.** Szabó Miklós: Sáromberke rövid története. In: *Sáromberke 1319–1994.* Sáromberkei Egyházközség, Sáromberke, 1994. 5–64.

- Szendrei Zs. – Szendrey Á. 1937.** Szendrey Zsigmond – Szendrey Ákos: Szokások. In: *A magyarság néprajza IV.* Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937. 154–322.
- Szendrey 1937.** Szendrey Zsigmond: Jeles napok. In: *A magyarság néprajza IV.* Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937. 323–341.
- Székely 1999.** Székely Ferenc: *Jeles napok, ünnepek, szokások Vadasdon.* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1999.
- Tátrai 1990.** Tátrai Zsuzsanna: Jeles napok – ünnepi szokások. In: Dömötör Tekla (szerk.): *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 102–264.
- Ujváry 1990.** Ujváry Zoltán: Dramatikus népszokások, népi színjátékok. In: Dömötör Tekla (szerk.): *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 265–328.
- Vajda 2016.** Vajda András: Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben.* Kriza Könyvek, 39. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2016. 21–58.
- Vajda 2019a.** Vajda András: Falusi közösségek, változó életterek, átalakuló lokalitások. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* Kriza Könyvek, 45. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2019. 11–29.
- Vajda 2019b.** Vajda András: *Változó létformák vidéken. Egy Maros menti falu gazdasági-kulturális szerkezetének átalakulása.* L'Harmattan, Kriza János Néprajzi Társaság, Budapest–Kolozsvár, 2019.
- Verebélyi 2005.** Verebélyi Kincső: *Szokásvilág.* Studia Folcloristica et Ethnographica, 46. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen, 2005.
- Voigt 2007.** Voigt Vilmos: A hagyomány modern fogalma. In: Török József (szerk.): *Hagyomány és modernitás. IX. Közművelődési Nyári Egyetem Szeged, 2007. július 2–6.* Csongrád Megyei Közművelődési, Pedagógiai és Sportintézmény, Szeged, 2007. 10–13.
- Zoltáni 1918.** Zoltáni Pál: A falu kérdései. *Református Szemle*, 11. (1918) 319–320.

SUMMARY

ZOLTÁN BABUCS

Sportsman, artist, polymath and reserve Hussar officer: Miltiades Manno

Miltiades Manno (1879–1935) was one of the best-known „Renaissance menu” of his time, who made his name as a sportsman and artist, and also fought in the Great War as a reserve Hussar officer. His „Szeged Idea” poster with the inscription „Horthy!” is one of the most striking works of the Horthy era.

The MTI (Hungarian News Agency) obituary of the time succinctly summed up his illustrious career. „At the age of just 18, he became Hungary’s road cycling champion. Afterwards he starred as a footballer for the BTC [Budapest Gymnastics Club]. As a midfielder he made a name for himself in the then champion team. He then achieved lasting success in skating. He was a multiple speed skating champion and record holder. Later, as a rower for Pannonia EC [Rowing Club] and Hungária EE [Rowing Society], he won victory after victory. [...] In the World War I, he fought valiantly as a Hussar captain and received several medals. [...] Besides sports, he also excelled in arts. Already in the post-war peacetime, his posters, his posters, which marked a new style, caused a public sensation and appealed to the public so much that even abroad [...] every worthy competition was advertised on Manno posters. As a painter, he was also one of the leading artists. In 1932, his sculptures won second prize at the Olympic Games in Los Angeles. He also gained a national reputation as a cartoonist. In his last years he was a teacher at the Miklós Toldy [sic!] Honvéd Institute for Sports Education and Teacher Training.”

KEYWORDS: all-round sportsman, top scorer, artist-polymath, reserve hussar, Mind Sports Olympiad

ZSUZSANNA BORVENDÉG

The ballad of an “incurable capitalist”, or the case of the billionaire philanthropist with communism

Cyrus Eaton and Hungary under the Kádár regime

After the Second World War, Hungary took on the role of an economic bridge in the implementation of the covert cooperation between the two world orders. In doing so, it facilitated the flow of capital and technology into the Eastern bloc, to the benefit of both the Soviet Union and the Communist Party in Hungary. János Kádár reinforced this trend with his policy of opening up to the West, which he hoped would give him legitimacy. This paper will discuss one of the opening attempts of the early Kádár regime. An American billionaire businessman, Cyrus Eaton, taking advantage of the easing of the Soviet political course, sought economic cooperation with the countries of the Communist bloc, including Hungary, from the second half of the 1950s onwards. The party leadership sought to take advantage of the opportunity, as the United States had completely frozen diplomatic contacts with Hungary due to the reprisals, and they sought to alleviate this by using the available informal channel. They also saw an additional opportunity to open up a channel to the Hungarian emigration in the US through Eaton, in addition to establishing some industrial cooperation. To bring in capital and technology, it was essential to make János Kádár's regime presentable, and Eaton was willing to cooperate in this, as his financial interests also required it. Thus, in the early 1960s, the archetype of the billionaire “philanthropist” businessman was born in the Hungarian press, and is still used today, which was perfectly in line with the propaganda of the anti-imperialist cause.

KEYWORDS: cold war, Kádár regime, emigration, state security, intelligence, diplomacy, foreign policy, economic history

EDIT FABÓ

The Hungarian Vow

The Hungarian Pilgrimage to Lourdes in 1881

After the apparition in France in 1858, Lourdes became a place of pilgrimage, where other extraordinary events were also recorded. The 'lady' in the apparition was identified as the Virgin Mary, and the miraculous events were later recognised by the Catholic Church. Many people from Hungary also visited the shrine, which was also a place of great interest for the Hungarians, who venerated the Virgin Mary as the country's patron saint.

In August 1881, a national pilgrimage to Lourdes set off. Among the pilgrims were many ecclesiastical and secular dignitaries. The aristocracy formed the leadership, i.e. Count György Apponyi and Count János Cziráky, together with Countess Teréz Győry and the wife of Count Béla Szapáry, who represented the participating ladies. On behalf of the Catholic Church, Bishop János Nogáll of Nagyvárád led the tribute group, who at the same time recited the prayer of vows to the Immaculate Virgin on 4 August 1881.

The procession was made up of conservative-minded religious politicians and ecclesiastical personalities who, in the 1880s, were still hoping for a renewal of Catholicism and wanted to express their commitment by making a pilgrimage to the Holy Virgin, in order to obtain the support of heaven.

KEYWORDS: pilgrimage, Virgin Mary, Hungary, vow, flag, silver heart, Lourdes

BENCE FEHÉR

***De administrando imperio* or *De pronuncianda lingua Turcica*?**

The *De administrando imperio* of Constantine Porphyrogenetus is an unparalleled source of the 10th century history of the Hungarian language, but there is one aspect of it that has not been studied: the interpretation of the accentuation of Greek-lettered glosses is missing. This requires going back to the original signs of the manuscript tradition, restoring the dubious publisher's emendations. A perusal of the glosses reveals that most of them have an oxytone stress. This is a conscious decision of the transcriber, not an effect of the use of Greek, but it is also contrary to the expected characteristics of the Hungarian language. It is also unlikely that the stress mark simply indicates length. It is probably indeed oxytone stress, and there are three possible explanations. Either a foreign (probably Turkish) interpreter conveyed the words, or the native language of the Bulcsú-Termacsú delegation was not Hungarian, or the 10th-century Hungarian language was temporarily shifted towards oxytone stress due to a substrate effect. Each of these possibilities confirms Constantine's data on the bilingualism of the Hungarians. The phonetic structure and accent of some names also differ from the majority, corresponding to the expected Hungarian accent, and these are concentrated in certain passages of the text. These were probably taken by Constantine from other, independent and, as we understand it, Hungarian-language sources: such as the Levédia and the Liuntika episodes. In addition, the analysis of the stress of some words makes it probable that the text has been corrupted, or even confirms that the word is indeed part of the Hungarian language (e.g. βοέβοδος).

KEYWORDS: Constantine Porphyrogenetus, glossas, accent, oxytone accent, manuscript tradition

VERONIKA HORVÁTH

Excavation of an Early Scythian Age Burial Mound from a Hungarian perspective (with the Review of the History of Research of the Kurgan Chinge-Tej I)

In the course of the eighth to the seventh centuries BC, new cultural and technological influences spread eastwards from the Caucasus and Southwest Asia, through the Asian steppe zone to China. A cornerstone in this process is the emergence of the Aldy-Bel' culture in Tuva at the dawn of the Early Scythian Age (according to current research, this was towards the end of the 8th century BC) and the so-called Arzhan types complexes, burial and memorial sites. This paper presents the Chinge-Tej I complex situated in the Turan-Uyuk Basin, which includes features of both the Aldy-Bel' culture and the Arzhan-type Kurgan burials. The research carried out between 2008 and 2019 mainly focused on the observation of the stratigraphic structure of the rock rampart surrounding the kurgan and of the kurgan mantle. This has revealed two treasure finds from beneath the stone rampart, containing horse bridles and weapon belt parts, and the graves of seven accompanying warriors in the area between the stone rampart and the edge of the mound. The dead had been buried in accordance with local burial rituals and period-specific artefacts from the local and surrounding regions, thus the graves can be dated between the second half of the 7th century BC and the beginning of the 6th century BC. In 2017, the author of this paper also had the opportunity to participate in the excavations, and has written a short, italicised, memoir-like account of her experience, which is chronologically integrated into the scientific research history of Complex I.

KEYWORDS: Early Scythian Age, Tuva Autonomous Republic, kurgan Chinge-Tej I., Arzhan-2, bronze arrowheads, horse bits, gold earring, deer stones

PÉTER ILLIK

Revolutions in the socialist secondary school course-books: from the French Revolution to the White Terror

The present study examines the narrative of the Hungarian Red and White Terror in the Hungarian secondary school course-books. In the Hungarian socialist narrative, the idea of revolution is closely linked to terror, and a revolutionary tradition also exists. Therefore, this paper will also briefly discuss the French Revolution and the Paris Commune in this narrative. The analysis also leads to a theoretical problem, the question of causality. It is a mental activity that constitutes a theoretical model of cause and consequence within a narrative. The main question is whether Hungarian secondary school course-books have established a logical or chronological causality between the Red and the White Terror. This study will also present the narrative of two textbooks published at the end of the Horthy-era. Obviously, they do not write about the White Terror as such, but they describe the Red Terror. After 1945, the socialist course-books vividly discussed the White Terror, but they did not write about the Red Terror. course-books published from 1940 to the 1990s did not define the term “terror” including the Red and the White Terror. Furthermore, most of them did not establish a causal relation between the two terrors, i.e. they did not answer the question whether the Red Terror caused the later called White Terror.

KEYWORDS: Red Terror, White Terror, Horthy, textbook, causation

JÁNOS JENEY

The Romanian systematization through Hungarian Eyes

The use of the map of Bözödújfalu for the reconstruction of the village

Bözödújfalu became the symbol of the systematization (planned destruction of villages) in Transylvania. With its destruction, a multi-religious, unique culture was also destroyed. Yet, the community has refused to die: to this day, the villagers meet every year at a memorial next to the lake that flooded their village. At the memorial site, the village has been rebuilt with wooden grave markers called *Kopjafa*, bearing the house number and name of the last owner. The memorial was built on the basis of a map that the Romanian state had drawn up to destroy the village. All the buildings are marked on the map, including those that had been demolished by their owners before the map was drawn up. This is indicated on the map.

The authorities photographed every house, and the villagers also took numerous photographs, most of which were never published. The places where these were taken can be identified, in many cases with the help of former residents, thus these places can be added to an interactive map. The recollections of former residents remain a valuable source of information when reconstructing the village.

This study presents the heritage of the village. Among the remains of the village are the altar of the Catholic church, the bells of the Catholic and Unitarian churches and the memorial commemorating the World Wars, which was subsequently raised from the water. The village is commemorated by a mourning wall, the *Kopjafa*-village and a three-dimensional wooden model of the village.

KEY WORDS: systematization, Bözödújfalu, Ceaușescu, Transylvania, map, damage assessment, communism, Hungarian minority living beyond the borders

CSABA KÁSA

Romania in World War II: territorial losses and gains

Contributions to the history of the Romanian coup d'état of 23 August 1944

Romania, seeking the favour of Germany after the Second Vienna Award, offered to join the Tripartite Pact and attack the Soviet Union. In May 1941, Romania signed a secret treaty with Germany whereby it was promised significant Soviet territory in the event of its entry into the war. On 22 June, when Germany attacked the Soviet Union, Romania joined its ally on the same day and declared a holy war to retake Bessarabia and northern Bukovina.

At the same time, the Romanian government renewed the activities of the Peace Preparatory Commission and, in July 1942, set up the Peace Bureau.

At Stalingrad, the attack launched by the Soviet Southwestern Front on 19 November 1942 breached the defences of the 152,000-strong 3rd Romanian Army, which was securing the Germans from the north, already on the first day. By the next evening, the Soviets destroyed the 75,000-strong 4th Romanian Army securing the Germans from the south, and thus the encirclement of the German troops began, which significantly contributed to the victory of the Red Army in Stalingrad and the defeat of the Germans in the war.

After the battle, representatives of the Antonescu government, King Michael and his entourage, as well as the opposition, contacted the Western allies through various intermediaries. The Romanian government began negotiations with the Soviet envoy Kollontai in Stockholm at the end of 1943 for an armistice, which led to Romania's defection on 23 August 1944. The main reason for their treachery was the hope of regaining Northern Transylvania.

KEYWORDS: Second Vienna Award, Northern Transylvania, losing the Battle of Stalingrad, Romanian defection

ISTVÁN KINDA

Farming attitudes in Szeklerland in the 19th - 21st centuries

Examining the attitudes of farmers in Szeklerland and their behaviour towards the land in the light of the events of the past one and a half century, it can be concluded that before collectivization, the general trend was unconditional attachment to the land, and during the period of the common economy, the maximum utilization of common property. After the change of regime in 1989, there was a tendency towards the restoration of the private economy, while after the establishment of the European Union's economic policy, there was a return to a forced retreat from the farm economy in the attitudes of the farming masses, but at the same time a narrow stratum of the population specialised in agriculture. It seems, therefore, that the traditional attachment to land of these essentially land-bound Szekler communities was subject to constant change in each period due to new political-macroeconomic strategies, which in some cases led to the land that had provided bread for the family for generations being disposed of as a result of adverse agricultural policies. The actors of the sector who would be able to ensure the economic stability of the region have, amidst the unpredictable economic circumstances of the last century, become mostly suffering subjects, victims of multiple deprivations.

KEYWORDS: farmer behaviour, farmer spirit, agricultural policies, uncertainty, change

KITTI MAÁR - ISTVÁN VARGA GERGELY -
BENCE KOVÁCS - OSZKÁR SCHÜTZ -
BALÁZS TIHANYI - EMIL NYERKI - ISTVÁN RASKÓ -
GYÖRGY PÁLFI - ZOLTÁN MARÓTI -
ENDRE NEPARÁCZKI - TIBOR TÖRÖK

Maternal Lineages from 10–11th Century Commoner Cemeteries of the Carpathian Basin

The nomadic groups of the conquering Hungarians played a decisive role in Hungarian prehistory, but genetic data are only available from the immigrant elite. The majority of the remains from the Carpathian Basin from the 10th to the 11th centuries belong to the commoner people, whose origin and relationship to the immigrant elite is widely disputed. Mitogenome sequences were extracted from 202 individuals using a combination of next-generation sequencing and hybridization enrichment. Median-Joining Network analysis was used for phylogenetic analyses. The commoner population was compared with 87 ancient Eurasian populations using sequence-based (F_{st}) and haplotype-based population genetics methods. The haplogroup composition of the commoners was markedly different from that of the elite, and in contrast to the elite, the commoners clustered with European populations. Furthermore, the observed sub-haplogroup distribution indicates an admixture between elite and commoners. The majority of the commoner people of the 10th and 11th centuries most probably represent the ancient local population of the Carpathian Basin, mixed with immigrant groups of eastern origin (among whom were also conquering Hungarians).

KEYWORDS: archeogenetics, archaic DNA, mitogenome, phylogenetics, population genetics

ZSOLT NÉMETH

The Trilloux-diagram and proportions of the cross of the Holy Crown of Hungary

I prove from a diagram published by Paul Trilloux, which he claims to be of Coptic origin, that it contains three different geometrical constructions, one of which is a series of concentric circles expanding with the golden ratio, and the other two are structurally simplified approximations to it. I discuss the constructions and calculate their relevant dimensions. I show that proportions of the cross of the Holy Crown of Hungary follow this structure, as do the most important pictorial elements of the upper Pantocrator representation that carries it. The shape of the cross in the diagram is very similar to the consecration crosses of Romanesque churches in the Hungarian Kingdom, examples of which I give. I conclude that the Trilloux-diagram preserved a canon that was used as a basis for the scaling of Christian artefacts, but which was forgotten over time.

KEYWORDS: Trilloux-diagram, sacred geometry, golden ratio, Holy Crown of Hungary, Pantocrator representations, crosses with splayed arms, medieval consecration crosses, Faras Coptic art

SZILVIA RÁSI

Academic text creation of university students in the light of teachers and students experiences

In Hungary, the studies of students participating in undergraduate and masters programmes end with the defence of their thesis or dissertation; at the same time, however, their academic writing skills are demonstrably inadequate. This is due both to their previous and higher educational studies. In order to get a more nuanced picture of the students' academic writing skills, it is essential to examine the views and experiences of teachers and students on academic writing. The present study presents the results of a questionnaire survey aimed at exploring the attitudes and experiences of lecturers and students. In addition to using the questionnaire method, the study employs content analysis software in order to explore the results.

KEYWORDS: academic writing, attitudes, university students, university lecturers

TAMÁS SASHALMI-FEKETE - ZSOLT NÉMETH -
BÉLA GONDOS

Geographical location and classification of the wall painting cycles of the Saint Ladislaus legend

In this paper we present a complete list of the known wall painting cycles which depict the legend of St. Ladislaus in the Carpathian Basin in tabular form, corresponding to the status in 2022. We list the location of these murals in alphabetical order by region, rating their condition on a five-point scale. The sites are also shown on maps: one summarises all, and two sub-maps highlight the regions with the most frequent occurrences. The maps also indicate the condition of the wall painting cycles. Our database of 67 items, larger than any earlier ones, convincingly demonstrates how important was for the Hungarians to represent the legend of St. Ladislaus on the walls of their churches. Most of these wall painting cycles are in Transylvania (31) and in the Felvidék (Northern Highlands, currently the eastern part of Slovakia) (24): the most recently discovered murals have further strengthened the predominance of these two regions. Slavonia appeared as a new area, where the legend was also depicted: two cycles were recently discovered there. We have also listed the locations where further wall painting cycles of the legend of St. Ladislaus may lie dormant.

KEYWORDS: wall painting cycles of the legend of St. Ladislaus, their geographic distribution and condition

ORSOLYA SEVERINO-VARSÁNYI

Arabic Sources on the History of Hunnic Peoples

A Classification of the Source Material

The present study enumerates and classifies the sources that mention Hephthalites primarily in terms of discipline. The purpose of this classification is to draw attention to the significance of geographical, literary, exegetical and administrative texts in addition to the more well-known historical texts.

The study also assesses the extent to which such a broader range of sources can provide new data, and the ways in which the hitherto unrecorded Arabic-language sources on the Hephthalites contribute to the existing knowledge on the Hephthalites.

KEYWORDS: Hephthalites, Arabic sources, Sasanian rulers, Arab invasions

VIVIEN SZÖNYI

Communal Dance Occasions in a Moldavian Hungarian Settlement

The study deals with the dance life the Moldavian village of Magyarfalu, especially with the dance events related to calendar holidays (Christmas, New Year's Eve, New Year's Day, Epiphany, Easter, Mardi Gras, Pentecost, patron saint's day) and to human anniversaries (baptism, wedding, birthday), and with regular (Sunday dances, guzsalyas, discotheques, discos) and spontaneous dance events (social dances, private parties), as well as folklore dance events (dance rehearsals, performances, dance houses). While the location (public or private, outdoor or indoor), time and date (day or evening), age and marital status of the participants of each dance event are determined by the community, local norms and customs have undergone significant changes during the period of the research, i.e. since the middle of the last century. The study, based on the narratives of the informants and the researcher's own observations, aims to bring the reader closer to the ever-changing dance culture of Magyarfalu and, in doing so, to contribute to the knowledge on the dance folklore of the Moldavian Hungarians.

KEYWORDS: dance occasion, celebration, entertainment, tradition preservation, Moldavia

VILMOS TÁNCZOS

Metaphorical Images Based on Zoomorphism in the Regional Language of a Szekler Village (Csíkszentkirály/Sâncrăieni, Romania)

The concept of metaphor is interpreted broadly by cognitive linguistics: regardless of the specific linguistic formulation, it is considered a metaphorical relation in which two elements are linked by the principle of similarity. The database presented in this publication is a collection of metaphors based on a language collection in Csíkszentkirály (today: Sâncrăieni, Romania), a Szekler village in Csík County. It contains constant linguistic expressions in which the source domain of metaphors is the animal world and its target domain is some form of human thought and behaviour. In the introductory study, which reflects on the repository, the author seeks to answer some of the aesthetic-poetic and socio-pragmatic questions about the use of metaphorical images.

KEYWORDS: cognitive metaphor, proverb, zoomorphism, Szekler dialect

ZSOLT TÓTH

Comparison of the Hungarian and the Mongolic system of non-finite verb forms

Non-finite verb forms are among the most controversial topics in morphological descriptions. For a better understanding of the nature of Hungarian non-finite verb forms, it is expedient to compare them with typologically similar languages.

There are originally much less differences between the non-finite verb forms of the Hungarian and the Mongolic languages examined (Mongolian, Buryat, Kalmyk) than seems to be the case at first sight, especially if we also take a diachronic perspective. The basic participles in both the Hungarian and the three Mongolic languages are participles generally expressing antecedence, simultaneousness and posteriority. In some cases, participles may be followed by nominal case suffix, plural case marker, possessive suffix or postposition in all languages. Participles may have their own subject other than the subject of the sentence, although this has been greatly reduced in modern Hungarian, and only the past participle can have its own subject and that mainly is a 3sg person. In all these languages, participles with nominal case suffix evolved into secondary converbs (according to Károlyi's terminology: substantival gerunds), although their use in modern Hungarian is sporadic.

Participles with their related adjuncts can form non-finite constructions (phrases) equivalent to dependent clauses as a means of grammatical subordination. Although the use of non-finite phrases has declined in Hungarian, especially those with their own subject, non-finite phrases fulfilling attributive function are still very common.

KEY WORDS: Mongolic languages, non-finite verb forms, participle, converb, action nominal, comparative linguistics

VAJDA ANDRÁS

The evolution of folk traditions related to the Christmas holidays in Sáromberke along the river Maros

The disappearance of the village as a social organisation with its own identity affects both the organisation and the living of everyday life and of special days, and the development of local traditions, including the folk customs associated with special days. The present study attempts to outline how the folk customs related to Christmas evolved in the life of the Hungarians of Sáromberke during the 20th century, and what impact the various economic, political and cultural processes had on the development of folk traditions related to Christmas.

An analysis of the development of Christmas-related customs reveals that there were at least three major turning points in the 20th century which determined the evolution of local folk customs. The change of power after the First World War increased the role of folk traditions in preserving national identity and, at the same time, the role of the Church in preserving folk customs linked to the feast days. The establishment of the communist dictatorship led to the decline of Christmas traditions and the fading of their communal character. The celebration of Christmas was relegated to the walls of the church and to the confines of the family. The change of regime in 1989 had a stimulating effect on the life of the local community, and the revival of Christmas traditions began.

However, the evolution of Christmas customs was not only determined by the changes of regime and power that took place several times during the 20th century. The changing economic environment, the abandonment of the farming and herding lifestyle, the emergence of mass media and globalisation have also left their mark on the way the festive season is celebrated.

KEYWORDS: folklore, special days, Christmas, chanting, St. István's Day greeting, St. János' Day greeting, nativity

A KÖTET SZERZŐI

BABUCS ZOLTÁN, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

BORVENDÉG ZSUZSANNA, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

FABÓ EDIT, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

FEHÉR BENCE, a Magyarságkutató Intézet tudományos tanácsadója, a Klasszika-filológiai Kutatóközpont igazgatója, az *Ephemeris Hungarologica* című folyóirat főszerkesztője.

GONDOS BÉLA, kutató.

HORVÁTH VERONIKA, a Magyarságkutató Intézet Régészeti Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

ILLIK PÉTER, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa, középiskolai tanár.

JENEY JÁNOS, a Magyarságkutató Intézet Népszétföldrajzi és Geoinformatikai Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

KÁSA CSABA, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

KINDA ISTVÁN, a Magyarorsággkutató Intézet Néprajzi és Népzenei Kutatóközpontjának megbízott tudományos munkatársa, a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) néprajzos főmuzeológusa.

KOVÁCS BENCE, a Magyarorsággkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

MAÁR KITTI, a Magyarorsággkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

MARÓTI ZOLTÁN, a Magyarorsággkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa, a Szegedi Tudományegyetem Gyermekgyógyászati Klinika és Gyermekegészségügyi Központjának tudományos főmunkatársa.

NÉMETH ZSOLT, a Magyarorsággkutató Intézet Eszmetörténeti Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa.

NEPARÁCZKI ENDRE, a Magyarorsággkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának igazgatója.

NYERKI EMIL, a Magyarorsággkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

PÁLFI GYÖRGY, a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kara Embertani Tanszékének tanszékvezetője.

RÁSI SZILVIA, a Magyarorsággkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

RASKÓ ISTVÁN, a Szegedi Biológiai Kutatóközpont Genetikai Intézetének professzor emeritusa.

SASHALMI-FEKETE TAMÁS, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

SCHÜTZ OSZKÁR, a Magyarorsággkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

SEVERINO-VARSÁNYI ORSOLYA, a Magyarorsággkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara Arab Tanszékének adjunktusa.

SZŐNYI VIVIEN, a Magyarorsággkutató Intézet Néprajzi és Népzenei Kutatóközpontjának megbízott tudományos munkatársa, a Moldvai Csángómagyarok Szövetségének projektkoordinátora.

TÁNCZOS VILMOS, a Magyarorsággkutató Intézet Néprajzi és Népzenei Kutatóközpontjának megbízott tudományos tanácsadója, a Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének egyetemi tanára.

TIHANYI BALÁZS, a Magyarorsággkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos munkatársa, a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kara Embertani Tanszékének tudományos munkatársa.

TÓTH ZSOLT, a Magyarorsággkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

TÖRÖK TIBOR, Magyarorsággkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa, a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kara Genetikai Tanszékének docense.

VAJDA ANDRÁS, a Magyarságkutató Intézet Néprajzi és Népzenei Kutatóközpontjának megbízott tudományos munkatársa, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszékének egyetemi docense.

VARGA GERGELY ISTVÁN, a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

A kötetet a Magyarorsághkutató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Üri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarorsághkutató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Mati Márton

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém

Felelős vezető: Szathmáry Attila

A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2021

A Magyarságkutató Intézet fennállásának közel négy éve alatt olyan eredményeket ért el, amelyek több tudományterületen is új utakat és lehetőségeket nyitottak meg, és megkerülhetetlenek lesznek a jövőbeli kutatások számára. Ezek közül kétségtelenül a magyar őstörténet kutatásában elérték a legismertebbek: a populációgenetikai és a Turul-dinasztiát érintő archeogenetikai eredmények teljesen új értelmezési keretbe helyezték a magyarság etnogenézisét és korai történetét. Az Intézet munkája azonban ennél jelentősen szélesebb körű tematikát ölel fel. A történettudomány, a néprajz, a klasszika-filológia mellett a régészet, a nyelvészet, valamint az eszmetörténet területén végzett kutatások is számos nővummal szolgálnak, és hozzájárulnak a magyar tudományosság magas szintű műveléséhez.

Az Intézet kutatóközpontjai a magyarság múltjának feltárása és nemzeti jövőképeinek formálása köré szerveződnek. Munkánkba a teljes kutatási spektrumot reprezentáló évkönyvek nyújtják a legteljesebb betekintést. Kötetünket annak reményében bocsátjuk útjára, hogy az abban közölt, gazdag tematikájú és a tudományosság elvárásainak megfelelően megalkotott tanulmányok mind az egyes tudományterületek képviselőit, mind pedig a tárgyalt témák iránt érdeklődő laikusokat a leírtak továbbgondolására készítetik, és elősegítik a magyar tudományosság további épülését.

Az évkönyvben közölt tanulmányokat leginkább ez a küldetés köti össze: mindegyik tanulmányról elmondható, hogy a képviselt tudományterületet gazdagítja és a meglévő kutatási eredményeket bővíti.

